

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
TARİX FAKÜLTƏSİ

№5(5) 2021

ISSN: 2708-3934 (Print)
ISSN: 2708-3942 (Online)

**“Türk dünyası
gənc tədqiqatçılar dərniyi”nin
Araşdırmaları**

**Studies of the Turkic World
Young Researchers Association**

*Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini
bərpa etməsinin 30 illik yubileyinə
həsr olunur*

5

Bakı - 2021

Tarix fakültəsi Elmi Şurasının 08 iyul 2021-ci il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7).

Baş redaktor: Sevinc Ruintən / Sevinj Ruintan
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan

Redaktor müavini: Səidə Quliyeva / Saida Quliyeva
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan

Redaksiya heyəti:
Arzu Məmmədova / Arzu Mammadova
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
Cavid Əlisgəndərli / Javid Alisgandarli
Türk Dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyi / Turkic World Young Researchers Association Azerbaijan
Elvira Lətifova / Elvira Latifova
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
İqbal Ağayev / Iqbal Agayev
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
Kader Özlem / Kader Ozlem
Uludağ Universiteti, Bursa, Türkiyə / Uludag University, Bursa, Turkey
Kəmalə Nəcəfova / Kamala Najafova
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
Kərəm Məmmədov / Karam Mammadov
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
Qismət Davudov / Qismat Davudov
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
Lalə Əliyeva / Lala Aliyeva
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
Murat Jane / Murat Jane
İstanbul Aydın Universiteti, Türkiyə / Istanbul Aydın University, Turkey
Rövşən Hətəmov / Rovshan Hatamov
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
Sevinc Qasımova / Sevinj Qasımova
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan
Talqat Moldabay / Talqat Moldabay
L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti, Qazaxıstan / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan
Vladimir Redçenko / Vladimir Redchenko
N.Q.Çernuşevski adına Saratov Dövlət Universiteti, Rusiya / Saratov State University, Russia
Zərifə Nəzirli / Zarifa Nazirli
Bakı Dövlət Universiteti / Bakı State University, Azerbaijan

Redaksiyadan

Bakı Dövlət Universiteti “Türk xalqları tarixi” kafedrasının 25 illik yubileyi münasibətilə 2017-ci ildən nəşrinə başlanmış “Araşdırmalar” kafedranının nəzdində fəaliyyət göstərən “Türk dünyası gənc tədqiqatçılar” dərnəyinin jurnalı olaraq təsis edilmişdir. Türk xalqları tarixi kafedrasının və Tarix fakültəsi Elmi Şurasının qərarları alınmaqla, ildə 1 sayı nəşr olunur. Jurnalda yalnız tələbə məqalələri nəşr edilir. Məqalələr 4 dildə qəbul edilir: Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində. Jurnalda Türk dünyası gənc tədqiqatçılarının tarix üzrə araşdırmaları ilə bərabər, həm də ümumilikdə gənc tarixçi tələbələrin Türk dünyası ilə bağlı araşdırmaları dərc edilir.

Hazırkı sayımız global pandemiya dövründə hazırlanaraq nəşr etdirilir. Bu sayımızda məqaləsi nəşr olunan bakalavr və magistrantlara, onlara rəhbərlik etmiş professor-müəllim heyətinin üzvlərinə xüsusi şəraitdə yorulmadan çalışmaları ilə növbəti sayımızın vaxtında dərc edilməsinə yardım göstərdiklərinə görə təşəkkür edirik.

Türk Dünyası
Gənc tədqiqatçılar dərnəyi

Redaksiya ilə əlaqə:
txt_kaf@bsu.edu.az

MÜNDƏRİCAT / CONTENTS

<i>Türkiyə araşdırmaçılarının “Şərq məsələsi”nə baxışı</i> Azər Həndəmov (Bakı Dövlət Universiteti)	7
<i>Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına konseptual baxış: tarixçilik aspektində</i> Babək İsmayilzadə (Bakı Dövlət Universiteti)	20
<i>1929 Dünya ekonomik krizinin etki ve sonuçları</i> Bahar Rüstəmovə (Bakı Dövlət Universiteti)	32
<i>Nasist Almaniyasının Fransa kampaniyası və onun nəticələri</i> Balamirzə Məmmədli (Bakı Dövlət Universiteti)	43
<i>Xəzərlər və Aşkenaz yəhudiləri: tarixi yaxınlıq</i> Əli Novruzov (Bakı Dövlət Universiteti)	57
<i>Qarabağ xalçaları</i> Əsmər Sərkərova (Bakı Dövlət Universiteti)	73
<i>Arxiv materialları və tarixşünaslıq araşdırmaları əsasında “erməni məsələsi” və “erməni soyqırımı” iddialarına baxış</i> Fatimə Carullazadə (Bakı Dövlət Universiteti)	86
<i>Milli mübarizə və çağdaşlaşma lideri – Mustafa Kamal Atatürk</i> Fatimə Şirinova (Bakı Dövlət Universiteti)	98
<i>Azərbaycan generalları</i> Fəxrəndə Məmmədova (Bakı Dövlət Universiteti)	115
<i>The Ottoman Empire: Entry Into The WWI</i> Fidan Hacıbalayeva (Bakı Dövlət Universiteti)	132
<i>Birinci dünya müharibəsi dövründə Antanta dövlətləri tərəfindən Osmanlı imperiyasına qarşı imzalanan gizli sazişlər</i> Fidan Həsənli (Bakı Dövlət Universiteti)	143
<i>Dinin tarixi hadisələrdəki rolu</i> Fizzə Məmmədova (Bakı Dövlət Universiteti)	154
<i>Ermənilərin kütləvi şəkildə Şimali və Qərbi Azərbaycana köçürülməsinə tarixi baxış</i> Həmidə İskəndərova (Bakı Dövlət Universiteti)	168

<i>Sosial antropologiyada tarixi məkanlar problemi</i> Xatirə Bəylərzadə (AMEA, Arxeologiya və Entoqrafiya İnstitutu)	182
<i>Müasir cəmiyyətdə submədəniyyətlər anlayışı</i> Lalə İbadullayeva (AMEA, Arxeologiya və Entoqrafiya İnstitutu)	196
<i>XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai fikrin inkışafı</i> Lamiyə Sadıqova (Bakı Dövlət Universiteti)	208
<i>Azərbaycanın son tunc - erkən dəmir dövrü asma bəzəkləri</i> Ləman Əhmədova (AMEA, Arxeologiya və Entoqrafiya İnstitutu)	224
<i>Azerbaijan Democratic Republic: historical background</i> Maria Beata Jagodzińska (University of Warsaw)	235
<i>Orta əsr Azərbaycan şəhərləri Evliya Çələbinin "Səyahətnamə"sində</i> Mələhət Eynəlizadə (Bakı Dövlət Universiteti)	244
<i>XVII əsrin sonları – XVIII əsrin əvvəllərində İngiltərə - Fransa müharibələrinin Kanada üçün nəticələri</i> Nərgiz Əliyeva (Bakı Dövlət Universiteti)	258
<i>Piri Rəis və Katib Çələbi nümunəsində Türk coğrafiyaçıları</i> Nurtac Süleymanlı (Bakı Dövlət Universiteti)	269
<i>Azərbaycan'ın bağımsızlıq sürecinde Türkiye ve Batum Antlaşması</i> Pakizə Əlizadə (Bakı Dövlət Universiteti)	284
<i>Haqqında az bildiklərimiz: Həsən Sabbah və Həşəşinlər</i> Şəhla Məhyəddinli (Bakı Dövlət Universiteti)	300
<i>Tarixi proseslərin öyrənilməsində qədim türk dastanlarının rolu</i> Ülviyyə Həziyeva (Bakı Dövlət Universiteti)	311

Azərbaycan mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
"Azərbaycan!" deyiləndə ayağa dur ki,
Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər ...

*(Azərbaycan – Dünyam mənim,
Məmməd Araz)*

UOT 94

AZƏR HƏNDƏMOV

Bakı Dövlət Universiteti SABAH Qrupları

Tarix müəllimi ixtisası üzrə II kurs tələbəsi

ahendemov@gmail.com

TÜRKİYƏ ARAŞDIRMAÇILARININ “ŞƏRQ MƏSƏLƏSİ”NƏ BAXIŞI

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Ruintən

Bakı Dövlət Universiteti

XVIII əsrin sonlarında Şərq məsələsi Böyük dövlətlərin xarici siyasətinin ana xəttinə çevrildi. Siyasi tarixin ən məşhur terminlərindən biri olan "Şərq məsələsi"ni iki yolla ifadə etmək mümkündür. Bunlardan birincisi, dünyanın dövriyyəsi ilə paralel olaraq inkişaf edən hadisələr zənciri mənasında, digəri isə konsepsiyaya ideoloji və mücərrəd bir dərinlik verən nisbətən subyektiv yanaşma kimi. Ümumiyyətlə, Şərq məsələsi XIX əsrdə bütün Avropa-Osmanlı münasibətlərinə verilən bir addır. Şərq məsələsinin ortaya çıxması ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar olmuşdur. Məsələnin ortaya çıxışı Avropalılara görə Hunların köçü ilə əlaqədardır. Bu köçdən sonra Roma imperiyası iki yerə parçalanmış, sonra da məsələnin kökü Şərqi Roma imperiyasının süqutu ilə bağlı olmuşdur. Bir çox tarixçilər isə Şərq məsələsinin ən açıq başlanğıcının XVIII əsrdə, ad qoyulmasının isə XIX əsrdə olduğunu bildirmişlər. Şərq məsələsi bir çox istiqamətlərdə formalaşmışdır ki, onlardan ən önəmlisi missionerlik fəaliyyətidir. Müsəlmanlara xristianlığı qəbul etdirmənin məcburiliyini anlayan dan sonra qurduqları məktəblər sayəsində bu məqsədlərinə çatmaq üçün çalışmışdılar. Müsəlman uşaqlarına Fransız, İngilis, Amerika, Alman mühitini aşılamaq üçün belə məktəblər inşa etmişlər. Əslində, Şərq məsələsi Avropa mərkəzli bir baxış sistemidir. Buna görə dünən var idi, bu gün var və sabah da olacaq. Bu Müsəlman Türk milləti Anadoludan tamamilə qovulana qədər davam edəcəkdir. Sevrə son nöqtəni qoymaq istəyirdilər. Lakin bu baş tutmadı. Türklərin istiqla-

liyyət müharibəsinə başlaması həmin dövlətləri geri oturtdu. Xristian əhalini tənziyat, islahat fərmanları ilə türklərə qarşı təhrik etmələri, Anadoludakı erməniləri və Yunanları türklərə qarşı təhrikləri və qırğınların hamısı Şərq məsələsinin nəticələridir.

Açar sözlər: Böyük Oyun, Şərq məsələsi, Vyana konqresi, Sevr müqaviləsi, San Remo, Bismark, Lord Kurzon.

Giriş. “Şərq məsələsi” qərblilər üçün Osmanlı dövlətini ifadə etmişdir. 1815-ci ildə ortaya çıxan “Şərq məsələsi” ifadəsi Osmanlı dövlətinin tamamilə ortadan qaldırılmasını hədəfləmişdir. Şərq məsələsinin mahiyyətini Osmanlı sultanının hakimiyyəti altında olan torpaqların bölüşdürülməsi və Yaxın Şərqdə nüfuz qazanmaq uğrunda Avropanın iri dövlətləri arasında gedən mübarizə təşkil edirdi. Yaxın Şərq uğrunda rəqabətdə Rusiyanın İngiltərə və Fransa kimi qüdrətli rəqibləri var idi. Onlar Yaxın Şərqdə Rusiyanın güclənməsini istəmirdilər. Çünki Rusiyanın bu ərazilərdə güclənməsi həmin dövlətlərin ticarət əlaqələrinə böyük zərbə vururdu. I Dünya müharibəsi sonunda böyük dövlətlər Sevr anlaşması ilə bu hədəflərinə çatmaq istəmişlər, Sevr müqaviləsi Anadolu və Avropa torpaqlarındakı türk varlığını tamamilə ortadan qaldıracaqdı. Lakin Türkiyə Cümhuriyyəti bu planlara qarşı mübarizə aparmışdır. Bu mübarizə hal-hazırda da davam etməkdədir. Türkiyə üzərində qurulan bütün oyunlar Sevr müqaviləsini xatırladır. Şərq məsələsi və onun gerçəkləşdirmə planı olan Sevr günümüzdə də öz aktuallığını saxlayır.

Şərq məsələsi, mahiyyəti və ortaya çıxışı. Şərq məsələsinin ortaya çıxışı avropalılara görə Hunların köçü ilə əlaqədardır. Bu köçdən sonra Roma imperiyası iki yerə parçalanmış, sonra da məsələnin kökü Şərqi Roma imperiyasının süqutu ilə bağlı olmuşdur. Çünki Hun türkləri kilsənin aktiv olduğu Roma imperiyasının dövlətçiliyinə böyük zərbə vurmuşdu. Bu səbəbdəndir ki, avropalılar özlərinə yad olan və işlərinə mane olan bütün türklərdən nifrət etmişlər. Ümumiyyətlə, Şərq məsələsi bir İslam-Xristian savaşıdan əlavə, Türk-Avropa savaşı kimi də tanınır. Fransız tarixçisi Sinyobos Şərq məsələsinin

ən açıq başlanğıcının XVIII əsrdə, ad qoyulmasının isə XIX əsrdə olduğunu bildirmişdir. Albert Sorel isə, türklərin Avropaya ayaq basdığı gündən etibarən bu məsələnin ortaya çıxdığını, Rusiyanın da bir Avropa dövləti olmasından sonra bu məsələni öz çıxarları üçün davam etdirdiyini bildirmişdir. Borjva görə isə, bu məsələ xristian olanlarla, xristian olmayan Hunlar arasında mübarizə olmuşdur (6, s.230-232). Rusiya üçün Şərq məsələsi Qara dəniz və Boğazlar üzərində hakimiyyət qurmaq demək olmuşdur. Bunun üçün də xristian amildən istifadə etmişdir. Yəni, Rusiya üçün Şərq məsələsi Boğazlar məsələsidir (7, s.180). 1453-cü ildə İstanbul türklər tərəfindən fəth edildəndən sonra Rus pravoslav kilsəsi müstəqil olmuş və Rus patriarxı kilsənin başına keçmişdir (6, s.230-232). Bu zəmində rus çarı güclənmiş və İstanbulu türklərdən almaq siyasəti yürütmüşdür. Bu həm də Rusiyanın gələcəkdə Cənubi Qafqaza işğal siyasətinin başlanğıcı olmuşdur. Şərq məsələsi, beynəlxalq sistemdəki güc nisbətini pozmadan Osmanlı dövlətini Böyük güclər (Düvel-i Muazzama) tərəfindən dağıtma planıdır. Başqa sözlə, Avropada imperializmin inkişafı dövründə böyük dövlətlər tərəfindən Osmanlı imperatorluğunun torpaqlarının "Böyük Oyun"un alt bölgəsi olaraq bölünməsi üçün süni şəkildə yaradılmış məsələdir.

Addımlar. Osmanlı imperiyasının:

1. Avropada irəliləməsinin dayandırılması;
2. Avropadakı torpaqlarının paylaşılması;
3. Bütün torpaqlarının bölünməsi.

Alətlər: Böyük dövlətlər, xüsusən də Rus çarı Osmanlı imperiyasının Avropa ərazilərində yaşayan qeyri-müsəlman əhalisini dini və etnik ünsürlərdən istifadə edərək müstəqillikləri uğrunda qiyam qaldırmağa təhrik etdilər və dəstəklədilər. Osmanlı imperiyası tərəfindən bu üsyanların yatırılması nəticəsində qərb ictimaiyyətinə qeyri-müsəlman təbəələrin xristian olduqları üçün müsəlmanlar tərəfindən qırğına məruz qaldığı təbliğ edildi. Təbliğat nəticəsində yaranan qavrayışla, Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə və müstəqillik uğrunda mübarizə aparan millətlərə dəstək olmağın qanuniliyi ictimaiyyət qarşısında legitimləşdirildi (2, s.366-367). Bu siyasətin ilk hissəsi

1774-cü ildə Krımın Osmanlılardan alınması ilə başlamışdır. Kiçik Qaynarca sülhü ilə Rusiya Osmanlı dövlətindəki provoslavların hamiliyinə başlamışdır.

1815-ci ildə Vyana konqresində Şərq məsələsi ilk dəfə gündəmə gətirilmişdir. Konqres əslində Napoleon Bonapartın alt-üst etdiyi Avropa düzəninə yenidən nizama salınması ilə bağlı olmuşdur. Lakin məsələ dönüb-dönüb Osmanlı dövləti üzərində cəmləşmiş və Şərq məsələsi ortaya çıxmışdır. Başqa sözlə, Şərq məsələsi “Düvel-i Muazzama” deyilən Rusiya, Avstriya, İngiltərə, Fransa və Prussiya tərəfindən Osmanlı dövlətini parçalayıb öz aralarında bölməsi məqsədilə yaradıldı. 1871-ci ildən Almaniya, Trablis müharibəsindən sonra İtaliya da bu birliyə qoşuldu. İngiltərə və Rusiya bu məsələdə daha təsirli dövlətlər olmuşdur. İngiltərə Kipri aldıqdan sonra Misiri işğal etdi. Bununla da, Misirdən Hindistana qədər, Suriyanın bir qismi, Ərəbistan və İraq torpaqlarında öz nüfuzunu yüksəltməyə çalışdı. Xüsusilə, İraqa daha meyilli idilər. Fransa Əlcəzairdən sonra Tunisi ələ keçirmiş və Suriya üzərində iddialara qalxmışdı. Avstriya isə Bosniya və Hersoqovinanı ələ keçirmişdi.

İlk zamanlarda Almaniya Osmanlı mülklərinə toxunmamışdı. Çünki Bismarka görə, türklər “Şərqi yeganə təmsilçiləri” idilər və imperator Vilhelm də bütün müsəlmanlar içərisində türkləri özünə yaxın dost bilmişdi (3, s.90-92). Bundan əlavə, başlanğıcda almanlar Osmanlı ilə ticarət əlaqəsini yetərli görmüşlər. Həm də II Əbdülhəmidin yeritdiyi siyasət Almaniyanın mövqeyinə uyğun idi. Lakin Almaniya ilə Osmanlı arasında yaxınlığın yaranması ABŞ-ı narahat edirdi. Belə olan halda, ABŞ türkləri “erməni məsələsi”ndə günahlandırır. Bu baxımdan, Şərq məsələsinin bir uzantısı da “erməni məsələsi” olmuşdur ki, 1878-ci il Berlin konqresi ilə status qazanmağa başladı. Berlin konqresinin 63-cü maddəsi ermənilərlə bağlı olmuşdu və bu maddədə ermənilərə imtiyazlar verilmişdi.

Konqresin nəticələrini və 63-cü maddəni dəstəkləyənlər sırasında Osmanlı ermənilərinin Berlin konqresindəki təmsilçilər heyətinin tərcüməçi katibi N.Çerasın baxışları xüsusi ilə fərqlənir. N.Çeras öz fikirlərini İstanbula döndükdən az sonra erməni dilində nəşr et-

diridiyi “Berlin konqresindən nə qazandıq?” kitabçasında açıqlamışdı. Söz gəlişi, ingilis səfiri Çeras “Berlin konqresində erməni milləti üçün əkilən toxumun meyvələrini öncədən gördüyünü” yazırdı. Ferroz Əhmədin fikrincə, əgər II Əbdülhəmid bu dövrdə Almaniya ilə münasibətlərdə daha təsirli ola bilsəydi, Berlində Osmanlı dövlətini daha yaxşı müdafiə edə bilərdi (6, s.234).

Şərq məsələsinin meydana çıxmasının birinci dövründə (1071-1683) türklər Avropa müdafiəsini qırmağa çalışır, Avropa isə türkləri Anadoluya buraxmamaq üçün onlar üzərinə “xaç yürüşləri” təşkil edirdi. İkinci dövrdə isə (1683-1920) Osmanlılar müdafiəyə çəkilmiş, avropalılar hücumə keçmişlər. Bu dövrdə Avropa Balkanlardakı xristian nüfuzun müstəqillik qazanması üçün çalışmış və buna nail ola bilmişdir. Avropalılar türkləri Avropadan atmaq, İstanbulu geri almağa çalışmışlar. Şərq məsələsinin son mərhələsində “türkləri gəldikləri torpaqlara geri göndərmək”, yəni Anadoludan çıxarmaq əsas məqsəd olmuşdur. Bu istəklərini Sevr müqaviləsi ilə gerçəkləşdirməyə çalışmışdılar. Sevrin həyata keçirilməsi demək, “bir kəlimə ilə türklərin məhvi deməkdir” (1, s.91-94).

Şərq məsələsinin bir qolu da “missionerlik fəaliyyətidir”. Türklərin İslamı qəbul etməsindən əvvəl xristianlığı qəbul etmiş bir çox türk bilinməkdədir. Hətta bu türklər müsəlman türklərə qarşı belə xristian ordularında vuruşmuşlar. Bu səbəbdəndir ki, Papa II Piy Şərqi Romanı fəth edən Fateh II Mehmedi bir məktubla xristianlığa dəvət etmə fikrini ortaya atmışdır. Çünki xristian olan türklərlə xristianlıq çox böyük güc əldə edəcək və türklərin də Avropaya gəlib xristianlığı qəbul edən hunlardan fərqi qalmayacaqdı. İslam dinində belə cəsur mühafizəkarları ortadan qaldırıldıqda xristianlıq türklər sayəsində böyük uğurlar əldə edəcək və bütün Asiyaya yayılacaqdı. Şərq məsələsinin mülki, siyasi və sosial cəbhələri arasında ən gözə çarpanı avropalıların monastır, xəstəxana, məktəb kimi qurduqları müəssisələr vasitəsilə apardıqları təbliğatlardır. Müsəlmanlara xristianlığı qəbul etdirmənin məcburiliyini anlayandan sonra qurduqları məktəblər sayəsində bu məqsədlərinə çatmaq üçün çalışmışdılar.

Müsəlman uşaqlarına Fransız, İngilis, Amerika, Alman mühitini aşılamaq üçün belə məktəblər inşa etmişlər (6, s.235-236).

Paris Sülh konfransında Sevrə hazırlıq. Sevrin təməli 18 yanvar 1919-cu ildən başlanan Paris Sülh konfransında qoyuldu. ABŞ Prezidenti Vudro Vilson Birinci dünya müharibəsinin sonunda Paris konfransında görüş zamanı “Döyüşün sonunda Osmanlı xəritədən silinəcək”, Lord Kurzon “Türklər vəba qaynağıdır”, ABŞ Xarici İşlər Naziri Cabot Lodge “Türkiyənin mədəniyyət bəlası olduğunu” söyləyirlər. Müttəfiqlər bu sırada türklər “Avropadan çıxarılmalı, Ermənistan adlı dövlət qurulmalı, ərəblər Osmanlıdan azad edilməlidir” kimi ortaqlar bir fikirdə görüşürlər. Lakin özlərinin arasında olan fikir ayrılıqları nəticəsində, torpaqların bölünməsi barədə qərar verməkdə çətinlik çəkildilər. Paris şəhəri bu zaman dünyanın hər yerindən nümayəndə ilə dolu idi. Bunların arasında ən fəal olanlar yunanlar, ermənilər, suriyalılar və sionistlər idilər. Konfransda əvvəlcə Almaniyə məsələsi müzakirə edildi (6, s.237-238). Bu məsələ 28 iyun 1919-cu ildə həll edildikdən sonra müttəfiqlər Avstriya, Macarıstan və Bolqarıstanla müqavilələr imzaladılar, daha sonra isə “Şərq məsələsi” ilə, yəni Osmanlı dövləti ilə məşğul olmağa başladılar.

Bu məsələnin “gəcikməsinin” ilk səbəbi Almaniyə, ikincisi Osmanlı imperiyasının bölüşdürülməsinin çətinliyi, üçüncüsü isə “Xəstə adamın” mülklərinin bölüşdürülməsində ortaya çıxmış fikir ayrılıqları idi. Bu səbəblərdən müttəfiqlər Osmanlı imperatorluğunun paylaşılmasını təxirə saldılar. Bu paylaşma məsələsində yalnız Anadolu, Boğazlar və Trakya deyil, Osmanlı imperatorluğunun müharibədən əvvəlki əraziləri də yer alırdı. Bu səbəbdən İraqı İngiltərəyə, Suriyanı Fransızların hakimiyyəti altına alan 1916-cı il Sayks-Piko və 1915-ci il London müqaviləsi ilə Antalya və 1917-ci il Jean de Maurienne müqaviləsi ilə İzmirə qədər Cənubi Qərbi Anadolunu İtaliya rəhbərliyinə buraxan müqavilələrin həyata keçirilməsində problemlər yaranırdı. Bunlara əlavə olaraq, 1915-ci il İstanbul sülhü ilə Boğazları Çar Rusiyasına buraxan müqavilənin Rusiyanın müharibədən çəkilməsi nəticəsində dəyişəcəyi çətin məsələlər sırasında idi (4).

Lloyd Corc və Klemanso 11 dekabr 1919-cu ildə Osmanlı imperiyası problemini, yəni Şərqi məsələsini həll etmək üçün bir araya gəldilər. Fransa Xarici İşlər nazirliyinin baş katibi Bertold 25 maddəlik bir layihə hazırladı. Bu layihə 433 maddəlik Sevr müqaviləsinin ilk layihəsini təşkil edəcəkdi. Lord Kurzon və Bertold layihəni müzakirə etmək üçün 21 dekabrda görüşdülər. Bu görüşdə Bertoldun İngiltərədən öyrənmək istədiyi mövzu, İngiltərənin Bab-ı aliyi (dövlət buradan idarə olunurdu) İstanbuldan çıxarmağa qərarlı olub olmadığı idi. Bertolda Kurzonun cavabı çoxda qənaətbəxş deyildi. Üstəlik, Osmanlının yeni paytaxtı haqqında da həтта razılığa bilmədilər. Bertold Konyanı, Kurzon isə Bursanı tövsiyə edirdi.

23 dekabr görüşünün mövzusu Kürdüstan idi. Bertoldun təklifi “Kürdüstan” adlandırdıqları bu bölgəni İngiltərə ilə Fransa arasında bölüşmək idi. Başqa sözlə, bunun bir hissəsi İngilislərin İraqdakı mandatı altında, digər hissəsi isə Fransız-İngilis nəzarəti altında qəbilə federasiyalarından ibarət olacaqdı. İngiltərə Fransanın Mosula yaxınlaşmasına razı olmadığı üçün, Kurzon Fransa təmsilçisinin təklifinə etiraz etdi. Bertold isə bu bölgədə bir-birindən müstəqil hərəkət edən tayfaların başqa bir şəkildə birləşə bilməməsində israr etdi və bölgədə başqa bir həll yolu olmadığını bildirdi. Digər tərəfdən Kurzonun iddiasına görə cənub (İraq bölgəsi) xaric, şimaldakı İngilis-Fransız mandatı barədə düşünülə bilməz, kürd bölgələrində simvolik olsa da, türk suverenliyinə heç vaxt icazə verilməyəcək, “Kürdüstan məsələsi” də “Erməni məsələsi” həll olunmadan olmayacaqdır. Və kürdlərin tək bir dövlət və ya kiçik dövlətlər istəkləri soruşulmalıdır. Bu görüşdə Fransızların İngilis şərtlərini qiymətləndirəcəklərini söyləməsindən sonra, sözdə “Kürdüstan məsələsi” bağlandı (6, s.238-239).

Müzakirə olunan digər vacib məsələlərdən biri də İzmirin Yunanlara verilməsi idi. İstanbullu türklərdən almaq düşüncəsi, İzmirin Yunanlara verməkdən daha asan olardı. Əslində, 24 Fevral qərarları olaraq İzmirə əlaqədar əldə edilən nəticəyə görə, Türkiyənin İzmirdəki varlığı simvolik olardı, rəhbərlik Yunanıstana aid olacaq, bölgədə Yunan qarnizonları yaradılacaqdı. Yunanlardan və türklərdən ibarət

rət regional bir parlament qurulacaq və bu parlament iki il sonra enosis üçün Millətlər Birliyinə müraciət edəcək. Lazım olsa, ərazidə bir plebisit də ediləcəkdi. Bu “24 Fevral” qərarları daha sonra Sevr müqaviləsinin maddələri olaraq yazıldı (4).

London və San Remo konfranslarında Şərq məsələsi. Osmanlı imperiyası ilə əlaqədar planlar Parisdən sonra Londonda və San Remoda keçirilən konfranslarda davam etdi. 12 fevral 1920-ci ildə Fransız-İngilis danışıqları London konfransında yenidən başladı. London konfransında İstanbul, Boğazlar, təslim və maliyyə nəzarəti ilə bağlı məsələlər müzakirə edildi. London konfransında İngiltərə Baş naziri Lloyd Corc düşüncələrini belə izah etdi: “Türklər insan xərçəngidir, hökm sürdükləri torpağın ətinə nüfuz etmiş bir yaradır. Bu problemdən və potensial problem mənbəyini Avropadan qurtarmaq üçün böyük bir fürsəti əldən verə bilərik”. San Remoda Kürdüstan və Ermənistan məsələsi üzərində danışıqlar aparıldı. 18 aprel 1920-ci ildə toplanan bu konfrans, dərhal 19 aprel tarixində kürd məsələsini araşdırmaqla işinə başladı. Nəticə olaraq, bu konfransda İngiltərə və Fransanın sözdə “Kürdüstan layihəsi”nə görə, “Sərhədləri Ermənistanın cənubundan Fəratın şərqinə keçəcək ərazidə bir muxtar Kürdüstan qurulacaq, Bab-ı ali əvvəlcə sülh razılaşmasından sonra son altı ayda qurulacaq bu ölkənin statusunu qəbul edəcək. Müqavilənin qüvvəyə mindiyi tarixdən bir il sonra təyin ediləcək bu bölgədəki kürdlər, Millətlər Birliyinə müraciət edərək Osmanlı rəhbərliyindən ayrılmaqlarını istəyəcəklər və bunu əldə etdikləri zaman Bab-ı ali bu qərarı qeyd-şərtsiz yerinə yetirəcək”. Kurzon qurulması planlaşdırılan Kürdüstanı müvəqqəti olaraq türk rəhbərliyinə buraxdı. Lakin müttəfiqlərin fikrincə, Ermənistan olmadan Kürdüstanı yaratmaq mümkün deyildi. Ermənistan məsələsi ilə bağlı ABŞ-ı irəli sürdülər. ABŞ-ın bu məsələ ilə bağlı rəsmi qərarı gözlənilirdi. Beləliklə, Kürdüstan məsələsi icra baxımından dayandırıldı. San Remo konfransı İraq və Suriya məsələlərini aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. 1919-cu ildən bəri London, Paris və Roma arasında mübahisəni də həll etdi (6, s.240-241).

Sevr müqaviləsi, yaxud Şərq məsələsinin “sonu”. Sevr müqaviləsi, Birinci dünya müharibəsindən sonra Müttəfiq dövlətlər və Osmanlı imperiyası arasında 10 avqust 1920-ci ildə imzalanmış müqavilədir. Müqavilə, adını son danışıqlar və imza mərasiminin keçirildiyi Parisdəki Sevr yaxınlığında Çini konfrans zalından götürdü. Osmanlı Sultanı Sultan Mehmed Vahdettin müqaviləni imzalasa da, Osmanlı Parlamenti təsdiq etmədiyi üçün müqavilə etibarlı sayılmadı. Müqavilə 150 səhifə, 433 maddədən ibarət idi (6, s.244).

Sevr müqaviləsi bəzi problemlərə görə bir müddət təxirə salındı: 1. Osmanlı torpaqlarını bölüşmək mövzusunda müttəfiqlər arasında fikir ayrılığı; 2. Türk millətinin bu dövlətlərə qarşı həddindən artıq reaksiyası; 3. İzmirin Yunanlara verilməsi nəticəsində İngiltərə ilə İtaliya arasındakı mübahisələr; 4. Rusiyanın müharibədən çəkilməsi və tərəfini dəyişdirərək Müttəfiq dövlətlərə qarşı çıxması; 5. Rusiyanın müharibədən çəkilməsi ilə Birinci dünya müharibəsindən sonra bağlanan gizli müqavilələr (3, s.294-295).

Sevrə görə, artıq türk vətəninə heç bir bölgəsində türk hakimiyyəti qalmır, türk ordusu xaricilərin əlinə keçir. Osmanlı dövləti Suriya, Fələstin, Ərəbistan yarımadası, Transiordaniya və Mesopotamiyadakı torpaqlarından məhrum edilirdi. 128-ci maddədə keçmiş Osmanlı təbəələrinin müttəfiq dövlətlərdən istədikləri birinin vətəndaşlığına girə biləcəyi, 206 və 236-cı maddələr isə, barışıqdan sonra işğal qüvvələri istədikləri yerləri tuta biləcəklərindən və s. məsələlərdən bəhs edilirdi. Müqavilənin iqsadi maddələrində göstərilirdi ki, hökumətin və Milli məclisin bütün səlahiyyətləri əlindən alınmışdır. Daha əvvəl “24 Fevral” qərarları ilə İzmirin taleyinin necə olacağı bəlli idi. Qərarın məğzi yeni və böyük bir Yunan dövlətinin qurulması idi. Kürdüstan məsələsində Sevr tətbiq olunduqdan bir il sonra ölkənin şərqində kürdlər ayrı bir dövlət qurmaq istəsələr, türklər buna razı olmalıydılar. Mosul vilayətinin kürd hissələri də bu dövlətin ərazisinə birləşdiriləcək. Mosul İngilis mandatı altında olduğundan, qurulacaq Kürdüstanın da İngiltərənin himayəsində olacağı nəticə kimi çıxarıla bilər (6, s.245).

Nəticə. Mudros barışıqından sonra Osmanlıya düşmən olan dövlətlər tərəfindən dörd barışıq təklifi edildi. Bunlardan birincisi Sevr müqaviləsidir. Bu layihə, Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən müzakirə mövzusu olaraq da görülmədi. İkinci təklif, 12 Mart 1921-ci ildə Birinci İnönü savaşından sonra keçirilən London konfransı ilə gündəmə gəldi. Bu konfrans Sevri yalnız çox kiçik məqamlarda ortaya qoyurdu. Ancaq II. İnönü savaşının başlanması və Türkiyənin belə bir müqavilə ilə razılaşmaması konfransın bir nəticə əldə etmədən dağılmasına gətirib çıxardı. Üçüncü təklif, Sakarya zəfərindən və ardından Fransa ilə imzalanan Ankara sazişindən dərhal sonra Parisdə keçirilən Antanta Dövlətlərinin xarici işlər nazirləri tərəfindən edildi. Sonuncusu, Türkiyə Respublikası ilə Lozanna müqaviləsidir və Lozanna müqaviləsi möhkəm təməllər üzərində qurulur. Lozanna müqaviləsi ilə Şərqi Məşələsinin aradan qalxdığını söyləyə bilərik. 10 avqust 1920-ci il tarixi, türk tarixinin “ən pis” layihəsi olaraq xarakterizə olunur. Sevr müqaviləsi ilə Osmanlı imperiyasının bütün torpaqları bölüşdürülürdü. Bu sərəncam İngiltərənin Baş naziri Lloyd Corcun rəhbərliyi altında gəlmişdi. Lloyd Corc coğrafiya və tarixi hadisələr haqqında az şey bilirdi. Türkiyə xəritədə yalnız bir torpaq kimi düşünürdü. Ancaq bunun belə olmadığını Lloyd Corc 1922-ci ildə Atatürk haqqında söylədiyi nitqdə ifadə etmişdir: “Əsrlər nadir hallarda belə dahi yetişdirir. Bu bədbəxtçiliyə baxın ki, həmin dahini türk milləti yetişdirdi. Mustafa Kamal dahisinə qarşı nə edə bilərsiniz?”. Şərqi Məşələsi həm də Səlib yürüşlərinin sonu kimi yozulur və bu problem yeni problemlər yaratmayacaq şəkildə həll edilməli idi. Ancaq bu hədəfə çata bilmədiklər (6, s.251-253).

Atatürkün güclü bir Türkiyə yaradılmasında çox böyük təsiri olduğundan bu məsələ bir müddət gündəmə gəlməmişdir. II Dünya müharibəsi, dünyanın Alman-İtaliya-Yaponiya üçlüyü ilə məşğul olduğu bir dövr olduğundan Şərqi Məşələsi yenidən ortaya çıxmaq üçün bir mühit tapmadı. Lakin II Dünya müharibədən sonra Şərqi Məşələsinin uzantıları və Sevr bu günə uyğunlaşmaları ilə ortaya çıxdı. XXI əsrdə Türkiyə üçün hadisə getdikcə daha təhlükəli vəziyyətə çevrilir. Bugünkü baş verən hadisələr Türkiyə üçün də eynidir.

Avropa Birliyinin Türkiyəyə iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə tətbiq etdikləri, Osmanlı dövləti zamanında yenilik adı altında türklərə tətbiq etdikləri təzyiqlərdən heç bir fərqi yoxdur. Yalnız adları və vaxtları dəyişdi. BVF-nin Türkiyəyə basqılarını da bura əlavə edə bilərik. Çünki Sevrin 22-ci maddəsi, hələ də özlərini idarə etmək qabiliyyətindən məhrum olan xalqlara və ölkələrə məcburi bir sistem təklif edir. Bu sistem, onu tətbiq etməyə razı olacaq dövlətlərə də veriləcək və ölkənin məruz qalacağı iqtisadi və siyasi quruluş fərqli olduğundan tətbiqlər buna uyğun olaraq ediləcəkdir. Buna görə də, BVF tərəfindən bugünkü şərtlərdə tətbiq olunan tətbiqetmə siyasəti Sevrin bu maddəsindən çox da fərqlənmir. Tətbiq olunan metodlar və məqsədlər çox oxşarlıq göstərir. Yəni bu gün etibarilə Şərq məsələsi bitməyib. Müxtəlif yollarla həyata qaytarılması arzu olunur. Sözdə Ermənistan, sözdə Kürdüstan kimi məsələlər bu məqsədə xidmət edir. Doğrudan da, Türkiyənin şərq və cənub-şərqi bölgələrindəki kürdizm və erməni təbliğatı da Şərq məsələsinin aktual tətbiqidir. 1878-ci il Berlin Müqaviləsinin 63-cü maddəsi ilə ermənilərə verilən imtiyazlar davam edir. Sevr ilə birlikdə yaradılması nəzərdə tutulan qondarma Ermənistan layihəsi indi qondarma soyqırım iddiaları ilə həyata keçirilir. Missionerlik fəaliyyəti də müxtəlif yollarla davam edir. Böyük Orta Şərq Layihəsi adlanan təşəbbüslər də bu məqsədə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Emruhan Yalçın. Şark Meselesi Ve Emperyalistlerin Türk Politikası // Toros Üniversitesi, İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:2, Sayı:4, Aralık 2015, s.75-104. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/270055> [Müraciət tarixi: 08.04.2021].
2. Diplomasi tarihi-I. Editörler: Barış Özdal, R.Kutay Karaca. 2. Genişlendirilmiş Basım. Bursa, Dora yayınları, 2017, 657 s.
3. Nural Savcı. Osmanlı Devleti'nin Güç Kaybetmeye Başladığı Dönemlerde Şark Meselesi // Turkish Academic Research Review, Cilt:4, Sayı:2, Haziran 2019, s.279-298. -

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/782242> [Müraciət tarixi: 08.04.2021].

4. Saadettin Yağmur Göçer. Şark Meselesi Üzerine / Altayli.Net. Türk Tarihi ve Kültür Araştırmaları, Mart 29, 2013. -

<https://www.altayli.net/sark-meselesi-uzerine.html> [Müraciət tarixi: 08.04.2021].

5. Sevr antlaşması maddeleri: Sevr Antlaşması tarihi yeri ve sonuçları / SABAH, 19.11.2020. -

<https://www.sabah.com.tr/yasam/2020/11/19/sevr-antlasmasi-maddeleri-sevr-antlasmasi-tarihi-ve-sonuclari-k1> [Müraciət tarixi: 08.04.2021].

6. Şayan Ulusan. Şark Meselesi'nden Sevr'e Türkiye // ÇTTAD, VIII/18-19, (2009/Bahar-Güz), s.229-256. -

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/233391> [Müraciət tarixi: 08.04.2021].

7. Savaş Açıkkeya. Türkiye'nin Garb Meselesi – Yunan Gailisi // Tarih Dergisi, Sayı 54 (2011/2), İstanbul, 2012, s.173-192.

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102219> [Müraciət tarixi: 08.04. 2021].

AZER HANDAMOV

Baku State University SABAH Groups

2nd year student of the speciality of History teacher

TURKISH RESEARCHES' VIEWS ON THE "EASTERN ISSUE"

The main target of the "Eastern issue" was against the Ottoman Empire, the most powerful state in the Middle Ages. Especially in the middle of the 19th century, the historic victory of the Ottoman Empire in the Crimean War significantly changed the balance of power in Turkey's favor both in the East and in Europe and seriously affected the balance between states after the Vienna Congress. This ratio has damaged Russia's foreign policy image, depriving it of its prerogatives in the Balkans. The creators of the "Eastern issue " were

looking for different ways to solve it. In this regard, Russia and the Western Powers have raised the "Cyprus problem" and the "Armenian issue", which are in their interests. Among them, the "Armenian issue" has become an international problem. The emergence of the "Armenian issue", which is an integral part of the "Eastern issue", was apparently due to their deplorable situation in Turkey and Azerbaijan.

Keywords: Greate Game, "Eastern issue", Congress of Vienna, Sevres agreement, San Remo, Bismarck, Lord Kurzon.

Daxil olma tarixi: 08.04.2021-ci il.
Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94 (479.24)

BABƏK İSMAYILZADƏ

*Bakı Dövlət Universiteti,
Tarix fakültəsinin III kurs tələbəsi*
babekismayilzade00@gmail.com

**ŞİMALI AZƏRBAYCANIN RUSİYA TƏRƏFİNDƏN
İŞĞALINA KONSEPTUAL BAXIŞ:
TARİXÇİLİK ASPEKTİNDƏ**

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Qasımova
Bakı Dövlət Universiteti

*“Tarix hökmsüz və zülümsüz elə hökmdardır ki, bütün adəm övladı
onun əmrlərinə boyun əyməkdədirlər”.*
A.A.Bakıxanov. “Gülüstani-İrəm”.

Cənubi Qafqaz geosiyasi və coğrafi vəziyyətinə görə uzun müddət iri dövlətlərin, xüsusilə qonşularımızın diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan torpaqlarına sahib olmaq istəyində olan Rusiya belə bir fürsətə məhz XVIII-XIX əsrlərdə, feodal pərakəndəliyinin hökm sürdüyü zamanda yetişə bildi. Bəhs edilən dövrdə öz mənafeələrinə və çirkin qəsbkar niyyətlərinə nail olmaq uğrunda regionda iki əsas qüvvə - Çar Rusiyası və Qacarlar dövləti gərgin mübarizə aparırdı. Məqalədə işğal ərəfəsindəki vəziyyət, Azərbaycan torpaqlarının işğalının səbəb və nəticələrinə dair yazılmış mənbə və tarixçilik əsərlərinə diqqət çəkməklə problemin bu günə kimi hansı aspektdə tədqiq edilməsinə nəzər salacağıq.

Açar sözlər: Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı, feodal pərakəndəliyi, Çar Rusiyası, Qacarlar dövləti, tarixçilik.

Giriş. İstər çarlıq dönəmində, istərsə də SSRİ dönəmində “işğal” istilahı “birləşdirmə”, “ilhaq” istilahları ilə əvəz olunmuşdu. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına dair mövcud konsepsiyalar bu problemin tarixçilik aspektində araşdırılmasını aktual edir. Bunun üçün bəhs edilən dövrün yerli və rus qaynaqlarını, eləcə də ta-

rixşünaslıq əsərlərini təhlil etmək zəruridir. XIX əsr tariximizin bu səhifəsini öyrənmək üçün əsas mənbələr sırasında xronikal mahiyyət-də olan yerli salnaməçilərin, rus hərbi tarixçilərinin problemlə bağlı yazdıqları əsərlər, “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları”, sovet və çağdaş dövr tarixçilərinin bir-birinə zidd yanaşmaları kordin-al şəkildə müqayisəyə cəlb edilmişdir. İlk mənbə tipli əsərlərlə yanaşı Rusiyanın Mərkəzi Dövlət Tarix arxivində, Mərkəzi Dövlət Hərbi Tarix arxivində, Peterburq Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində, Gürcüstan və Azərbaycan arxivlərindən əldə olunmuş materiallar da əhəmiyyətlidir.

XIX əsr “Qarabağnamə”lər silsiləsindən olan xronikaçı tarix-çilərin əsərləri problemin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Yusif Qarabaği, Mir Mehdi Xəzani kimi yerli xronikaçıların mövzuyla bağlı yaz-dıqları əsərlərinin (1; 2) təhlili zamanı onların rus hakim sinfinə rəğ-bəti və yeritdikləri siyasətə haqq qazandırmalarını da unutmamalıyıq. Dövrün hadisələrinə çoxsaylı məxəzlər əsasında müraciət edən, sis-temli ilk rixşünaslıq əsəri A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm”i (3) də dövrü öyrənmək üçün önəmli məxəzlərdən biridir.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal olunmasının təd-qiğində XIX əsrin 30-50-ci illərində yazılmış əsərlər xüsusi əhəmiy-yət kəsb edir. Buna görə də biz F.V.Bulqarinin adını vurğulamalıyıq. Onun əsəri “İmperator Nikolayın dövründə Rusiya ilə Türkiyə ara-sında müharibənin mənzərəsi” adlanır (4). Əsər 1828-1829-cu il rus-türk müharibəsindən bəhs edir. Müəllif iddia edir ki, müharibənin başlanmasında bütün günah Osmanlı dövlətindədir. Həmçinin döyüş zamanı Osmanlıda yaşayan külli miqdarda erməni Rusiyanın tərəfinə keçmişdir.

Digər bir müəllif olan S.M.Bronevskinin “Qafqazın müasir coğrafi və tarixi xəbərləri” (5) əsərinin adını çəkməliyik. Əsər 2 his-sədən ibarətdir. İlk hissə coğrafi, ikinci hissə isə tarixi məlumatlardan ibarətdir. Əsərin ikinci hissəsində Qafqazın ayrı-ayrı bölgələrinin ya-xın keçmişi haqqında məlumat verilir. Şirvan bölgəsi, Quba, Bakı, Dərbənd, Şamaxı və Şəki xanlıqlarının adları göstərilir. Müəllif xan-

lıqların Rusiyanın hakimiyyətinə keçməsinin səbəbini heç də onların zəifliyində deyil, rus silahının qüvvəsində görür.

Dövrünün hərbi müəlliflərindən olan P.Zubovun əsəri “Rusiyaaya aid olan Qafqaz bölgəsi və bitişik torpaqların tarixi, statistik, etnoqrafik, maliyyə və ticarət əlaqələrində mənzərəsi” (6) adlanır. Əsərdə Kür və Araz çaylarının, Göyçə gölünün və s. adları çəkilir. Müəllif qeyd edir ki, Zaqafqaziyanın Rusiya tərəfindən tutulması imperiyanın iqtisadi və beynəlxalq inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərində rusların Qafqazın işğalında “igidlik” göstərənlər “vətən şahinləri” olaraq qeyd olunur. Görünür, özgəsinin torpağını qəsb etmək “qəhrəmanlıq” sayılırmış.

XIX əsrin ikinci yarısında əvvəlki dövrdən fərqli olaraq araşdırmalar mütəxəssislər tərəfindən aparılırdı. Bu da öz növbəsində Rusiyanın Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda apardığı işğalçılıq siyasətini və işğal prosesinin digər sahələrini daha müfəssəl formada öyrənməyə imkan vermişdir. Bu dövrün əsas tədqiqatçılarından N.F.Dubrovinin və V.A.Pottonun araşdırmalarını xüsusilə qeyd etməliyik. N.F.Dubrovinin “Zaqafqaziya 1803-1806-cı illərdə” adlı əsərində (7) Şərqi Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən general Sisianovun Bakıda öldürülməsinə qədər olan hadisələr öz əksini tapmışdır. Müəllifin növbəti bir əsəri olan “Rusların Qafqazda müharibə və hakimiyyət tarixi”nin üçüncü fəslində Dərbəndin alınması, Qacarların Şirvana hücumu, Lisaneviçin Cavada doğru irəliləməsi və digər hadisələr öz əksini tapmışdır. Göstərilən əsər Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı üçün olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Hakim millətçi tarixşünaslığın nümayəndələrindən olan N.F. Dubrovin üçün maraqlı məsələ Çar Rusiyasının Qafqazdakı xarici (işğalçı) siyasətindəki “uğurlarını” göstərmək idi.

Dövrün növbəti hərbi-tarixçi müəllifi V.A.Pottodur. Müəllif Kırım müharibəsində iştirak etmiş, daha sonra isə Qafqaz hərbi dairəsində şöbə müdiri olaraq çalışmışdır. Həmin bu zaman ərzində Qafqaz müharibələrinə dair bir neçə əsərin müəllifidir. V.A.Pottonun əsərlərinin ən müfəssəl və təfsilatlı olanı 5 cildlik “Qafqaz müharibələri ayrı-ayrı oçerklər, epizodlar, bioqrafiyalar və xatirələrdə” əsəridir

(8). Əsərin birinci cildində Qafqaz haqqında qısa və ümumi məlumatlar vermişdir və I Pyotra qədər olan tarixi dövrə ekskurs etmişdir. Əsərdə o cümlədən I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə gəlişindən, Yermolovun Qafqazdakı fəaliyyətindən və 1816-1826-cı illərdə Rusiyanın Qafqaz regionunu işğalından bəhs olunur. Həmin əsərin üçüncü cildi isə tamamilə 1826-1828-ci illər Rus-Qacar müharibəsinə həsr olunub. Müəllif bu müharibənin başlanmasının əsas təqsirkarı kimi Qacar dövlətini və xüsusilə onu müharibəyə təhrik edən Böyük Britaniyanı görürdü.

Bəhs etdiyimiz problemin tarixşünaslığında, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi yerli xronikaçı tarixçilərin müəllifi olduqları “Qarabağnamələr” əhəmiyyətli dərəcədə önəmlidir. Belə əsərlər sırasında Mirzə Adıgözəl bəyin müəllifi olduğu “Qarabağnamə” əsərini (1) göstərmək lazımdır. Əsər xronoloji baxımdan 1736-1828-cı illəri özündə ehtiva edir. Müəllif göstərir ki, əsər M.P.Kolyubakinin xahişi ilə yazılıb. Artıq əsərin xahiş ilə yazılması onun hadisələrə hansı aspektdən yanaşıldığını aydın göstərir. Belə ki, Mirzə Adıgözəl bəyin Rusiyaya rəğbət bəsləməsi onun əsərində özünü biruzə verir. Əsərin yazılması zamanı Qazqazdakı çar hərbi və mülki orqanları nümayəndələri tərəfindən tərtib edilən sənədlərdən istifadə edilməsi buna əsaslı dəlildir. Bunlardan əlavə olaraq, əsərdə Rus-Qacar müharibələri zamanı xalqımızın rus ordusu üçün cəbhəyə göndərdikləri yardım haqqında söhbət açılır.

Dövrün mənbə xarateri daşıyan əsərlərindən biri də Kərim ağa Fatehin müəllifi olduğu “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi” əsəridir (9). Əsərdə siyasi məsələlərə də geniş yer verilmişdir. Müəllif Şəki xanlığının Rusiya tərəfindən işğal olunması, həmin vaxt baş verən mübarizədən və o cümlədən Şəki xanlığındakı daxili mübarizədən də bəhs edir.

Azərbaycan tarixşünaslıq elminin banisi olan A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri (3) mövcud problemi öyrənmək üçün başlıca məxəzlər sırasındadır. Əsər tariximizin ən qədim zamanlardan başlayaraq 1813-cü il Gülüstani sülhünə qədər olan hadisələri özündə ehtiva edir. Müəllif Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalını

təsvir edərkən mühüm tarixi hadisələrə toxunmuş, xanlıqların Rusiyaya qarşı mübarizəsini göstərmişdir. Əsərdə yazılır: “Martın 12-də imperator Pavel birdən-birə vəfat etdi. Oğlu I Aleksandr səltənət taxtına oturdu. Qafqazın işlərini intizama salmağa başladı” (3, s.214).

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı məsələsi ilə bağlı XX əsrin əvvəllərində vətən tarixşünaslığında öz mövqeyinə görə zəif hesab oluna biləcək əsərlər yazılmışdı. Bunun əsas səbəbi olaraq isə əsərlərin səthi və kompliyativ xarakter daşmasından irəli gəlirdi.

Problemin tədqiqinə dair yazılmış əsərlərdən biri də Rəşid bəy İsmayılovun “Müxtəsər Qafqaz tarixi” əsəridir (10). Əsər XX əsrdə Qafqazın inzibati bölgüsünün təsviri ilə başlayır. Daha sonra isə Zaqafqaziyanın XIX əsrin əvvəlinə qədərki tarixini müxtəsər və yığcam şəkildə oxucuya çatdırır. Əsərdə Zaqafqaziyanın Rusiyaya “birləşdirilmə”sindən bəhs olunur. Dövrün tələbinə uyğun olaraq əsərdə hər hansısa işğal faktından danışılmır. Əsərdə P.Sisianovun, A.Yermolovun, M.Vorontsovun Qafqazda olan fəaliyyəti geniş formada öz əksini tapır.

XX əsrin 20-30-cu illərində Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı problemi bir qədər ümumi formada olsa da öyrənilməsinə başlandı. Həmçinin bu dövrdə Azərbaycan tarixinə aid ilk ümumiləşdirilmiş əsər də çap olunmuşdur. Əsərlər əsasən iki istiqamətdə yazılırdı. Birinci istiqamətə R.İsmayılovu və Cahangir Zeynalıqlunu nümunə göstərmək olar. Bu müəliflər öz əsərlərini klassik tarixşünaslıq əsərləri formasında yazırdılar. İkinci istiqamətdə yer alan tədqiqatçılardan Y.A.Paxomov, V.S.Sısoyevi nümunə göstərmək olar. R.İsmayılov tərəfindən 1923-cü ildə Bakıda ilk Azərbaycan tarixi dərsliyi çapdan çıxdı. Müəllif Azərbaycanın işğalının başlanğıcını Şərqi Gürcüstanın ilhaqından götürürdü. Əsərdə Rusiyanın işğalçı siyasətinin üzərindən sükutla keçmişdir. Fikrimizcə əsərin ən məhdud cəhəti ondan ibarətdir ki, 28 aprel çevrilişi və sovetlərin qurulması alqışlanaraq qarşılanmışdır. Lakin əsərin mütərəqqi cəhəti ondan ibarətdir ki, bu əsər vətən tarixçiliyinin inkişafında xüsusi bir mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Cahangir Zeynalovlu isə R.İsmayılovdan fərqli olaraq “Müxtəsər Azərbaycan tarixi” əsərində (11) Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinə olan təcavüzü də işğal olaraq qiymətləndirmiş və bunu öz tənqid etmişdir. Müəllif XIX əsrdəki işğalla bağlı yazır ki, “1216-ci ildə (1801) Kartli, Kaxet krallıqları ruslar tərəfindən istila edildikdən sonra Azərbaycanın istiqlalı da təhlükə altına düşdü, Azərbaycanın qara günləri başladı” (11, s.90-91). Həmçinin Gülistan sülhünün ağır nəticələri müəllif tərəfindən diqqətlə izlənmiş, şimali Azərbaycanın Rusiyaya əsir və məhkum edildiyi, cənubun isə Qacar əsarətindən əzab çəkdiyi göstərilmişdir.

Y.Paxomov özünün “Azərbaycan tarixinin qısa icmalı” adlı əsərində (12) Şimali Azərbaycanın işğal prosesini qısa da olsa şərh etmiş, Gəncənin tutulması, Qarabağ və Şəki xanlıqlarının Rusiya təbəliyinə keçməsi, Rusiya-Qacar müharibələri və s. kimi dövrün önəmli hadisələrini işıqlandırmışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanın yeni dövr tarixinə dair yeni tədqiqat əsərləri yazıldı. Problemin tədqiqatın elmi bünövrəsinin qoyulması da məhz ötən əsrin 40-50-ci illərinə təsadüf edir. Həmçinin bəhs etdiyimiz dövrdə problemlə bağlı yeni bir konsepsiya - “birləşdirmə” konsepsiyası irəli sürüldü. Bu konsepsiya sadəcə Azərbaycana deyil, Çar Rusiyasının işğal etdiyi və həmin dövrdə SSRİ-nin tərkibində olan bütün digər ərazilərə də şamil edilirdi. Problemi tədqiq edən vətən tarixçilərindən Ə.S.Sumbatzadə, İ.M.Həsənov, Q.Q.Mehdiyev və b. nümunə göstərmək olar.

Ə.Sumbatzadə “Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri (XIX-XX əsrin əvvəllərində)” əsərində adından da görüldüyü kimi “birləşmə prosesini” və onun mütərəqqi cəhətlərini izah etməyə çalışmışdır. Amma tarixə yaxşı bələd olan oxucu aydın şəkildə başa düşür ki, bizlərdə mədəniyyət olan zamanda slavyan xalqları hələ bundan hali deyildilər. Müəllifin digər araşdırmalarında da Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin “tarixi əhəmiyyəti”ndən bəhs olunmuşdur (13).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz konsepsiyanın qızğın tərəfdarı olan Q.Mehdiyevin “Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin tarixi əhə-

miyyəti” əsərində “işğal” deyil, “birləşmə” fikrini üstün tutduğu nəzərə çarpır. Müəllifin fikrinə görə, vətənimizin parçalanmasında nə imperialist Rusiya, nə də şovinist Qacarlar dövləti deyil, sosializmin düşməni olan kapitalistlər günahkardır. İşğal faktını görə bilməyən tədqiqatçı onu “xalqın həyatında fəvqəladə dərəcədə mütərəqqi bir hadisə” adlandırmışdır (14).

Ötən əsrin 60-80-ci illərindən işğal problemi ilə bağlı yeni konsepsiya irəli sürüldü. Yeni konsepsiyaya görə “tərkibinə daxil olma” işğal prosesinə geyindirilən başqa bir libas idi. 1964-cü ilin 3 yanvarında Azərbaycan KP MK tərəfindən “Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olmasının 150 illiyini bayram etmək haqqında” qərar qəbul etdi. Belə yığıncaqların birində Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi Vəli Axundov demişdir: “Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması onun tarixində ən şanlı səhifələrdən biridir”. Həmin ildə “Qardaş xalqlar vahid bir ailədə” adlı ümumiləşdirilmiş əsər çap olundu. Dövrün tarixçilərindən olan R.Quliyev “Salam böyük qardaş” adlı əsərində yazır: “məhz Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra Azərbaycan geri qalmış patriarxal-feodal quruluştan xilas olub, Rusiya dövlətinin tərkibində daha mütərəqqi ictimai-iqtisadi inkişaf yoluna düşdü”.

A.Milman 1966-cı ildə çap olunan “Azərbaycanda siyasi quruluş. XIX-XX əsrin əvvəllərində” əsərində işğala qədərki siyasi vəziyyət təhlil etmiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, siyasi sabitliyi pozan əsas amil xanlıqların arasında gedən mübarizə olmuşdur (15).

Bu mövzuda yazılmış əsərlərin biri də R.Süleymanova məxsusdur. Müəllif “Azərbaycan və mərkəzi Rusiya ilə ticarət əlaqələri XIX-XX əsrin əvvəllərində” adlı araşdırmasında (16) ticarət əlaqələrinin önəmindən bəhs edir. Sözsüz ki, Azərbaycan Rusiyanın Şərq ilə ticarət yolunun üzərində yerləşirdi.

“Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı” problemi XX əsrin 90-cı illərindən etibarən tədqiqatçıların nəzərini daha çox cəlb edir. Artıq tarixi ədalət bərqərar olmağa başlanmışdı. Problem tam dəqiq və səhih formada araşdırılır və dövrün əsas mənbələri tədqiqatçılara cəlb olunmuşdu. Deyə bilərik ki, 90-cı illərdən başlayaraq tarix-

çilər birmənalı olaraq “tərkibinə daxil olma” konsepsiyasından imtina etdilər. Onun yerini ən dəqiq və obyektiv olan konsepsiya - “işğal” konsepsiyası aldı. Təbii ki, bu hadisələr ondan irəli gəlirdi ki, SSRİ artıq dağılma dövrünə qədəm qoymuşdu.

C.Mustafayev özünün “Şimali Azərbaycan xanlıqları və Rusiya” adlı əsərində Çar Rusiyasının Zaqafqaziyada müstəmləkəçilik siyasətinin üzərində dayandığını qeyd edir: “Zaqafqaziyayı ələ keçirmək üçün Rusiya kifayət qədər düşünülmüş siyasət yeridirdi. Bundan irəli gələrək “incə və ehtiyatlı” hərəkət edirdi” (17).

1990-cı illərdə Z.Bünyadov və Y.Yusifovun (18), S.S.Əliyarlının (19) redaktələri ilə nəşr edilmiş “Azərbaycan tarixi” dərsliklərində işğal məsələsinə kifayət qədər düzgün formada yanaşılmış və hadisələr ardıcıl olaraq öz əksini tapmışdır

Dövrü tədqiq edən növbəti tədqiqatçı alim V.Umudludur. Onun “Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828)” adlı əsərində hadisələrə tarixi cəhətdən düzgün yanaşma sərgilənmişdir (20).

Çağdaş dövəndə M.Əliyev tərəfindən yazılan “Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı” əsəri də olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərində problemin konseptual qoyuluşunu görürük (21).

Nəticə. Azərbaycan ikinci dəfə öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ölkə tarixinin yeni baxışlar istiqamətində öyrənilməsinə geniş yer verildiyindən mühüm tarixi dövr olan işğal tarixinə yeni konseptual aspektdən yanaşmaq zərurətini meydana gətirmişdir. Biz vətənimizin tarixini obyektiv formada tədqiq etməli və doğru öyrənməliyə ki, bu müsibətlər bir də bizim başımıza gəlməsin, tarixdən ibrət dərsi almalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Qarabağnamələr. I kitab. (M.Adıgözəl bəy. Qarabağnamə / Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi / Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1805 illərdə siyasi vəziyyətinə dair). Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 216 s. -

<http://www.anl.az/el/q/qarabaqnqmeler1.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

2. Qarabağnamələr. II kitab. (Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi Şərif / Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-Tarixi-Qarabağ / Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. Rəhman xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri). Bakı, Qərb-Şərq, 2006, 288 s. -

<http://www.anl.az/el/q/qarabaqnqmeler2.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

3. Bakıxanov A.A. Gülüstani İrəm. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1951, 301 s. - <http://anl.az/new/upload/File/berpa/berpa-1-file.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

4. Булгарин Ф.В. Картина войны России с Турциею в царствование императора Николая I. Санкт-Петербург, тип.Н.Греча, 1830, 212 с, 2 л. карт. - <https://www.prlib.ru/item/713127> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

5. Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. В 2-ч томах. М., Тип. С.Селивановского, 1823. - <https://runivers.ru/lib/book3109/> [Müraciət tarixi: 30.04.2021];

- Т.1, 385 с. -

<https://runivers.ru/upload/iblock/231/S.M.Bronevskij.%20Novejshie%20geograficheskie%20i%20istoricheskie%20izvestiya%20o%20Kavkaze.%20Chastx%201%20o1823qiruw385ss.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021];

- Т.2, 485 с. -

<https://runivers.ru/upload/iblock/ef5/S.M.Bronevskij.%20Novejshie%20geograficheskie%20i%20istoricheskie%20izvestiya%20o%20Kavkaze.%20Chastg%202%20n1823wmrutu485sg.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

6. Зубов П.П. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, статистическом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях. В 4-ч т. СПб, 1834-1835. - Т.1, 1834, 234 с., табл. -

<http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14804-ch-1-1834> [Müraciət tarixi: 30.04.

- 2021]; T.2, 1835, 270 c. - <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14805-ch-2-1835> [Müraciət tarixi: 30.04. 2021]; T.3, 1835, 272 c. - <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/14806-ch-3-1835> [Müraciət tarixi: 30.04. 2021]; T.4, 1835, 308 c. [3] c. - <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/20679-ch-4-1835> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
7. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803-1806 года: [историческое исследование]. СПб., Тип. Департамента уделов, 1966, [4], IV, 542 с., [4] л.к. - <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/47034-dubrovin-n-f-zakavkazie-ot-1803-1806-goda-istoricheskoe-issledovanie-spb-1866> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
8. Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. В 5-ти томах. Санкт-Петербург, Типография Е.А. Евдокимова, 1887, 805 с. - <http://www.vehi.net/istoriya/potto/kavkaz/index.html> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
9. Kərim ağa Fateh. Şəki xanlarının müxtəsər tarixi, s.94-112. - Ədalət Tahirzadə. Şəkinin tarixi qaynaqlarda. Bakı, Master nəşriyyatı, 2005, 256 s. - http://anl.az/el/t/ta_sht.pdf [Müraciət tarixi: 30.04. 2021].
10. Rəşid bəy İsmayılov. Müxtəsər Qafqaz tarixi və Zaqafqaziyada zühur edən məşhur türk ədib və şairlərin müxtəsər tərcümeyi-halları. Tiflis, 1904, 51 s.
11. Zeynalıoğlu Cahangir. Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publisistik və tarixi kitab). Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s. - <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000010392> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
12. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, Бакин.отд.нар.образования, 1923, 48 с.
13. Сумбатзаде А.С. Присоединение Азербайджана к России и его прогрессивные последствия в области экономики и культуры (XIX - нач.ХХ вв.). Баку, 1955.
14. Мехтиев Г.Г. Историческое значение присоединения Азербайджана к России // Вопросы истории, №3 1952, с.83-98.

15. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX вв. Баку, Аз. гос. изд-во, 1966, 317 с.
16. Сулейманов Р.Дж. Торговые связи Азербайджана с центральной Россией в первой половине XIX в. Автореф. Дисс. д-ра ист. наук. Баку, 1975.
17. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX в.). Баку, ЭЛМ, 1989, 128 с.
18. Yüsföv Y., Bünyadov Z. Azərbaýcan tarixi. Bakı, Çıraq nəşriyyatı, 2007, 720 s.
19. Azərbaýcan tarixi: Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Red.: S.S. Əliyərli. Bakı, Azərbaýcan, 1996, 872 s.
20. Umudlu V.U. Şimali Azərbaýcanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). Bakı, Elm, 2004, 180 s. - <https://ebooks.az/view/vzgSFCRQ.pdf> - [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
21. Əliyev M.M. Şimali Azərbaýcan Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı. Bakı, Adiloğlu, 2001, 316 s. - http://elibrary.bsu.edu.az/files/books_ay/N_68.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

BABEK İSMAYILZADE

*3rd year student of Faculty of History
of Baku State University*

CONCEPTUAL VIEW OF THE INVASION OF NORTHERN AZERBAIJAN: IN TERMS OF HISTORIOGRAPHY

Due to the geopolitical and geographical location of the South Caucasus, it has long been in the spotlight of major powers, especially our neighbors. Russia, which wanted to own the lands of Azerbaijan, was able to achieve such an opportunity during the reign of feudal retail in the XVIII-XIX centuries. At that time, the two main forces in the region - Tsarist Russia and the Gajar state - were fighting hard to achieve their interests and ugly invading intentions. In the

article, we will look at the situation on the eve of the occupation, the sources and historical works written on the causes and consequences of the occupation of Azerbaijani lands, and in what aspects the problem has been studied so far.

Keywords: Russian occupation of northern Azerbaijan, feudal fragmentation, Tsarist Russia, Gajar state, historiography.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

BAHAR RUSTAMOVA

Bakü Devlet Üniversitesi,

Tarih fakültesinin tarih öğretmeni ihtisası üzere III sınıf öğrencisi

bahar.rustamova@bsu.edu.az

1929 DÜNYA EKONOMİK KRİZİNİN ETKİ VE SONUÇLARI

Danışman:

Tarih üzere felsefe doktoru Zarife Nezirli

Bakü Devlet Üniversitesi

Dünya Savaşından büyük kazançla çıkan ABD ekonomik, sanayi ve tarım açısından daha da güçlenmişti. ABD gelişim temposuyla devam ederken 24 Ekim 1929 yılında New York borsasının çökmesiyle ortaya çıkan ve 40'lı yıllara kadar etkisi devam eden Büyük Depresyon ABD ile birlikte Avrupa ülkelerinde ve bunun yanı sıra dünyanın sanayi açısından gelişmiş ülkelerinde ağır sonuçlara neden olmuştur. Dünyayı etkisi altına alan 1929 yılı krizi sadece Amerikada değil tüm dünyada en büyük ekonomik kriz olarak bilinmektedir.

Dünya tarihi boyunca farklı tür krizler tarihe kazanmıştır. Ama bu kriz ölçeğine göre diğer tüm krizlerden büyük olmuştur. Sadece ekonomik hayatı değil, hem de sosyal hayatı etkilediğinden dolayı milyonlarca insanın işsiz ve evsiz kalmasına, aynı zamanda çok fazla kişinin intiharına sebep olmuştur. Franklin D.Roosevelt'in devlet başkanı seçilmesine kadar krizin ortadan kaldırılması için yapılan planlar bir sonuç vermemiştir. F.D.Rooseveltin “Yeni düzeni”nin uygulanmasından sonra iyiye yönelik sonuçlar ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bu çalışmada, savaştan sonra ekonomisinde büyük patlamayla dünyaya açılan ABD'deki krizin yaranma nedenleri, etkileri ve sonuçları araştırılmaktadır. Çalışma, literatür tarama yöntemiyle kaynak mükayesesi üslubunda yazılmıştır.

Anahtar kelimeler: Ekonomik krizler, 1929 Ekonomik krizi, Büyük Buhran, “Yeni düzen”.

Giriş. Herhangi bir mal ve hizmet, üretim faktörü ve ya döviz piyasasındaki fiyat ve miktarlarda aniden ortaya çıkan ve ülkenin ya da dünyanın ekonomik yapısını etkileyen dalgalanmalara ekonomik kriz denir. Ekonomik kriz, yapılan ekonomik hatalar sonucu oluşan ve genellikle bedelini halkların ödediği bir süreçtir. Ekonomik krizler, bazı firmalar ve kişiler için fırsat olarak görünse de krizden etkilenen toplumlar için felaket olmuştur. Para krizi, sistemik kriz, dış borç krizi ve bankacılık krizi olmak üzere dört çeşiti bulunmaktadır (10, s.1).

I Dünya Savaşına 25,7 milyar dolar harcayan ABD savaşdan 35 milyar dolar elde etmişti. Savaş sonunda 20 Avrupa devleti ABD'ye 10 milyar dolar borçlu olmuştur. Ülkenin milli servetleri 2,5 defa artmış, dünya altının rezervlerinin % 50'si Amerikanın elinde toplanmıştır (8, s.173-174). Amerika savaşın sonunda borç alan ülkeden borç veren ülkeye dönüştü, aynı zamanda savaşan ülkelerin vatandaşlarının Amerikaya gelmesi sonucunda yaranan ucuz emek gücü sayesinde Amerikanın sanayisi de gelişim sürecine girmiştir.

1929 buhranı 24 Ekim 1929 Perşembe günü borsanın çöküşü ile başlanmıştır. Tarihte bu gün "Kara Perşembe" olarak da adlandırılmaktadır. İnsanlar hisse senetlerini bir an önce ellerinden çıkarmak için birbirleriyle yarış haline girerken, oluşan panik borsanın daha da fazla düşmesine neden olmuştur. İki yıl içinde borsa %90 oranında değer yitirmiştir (1, s.4). Birinci Büyük Kırılma ve ya Büyük Bunalım, etkisini sadece krizin yaşandığı bölgede değil, çok kısa bir süre içerisinde dünyanın özellikle diğer sanayileşmiş ülkelere yayılmak suretiyle tüm Dünya'da göstermiştir (7, s.243-244).

Savaşdan sonra Amerika ekonomisinin bu kadar güçlenmesinin diğer bir sebebi ise borç ve tazminat sorununu çözmek adına ileri sürdüğü Dawes ve Young planlarıydı. ABD Dawes planını 1924 yılında Almaniyaya takdim etdi. Bu proje kapsamında, Almanların dışarıya olan borçlarını belli bir plan dâhilinde ödenmesi öngörülmüştü. Bu amaçla 1924'te Almanya'nın yıllık olarak ödeyeceği miktarın belirlendiği "Dawes Planı" hazırlandı. Ancak Almanlar, ödemeleri aksattı. Bunun üzerine de 1929'da "Young Planı" hazırlandı. Bu plan

“Dawes Planı”nın aksine daha esnek bir borç ödeme planıydı. Bu proje, Almanlar tarafından kötü giden maliyelerini iyileştirme projeleri gibi algılandıysa da bazı çevrelerce asıl amacın, Amerika’nın Almanya’daki yatırımlarını ve alacaklarını güvence altına almak istemesi, şeklinde yorumlanmaktadır (3, s.7).

Krizin başlangıç noktası olan Amerika o dönemde Birinci Dünya Savaşı’ndan zaferle ayrılmanın getirmiş olduğu avantajla da Dünya’nın net kreditorü durumuna gelmiştir. İnsanlar ilk defa ‘taksit’ imkanıyla karşılaşmış ve ‘şimdi al, sonra öde’ sloganı ekonomik hayatı etkisi altına almıştır. İnsanlar kolay sağlanan kredi imkanları ile hayat standartlarını yükseltecek mallara kolay ulaşabilmenin mutluluğunu ilk defa o dönemde yaşamışlardır. Bunlara ek olarak gelişen teknoloji, elektriğin günlük hayatta kullanılmaya başlaması ve otomobilin lüks araç olmaktan çıkarak adeta bir gereklilik haline gelmesi kriz öncesi toplumu şekillendiren diğer unsurlar olduğu söylenebilir (7, s.247).

1923-29 döneminde finans sektöründe de aşırı hareketlilik yaşanmıştı. İnsanlar günde iki bankanın kapanması gibi olumsuz gelişmelere rağmen borsanın kazandırmaya devam edeceğine inanmışlardı. Tüm tasarruflarını banka mevduatlarından çekmiş, evlerini ipotek ettirmiş, %10 avans vererek taksitli menkul kıymet almış, aldığı menkul kıymetleri teminat gösterilip yeniden borçlanmışlardı. Hisse senetlerinin çoğunluğunu emlak piyasası oluştururken, 1926 yılında yaşanan iki kasırga buradaki arazi fiyatlarının değerini düşürmüş, gelecekteki karlar üzerinden borçlananları zor durumda bırakmıştı. Bu finans sektörü için bir kırılma noktası olurken işler tersine işlemeye başlamıştı.

Krizin patlak verdiği günlerde bankaların hızla batmasının nedeni bu bankaların topladıkları mevduatlar ile New York borsasında işlem yapmalarıydı. New York borsası batınca bankalar da battı. Yatırımcıları sahtekârlıklardan koruyacak yasal önlemler de bulunmaktaydı. Menkul Kıymetler Alım Satım Komisyonunun Kuruluşu kriz sonrasına denk gelmektedir. Aynı dönemde reel sektörde de aksaklıklar mevcuttu. Hâkim iktisadi görüş gereği devletin ekonomiye mü-

dahalesinin en az seviyede olması monopollerin oluşmasına uygun bir zemin hazırlıyordu. Böylelikle, rekabet azalarak fiyat ve üretim etkileniyor ayrıca finans sektöründe manipülasyonların yaşanmasına neden oluyordu (5, s.2-3).

Görüldüğü üzere, insanlar gelişen ekonominin faydalarından fazlasıyla yararlanmaya çalışmış ve daha az maliyetle daha fazlasını kazanmak, daha fazlasına sahip olmak için ellerinde olan her şeyden vazgeçmeyi bile göze almışlardır. Sahip oldukları ev, araba, teknolojik aletler ve s. her şeyden ikişer , üçer tane istemelerinden dolayı aşırı rekabet içine girmiş ve onların olan her şeyi hisse senetlerine yatırmışlar. Fazlasını kazanmak hırsı sadece kendi ülkeleri için değil bütün dünya için acı sonuçları olan büyük bir faciaya yol açmıştır.

1928 yılı boyunca 186, sonraki yılda 265 tane yeni yatırım şirketi kurulmuştur. Borsa ürünleri içerisinde en çok ilgiyi yatırım ortaklıkları görüyordu. Sadece diğer şirketlere yatırım yapmak amacıyla kurulan yatırım şirketleri fiziksel anlamda bir şey üretmiyorlar, tek yaptıkları mevcut yatırımlara ortak olmak olan bu şirketler çıkartılan hisse senedi ve tahviller satıldıkça ciddi oranlarda kâr elde ediyorlardı (4, s.70).

İnsanlarla birlikte holdinglerin, bankaların kolay yollardan daha fazla servet kazanma isteği devletin ise bunları düzenleyecek kanunlarının olmaması ve ekonominin yanlış yönetimi sonucunda 1929 Buhranı için serbest zemin hazırlanmıştır.

Ekonomik Krizin başlanması ve sebepleri. Günümüzde ekonomistler ve tarihçilerin anlaşmaya vardığı üzere krize tek bir problem sebep olmamıştır. İnsanlardan kaynaklanan ve insanların dışında doğal süreçler sebebiyle ortaya çıkan unsurlar, hükümet politikaları, üretimdeki gelişmeler ve borçlanmadaki artış krizin başlıca sebepleri arasında sayılabilir. Önceki kriz dönemlerinden çıkarılan derslerin aksine, 1929 krizinde de spekülörler borçlanarak satın almış oldukları hisse senedi fiyatlarının giderek artmasına sebep olmuşlardır. Ancak S.G.Cecchetti krizin oluşmasına sebep olduğu ifade edilen yurtdışındaki unsurların hepsinin ötesinde iki önemli sebebe vurgu yapmaktadır. Bunlardan birincisi merkez Bankası ve devlet görevlileri-

nin açıklamalarıdır. Cecchetti'nin vurguladıđı diđer bir sebep ise devlet görevlilerinin hisse senedi fiyatlarının olması gerekenden yüksek olduđu ve fiyat balonlarının olduđu yönündeki süreklilik arz eden açıklamalarıdır. Bu durum ise yatırımcıları uzun dönemde etkilemiş ve kriz döneminde kırılma noktasına gelerek toplu satıřların olmasına sebep olmuřtur (7, s.251-252).

Enflasyonist sürecin yařanmasının diđer bir sebebi ise, savařa giren ülkelerin birçođunun altın standardı para sistemine sahip olmalarından kaynaklanmaktadır. Birinci Dünya Savařı sırasında Avrupa lkelerinin paraya olan ihtiyacının artması nedeniyle standardı terk edilerek karřılıksız para basımı bu ülkelerde enflasyonist sürecin bařlamasına neden olmuřtur. Avrupa lkelerinin paralarının karřılıksız kalması ve enflasyonun řiddetlenmesi bu ülkelerdeki yatırımcıların sermayelerini altın karřılıđı para basmayı sürdüren ABD'nin finans sistemine yönelmiřtir (4, s.63).

Bir çok tarihi ve ekonomistler Byk Buhranın sebebi olarak altın standardı para sistemini sulasa ve devletin suçsuzluđunu isbat etmeye çalıřsa da, Milton Friedman bu inaniři ortadan kaldırmıřtır. Yaptıđı arařtırmaların sonucunda Friedman'ın vardıđı sonuç řudur: *“Gerçek řu ki, öteki pek çok ciddi iřsizlik dönemleri gibi, Büyük Bunalım da özel sektörün yapısından kaynaklanan bir istikrarsızlıktan çok, devletin kötü yönetiminden dođmuřtur”* (9, s.7). Keynesyen ve sosyalist iktisatçıların iddia ettiklerinin aksine, bunalım *“serbest giriřim sisteminin bir bařarisızlıđı olmanın çok ötesinde, devletin korkunç bir bařarisızlıđıdır”* (9, s.7). Esasen olan biten, aynen bugün yařandıđı gibi, kriz öncesindeki yıllarda piyasanın paraya bođulmasından kaynaklanan řiřkinlik, fiyatların ve borsanın ařırı yükselmesi, sonra da balonun snmesidir (9, s.7).

Bahsedilen ekonomik krizin sebeplerini özetleyecek olur isek: Bankaların kötü yapılanmıř olması ve zaten kötü olan kredi yapısının borsadaki çöküřle birlikte tamamen sorunlu hale gelmesi, devletin piyasaya müdahale etmekte gecikmesi ve yanlıř para politikaları, tarım ürünlerinin fiyat esnekliđinin çok fazla olması sebebiyle tarım sektörünün kazancının azalması, teknolojinin geliřmesiyle iřsizliđin

çoğalmasđ (teknolojik işsizlik), gelir dağılımının çok kötü olması, sermaye birikiminin büyük kısmının yok olması, yatırımlardaki düşüşün ulusal geliri düşürmesi (7, s.254).

Kriz sonrasında ABD. 1929 Buhranı'ndan en çok etkilenen ülke olan ABD'deki çöküş hem derin, hem de uzun süreli olmuştur. Bu çöküş tüm sektörleri etkileyerek ABD'nin GSMH'sının (Gayri Safi Milli Hasıla) yarı yarıya düşüş göstermesine neden olmuştur. Nitekim 1933 yılında 56,1 milyar dolara düşen GSMH bu yıldan sonra artmaya başlamıştır. ABD ekonomisi için 1933 yılı krizin dip noktası olmuş ve izleyen yıllarda ekonomi toparlanmaya başlamış ve GSMH buhran öncesi seviyeye ancak 1940'da ulaşabilmiştir. 1929 buhranının etkilerinin giderek şiddetlenmesi sonucu 1933 yılına gelindiğinde ABD işgücünün dörtte biri işsizdi. Bu yıla kadar 1,5 milyon olan işsiz sayısı 12,6 milyona çıkmış, milli gelir dört yıl öncesine göre hemen hemen %50 oranında gerilemiştir (4, s.82-83).

Kriz sonrası dönem Amerika açısından tam bir yıkım olmuştur. 1929 ile 1933 yılları arasında gayri safi yurtiçi hasıla %29 daralmış, fiyatlar genel seviyesinde ortalama %25 oranında düşüş yaşanmış, işsizlik oranları %25'lere çıkmış, 9 binden fazla banka faaliyetlerini sonra erdirmiş ve Amerika'nın bazı bölgelerinde takas sistemine geri dönmüştür. Lange (2007) bu durumun sebebi olarak kadınların daha çok öğretenlik, hemşirelik gibi kriz döneminde işten atılmalarının daha az yaşandığı sektörlerde çalışmalarında kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Oysa erkekler daha çok fabrika, tersane gibi imalat ve ticaret sektörlerinde çalıştıklarından kriz dönemlerinde işsizlik oranları erkekler arasında çok daha fazla olmuştur. Kriz döneminde servetlerini kaybeden bazı insanlar tek çözümlerini intihar etmekte bulmuşlardır. Ancak intihar edenlerin sayısı basın tarafından abartılmıştır (7, s.255-256).

F.D.Roosevelt ve onun "New Deal" programı. Amerikan halkı yaşanan buhrandan başkan Hoover yönetimini ve tecrübesizliğini sorumlu tutuyordu. Bu yönetim, ekonominin kendi haline bırakılması gerektiğine ve bu sürecin geçici olduğuna inanıyordu. Ancak krize zamanında müdahale edilmemesi fiyatlarda hızlı düşüşe ve ticarete daralmalara neden olmuştur. Hoover yönetimi ekonomiyi müdahale

etmekte geç kalınca, 1932 yılının son aylarında yapılan seçimle Roosevelt bařkan olmuřtur (4, s.74).

Yeni bařkan Roosevelt, New Deal olarak adlandırılan uygulamalara gitmiřti. Bu uygulama paketi ilk yüz gün ve ikinci yüz gün olarak iki bölüme ayrılmıřtı. İlk yüz gün uygulanmasında toplumun her kesiminin ihtiyaçları gz önüne alınarak geniř bir yelpazede uygulamalara gidilmiř, ancak temelde iřgücünün arttırılması, bankacılık sisteminin düzenlenmesine yönelik tarımsal ve endüstriyel reformlar uygulanmıřtı. Öncelikle bankacılık sektörüne el atılarak, hkmete bankaları denetleme hakkı veren Acil Bankacılık Yasası ıkarılmıřtı. Bütün bankalar ulusal banka bayramı olarak adlandırılan on günlük bir tatil sürecine alınarak, bu sürede federal hesap uzmanları banka hesaplarını incelemiř, tatil sonunda bankaların 1/3'i kapatılmıř diđerlerinin lisansları yenilemiřti. Yine bu uygulama çerçevesinde Mevduat Sigorta řirketi kurularak 5000 dolara kadar olan mevduatlar devlet güvencesi altına alınmıřtı. Borsayı düzenleyecek Federal Menkul Kıymetler Yasası çıkarılmıřtı (5, s.4).

İkinci New Deal denilen program 1935-1937 yıllarını kapsıyor. İkinci pakette, hemen tümüyle iřçi sınıfının kořullarının iyileřtirilmeye yönelikti. O kadar ki, Bařkan Roosevelt, sınıf ayrımcılıđını krklemele itham edildi. Varlık Vergisi (Wealth Tax Act) vergilerini arttırdıđı için zenginleri, su-elektrik gibi kamu hizmetleri üreticilerine sıkı düzenlemeler getiren yasa, sanayicileri kstrd. İřverenler toplu sözleřmelerin devlet gözetimi altına yapılmasını sađlayan Ulusal İřçi İliřkileri Yasası'nın – Wagner Kanunu – kendilerini haksız yere cezalandırdıđını söyleyerek, İkinci New Deal'e destek vermeyeceklerini ifade ettiler. Amerika'nın sosyalizmi anımsatan bu yeni resminden hiç hořlanmamıřlardı. Asgari cret ve azami çalıřma saatlerini saptayan, çocukların çalıřmasını yasaklayan Adil İřçi Standartları Yasası buna rađmen yürürlüđe girdi. Onu emeklilik, iř kazası tazminatı, iřsizlik sigortası, ölüm halinde çocuklara ve eřlere, sakatlara yardım ngren Sosyal Güvenlik Yasası izledi (2).

Amerika tarihinde 4 kez seçilen tek bařkan olan Rooseveltin uyguladıđı program ülkede yeni düzen yarattı. Sađlam ekonominin

güçlü devletin temeli olduğunu kabul edersek bu programın sonraki yıllarda Amerikanın dünyada önemli güce çevrilmesinde önemli rolü olduğunu görürüz.

Büyük Buhranın sonuçları. Büyük Buhran hem siyaset, hem de kamusal düşünceler üzerinde etki meydana getirmiştir. Nitekim, 1930-1931 yılları arasında 12 ülkenin 10'unda askeri darbeyle olmak üzere hükümet ve rejimler değişmiştir. Büyük Buhran bu değişim sürecinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Herbert Hoover gibi sağ partiler, Avustralya ve İngiltere'deki gibi sol partiler karşı görüşteki partilere yerlerini bırakmıştır. Bu siyasi değişimler sonucunda Japonya (1931) ve Almanya (1933)'da ulusalcı, savaş yanlısı ve fiilen saldırgan partilerin zafer kazanmasına neden olmuştur. Bu gelişme, çoğu iktisat tarihçisi tarafından, Büyük Buhran'ın en uzun vadeli ve uğursuz sonucu olan İkinci Dünya Savaşı'nın kapılarını açtığı şeklinde yorumlanmıştır (6, s.12-13).

Büyük Buhran döneminde liberal anlayış büyük yara almış ve dünyada ekonomik-politik hegemonya için birbiriyle yarışan üç anlayış ortaya çıkmıştır. Bunların ilki Marksist komünizmdi. Bu anlayış gücünü, 1938'de Amerikan Ekonomi Birliği'nin de kabul ettiği Sovyetler Birliği Planlı ekonomisinin krizden en az yara ile kurtulmasından almıştır. Serbest piyasaların optimalliğine olan inancını kaybeden ve komünist olmayan işçi hareketlerinin ılımlı sosyal demokratlıkla birleşerek meydana getirilen kapitalizmin yeni versiyonu ikinci anlayışı oluşturmuştur. Bu anlayış, müdahaleci devlet anlayışı olarak da tanımlanmaktadır. Üçüncü anlayış ise faşizmdi. Büyük Buhran faşizmi bir anda dünya hareketine dahası dünya için bir tehlikeye dönüştürmüştür. Faşizmin Almanya versiyonu ise Nasyonal Sosyalizmdi. Büyük Buhran ile başa çıkma konusunda diğer anlayışlara göre, daha hızlı ve başarılı sonuçlar alınmış olması korumacılık temelinde milliyetçilik duygularının artmasına neden olmuştur. 1933 yılıyla birlikte Hitler'in güç kazanması, dünya güç dengelerinin oluşumu ve değişimi konusunda yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 1938-1944 arasında yoğun olarak kendini hissettiren Amerikan egemenliği döneminde bile Alman ekonomik ve askeri gücündeki artış bunun bir

göstergesidir. Bu gelişmeler, öncelikle, Avrupayı hızlı bir silahlanma sürecine sokmuş, bu sürecin ardından ise 1939'da İkinci Dünya Savaşı başlamış ve dünya güçlerinin büyük bir mücadelenin içine girmesine neden olmuştur (6, s.15).

Sonuç. 1918 yılı - I Dünya Savaşının bitmesi beklendiği gibi refah dolu bir hayat getiremedi. Aksine galip ve mağlup devletler borçlar ve tazminatlarla uğraşmalı oldular. Amerikanın Almaniya için uyguladığı “Dawes ve Young” planları ekonominin çöküş sürecine girmesine neden oldu ve Büyük Buhranı tetikleyen sebeplerden oldu. Hatta 1929 Buhranının savaştan büyük kazançla ayrılan Amerikada başlaması onun ne kadar büyük ölçekli olduğunun ve bunun mağlup devletler için daha ağır olacağını habercisiydi. Bu güne kadar dünyada yaşanmış en büyük kriz olan Büyük Buhran ülkeleri ve insanları en az dünya savaşları kadar etkilemiştir. Ekonomik hayatın kötüye gitmesi ülkeleri siyasi açıdan da etkisi altına aldı. İmzalanan barış anlaşmalarının galip devletlerin istekleri doğrultusunda imzalanması mağlup devletlerde milliyetçilik hareketlerini körüklemiştir. Sonuç olarak, ortaya çıkmasında I Dünya Savaşının da önemli etkisi olan Büyük Buhran II Dünya Savaşını tetikleyen en büyük etken olmuştur.

KAYNAKÇA

1. Abdulkadir Buluş, Esra Kabaklarli. 1929 Ekonomik Buhrani ile Son Dönem Global Krizin karşılaştırılması // Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2010, Cilt: 10, Sayı: 19, s.1-22. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/289155> [Erişim tarihi: 22.04.2021].
2. Alev Alatlı. Kartlar Yeniden Dağıtılıyor. TRT 2, Belgesel Metinleri. Tarih, Tekerrür ve Ekonomik Krizler, 2001. - <https://www.alevalatli.com.tr/kartlar-yeniden-dagitiliyor-ekonomi-3/> [Erişim tarihi: 22.04.2021].
3. Erdal İnce. 1929 Dünya Ekonomik Buhraninin Almanya'daki Etkisi Ve Bu Etkinin İzmir Finans Piyasasına Yansıması // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl:2008, Cilt:7, Sayı:16, s.291-309. -

https://ataturkilkeleri.deu.edu.tr/ai/uploaded_files/file/yeni%20dergi%2016-17/erdal%20ince%202.pdf [Erişim tarihi: 22.04.2021].

4. Erhan Duman. Krizlerin anatomisi: 1929 Ekonomik Buhrani ve 2008 Küresel Krizi'nin karşılaştırılması. Karaman, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s.134. - <https://dosya.kmu.edu.tr/sbe/userfiles/file/tezler/iktisat/erhanduman.pdf> [Erişim tarihi: 22.04.2021].

5. Hakan Ay, Öznur Uçar. Üç Küresel Ekonomik Krizin Analizi // Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl:2015, Cilt:17, Sayı:1, s.11-32. - <https://kisi.deu.edu.tr/hakan.ay/%c3%9c%c3%a7%20K%c3%bcresel%20Ekonomik%20Krizin%20Analizi.pdf> [Erişim tarihi: 22.04.2021]

6. İbrahim Bakırtaş, Ali Tekinşen. Dünya Savaşları Ve Büyük Buhran Arasındaki Etkileşimin Ekonomi Politikası // Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: 2004, Sayı: 12, s.83-100.

7. Mehmet Emin Yardımcı, Muhammet Rıdvan İnce, Ramazan Ekiz. 1929 Dünya Ekonomik Krizinin sebepleri ve sonuçları üzerine bir değerlendirme.- “Dünden Bugüne Ekonomi Yazıları” kitabında. Editörler: Selçuk Koç, Sema Yılmaz Genç, Kerem Çolak. Kocaeli, KÜV yayımları, 2017, s.242-268. - <http://library.ecoei.org/wp-content/uploads/articles/1929-D%C3%BCnya-Ekonomik-Krizinin-Sebepleri-ve-Sonu%C3%A7lar%C4%B1-%C3%9Czerine-Bir-De%C4%9Ferlendirme.pdf> [Erişim tarihi: 22.04.2021].

8. Musa Qasımlı. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. I hissə. Bakı, Adiloğlu, 2007, 380 s.

9. Mustafa Acar. Kriz Kimin Krizi: Piyasanın mı, Devletçiliğin ve Kumandacılığın mı? // Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 2008, Sayı: 52, s.5-24. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/791563> [Erişim tarihi: 22.04.2021].

10. Şeyda Türkmen. Dünyanın En Büyük Küresel Ekonomik Krizleri. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat bölümü, 4 s. - <https://www.akademikkaynak.com/wp-content/uploads/2019/01/K%C3%BCresel-Ekonomik-Krizler.pdf> [Erişim tarihi: 22.04.2021].

BAHAR RUSTAMOVA

*3rd year student of the Faculty of History
of Baku State University*

THE EFFECTS AND RESULTS OF THE 1929 WORLD ECONOMIC CRISIS

The USA, which came out of the World War with great profits, got stronger in terms of economy, industry and agriculture. While the USA continued with its pace of development, the Great Depression which emerged with the collapse of the New York stock market on October 24, 1929 and continued until the 40s, had severe consequences in European countries along with the USA, as well as in the industrially developed countries of the world. The crisis of 1929, which affected the world, is known as the biggest economic crisis not only in America but all over the world.

Throughout the history of the world, different types of crises have been engraved in history. But this crisis was bigger than all other crises on its scale. It has caused millions of people to become unemployed and homeless, as well as suicide of many people, as it affects not only economic life but also social life. Until Franklin D. Roosevelt's election as president, the plans to end the crisis did not come to fruition. After the implementation of F.D. Roosevelt's "New Deal", results for the better began to emerge.

In this study, the reasons, effects and consequences of the crisis in the USA, which opened to the world with the big boom in its economy after the war, are investigated. The study was written in the style of resource comparison with the literature review method.

Keywords: Economic crises, 1929 Economic crisis, Great Depression, "New Deal".

Daxil olma tarixi: 22.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

BALAMİRZƏ MƏMMƏDLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsinin tarix ixtisası üzrə IV kurs tələbəsi

balamirza.mammadli@bsu.edu.az

NASİST ALMANİYASININ FRANSA KAMPANİYASI VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aydın Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti

Nasist Almaniyasının, qərb tarixşünaslığında “Fransanın süqutu” kimi tanınan Fransa kampaniyası, ikinci dünya müharibəsinin birinci mərhələsinin ən mühüm hadisələrindən biridir. Almaniyanın Polşaya hücumuna cavab olaraq ona müharibə etmiş Britaniya və Fransanı hədəfə alan Adolf Hitler, görkəmli vermaxt generalı F. Qalderin öz “Hərbi gündəliyində”də yazdığı kimi, “müharibənin məqsədinin Britaniyanı diz üstə qoymaq, Fransanı isə, darmadağın etmək” olmasını bildirmişdir. Müasir Benilüks ölkələri - Belçika, Niderland və Lüksemburqa qarşı yönəlmiş əməliyyatın kod adı “Gelb” planı (“Sarı” plan), Fransaya qarşı yönələn isə “Rot” planı (“Qırmızı” plan) adlanırdı. 10 may 1940-cı ildə Fransa kampaniyasına başlayan alman qoşunları “blitzkrieg”, yəni ildırımsürətli müharibə” taktikası ilə, cəmi 6 həftəyə, müttəfiq ordularını demək olar ki, darmadağın edərək, bütün yuxarıda göstərilən ölkələri işğal etdilər. 22 iyunda Kompyendə təslim olma aktının imzalanması ilə, Fransa kampaniyası nasist Almaniyası üçün uğurla başa çatdı və onun gələcək işğalçı addımlarına əlverişli imkanlar açmış oldu.

Açar sözlər: İkinci dünya müharibəsi, nasist Almaniyası, “Gelb” planı, Dünkerk təxliyyəsi, Fransanın işğalı.

Giriş. 1939-cu ilin 1 sentyabrında nasist Almaniyasının Polşaya hücumuna cavab olaraq, 2 gün sonra, sentyabrın 3-də Böyük Britaniya və Fransa hökumətləri Almaniyaya müharibə elan etdilər. Bu,

məlum olduğu kimi artıq ikinci dünya müharibəsinin başlanması demək idi. Həmin vaxt, Fransa-Britaniya ordusu fransızların 1930-cu illərdə inşa etdikləri “Majino xəttində”¹, alman ordusu isə, “Ziqfrid xəttində” cəmlənmişdi. Lakin, hələ irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar aparılmır, alman-fransız sərhədində qəribə bir sakitlik hökm sürürdü. Məhz, elə buna görədir ki, II dünya müharibəsinin bu dövrü (3 sentyabr 1939-10 may 1940) tarixə “qəribə müharibə” kimi düşmüşdür. Amerikan müəllifləri müharibənin bu dövrünü “Phoney War”, yəni “saxta, həqiqi olmayan müharibə” də adlandırmışdılar (11, s.56).

Lakin, “qəribə müharibə” dövründə, almanların hərbi əməliyyatları davam etməkdə idi. Belə ki, 1940-cı ilin aprelin 9-da “Vezer-rübunq” əməliyyatı ilə, alman ordusunun Danimarka və Norveç üzərinə hücumu başlandı, Danimarka elə həmin gün, bir neçə saatin içərisində işğal edilmişdir. Norveç isə, bir müddət qətiyyətli müqavimət göstərsə də, bu uğursuzluqla başa çatmışdır.

Almaniyanın hücum planı. Nasist Almaniyasının Fransaya və müasir Benilüksə, yəni Belçika, Niderland, Lüksemburqa hücum əməliyyatının kod adı “Gelb” planı (“Sarı” plan) adlanırdı. Bu plan, vermaxtın görkəmli strateqlərindən biri olan, general Erix fon Manşteynin təklifi əsasında, Almaniyanın quru qoşunlarının Baş qərargahı tərəfindən hazırlanmışdı. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, hələ 9 oktyabr 1939-cu ildə yeni “6 nömrəli furer direktivi” qəbul olunan zaman, Adolf Hitler Şərqi Avropanın fəthinə qədər iki cəbhədə müharibənin qarşısını almaq üçün, Qərbi Avropa xalqlarının məğlub edilməsi məqsədilə hərbi kampaniyanın aparılması zəruriliyini qəbul edirdi. Ancaq bu niyyətlər 6 nömrəli direktivə daxil edilməmişdi (6, s.61).

“Gelb” planı kod adı altında strateji hücum əməliyyatının həyata keçirilməsi üçün general-polkovnik Valter fon Brauxiçin ümumi komandanlığı altında, bütövlükdə 136 diviziya, 2,5 min tank, 3,8 min

¹ Bu müdafiə sisteminin adı Fransanın hərbi naziri Andre Majinonun adından götürülmüşdü. – müəllif.

təyyarənin daxil olduğu “A”, “B” və “C” olmaqla üç ordu qrupu hərbi əməliyyatlara cəlb olundu (5).

Plana görə, əsas zərbəni vurmali olan, general-polkovnik Gerd fon Rundstedin komandanliq etdiyi “A” ordu qrupu La-Manş boğazından çıxmaq məqsədilə, Ardenləri aşaraq “Majino xəttini” keçməli, düşmənin əsas qüvvələrini dənizə doğru sıxışdıraraq “B” ordu qrupu ilə birləşib onu məhv etməli idi. Əməliyyatın aparılmasında general Evald fon Kleystin tank qrupu və general German Qotun 15-ci tank korpusu da əsas rol oynamalı idi.

General-pokovnik Fyodor fon Bokun komandanliq etdiyi “B” ordu qrupu Niderlandı ələ keçirmək və yuxarıda göstərildiyi kimi, “A” ordu qrupu ilə birləşib müttəfiqlərin ordusunu məhv etmək tapşırığı almışdı. Nəhayət, general-polkovnik Vilhelm fon Leyebin komandanlığı altında olan “C” ordu qrupu isə, aktiv hərbi əməliyyatlarla fransız qoşunlarını “Majino xəttinə” sıxışdırmalı, digər iki ordu qrupuna dəstək verməli idi. Bundan əlavə, alman komandanlığının ehtiyatında 40-dan çox diviziya var idi (5).

Almaniyada hücumdan əvvəl 4,2 milyon nəfər quru qoşunlarına (“Heer”), 1 milyon nəfər Hərbi Hava Qüvvələrinə (“Lüftvaffe”), 180 min nəfər Hərbi Dəniz Qüvvələrinə (“Kriqsmarin”) və 100 min nəfər müdafiə dəstələrinə (“Vaffen SS”) səfərbər olundu. Polşa, Danimarka və Norveçdə olanları da nəzərə alsaq, 10 may 1940-cı ildə mövcud hücum üçün alman ordusunda 3 milyon nəfər canlı qüvvə var idi. Həmin ilin may və iyun aylarında qərb cəbhəsindəki alman ordusunda 2349 tank və 7378 hərbi top var idi (6, s.35-37).

Niderlandın işğalı. Nasist Almaniyasının siyasi-hərbi rəhbərliyi və verməxt komandanlığının planlarına görə, Niderland silahlı qüvvələrinə qarşı “B” ordu qrupuna daxil olan general-polkovnik Georq fon Küklerin 18-ci ordusu və general-polkovnik Valter fon Reyxenaunun 6-cı ordusu hərəkət etməli idi. 6-cı ordu Niderlandın Rurmon şəhərinin cənubu ilə hərəkət etməli və müttəfiq qüvvələri, fransız-İngilis və Belçika silahlı qüvvələri ilə mübarizə aparmalı idi. Lakin, əsas hədəf – holland qüvvələrinin darmadağın edilməsi 18-ci orduya tapşırılmışdı. Həmin ordu, kiçik qüvvə ilə Niderlandın şimal-şərq

əyalətlərinə hərəkət etməli, əsas qüvvələr isə, sonradan “Hollandiya qalasına” hücum etmək məqsədilə, aşağı Reyn və Maas çayınən hər iki tərəfində yerləşən Eyssel mövqeyi və Pel xəttini yarmalı idi. Qeyd etmək lazımdır ki, “Hollandiya qalası” deyildikdə, “yeni holland su xətti”nin qərb hissəsi nəzərdə tutulur. “Holland su xətti” isə, Niderland müdafiə sisteminin bir hissəsi olub, onun yaradılması hələ XVII əsrin əvvəllərində Oranlı Moris tərəfindən düşünülmüş, Frederik Henri tərəfindən həyata keçirilmişdir. XIX əsrdə Utrextə qədər genişləndirilmiş bu xətt, “yeni holland su xətti” adlandırılmışdır.

Almanlar Niderland silahlı qüvvələrini daha tez sıradan çıxarmaq üçün, ilk növbədə onun planlı müdafiəsinin təşkilinə mane olmaq istəyirdilər. General Hans fon Şponekin 22-ci piyada diviziyası və general Kurt Ştudentin 7-ci aviadesant diviziyası da, məhz bu məqsəd üçün ayrılmışdı.

1940-cı il mayın 10-da alman qoşunlarının Fransaya və neytral ölkələr olan Belçika, Niderland və Lüksemburqa tərəf hərəkət etməsi ilə “qərribə müharibə” qəfil sona çatdı. ...“Alman işğalının sürəti və işğalın miqyası müttəfiqləri və bitərəf ölkələri gözənilməz halda yaxaladı” (2, s.52). Alman ordusu, elə ilk gündən, Lüksemburqu praktik olaraq müqavimətsiz işğal etdi (14, s.122).

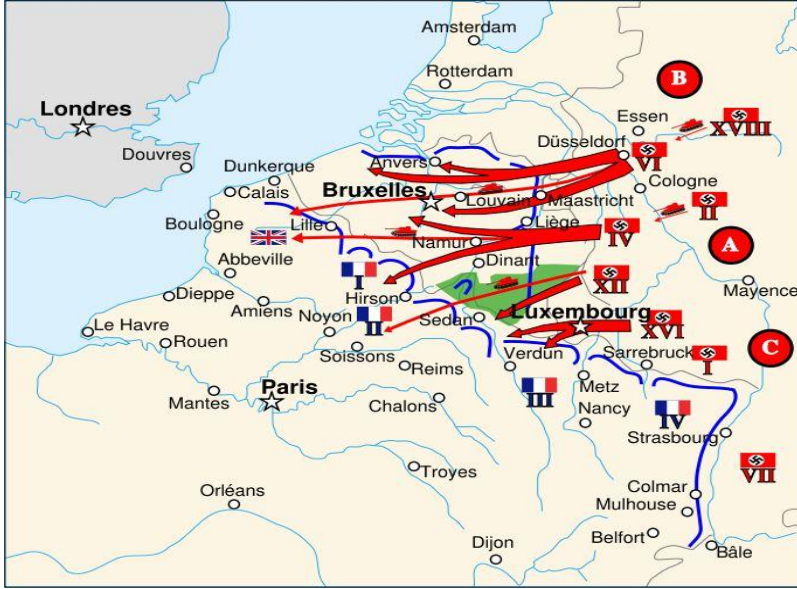
Niderland uğrunda döyüşlər ilk olaraq 18-ci alman ordusunun hücumu ilə başladı. Həmin ordu qısa zaman kəsiyində zəif müdafiə olunmuş şimal-şərq vilayətlərini tutaraq Eyssel kanalının şərq sahillərinə çatdı. Vermaxt qüvvələrinin son dərəcə sürətli hücumları nəticəsində, Neymeqen və digər cənub rayonlarındakı bir sıra körpülər, zədələnmədən almanların əlinə keçdi, Eyssel mövqeyi və Pel xətti yarıldı, hücumun elə ilk günündə buradakı müdafiəçilər təslim oldular. Niderlandın 2-ci ordu korpusu Vaal çayına doğru geri çəkilərək, Pel xəttinin arxasında mövqe tutdu. Nisbətən daha yaxşı möhkəmləndirilmiş Qrebbe xəttinin müdafiəsi, artıq mayın 12-də yarılmağa başlandı. Sonrakı günlərdə isə, şığıyıcı bombardmançıların havadan dəstəyi, almanların burada həlledici qələbəsini təmin edir. Lakin, Niderland ordusu üçün ən faciəlisi, “Hollandiya qalası”nda baş verən döyüşlər olur. Rotterdam və Leyden rayonları arasındakı əraziyə, 22-ci

piyada diviziyasının tərkibindən olan hava desantının çıxarılmasına baxmayaraq, hollandlar bir çox yerlərdə tamamilə məğlubiyyətə uğrayırlar. Eyni zamanda, almanlar da uğurlu əks tədbirlər həyata keçirdilər: Rotterdam və Dordrecht rayonları arasındakı əraziyə çıxarılmış alman desantının paraşütçüləri nəinki rəqibinin bütün hücumlarını dəf etmiş, Dordrexin cənubuna doğru irəliləməyə başlamışdılar. Onlar Murdeyk körpüsü yaxınlığındakı digər alman desantı ilə əlaqə quraraq, sonrakı hərbi əməliyyatlarda vermaxt üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdilər.

Belə bir ağır dövərdə, müttəfiqlər ordusunun da Niderlandı xilas etmək üçün tədbirləri heç bir effekt vermirdi. Məsələn, 7-ci fransız ordusunun vermaxtın 9-cu tank diviziyasını mühasirəyə almaq istəyi uğursuz olmuş və alman diviziyasının tankları mayın 13-də Rotterdama çatmışdılar. Həmin gün, Qrebberberq döyüşündən sonra, hollandların almanlar üzərinə əks-hücumu da uğursuzluğa düşərən olmuş və holland ordusu Qrebbə xəttinə doğru geri çəkilmişdir.

Almanlar Niderlandı tam şəkildə təslim olmağa məcbur etmək məqsədilə, əsas şəhərlər üzərinə hava hücumları təşkil etməyə başladılar. Vermaxt generalı Hans Şmidt əvvəlcə, Rotterdam şəhərinin bombardman olunacağı planı barədə Niderlanda ultimatum verdi. Niderland ultimatumu qəbul etdiyi üçün plan ləğv olundu. Lakin, hücumun ləğvi barədə məlumat signalı, artıq şəhər üzərinə hücumu başlayan yüzlərlə "Heinkel He-111" bombardmançı təyyarələrdən ən azı 50-60-na çatmadı və mayın 14-də onlar şəhərin mərkəzinə təqribən 97 ton bomba yağdırdılar. Əksər tarixçilərə görə, şəhərin kütləvi yanğınlarla müşayiət olunan bombardmanı nəticəsində təqribən 900-1000 nəfər dinc sakin həlak olmuş, 85 mindən çox insan evsiz qalmış, minlərlə müxtəlif tikili, kilsə, məktəb tamamilə dağıntıya məruz qalmışdır. Hətta, bəzi holland və ingilis mənbələrinin, kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatlarına görə, şəhər dağıdılarkən 30 min sakin həlak olmuş və nasistlər şəhərin qədim binalarını dağıtmaqla barbarlıq aktı həyata keçirmişdilər (8, s.43).

Nəhayət, 15 mayda kapitulyasiya aktının imzalanması ilə Niderland təslim oldu. Öz ölkəsini tərk etmiş Niderland kraliçası Vilhelmina Britaniyada mühacir hökumət yaratdı (12, s.723).

Almaniyanın Belçika və Fransa üzərinə əsas hücum istiqamətləri

Belçikanın işğalı. Belçikanın alman hücumu ərəfəsində ümumilikdə 1338 artilleriya silahına malik olan 22 diviziyası var idi (1, s.37). Lakin, silahlı qüvvələrin müasir tanklar və texnika ilə təchizatı son dərəcə aşağı idi. Məsələn, o dövrdə Belçika ordusunda ən müasir tipli tank, fransız “Renault” şirkətinin 1930-cu illərdə istehsal etməyə başladığı “AMC 35” yüngül tankları idi ki, ondan da cəmi 10 ədəd var idi. Səfərbər olunmuş ordunun ümumi sayı 600 min nəfər idi (9, s.95). Almaniya ilə müharibənin başlanğıcında Belçika Hərbi Hava Qüvvələrində (HHQ) 250 hərbi təyyarə, o cümlədən 90 qırıcı, 12 bombardmançı, 12 kəşfiyyatçı təyyarə var idi. Lakin, bütün bunların təqribən, yalnız 50-si müasir müharibənin tələblərinə cavab verirdi (9, s.324).

Müttəfiqlərin qüvvələrinə gəldikdə isə, Belçika əsas köməyi, ilk növbədə Fransadan almışdı. Məsələn, təkcə 1-ci fransız ordusuna daxil olan general Rene Priunun süvari korpusu Belçikanın Jamblu rayonunun müdafiəsi üçün ayrılmışdı. Fransızlar yüzlərlə “Somua-35” orta tanklarına və “Hotkniss H-35” yüngül tanklarına malik idilər ki, həmin tanklar da, tarixçi Mark Hilinin fikrincə, zirehinə və atəş gücünə görə, hətta alman tanklarını da üstələyirdi (7, s.37). Ümumilikdə, fransızların 2-ci, 7-ci və 9-cu orduları da, Belçika uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. Britaniyalıların isə, Belçikadakı əsas qüvvələri, 152 min nəfər canlı qüvvəyə malik 2 korpusdan ibarət olan və general lord Con Qortun komandanlıq etdiyi Britaniya Ekspedisiya Qüvvələrində cəmlənmişdilər. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Belçikanın nasist Almaniyası tərəfindən işğalı cəmi 18 gün çəkdi.

“Heinkel He 111” bombardmançı təyyarəsi “Messerschmitt Bf 109” qırıcı təyyarəsi

Alman ordusu Belçika üzərinə hücum əsas vəzifəsi rəqibin hərbi hava qüvvələrini məhv etmək və səmada üstünlüyü ələ keçirmək olan “Luftvaffe” təyyarələrinin hava dəstəyi ilə başladı. Hava döyüşləri “Heinkel He 111”, “Dornier Do 17”, “Messerschmitt Bf 109” kimi müasir tipli alman qırıcı və bombardmançı təyyarələrinin üstünlüyü şəraitində gedirdi. Belçikalılar belə bir çətin şəraitdə, 1930-cu illərdə tikilmiş və Niderlandla sərhəddə yerləşən Eben-Emal fortuna böyük ümidlər bəsləyirdilər. Lakin, vermaxt komandanlığı da Eben-Emal fortunun strateji əhəmiyyətini hiss edərək, hələ Belçika ilə müharibəyə başlamazdan əvvəl, həmin fortun neytrallaşdırılması məqsədilə hərbi hava əməliyyatı planı hazırlamışdı. Məhz buna görə də,

Fransa kampaniyasının ilk günündə – mayın 10-da alman desantçuları motorsuz uçan aparatlar olan planerlərin köməyi ilə, fort ərazisinə endirildi. Cəmi 24 saata Belçikanın 7-ci piyada diviziyasının müqavimətini qıran almanlar Eben-Emal fortunu ələ keçirdilər. Bu, həmçinin almanlara, mühüm strateji plasdarm olan Albert kanalı sahillərini ələ keçitməyə şərait yaratdı.

Mayın 10-12-də vermaxt ordusu Ardenləri keçərək, La-Manş boğazına doğru irəliləməyə başladılar. Mayın 12-də, müharibənin ən böyük tank döyüşlərindən biri olan Annyu döyüşü başlandı və tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi. Lakin, La-Manşa doğru irəliləyən alman ordusu müttəfiqləri mühasirəyə alaraq, 5 günə oraya çatmağa nail oldu. Almanlar müttəfiq ordularını tədricən dənizə doğru geri çəkilməyə məcbur etdilər.

Müttəfiqlərlə döyüşlər və Dünkerk təxliyyəsi. Majino xəttinin yarılması və Niderlandın kapitulyasiyasından sonra öz uğurlarını davam etdirən alman komandanlığı, tezliklə Britaniya Ekspedisiya Qüvvələrinin, fransız hərbi birləşmələrinin və Belçika ordusunun qalıqlarından ibarət müttəfiqlər ordusunu, Fransanın şimalında yerləşən Dünkerk şəhərində mühasirəyə almağa başladılar. Buna görə də, ingilis qoşunlarının komandanı general Con Qort, hələ mayın 18-dən müttəfiq qoşunlarının Britaniya adalarına təxliyyə edilməsini təklif edirdi (13, s.113). Mayın 20-də isə, Abvil fransız şəhərini keçən alman tank birləşmələri müttəfiqlərin 1-ci ordu qrupunu (tərkibinə 10 ingilis, 18 fransız və 12 Belçika diviziyası daxil idi. – B.M.) dənizə doğru – Arras, Qravlin, Brügge şəhərlərinə sıxışdırmağa başlamışdılar. Müttəfiqlərə qarşı cənub və cənub-qərbdən almanların “A” ordu qrupu, şərq və cənub-şərqdən “B” ordu qrupu irəliləyirdi. Belə bir vəziyyətdə, Uinston Çörçill kabineti və Britaniya Admirallığı da, Britaniya Ekspedisiya Qüvvələrinin Britaniya adalarına təxliyyə olunması qərarına gəldilər.

Mayın 21-də, vermaxtın 19-cu korpusu La-Manşdakı limanları ələ keçirmək məqsədilə hücumə keçmək əmri aldı. Elə həmin günün ikinci yarısı, ingilis ordusu da Arras şəhərinin cənubunda alman bölmələri üzərinə əks-hücumə keçdilər (13, s.116-118). Britaniya böl-

mələrinin “Matilda I” və “Matilda II” kimi yeni tipli tanklardan istifadəsi, vermaxtın 4-cü ordusu üçün ciddi çətinliklər yaratdı. Almanlar, tezliklə hücumçu təyyarələrin havadan dəstəyi ilə, bu təhlükəni aradan qaldırsalar da, cənuba doğru bir neçə kilometr geri oturduldular. Mayın 22-də, general Kleystin tank qrupu Bulon şəhərini ələ keçirdi. Həmin gün, Britaniyanın hərbi-dəniz nazirliyi, ordunun təxliyyəsində istifadə etmək üçün ingilis limanlarındakı 40 holland gəmisini müsadirə etdi (3, s.333). 2-ci tank ordusunun komandanı olmuş general Hayns Quderianın da öz xatirələrində qeyd etdiyi kimi, almanlar Devr, Same və Bulon şəhərləri ətrafındakı döyüşlərdə təkcə ingilis-fransız deyil, həmçinin Belçika və holland bölmələri ilə üz-üzə gəlmişdilər (10, s.123).

Mayın 24-də almanlar Kale liman şəhərini mühasirəyə aldılar. Əvvəlcə, ingilis-fransız ordusu şəhəri müdafiə edərək, güclü müqavimət göstərsələr də, mayın 26-sı səhər “Yunkers Yu-87” şığıyıcı bombardmançılarının hava dəstəyi ilə, almanların həlledici hücumu keçməsi onların müqavimətini qırdı. Bundan sonra, həmin günün axşamı, Britaniya Ekspedisiya Qüvvələri təxliyyə olunma haqqında qəti əmr aldı. Kod adı “Dinamo” olan əməliyyatın başlamasından dərhal əvvəl, Britaniya hökuməti, şəxsi gəmilərin, katerlərin və digər gəmilərin ordunun təxliyyəsində istifadə üçün hazır edilməsi əmrini də verdi (13, s.116-118).

Bu vaxt, belçikalılarla almanlar arasında gərgin döyüşlər davam edirdi. Lakin, Belçika kralı III Leopoldun 1940-cı ilin 28 mayında kapitulyasiya haqqında aktı imzalaması ilə, ölkə 18 günlük şiddətli müqavimətlərindən sonra təslim oldu (12, s.729). Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra alman tarixçilərinin özləri də, 18 günlük qanlı döyüşlərdə Belçika ordusunun ciddi rəqib olduğunu və əsgərlərinin “qeyri-adi cəsurluq” göstərdiyini etiraf ediblər (9, s.95-96). Beləliklə, Belçikanın təslim olması, alman hərbi birləşmələrinin işini nə qədər asanlaşdırdısa, Dünkerdə blokadada olan ingilis-fransız birləşmələrinin vəziyyətini bir o qədər çətinləşdirdi.

Dünkerdə müttəfiqlər blokadaya alınan zaman, almanların tank və aviasiya üstünlüyünə malik olmasına baxmayaraq, Hitler tə-

rəfindən Rundstedtə göndərilmiş əmr ilə hücum qəfil dayandırıldı. Bu qərar onunla əsaslandırıldı ki, Fransa kampaniyasının növbəti həlledici əməliyyatlarında istifadə üçün “pantservaffe” qüvvələrinin – alman tank diviziyalarının döyüş bacarığı saxlanılsın. Bundan başqa, Hitler hesab edirdi ki, demoralizə olunmuş ingilis əsgərlərinin geri qaytarılması Britaniya hökumətini Almaniya ilə separat sülh bağlamağa sövq edər və beləliklə də, ən böyük Avropa müttəfiqinin itirilməsinə nail olunar. Lakin, vermaxt komandanlığının bəzi rəhbərləri, Hitlerin bu qərarını yanlış hesab etmişdilər. Məsələn, general H. Quderian hesab edirdi ki, Hitlerin bu əmri əsassızdır və alman ordusu blokadaya alınmış qruplaşmanı məhv edə bilərdi (10, s.128).

Beləliklə, “Dinamo” əməliyyatı çərçivəsində, 1940-cı il 26 maydan 4 iyuna qədər, Britaniya hərbi dəniz nazirliyinin verdiyi rəsmi məlumat əsasında, Dünkerk rayonunun sahillərindən Britaniya adalarına müttəfiqlərin 338226 nəfər hərbi qulluqçusu inanılmaz şəkildə təxliyyə olundu (2, s.60; 3, s.357). Bu hadisə tarixdə “Dünkerk möcüzəsi” kimi də tanınır.

Fransanın süqutu. Niderland və Belçikanın işğalı, tezliklə almanlara Fransanın da işğalı üçün yol açmış oldu. 1940-cı il, mayın sonlarında fransız ordularının ən yaxşı hissələri ölkənin şimalına – Almaniyanın hücum istiqamətinə göndərilmişdi. “Gelb” planı üzrə hərbi əməliyyatların gedişində, artıq müttəfiqlər ümumilikdə 61 diviziya itirmişdilər (7, s.84). Fransızlar ağır silah və texnikada çoxlu itkilər vermişdilər. Mayın 19-da Moris Qamelenin istefasından sonra, Fransa ordusunun baş komandanı təyin edilmiş 73 yaşlı general Maksim Veyqanın sərəncamında yalnız 64 fransız diviziyası və britaniyalıların 51-ci piyada diviziyası qalmışdı. Ehtiyat qüvvələrdə də kəskin çatışmazlıq yarandığından, Veyqanın 965 km cəbhə xətti boyunca vuruşan fransız əsgərləri uzunsürən döyüşlər nəticəsində tükənərdisə, onları yeni qüvvələrlə əvəz etmək imkanı yox idi. Almanlar isə, həmin vaxt 142 diviziya və La-Manş istisna olmaqla, havada üstünlüyə malik idilər (7, s.84). Belə bir vəziyyətdə, alman komandanlığı məhz Fransa ordusunun darmadağın edilməsini həyata keçirməyi nəzərdə tutan yeni “Rot” planı (“Qırmızı” plan) hazırlamışdı.

1940-cı ilin 5 iyununda almanların Somma və Ena istiqamətində irəliləməyə başlaması ilə, “Rot” planının icrası başlandı. Alman ordusu, 1-ci tank birləşməsi eşelonundan istifafə edərək, qısa zaman çərçivəsində Somma və Ena çayları sahilindəki fransız müdafiəsini yarıb ölkənin içərilərinə doğru irəliləməyə başlayırlar. 10 iyununda Fransa hökuməti Parisi “açıq şəhər” elan edir (12, s.738). Elə həmin gün, nasist Almaniyasının ən yaxın müttəfiqlərindən olan İtaliya, Fransaya və Böyük Britaniyaya müharibə elan edir. İtaliyanın faşist lideri Benito Mussolini anlayırdı ki, artıq Fransanın məğlubiyyəti qaçılmazdır və elə buna görə də, italyanların 323 min nəfər canlı qüvvəsi olan “Vest” ordu qrupu Fransa üzərinə hərəkətə başladı. 14 iyununda, alman əsgərləri Parisə daxil oldular. Fransa hökuməti Bordo-ya köçdü. 1940-cı il, 22 iyununda Kompyendə, vaxtilə 1918-ci ildə Almaniyanın I dünya müharibəsində təslim olmasını təsdiq edən müqavilənin imzalandığı vaqonda Hitler ilə, fransız general Şarl Hyuntsiqerin görüşü zamanı Fransanın kapitulyasiyası haqqında akt imzalandı. 24 iyununda, Fransa rəhbərliyi Roma yaxınlığında İtaliya ilə də kapitulyasiya aktı imzaladı. 25 iyununda hərbi əməliyyatlar rəsmi olaraq başa çatdı.

Parisə daxil olmuş vermaxt əsgərlərinin paradi, 1940-cı il

Nəticə. Nasist Almaniyasının Fransa kampaniyasının əsas nəticəsi, əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, Lüksemburq, Niderland, Bel-

çika və Fransanın məğlubiyyəti və işğalı oldu. Kapitulyasiya müqaviləsi ilə, Fransa ərazisinin 3/5 hissəsi Almaniyaya verildi. Fransız ordusu tərksilah olundu, fransız donanması Almaniya və İtaliyanın nəzarəti altına keçdi. İtaliya həmçinin 832 km² ərazi əldə etdi. Fransanın şimalı və qərbi alman işğal zonasına, cənubu isə, “azad zona”-ya (zone libre) bölündü. “Azad zona”da marşal Filipp Petenin başçılığı ilə “Vişi rejimi” adlanan kollaborasionist hökumət yaradıldı. Petenin Vişi hökumətini legitim olaraq tanımaqdan imtina edən Şarl de Qoll, həmin vaxtdan etibarən “Azad Fransa” qüvvələrini formalaşdırmağa başladı. (4, s.336-339). Tezliklə, digər fransız zonalarının da nasistlər tərəfindən işğalı başlandı və bu proses 1942-ci ilin noyabrına kimi davam etdi. Almanlar “Anton” əməliyyatına başlayaraq Vişi hökumətinin nəzarətində olan cənubi Fransanı da işğal edərək bütün Fransanın işğalını başa çatdırdılar (4, s.635).

ƏDƏBİYYAT

1. Bond B., Taylor M. The Battle of France and Flanders 1940. London, Leo Cooper, 2001, 224 p.
2. But O., Uolton C. II dünya müharibəsinin şəkilli tarixi (ingilis dilindən tərcümə). Bakı, TEAS Press, 2016, 256 s.
3. Черчилль У. Вторая мировая война. В шести томах. Москва, Воениздат, 1991, 704 с.
4. Dear I., Foot M. The Oxford Companion to World War II. London, Oxford University Press, 2001, 1072 p.
5. Французская кампания 1940 // Большая Российская Энциклопедия. - https://bigenc.ru/military_science/text/4722554 [Müraciət tarixi: 08.03.2021].
6. Frieser K. The Blitzkrieg Legend: The 1940 Campaign in the West. Annapolis, MD: Naval Institute Press, 2005, 555 p.
7. Healy M. Panzerwaffe: The Campaigns in the West 1940. London, Ian Allan, 2008, 96 p.
8. Hinchcliffe P. The other battle: Luftwaffe night aces versus Bomber Command. Shrewsbury, Airlife Publishing, 2001, 352 p.

9. Keegan J. The Second World War. New York, Penguin Books, 2005, 608 p.
10. Гудериан Г. Воспоминания немецкого генерала. Танковые войска Германии во Второй мировой войне 1939-1945. Москва, ЗАО Центрполиграф, 2013, 574 с.
11. Лидделл Гарт Б. Вторая мировая война. Москва, АСТ, 1999, 944 с.
12. Shirer W. The Rise and Fall of the Third Reich: A History of Nazi Germany. New York, Simon&Schuster, 1990, 1249 p.
13. Типпельскирх К. История Второй мировой войны 1939-1945. Санкт-Петербург, Полигон, 1999, 796 с.
14. Weinberg G. A World at Arms: A Global History of World War II. London, Cambridge University Press, 1994, 945 p.

BALAMIRZA MAMMADLI

*4th year student of the Faculty of History
of Baku State University*

THE FRENCH CAMPAIGN OF NAZI GERMANY AND ITS AFTERMATH

The French campaign of Nazi Germany, known in Western historiography as "The Fall of France", is one of the most important events of the first stage of World War II. Adolf Hitler aimed at war Britain and France, who declared war on Germany, in response to the German invasion of Poland, said the aim of the war was "to bring Britain to its knees and destroy France", as the distinguished Wehrmacht general F. Halder wrote in his "Military diary". The codename for the operation against the modern Benelux countries – Belgium, the Netherlands and Luxembourg, was called the Gelb (yellow) plan, and against France, the Roth (red) plan. On May 10, 1940, German forces launched the French campaign, using lightning-fast blitzkrieg tactics to disperse Allied forces for nearly six weeks, occupying all of the aforementioned countries. With the signing of the act of sur-

render in Compiègne on June 22 of the same year, the French campaign ended successfully for Nazi Germany, opening up the possibility of its future aggression.

Keywords: World War II, Nazi Germany, “Gelb” plan, Dunkirk evacuation, occupation of France.

Daxil olma tarixi: 08.03.2021-ci il.
Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

ƏLİ NOVRUZOV

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsinin tarix ixtisası üzrə IV kurs tələbəsi

ali.novruzov@bsu.edu.az

XƏZƏRLƏR VƏ AŞKENAZ YƏHUDİLƏRİ: TARIXİ YAXINLIQ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Ruintən

Bakı Dövlət Universiteti

Tarixin dərinliklərinə ensək dünya üzərində çox sayda türk dövlətlərinin hökmranlıq etdiyini, onlardan bəzilərinin bu və ya digər məsələ ilə bağlı adlarını tarixin səhifələrinə qızıl hərflərlə yazdıqlarını görə bilərik ki, onlardan biri də, heç şübhəsiz ki, Xəzər xaqanlığı olmuşdur. Xəzər xaqanlığını digər türk dövlətlərindən fərqlərdən əsas cəhətlərdən biri onun yəhudiliyi dövlət dini səviyyəsinə qaldıran yeganə türk dövləti olmasıdır. Digər bir səbəb isə Göytürk dövlətinin varisi olmasına baxmayaraq, fərqli siyasi quruluşa malik olmasıdır. Məhz bu quruluş sayəsində Xəzər xaqanlığı 336 il mövcud olmağı bacarmışdır. Xəzər xaqanlığı haqqında indiyə qədər çox sayda araşdırmalar aparılmış, məqalələr və kitablar yazılmışdır. Lakin bu məqalə xəzərlərin dövlətçilik tarixinə deyil, onların daha çox yəhudilərlə olan tarixi bağlılıqlarına həsr edilmişdir. Məqalədə Xəzər adının etimologiyası, xəzərlərin mənşəyi, onların iudaizmə keçməsi səbəbləri, bu günkü aşkenaz yəhudilərinin xəzər yəhudiləri olması kimi məsələlərə toxunulmuş, bununla yanaşı xəzərlərin din baxımından, yoxsa milli baxımdan yəhudiləşməsi kimi məsələlərdən bəhs edilmiş, bu məqsədlə müxtəlif ölkə alim və araşdırmaçıların əsərləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Xəzər xaqanlığı, xəzərlərin mənşəyi, yəhudilik, xəzərlərin iudaizmi qəbul etməsi, aşkenaz yəhudiləri.

Giriş. Mövzunu daha da dərinəndən analiz etmək üçün Xəzər adının etimologiyasına nəzər salaq. Xəzər sözü ərəb dilində əl-Xəzər, fars dilində Xəzər, Xəzəriyan, ibrani dilində Khazar, yunan dilində khazaroi, çin dilində Tu-chue Ho-Sa və Ko-Sat şəklində olmuş və gəzmək mənasını verən “kaz” sözündən yaranmışdır. Ka-zar gəzər, yəni sərbəst dolaşan, bir yerlərə bağlı olmayan mənasını verir. Xəzər adının etnik, dövlət yoxsa sülalə adı olmasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Ərəb səyyahı və coğrafiyaşünası İbn Havqəl Xəzər adının etnik ad və xalq adı deyil, ölkə adı olduğunu qeyd edir. Mahmud Qaşqarlı da həmçinin Xəzərin, türklərin yaşadığı ölkə adı olduğunu göstərmişdir. Dolayısı ilə, Xəzər xaqanlığının müasiri olmuş tarixçilər bu adın millət adı deyil, ölkə adı olmasını qeyd etmişdilər (17, s.1).

Türkiyə tarixçisi Osman Karatay isə “Xəzərlər - Yəhudi Türklər, Türk Yəhudilər və digərləri” adlı kitabında Xəzərin millət adı olmasını qeyd edir (11, s.25). O, bu fikri belə əsaslandırır ki, bütün xarici qaynaqlar və xüsusilə xəzərlərin özlərinə aid olan qaynaqlar Xəzər adının millət adı olmasını göstərir. Müəllif bu fikri daha da aydınlaşdırmaq üçün qaynaq olaraq Xəzər xaqanı Yusifin təxminən 960-cı illərdə Əndəlüs xəlifəsi III Əbdürrəhmanın xarici işlər üzrə məsləhətçisi əslən Sefarad yəhudisi olan Xastay ibn Şaprutun məktubuna cavab olaraq yazılmış məktubunu göstərir (Bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: 10). Xastay ibn Şaprut Xorasan yəhudilərindən Xəzər adında Musəvi ölkəsini olduğunu eşitmiş, əvvəlcə buna inanmamış və araşdırma apardıqdan sonra Xəzər xaqanına bir məktub yazmış, Xəzər xaqanı Yusif isə bu məktubda səmimi cavab vermişdir. Adı keçən bu məktubda Xəzər xaqanı Yusif Xəzər adının millət adı olmasını və Xəzərin Yafəsin oğlunun oğullarından olan Toqarmanın 10 oğlundan biri olmasını göstərmişdir (10; 11).

Buna bənzər qaynaqlardan lakin yazıçısı bəlli olmayan Mücməl-üt-Təvarix adlı kitaba görə Türk Yafəsin ikinci oğlu, Xəzər isə üçüncü oğlu olmuşdur. Gerdiziyə görə Oğuz, Qarluq və Xəzər kimi türk xalqları Yafəsin soyundan gəlirlər. İbn ʿül-Əsirə görə Türklər və Xəzərlər Yafəsin oğlu Tirəşin soyundan gəlirlər. Eyni məsələni Təbəri də qeyd etmişdir.

Digər bir yəhudi qaynağı olan lakin yazıçısı bəlli olmayan “Kə-nizə Məktub”da Xəzərin millət adı olması qeyd edilmişdir (Bu haqda ətraflı məlumat üçün bax: 11) (10, s.27).

Xəzərlərin mənşəyi. Xəzərlərlə bağlı ən önəmli suallardan biri də xəzərlərin mənşəyi-məsələsidir. İndiyə kimi xəzərlərin mənşəyi ilə bağlı bir çox araşdırmalar aparılmış, müxtəlif görüşlər irəli sürülmüşdür. Xəzərlərin mənşəyi ilə bağlı iki əsas düşüncə vardır. Birinci düşüncəyə görə xəzərlər türk mənşəlidir. Bu görüşü dövrün görkəmli ərəb tarixçiləri müdafiə edir ki, bunun da əsas səbəbi ərəblər və xəzərlər arasındakı gərgin dövrlə bağlıdır. İbn Miskaveyh, Məsudi, İbn Xaldun, Karamani və Qəzvani kimi ərəb tarixçiləri xəzərlərin türk mənşəli xalq olmasını açıqca öz əsərlərində göstərmişdilər. Xəzərlərin türk mənşəli xalq olmasını isbat etməyə çalışan tarixçilər xəzərlərin mənşəyini daha çox uyğurlarla və aparlarla (yəni ağ hunlarla / eftalitlərlə) əlaqələndirməyə çalışırlar (5, s.5, 6).

Xəzərlərin uyğurlarla qardaş xalq olmasını əsasən Britaniyalı şərqşünas Duqlas Morton Dunlop irəli sürür. Dunlopa görə xəzərlərin uyğurlarla qardaş xalq olması barədə məlumatlar vardır (6, s.49).

Osman Karataya görə, mövcud araşdırmalar xəzərlərin və onlarla eyni olan xalqın uyğurlarla eyni kökdən gəldiyini göstərir. Müəllif bu fikri daha da əsaslandırmaq üçün göstərir ki, Çin qaynaqlarında uyğurları formalaşdıran boylarından birinin adı Ko-sa kimi göstərilir. Çin qaynaqlarında bu ad Tu-chüeh He-sa (Türk Xəzərlər) və yaxud Tu-chüeh Ke-sa (Türk Xəzərlər) kimi keçir və bu ad Çindən qərbdə yerləşən Xəzər adındakı bir ölkə adını ifadə edir. Bundan əlavə Çin qaynaqlarında uyğurlar Doqquz boy, islam qaynaqlarında isə Doqquz oğuzlar adlandırılır. Yəni də Çin qaynaqları Doqquz oğuz birliliyinə daxil olan Ke-sa boyu haqqında məlumat verir və tarixçilərin fikirlərinə görə Çin qaynaqlarında keçən Ke-sa adı xəzərləri ifadə edir (11, s.28, 29).

Roma, İran və Çin tarixi üzrə araşdırmalar müəllifi olan ingilis tarixçisi Edvard Gibbon da eyni görüşü irəli sürərək çin qaynaqlarında xəzərlərin adının Ko-sa kimi keçdiyini göstərir. Gibbon bu fikri əsaslandırmaq üçün De Guignesə aid “Historie des Huns” adlı əsəri

mənbə kimi göstərir. Həmin əsərdə 766-801-ci ilə aid olan Tunq-tien adlı məqalə yer alır. Həmin məqalədə xəzərlər ərəblərin şimal qonşusu kimi göstərilir və Ko-sa türkləri olaraq adlandırılır.

Lakin bir sual ortalığa çıxır. Ko-sa ilə xəzərlər eyni xalqdırmı? Bu olduqca maraqlı bir müqayisədir. Ko-sanın Şato türkləri ilə əlaqəli olduğunu söyləyən ingilis çinşünas Edvard Harper Parker Çinin Tan sülaləsinin tarixçilərinə istinad edərək göstərir ki, ərəblərin şimal-qərbində xəzər adlı bir xalq yaşayır və bu xalq qərbə köçmüşdür.

Dunlop yazır ki, bu faktlara əsasən deyə bilərik ki, qərbə köçən xalq olan xəzərlər Şa-to türkləridir. Fransız şərqşünası, Çin tarixi araşdırmaçısı Paul Pelliot isə bu mövzu ilə əlaqəli olaraq yazıçıları və bir sıra məlumatları istinad gətirərək uyğur qəbiləsi olan Ko-sanın xəzərlərlə eyni xalq olduğunu söyləyir (6, s.49-51).

Lakin müəllif başqa bir yerdə yazır ki, mövcud uyğur kitabələri uyğurlarla xəzərlərin eyni ləhcədə danışmadığını göstərir. Müəllifə görə sübutlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, Xəzər ləhcəsi, Şaz Türkcəsinin əksi olan Lir Türkcəsinə aiddir. Uyğur ləhcəsi bilindiyi kimi Şaz Türkcəsidir. Ancaq Lir Türkcəsi uzun dövr ərzində geniş bir ərazidə ünsiyyət dili olmuşdur. Əgər Uyğur-Xəzər əlaqəsi bu formada qəbul ediləcəksə, dil məsələsi bunun əksini sübut etməməlidir (6, s.54, 55).

Bundan əlavə türk tarixçiləri də xəzərlərin türk mənşəli xalq olduğunu qəbul edirlər. Onların aralarında mübahisəyə səbəb olan mövzu isə xəzərlərin hansı türk boyuna aid olmasıdır. Məsələn məşhur türk tarixçisi Əhməd Zəki Vəlidi Toğan Xəzərlərin xaqan sülaləsini Göytürklərə bağladığı halda, Hüseyin Namık Orkun və İbrahim Kafesoğlu kimi tarixçilər başqa bir görüşü ortalığa qoyurlar. Onlar Məsudinin Xəzərlərə farsca Xəzəran, türkcə Sabar deyilməsi haqqındakı görüşünü irəli sürərək, xəzərləri Göytürk xaqanlığının qərb qolunu təşkil edən sabirlərin xələfləri olduğunu irəli sürürlər. Akdes Nimet Kurat isə xəzərlərin xalis türk qövmü olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra onların əvvəllər Hun xaqanına tabe olduqlarını və Suvarlara yaxın bir zümrə olduğunu müəyyənləşdirmişdir (5, s.6).

Rus sovet tarixçisi, sovet Xəzərşünaslıq məktəbinin əsasını qoymuş Mixail İllarionoviç Artamonov da təməl olaraq eyni düşüncəni paylaşır. Ona görə, xəzərlər və suvarlar etnik olaraq bir-biriləri ilə eyni xalqdır (2;17).

Osman Karatayın verdiyi məlumata görə, bəlkə etnik olaraq xəzərlərin suvar olduğu barədə əlimizdə kifayət qədər məlumat yoxdur, ancaq Macarıstan tarixçisi Karoli Czegledinin təklif etdiyi kimi xəzərlərin Suvar siyasi birliyinin üzvü olmasını rahatlıqla söyləyə bilərik.

555-ci ildə yazıldığı təxmin edilən Süryani Xatip Zekerianın kitabına edilən əlavədə şimaldakı 13 xalqın adı verilərkən həm sbr, həm də ksr xalqlarının adı keçir. Yəni xaqan Yusifin məktubundakı kimi xəzərlər və suvarlar iki ayrı türk boyu kimi təqdim edirlər (10, s.35, 36).

Xəzərlərin türk mənşəli xalq olmasını yazılı mənbələr də təsdiq edir. Amerikalı tarixçi şərqşünas, türkoşünas, islamşünas alim Piter B.Qoldenin verdiyi məlumata görə müəyyən saydakı ərəb, Bizans, Çin, gürcü və erməni qaynaqlarında Türk və Xəzər sözləri bir-birinin əvəzinə də işlənir (7, s.64).

Macar əsilli britaniyalı araşdırmaçı, jurnalist Artur Köstler özünün “13-cü qəbilə” adlı kitabında xəzərlərin türk mənşəli xalq olmasını qeyd etmişdir (14, s.11).

Xəzərlərin mənşəyi ilə bağlı ikinci görüşə görə, xəzərlər türk mənşəli deyil. Bu fikri müdafiə edənlər islam tarixçisi İbn-ül Əl-Əsirinin verdiyi məlumata istinad edirlər. Həmin məlumatda deyilir ki, 1120-ci ildə gürcülərin İslam ölkələrinə hücum etdiyi və onların xəzərlər olduğu göstərilir. Ancaq bu məlumata istinad edənlər xəzərlərin türk mənşəli olmadığını düşünürlər. Ancaq məlumatda xəzərlərin gürcü yox, gürcülərin xəzər olması göstərilib (5, s.6). Bundan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, sadalanan bütün mənbələr xəzərlərin türk mənşəli xalq olmasını təsdiq edir.

Xəzərlərin iudaizmi (yəhudiliyi) qəbul etməsi. Xəzərlərin iudaizmini nə zaman və necə qəbul etməsi ilə bağlı kifayət qədər məqalələr

və kitablar yazıldığına görə bu dəfə mövzuya başqa aspektdən yanaşaraq xəzərlərin iudaizmi qəbul etməsinin səbəblərinə toxunacam.

1-ci sual belədir; xəzərlər iudaizmi nə üçün qəbul etdilər? Xəzərlərin nə üçün islam və xristianlığı deyil sırf iudaizmi qəbul etməsini aydınlaşdırmaq lazımdır. Köstler və əksər tarixçilər xəzərlərin iudaizmi qəbul etməsini siyasi səbəblərlə əlaqələndirirlər (5; 8; 9; 11; 14; 15).

Həqiqətən də VIII əsrin siyasi tarixinə nəzər salsaq görə bilərik ki, dünya 2 böyük gücün əlində idi. Bir tərəfdə dövlət dini xristianlıq olan Bizans imperiyası, digər tərəfdə də dövlət dini islam olan Ərəb xilafəti hökmranlıq edirdi. Hər iki imperiya doktrinaları, təbliğatlar və işğal üsullarından istifadə edərək öz dinlərini digər xalqlara qəbul etdirməyə çalışırdılar. Xəzər imperiyası bəhs edilən dövrdə 3-cü qlobal güc idi. Bu imperiya dövrün iki qlobal gücü - həm Bizans, həm də Xilafətlə siyasi əlaqələr saxlayaraq lazım gəldikdə hər iki güclə hesablaşmağa məcbur olurdu. Xəzər imperiyası Bizans imperiyası ilə müttəfiqlik əlaqələrində olsa da, və Ərəb xilafəti ilə VIII əsr boyu müharibələr aparıb sonunda uduzsa da, yenə də öz müstəqilliyini qorumaq üçün nə Bizansın rəsmi dini olan xristianlığı, nə də Xilafətin rəsmi dini olan islamı dövlət dini olaraq qəbul etmədi. Çünki xəzərlər 2 dindən 1-ni seçsə idi, ya Bizans imperiyasından, ya da Ərəb xilafətindən asılı dövlət ola bilərdi. Bundan əlavə xəzərlərə inancılarını qəbul etdirmək üçün hər iki imperiya çox çaba sərf etdi. Ancaq bütün bu çabalar diplomatik səfərlər, sülalələr arasındakı evliliklər və strateji maraqlar uğruna imzalanan müqavilələrdən o tərəfə keçmədi (14, s.65-66).

Macar əsilli britaniyalı araşdırmaçı, jurnalist Artur Köstler Xəzər soyunun iudaizmi qəbul etməsini sadəcə siyasi səbəblərlə əlaqələndirmir. Müəllifin fikrincə xəzərlərin iudaizmi qəbul etməsinin səbəbi xəzərlərin 100 ildir həm yəhudilərlə, həm də onların dinləri ilə sıx əlaqədə olmasıdır (14, s.67).

Başqa bir maraqlı fakta görə isə, Xəzər xaqanının səmavi dindən iudaizmi seçməsinin səbəbi xaqanın müşavirə zamanı iudaizmin daha da qədim din olması qənaətinə gəlməsidir (15, s.12).

Başqa bir iddiaya görə isə, Xəzər xaqanlığının iudaizmi qəbul etməsinin səbəbi Azərbaycan ərazisində yaşayan dağ yəhudilərinin Xəzər xaqanlığına köçü olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, 740-cı ildə Xəzər dövlətinə Xorasan, Qafqaz və Mesopotamiyadan yəhudilər köç etmişdir (1; 15).

Lakin iudaizmi Xəzər xaqanlığında xəzər hakim təbəqəsi yoxsa bütün xəzər əhalisi tərəfindən qəbul olunması barədə də tarixçilər arasında fikir ayrılığı var. Türk tarixçisi Osman Karatay Xəzər xaqanlığında iudaizmin yalnız xaqan ailəsi və hakim təbəqə tərəfindən qəbul edildiyini bildirir (5; 10).

Türkiyə tarixçisi Zekeriya Kitabçı isə iudaizmin Xəzər xaqanı, hakim təbəqəsi və əhalisi tərəfindən qəbul edilməsi fikrinin əsassız olmasını qəbul edərək bu fikrin yalnız xəzərləri tarixdən silmək istəyən islam coğrafiyaçılarının uydurması kimi qəbul etmişdir (13, s.8).

Digər bir Türkiyə tarixçisi Pınar Özgün xəzərlərin iudaizmi qəbul etməsindən yazarkən bu dinin təkcə xəzər hakim təbəqəsi tərəfindən qəbul edilmədiyini və ərəb tarixçisi İbn Fadlana istinad edərək xəzərlərin hamısının yəhudi olmasını irəli sürmüşdür (15, s.34, 35).

ABŞ tarixçisi Brook Kevin Alan iudaizmin təkcə Xəzər xaqanı və hakim təbəqəsi deyil xəzər əhalisi tərəfindən qəbul etməsini arxeoloji dəlillərlə isbat etməyə çalışır. Xəzər yəhudilərinin Fanaqoriyada (Timutarakanda) yaşadığı dəqiqdir. Çünki Taman yarımadasında bir üzündə yəhudi simvolları, digər üzündə isə türk tamğası təsvir edilən 60-dan çox çox məzar daşı aşkar edilmişdir. Bu daşlardan bir çoxu VIII və IX əsrlərə aiddir. Krım yarımadasında arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən xəzərlərə aid məzar daşlarının bir üzündə yəhudi simvolu, digər üzündə isə türk tamğası təsvir edilmişdir. Taman və Krım yarımadasında aşkar edilən materiallar bu ərazidə yaşayan yəhudilərin xəzər türklərindən olmasını təsdiq edir.

Bundan başqa Sarkeldə arxeoloji qazıntılar zamanı yəhudilərin əlifbası olan ibrani əlifbası ilə təsvir olunmuş materiallar ilə Krımda aşkar edilən materiallar arasında oxşarlıqlar vardır. Həmçinin Saltova və Sarkeldəki Xəzər məzarlarından arxeoloji qazıntılar zamanı altı guşəli Davud ulduzunun təsvir edildiyi bürünc güzgülərin aşkar edil-

məsi Xəzər xaqanlığında tək-cə hakim təbəqənin deyil, xəzər xalqının da iudaizmi qəbul etməsini sübut edir (3, s.233, 234).

Burada başqa bir sual ortalığa çıxır. Yəhudilər İsrail irqindən olmayan insanları öz dinlərinə qəbul etmədikləri halda xəzərləri necə qəbul etdilər? Çünki yəhudilik milli din hesab olunduğundan bu sual doğurur. Yahudi tarixinin ən qədim dövrlərindən bəri yəhudilər Talmudu qəbul edənlər və etməyənlər olmaqla 2 qrupa ayrılmışdır. Orta əsrlərdən etibarən bunlardan 1-cisinə Rabbanim (Rabbanilər), 2-cisinə Karaim (Karailər) deyilməyə başlandı. Başqa irqlərdən olan insanları dinlərinə qəbul etməyən yəhudilər, 1-ci sinifi təşkil edən Rabbanim yəni Talmudu qəbul edən yəhudilərdir. Karai yəhudilər tarixin hər dövründə başqa irqlərdən olan insanları öz dinlərinə qəbul ediblər. Xəzər xaqanlığına gedərək Xəzər xaqanına və ətrafına yəhudiliyi mənimsətən yəhudilər məhz Tövrata inanan, ancaq Talmuda inanmayan Karaim yəhudiləridir.

İslam tarixçisi Məsudinin verdiyi məlumatla görə o dövrdə Xəzər xaqanlığının paytaxtı İdildə 7 hakim var idi. Bunlardan 2-si müsəlmanların, 2-si xristianların, 2-si yəhudilərin, 1-sə digər dinlərə mənsub olanların işlərinə baxırdı. Dolayısı ilə bu ölkədə heç kimin dini inancına toxunulmur, bir növ din azadlığı hökm sürürdü (1, s.212).

Aşkenaz yəhudilərinin xəzərlərin varisi olması barədə faktlar və yanaşmalar. Tarixdə aşkenaz yəhudilərinin xəzərlərin varisi olması barədə müxtəlif fikir və yanaşmalar vardır. Bu yanaşmalardan ilkinini yəni - aşkenaz yəhudiləri ilə xəzərlər arasında əlaqənin olmasını XIX əsrdə ukraynalı yəhudi yazıçı İsaak Lorinşon irəli sürmüşdür. Bundan sonra 1869-cu ildə xəzərlərlə Şərqi Avropa yəhudiləri arasında əlaqənin olmasını Rusiya tarixçisi və orientalisti Abraham Harkavi də irəli sürmüşdür. O, kırımçak, karaim və aşkenazların çox hissəsinin xəzərlərin varisi olmasını düşünürdü. Aşkenaz yəhudilərinin böyük bir hissəsinin iudaizmi qəbul edən xəzərlər olmasını 1883-cü ildə qərb ictimaiyyətinə Fransa tarixçisi Ernest Renan təqdim etmişdir. Ernest Renandan sonra Avstriya-macar diplomati, şərqsünas Hugo von Kutschera aşkenaz yəhudilərinin xəzərlərin varisi olması

barədə araşdırma aparmışdır. Hətta Versalda 1919-cu ildə Paris sülh konfransı zamanı bir nəfər sionist yəhudi Fələstini yəhudi xalqının əzəli torpağı adlandırmış, lakin Fransanın yəhudi millət vəkili Jozef Reynax bu fikirlə razılaşmayaraq yəhudi xalqının formalaşmasında qarışıq xalqların da rolu olduğunu və rus, polyak və Qalisiya yəhudilərinin xəzərlərin varisi olduğu fikrini irəli sürmüşdür (12).

Aşkenaz yəhudilərinin xəzərlərin varisi olması fikrini irəli sürənlərdən biri Tel Əviv Universitetinin Orta Əsr Yəhudi Tarixi üzrə professoru Abraham Poliakdır. O, 1944-cü ildə çap etdirdiyi *Khazaria* - yəni Xəzər ölkəsi adlı kitabında Şərqi Avropa yəhudilərinin xəzərlərin varisi olması fikrini müdafiə etmişdir (14, s.15).

Aşkenaz yəhudilərinin xəzərlərin varisi olması fikrin müdafiə edənlərdən biri yəhudi əsilli Britaniya alimi Eran Elhayk olmuşdur. Elhayk aşkenaz yəhudilərinin türk əsilli olduğu barədə tezislərini “Genom biologiyası və Tərəqqi” adlı elmi jurnalda yayınlayıb. İsrail təvəllüdü Texas Hyuston Universitetində, Marilend-Cons universitetində doktorluq araşdırması həyata keçirən Elhayk “Avropa yəhudilərinin soyunun itən həlqəsi, Ren və Xəzər nəzəriyyələrinin müqayisəsi” adlı məqalədə Aşkenaz yəhudilərinin əsl kökünün Xəzər türkləri olduğunu göstərib (4).

Müəllif əvvəlcə iki nəzəriyyə - Ren və Xəzər nəzəriyyələrini irəli sürərək hər iki nəzəriyyəni müqayisə edir. Ren nəzəriyyəsinə görə, bu gün Avropada yaşayan yəhudilər VII əsrdə müsəlmanların Fələstini fəth etməsindən sonra Avropaya köç etmişdir. Xəzər nəzəriyyəsinə görə isə iudaizmi qəbul edən xəzərlər XIII əsrdə Xəzər xaqanlığının dağılmasından sonra Şərqi Avropaya köçmüşdür. Buna görə də Şərqi Avropada yaşayan yəhudilər-yəni aşkenazlar bilavasitə xəzərlərin varisləridir (18, s.75). Elhayk genetika tezisinin Ren nəzəriyyəsinə dəstəkləmədiyini bildirərək türk boylarının bir qisminin VIII əsrdə yəhudiliyə keçdiyini, Şərqi Avropa yəhudilərinin Yaxın Şərq, Qafqaz, Avropa və Sami boylarının genlərinin qarışığı olduğunu, yəhudiliyə keçən türk boylarının köç yollarından istifadə edərək Avropa qitəsinə doğru irəlilədiyini və buna görə də müasir Şərqi Av-

ropa yəhudilərinin ortağ kökə malik olmadığını yanaşmalarını irəli sürərək Xəzər nəzəriyyəsinə qəbul etdiyini ifadə etmişdir (19).

Elhayk öz araşdırmalarında daha da irəli gedərək aşkenaz yəhudilərinə məxsus idiş dilinin DNT köklərinin Türkiyənin şimal-şərqi qindəki İpək yolunun kəsişməsinə yaxın yerlərdə yerləşən İşkenaz, Eşkenaz, Aşkenaz və Aşuz adlı dörd kənddən qaynaqlanmış ola biləcəyini, habelə idişin həmin yollarda ticarət edən Aşkenaz və İran yəhudiləri tərəfindən əmələ gəldiyini bildirib. Eran Elhayk Pol Vekserlə birlikdə dərc etdiyi məqalədə idiş dilinin türk, slavyan və iran mənşəli olduğunu da irəli sürüb. Onların fikrincə bu dil sonradan alman dilinin təsiri ilə xeyli dəyişikliyə məruz qalıb. Bu idiş dilinin german dil qrupundan olmasını inkar etmək deməkdir. Alimin fikrincə aşkenaz yəhudilərinin kökləri VIII-XI əsrlərdə indiki Ukrayna ərazisində hökm sürən türk dövləti olmuş Xəzər xaqanlığına dayanır. Məqalə müəllifləri araşdırmalarında yəhudiləşmiş xəzər türklərinin köç marşrutunu izləmək üçün “Coğrafi Əhali Strukturu” metodundan istifadə ediblər. Alim bundan ötrü xeyli coğrafi və tarixi mənbə toplamış, habelə 367 yəhudi (bunların içərisində dağ və fars yəhudiləri də var) ilə müxtəlif xalqlardan olan 600 nəfərin genomlarını müqayisə edib. Alınan nəticələr aşkenazların türklərlə, iranlılarla, yunanlarla qohum olduğunu üzə çıxarıb.

Ümumiyyətlə aşkenaz yəhudilərinin türk əsilli olması fikrini təkcə Eran Elhayk isbat etməmişdir.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərində macar yəhudisi Artur Köstler də yəhudilərin 12 boyundan əlavə, xəzər türklərindən əmələ gələn 13-cü qəbiləsinin də olduğunu irəli sürmüşdür. Köstler 1976-cı ildə yazdığı 13-cü qəbilə kitabında Şərqi Avropa (aşkenaz) yəhudilərinin türk əsilli olduğunu iddia etmişdir. Köstlərə görə Hitlerin qaz kameralarında boğdurduğu yəhudilərin əksəriyyəti xəzər türkləri olub (4). Kitab yayınlandığı zaman etnik və dini doqmaların etirazına səbəb olmuşdur. Artur Köstler aşkenaz-yəni Şərqi Avropa yəhudilərinin xəzər-türk mənşəli olduqları tezisini həm qərbdən gələn köçlərlə əlaqəli olmadığını həm də aşkenaz yəhudilərinin istifadə etdikləri dil və yaşayış tərzindən sami irqindən olan yəhudilərdən fərqli olduğunu isbat

etməyə çalışmışdır. Misal olaraq müəllif Polşa və Litvaya məxsus olan Şetl adlı yəhudi qəsəbələrinin göstərərək bu qəsəbələrin xəzər şəhərlərinə bənzədiklərini isbat etməyə çalışmışdır. Köstlerin iddialarını təsdiq edən başqa dəlillər də mövcuddur. Məsələn iki qrup yəhudilər arasındakı fərqlərdən biri Şərqi Avropa yəhudilərin at arabaları istifadə etmələridir. Qərb yəhudilərindən at haram canlı hesab olunur. Tarixin tək musəvi atlıları xəzərlərdir və sadəcə at istifadə edən yəhudilər isə aşkenazlardır. Başqa faktor isə Polşadakı sinaqoq divarlarının İran təsirinə məruz qalmış, macar-xəzər memarlıq əlaməti olan heyvan fiqurları ilə bəzədilməsidir. Bir başqa faktor isə Polşa yəhudilərinin milli geyimlərində Şərq təsirinin hiss olunmasıdır. Dindar yəhudilərin geyindikləri təkkə özbək və Mərkəzi Asiya təkkələrinə bənzəyir. Qadınların XIX əsrin ortalarına qədər geyindikləri uzun bəyaz turban, Kazan və türkmən qadınlarının türbanının oxşarıdır. Kişilər də uzun ipək kaftan geyinirdilər. Şərqi Avropa-yəni aşkenaz yəhudilərinin Qərbi Avropa yəhudilərindən başqa bir fərqi isə Şərqi Avropa yəhudilərinin çoxunun dərisinin açıq, sarışın, gözlərinin isə mavi olmasıdır (14; 15). Nəticə olaraq, Artur Köstlərə görə, bu gün dünya yəhudi toplumunun başqa irqdən gəlməsi qaynaqlarda təsdiq edildiyi halda bunu inkar etmək çox gülünc olar. Və ona görə də bu günki dünya yəhudilərinin çoxunun əcdadı xəzər türkləridir (14; 15).

Şərqi Avropa yəhudilərinin xəzərlərin varisi olmasına dair başqa bir yanaşma da rusiyalı politoloq Tatyana Qraçovaya aiddir. O Avropanın yəhudi ailəsi Rotşildlər barədə apardığı araşdırmalar zamanı bütövlükdə yəhudi-iudey dövləti hesab etdiyi Xəzər xaqanlığı barəsində yazdığı “Görünməz Xəzəriyyə”, “Müqəddəs Rus Xəzəriyyəyə qarşı” adlı kitablarında Rotşildlərin Avropaya qaçmış yəhudi inancılı xəzərlərin nəslindən törədiyini qeyd edib (16).

Məlumat üçün qeyd edək ki, müasir dövrdə yəhudilər 2 qrupa bölünür: sefaradlar və aşkenazlar. Sefaradlar Fələstin-İspaniya mənşəli olub, ispancanın ibrani ilə qarışığı olan ladino dilindən istifadə edirlər. Sefaradlar XV əsrdə İspaniyadan qovulublar. Çoxu Aralıq dənizinə yaxın ölkələrə, Osmanlı torpaqlarına və Qərbi Avropaya köçmüşdülər. Sefaradlar öz dinlərini və adətlərini qoruyub saxlamış-

dılar (15, s.45). Aşkenazlar isə Mərkəzi Avropada formalaşmış yəhudi subetnik qrupudur (4). Avropada bu terminin işlədilməsinə ilk dəfə XIV əsr mənbələrində rast gəlinir. Tarixən aşkenaz yəhudilərinin böyük əksəriyyəti üçün danışıq dili idiş dili olmuşdur (15, s.45, 46). İkinci dünya müharibəsi zamanı baş verən holokostun qurbanlarının böyük əksəriyyəti də aşkenaz yəhudiləri olmuşdur (4).

Nəticə. Araşdırma nəticəsində müasir tarixşünaslıqda mövcud olan aşağıdakı fikirlər bir daha təsdiqini tapmışdır:

- Dünyanın siyasi, mədəni və iqtisadi tarixinə önəmli töhfələr vermiş Xəzərlər Yəhudi deyil, Musəvi, yəni Tövrata inanmağı seçmiş türklər olmuşlar. Onların irq olaraq, İsrailoğulları və Sabetayistlərlə heç bir əlaqəsi olmamışdır.

- Xəzərlərin Şimali Qafqaz xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin həyatında danılmaz rolu olmuşdur. Azərbaycan ərazisində xəzərlərlə bağlı toponimikanın mövcudluğu, türklərin XI əsrdə deyil çox qədim bir zamanlardan Azərbaycana gəldiyini təsdiq edir.

- Xəzərlərin tarix səhnəsindən getməsinin ən vacib səbəbi, müsəvi olmaqla türklüklərini itirmələridir. Seçdikləri dinə görə və müsəvililiyin digər dinlərdən fərqlənməsi baxımından tarixlərini unudaraq başqa bir tarixi qəbul etmək məcburiyyətində qalmışlar (15, s.120).

Ümumilikdə, Xəzərlərlə aşkenaz yəhudiləri arasındakı tarixi yaxınlıq müəyyən mənada məntiqli görünür. Xüsusilə Şərqi Avropada yaşayan aşkenaz yəhudilərinin geyimi, məişəti və dəri rəngi aşkenaz yəhudilərinin əksər hissəsinin xəzərlərin varisi olması ilə bağlı fikirləri təsdiq edir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, aşkenazların xəzərlərin varisi olması barədə yanaşmalar dünya tarix elmində hələ də nə tam qəbul olunmur, nə də inkar edilmir. Burada yeri gəlmişkən qeyd etmək ki, əgər aşkenaz yəhudilərin xəzər yəhudilərinin varisi olduğu haqda fikir təsdiqini taparsa, o zaman Karl Marks, Albert Eynşteyn, Zigmund Freyd və Franz Kafka kimi məşhur ictimai-siyasi xadimlərin xəzər türkü olması haqdakı fikirlər də təsdiq edilmiş olacaq (15, s.121). Bu ehtimalların irəli sürülməsi səbəbi isə onunla bağlıdır ki, məlum olduğu kimi, Xəzər xaqanlığının dağılmasından sonra xəzərlərin böyük bir hissəsi Şərqi Avropaya gedərək alman yəhudiləri-

nə qarışmış və öz türklük şüurlarını itirmişlər. Bir hissəsi Rusiya içində ərimiş və xristianlığı qəbul edərək zamanla slavyanlaşmış; musəviliklərini davam etdirən digər bir qismi Qafqazda yaşamağa davam etmiş; daha bir qismi isə böyük ehtimal, islam dinini seçərək əvvəlcə Səlcuqlular, sonra da Qızıl Ordu dövləti içində əriyib getmiş-dilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Acar Yusif. Yahudiliğin Gizli Tarihi. İstanbul , Nokta Kitap, 2014, 306 s.
2. Artamonov M.İ. Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar. Rusçadan Çeviren: D. Ahsen Batur. 5. Baskı. İstanbul, Selenge Yayınları, 2019, 670 s.
3. Brook Kevin Alan. Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri. Çevirmen İsmayıl Tulçalı. İstanbul, Kitap Yurdu, 2005, 480 s.
4. Bu yəhudilər türk əsillidir - Tarixi faktlar / Axar.az, operativ xəbər portalı, 2016.08.28. - <https://axar.az/news/planet/106731.html> [Müraciət tarixi: 14.04.2021].
5. Çini Nihat. Hazarlar (Yüksek Lisans Final Ödevi). Sinop, Sinop Üniversitesi, 2019, 19 s. - https://www.academia.edu/41262458/Hazarlar_pdf [Müraciət tarixi: 14.04.2021].
6. Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İngilizcedən Çeviren Zahide Ay. 3.Baskı. İstanbul, Selenge Yayınları, 2019, 305 s.
7. Golden Piter B. Hazar Çalışmaları. İngilizcedən Çeviren Egemen Çağrı Mizrak. 3.Baskı. İstanbul, Selenge Yayınları, 2019, 384 s.
8. Hazar Barışı (Pax Khazarica); Hazar Hakanının Museviliği Kabulü; Hazar İlişkileri; Kağanlığın Sonu. (14 hafta) / Ondokuz Mayıs Üniversitesi. - <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/dakbulut/63805/14.%20Hafta.pdf> [Müraciət tarixi: 14.04.2021].
9. Karaoğlu Yetkin. Türklerin Museviliyi Kabul Edişleri: Hazar Türkleri Örneğinde Analitik Bir Yaklaşım. - [https://www.academia.edu/38581407/T%C3%BCrklerin_Musevili%](https://www.academia.edu/38581407/T%C3%BCrklerin_Musevili%20)

- C4%9Fi_Kabul_Edi%C5%9Fleri_Hazar_T%C3%BCrkleri_%C3%96rne%C4%9Finde_Analitik_Bir_Yakla%C5%9F%C4%B1m_Turkish_Adoption_of_Judaism_An_Analytical_Approach_to_the_Case_of_the_Khazar_Turks_Makale_Article_ [Müraciət tarixi: 14.04.2021].
10. Karatay Osman, Duranlı Muvaffak. Hazar Kağanı Yusufun Endülü's'e Mektubu // Bilig, Kış 2013, Sayı 64, s.199-230. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234348> [Müraciət tarixi: 14.04.2021].
11. Karatay Osman. Hazarlar-Yahudi Türkler, Türk Yahudiler ve Ötekiler. 5 Baskı. Ankara, Krypto Yayıncılık, 2019, 335 s.
12. Khazar hypothesis of Ashkenazi ancestry / Wikipedia, The Free Encyclopedia. - https://en.wikipedia.org/wiki/Khazar_hypothesis_of_Ashkenazi_ancestry#:~:text=The%20Khazar%20hypothesis%20of%20Ashkenazi,around%20the%20northern%20and%20central [Müraciət tarixi: 14.04.2021].
13. Kitapçı Zekeriya. Hazarlar Hakkında Yeni Tarihi Gerçekler. Musevilige Mahkum Edilmiş Müslüman Türk Kavmi // Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı:155. Nisan 2005, s.111-164. - http://isamveri.org/pdfdrq/D00130/2005_155/2005_155_KITAPCIZ.pdf. [Müraciət tarixi: 14.04.2021].
14. Koestler Arthur. On Üçüncü Kabile. Orta Asyanın Yahudi Türkleri Hazarlar. Çeviren Belkis Dişbudak. 3.Baskı. İstanbul, Alfa Yayınları, 2015, 275 s.
15. Özgün Pınar. Hazarlar. Kayıp Kavim. İstanbul, Cinius Yayınları, 2013, 135 s.
16. Sultan Laçın. Rotşıldlörin Azərbaycana qohumluğu varsa?-Qarabağın azadlığına dəstək versinlər / Moderator.az İnformasiya Agentliyi, 16 yanvar 2019. - <https://www.moderator.az/news/255079.html> [Müraciət tarixi: 14.04.2021].
17. Şahin Abdullah. Hazarlarda Din: Müslümanlık, Hıristiyanlık ve Musevilik. 2020, 15 s. - https://www.academia.edu/41975349/Hazarlar_da_Din_M%C3%BC

sl%C3%BCmanl%C4%B1k_H%C4%B1ristiyanl%C4%B1k_ve_Mu
sevilik [Müraciət tarixi: 14.04.2021].

18. Venton Daniella. Highlight: Out of Khazaria-Evidence for “Je-
wish Genome” Lacking // *Genome Biology and Evolution*, Volume
5, Issue 1, January 2013, p.75-76. -

<https://academic.oup.com/gbe/article/5/1/75/730630> [Müraciət tarixi:
14.04.2021].

19. Yahudilerin ecdadı aslında Türkler mi? / *Hürriyet*, 27.01.2013. -
[https://www.hurriyet.com.tr/gundem/yahudilerin-ecdadi-aslinda-
turkler-mi-22454720](https://www.hurriyet.com.tr/gundem/yahudilerin-ecdadi-aslinda-turkler-mi-22454720) [Müraciət tarixi: 14.04.2021].

ALİ NOVRUZOV

*3rd year student of the Faculty of History
of Baku State University*

KHAZARS AND ASHKENASE JEWS: HISTORICAL APPROACH

If we delve into the depths of history, we can see that many Turkic states ruled the world and wrote their names in the golden pages of history due to certain events and features. Among these Turkic states, the Khazar Khaganate, which raised the only Judaism to the level of the state religion, occupies an important place. One of the reasons why the Caspian Sea, unlike other Turkic states, is relevant in historiography is the Jewish issue, and the other is that the Khaganate, despite being the successor of the Goyturk state, has an interesting political structure, thanks to which the Khazar Khaganate ruled for 336 years. So far, many studies have been conducted, articles and books have been written about the Khazar khaganate. However, this article is not devoted to the history of the Khazar statehood, but to their historical ties with the Jews. The article touches on the etymology of the Khazar name, the origin of the Khazars, the reasons for the conversion of the Khazars to Judaism,

the fact that today's Ashkenazi Jews are Caspian Jews, as well as religious or national Judaization of the Khazars.

Keywords: Khazar Khaganate, origin of the Khazars, Judaism, acceptance of the Khazars by Judaism, Ashkenazi Jews.

Daxil olma tarixi: 14.04.2021-ci il.
Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94(479.24)

ƏSMƏR SƏRKƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti SABAH Qrupları
Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə III kurs tələbəsi
esmers19113@sabah.edu.az

QARABAĞ XALÇALARI

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Arzu Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti

Tarixən Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Qarabağ bölgəsi, həm də xalçaçılıq məktəbinin əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Qarabağda xalçaçılıq sənətinin geniş inkişaf etməsi Qarabağın təbiəti və əlverişli mühiti ilə sıx bağlı olmuşdur. Qarabağ xalçaları müxtəlif tarixi dövrlərdə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilmiş və ticarətdə mühüm rol oynamışdır. Beləliklə, bu məqalədə Qarabağ xalçaçılığının tarixindən, Qarabağın zəngin təbiətinin və bu bölgədə yaşayan əhalinin köçmə maldarlıqla məşğul olmasının Qarabağda xalçaçılığın inkişafına təsirindən və Qarabağ xalçalarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, Qarabağ xalçaları, boyaqçılıq, toxuculuq.

Giriş. 2020-ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində 30 ilə yaxın davam edən işğal zülmündən şanlı Azərbaycan ordusu tərəfindən azad olmuş Qarabağ bu gün yenə də əvvəlki əzəmətini bərpa etdirir. Qarabağ eyni zamanda Azərbaycanın incəsənət və mədəniyyət mərkəzidir. İşğaldan azad edildikdən sonra Qarabağın mərkəzi sayılan Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi də heç də təsadüfi deyil.

Qarabağ eyni zamanda Azərbaycanın əsas xalçaçılıq mərkəzlərindən biridir. Xalça sənəti Azərbaycan xalqının qədim sənət növlərindən biri olaraq mədəniyyətimizin tərkib hissəsini təşkil edir. Xalqımızın minillər boyu formalaşan toxuculuq sənətinin əsas hissəsi

olan xalçaçılıq uzun və uğurlu tarixi yol keçərək günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Azərbaycanda xalçaçılıq sənəti dərindən inkişaf etmişdir və bu xalçaçılıq məktəblərinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Azərbaycanda Bakı xalçaları, Şirvan xalçaları, Gəncə xalçaları, Qazax xalçaları, Qarabağ xalçaları və Təbriz xalçaları kimi xalçaçılıq məktəbləri var. Onlardan biri də Qarabağ xalçaçılıq məktəbidir. Qarabağda xalçaçılıq sənətinin geniş yayılması Qarabağın yerləşdiyi coğrafi ərazi, bu ərazinin zəngin təbiəti və əhalinin qədim dövrlərdən köçmə maldarlıqla məşğul olması ilə bağlıdır. Bəs Qarabağ deyiləndə Azərbaycanın hansı əraziləri nəzərdə tutulur? Vaxtilə bu ərazini əhatə edən Azərbaycan dövlətinin – Qarabağ xanlığının vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşir özünün “Qarabağ tarixi” adlı əsərində qədim tarix kitablarına istinad edərək qeyd edir ki, “Qədim tarix kitablarının yazdığına görə Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər – Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddil və Dəmirçi-Həsənli cammatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahı ilə Krasni most rəni Qızıl körpü adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən keçib Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır” [8, s.11]. Qarabağ regionu aran və dağlıq hissələr də daxil olmaqla böyük bir ərazini əhatə edir ki, bu ərazilərdə xalçaçılığın inkişafında müəyyən fərqlər nəzərə çarpır. Bu fərqlərin yaranması da dağlıq və aran zonalarında xalçaçılığın inkişafına təsir edən iqlimin, coğrafi şəraitin fərqli olması ilə bağlı idi.

Əsrlərdən bəri inkişaf edən Qarabağ xalçaçılığı çeşidli xalça növlərinə malikdir. Azərbaycanın digər xalçaçılıq mərkəzləri kimi Qarabağ xalçaları da istehsal texnikasına, naxış və çeşnilərinin müxtəlifliyinə, rəng əlvanlığına, yüksək bədii tərtibatına görə müxtəlif tarixi dövrlərdə geniş şöhrət qazanmış və ticarətlə böyük rol oynamışdır.

Qarabağ xalçaçılığının tarixi. Qarabağda hələ qədim dövrlərdən daşıqlama, dulusçuluq, metalışləmə və toxuculuq kimi sənət sahələri mövcud olmuşdur. Qarabağda toxuculuq sənətinin izləri çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Eneolit dövrünə aid arxeoloji abidələrdən əldə olunan iy ucluqları artıq bu dövrdən Qarabağ, Naxçıvan, Qazax ərazilərində yaşayan qədim insanların toxuculuq sənəti ilə məşğul olduğunu sübut edir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya Fondunda mühafizə olunan daş və saxsıdan hazırlanmış iy ucluqları da xalqımızın toxuculuq sənətinə eneolit dövründən ziyələndiyini təsdiqləyir.

Azərbaycanda xalça istehsalı eramızdan xeyli əvvəllər meydana gəlsə də, xalçaçılığın müstəqil sənət sahəsi kimi inkişafı ilk orta əsrlərə təsadüf edir. Mingəçevir ərazisindən tapılmış hana hissələri, xalça və palaz qalıqları ilk orta əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin məişətində xalçaçılığın mühüm yer tutduğunu göstərir.

Artıq XIV əsrdən etibarən Avropaya ayaq açan Azərbaycan xalçaları içərisində Qarabağ qrupu xalçaları da geniş yer tutaraq böyük şöhrət qazanmışdı. Digər Azərbaycan xalçaları ilə birlikdə Qarabağ xalçaları da yüksək estetik dəyərə malik sənətkarlıq nümunəsi kimi Avropa rəssamlarının diqqətini cəlb etmişdir. Qarabağ qrupuna aid olan “Muğan” xalçasını Hans Memlinqin (XV əsr) “Məryəm körpəsi ilə” və “Bir gəncin portpeti” tablolarında görmək olar. “Metropoliten” incəsənət muzeyində XVI əsrdə toxunmuş Təbriz xalçası və “Şirvan” (Şamaxı) xalçası ilə birlikdə XVII əsrdə Qarabağda toxunmuş “Qoca” adlanan xalça indi də qalmaqdadır [10, s.4].

Bildiyimiz kimi, Qarabağ xalçaları istehsalı və satışının mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu dövrdə digər xalçaçılıq sənəti mərkəzi olan Quba qəzasında bu sənətlə cəmi 30 min adam məşğul idi. XIX əsrin sonlarında nəşr olunmuş materiallarda Şuşada toxunan xalça və palazların öz kəmiyyət və keyfiyyətinə görə bütün Qafqazda birinci yer tutduğu qeyd edilirdi.

Qarabağda xalçaçılığın inkişafına təsir edən amillər. Qarabağ xalçaçılıq sənəti rəng, kompozisiya, ornamental rəgarəngliyi ilə fərqlənir. Təbii coğrafi şərait, xammal bazasının, qoyunçuluğun, köçəri

heyvandarlığın mövcudluğu Qarabağda xalçaçılığın inkişafına təkan vermişdir. XIX-XX əsrlər ərəfəsində köçmə heyvandarlıq mərkəzlərinin ən başlıcaları həm də xalçaçılığın geniş vüsət aldığı zonalara çevrildilər. Bunlar Şirvan, Quba, Bakı, Qarabağ, Gəncə, Qazax, Ərdəbil, Təbriz, Urmiya və Marağa olmuşdur.

Xalça-palaz məmulatı həm köçmə (maldar elatlar), həm də oturaq əhali arasında geniş istehsal olunurdu. Xalça və xalça məmulatı istehsalı Qarabağ bölgəsinin demək olar ki, bütün qəzalarında yayılmışdı. Dağlıq və dağətəyi kəndlərin əhalisi arasında bu sənət növü zəif inkişaf etmiş, əksinə, düzənlik rayonların maldar elatları arasında başlıca məşğuliyyət sahəsi olmuşdur. XIX əsrin sonlarına aid olan bir məlumatda deyilirdi ki, “Ağdam icmasında demək olar ki, bütün müsəlman ailələrində qadınlar xalça istehsalı ilə məşğul olurdular” [10, s.6].

XIX əsrdə xalça istehsalında Şuşa şəhəri və Daşbulaq, Dovşanlı, Girov, Malıbəyli, Çanaxça, Tuğ, Tağlar, Hadrut, Muradxanlı, Qasımuşağı, Qubadlı, Qoğaz, Mişseyid, Bağırbəyli, Xanlıq, Tutmas kəndləri kimi dağlıq ərazilər əsas rol oynayırdı. Dağlıq zonanın fərqli xüsusiyyəti buradakı kəndlərdə əmtəlik xalça istehsalının Qarabağın keçmiş özünəməxsus bədii mərkəzi olan Şuşadakına nisbətən zəif inkişaf etməsi idi. Dağlıq zonaya nisbətən xammalla daha yaxşı təmin olunmuş Aran rayonlarından Cəbrayıl, Ağdam, Bərdə və Füzuli xalça istehsalında əsas yer tuturdu. Bunların hər birində əhalisi satış üçün xalça istehsalı ilə intensiv məşğul olan çoxlu kəndlər var idi. Burada “Çələbi”, “Aran”, “Qoca”, “Açma-yumma”, “Şabalıd-butə”, “Bəhmənli”, “Muğan” kimi xalçalar toxunurdu. Lənkəran, Zəngəzur və Naxçıvan istehsalat zonalarının xalçaları da Qarabağ xalçaları tipinə aiddir. Burada ən geniş yayılan “Talış” və “Naxçıvan” xalçaları idi.

Qarabağ xalçalarının rəng palitrası da çox zəngindir. Bu xalçaların rəngləri şux və parlaq olur. Bu rənglər Qarabağın təbii coğrafi şəraiti, gözəl mənzərələri, bağları, meşələri və yaşıl çəmənlikləri ilə əlaqədar olaraq meydana gəlmişdir. Bu bölgədə qırmızı və çəhrayı rənglər boyaq (“marena”) bitkisindən, qırmızı rəng bəzən “qırmız”

adlanan qurddan alınır. Ərəb müəllifi əl-İstəxri (X ə.) Bərdədən Hindistana ixrac edilən qızılı boyaq maddəsi (boyaqotu-marena) bərdə, əl-Müqəddəsi, Hövqəl isə al-qırmızı boya alınan və hətta, Avropaya ixrac edilən “Qırmız” adlı qurdlar bərdə məlumat verir [6, s.25]. Sarı və sarımtıl rənglər isə sarıçöp, sarıgüldən, noxudu və ya şəkəri rənglər – soğan və alma qabığından, palıd rəngi – qoz qabığından, sürməyi və göy rənglər – təbii indiçodan alınır. Qarabağda təbii rənglərin boyama qabiliyyətini artırmaq məqsədilə toxucular arasında çox tətbiq edilən zəy, duz və başqa bərkidici maddələrdən istifadə edirdilər. XIX əsrin axırlarından başlayaraq Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi Qarabağda, xüsusilə Şuşada bəzən kimyəvi üsulla alınan boyalarla ilə boyanan xalçalara da təsadüf edilirdi. Əlbəttə, Azərbaycan xalçalarına xas olmayan bu boyaq üsulu xalçaların bədii xüsusiyyətini azaldırdı. Qarabağ xalça sənətinin rəng xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, xalq ustaları tonların isti-soyuqluğunu, kontrastlılığını, rəng ahəngdarlığını, qanunauyğunluğunu yaxından hiss etmişlər və nəticədə göz oxşayan, xoşagəlimli rəng palitrası yaratmışlar.

Qarabağda xalçaçılığın digər kустar sənət sahələri arasında geniş inkişaf etməsinin, yüksək dəyərə malik məhsula çevrilməsinin səbəblərindən biri də evlərin, sarayların, müxtəlif ictimai binaların tərtibatında bu sənət növünə olan böyük tələbat idi. Qarabağ bölgəsində var-dövlət göstəricilərindən biri də daim xalça hesab olunmuşdur. Təsadüfi deyil ki, oğul evləndirməyə hazırlaşan ailələr gəlinin toxuculuq qabiliyyəti ilə xüsusi maraqlanırdılar. Adətə görə ailə quran qızların cehizlik xalça və ya gəbəsi arasında öz əlinin işi də olmalı idi.

XIX əsrin 90-cı illərində Qarabağda tədqiqatlar aparmış Y.Zedgenidze qədim Qarabağ ellərini qarış-qarış gəzmiş, xalçaçılıq sənəti ilə bağlı zəngin məlumatlar toplamışdır. Onun əsərində bu gün Azərbaycan xalçaları hesabına Xalça muzeyi yaratmış ermənilərin toxuculuq sənətindən bixəbər olduğunu sübut edən maraqlı dəlillər vardır. Y.Zedgenidze yazırdı: Ermənilər arasında xalçaçılıqla çox az adam məşğul olur. Bunu ermənilər belə izah edirlər ki, müsəlman çadırına gedib yun almaq onlar üçün çox təhlükəlidir, alverçilərdən al-

maq isə sərfəli deyil. Bundan başqa tarixi və məişət şəraiti də onlarda bu sənətin inkişafına mane olmuşdur: toxuculuq müsəlmanlara Asiyadan keçmişdir, bu mənada ermənilər bu sənəti müsəlmanlardan öyrənməyə məcbur idilər, buna isə iki xalq arasındakı milli və dini münaqişə imkan vermirdi [10, s.6]. Bütün bu faktlar ermənilərin xalçaçılıq sənəti ilə məşğul olmaması, Qarabağda xalçaçılığın hələ qədim dövrlərdən məhz azərbaycanlı əhaliyə aid olduğunu aydın şəkildə göstərir.

Qarabağ xalçalarının səciyyəvi xüsusiyyətləri. Qarabağ xalçalarının texniki xüsusiyyətlərinə gəlinə qeyd etmək lazımdır ki, aləvan və şux rənglər, nəbati və zoomorf təsvirlər, fərqli süjet üslubu Qarabağ xalçalarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Qarabağ xalçalarının rəng harmoniyası zövqdən, yerli sənətkarların bədii düşüncə xüsusiyyətlərindən və boyaq bitkilərinin zənginliyindən irəli gəlirdi. Qarabağda ən yaxşı xalçalar zərif və möhkəm toxunmuş, səthi səliqəli qırılmış, bərabər küncləri, solmayan rəngləri və əriş tayları yundan olan xalçalar hesab olunurdu.

Qarabağ xalçalarının 33 kompozisiyası mövcuddur. Yerli qoyun növlərinin yununun xüsusiyyətlərinə görə Qarabağ xalçaları sıx hündür və yumşaq xova malikdir. Qarabağ xalçaları həyat eşqi və parlaq koloriti ilə seçilir. Onlar 4 qrupa bölünür: medalyonlu, medalyonsuz, namazlıqlar və süjetli. Bu xalçalar Qarabağın dağlıq hissəsində Malibəyli, Muradxanlı, Daşbulaq, Cəbrayıl, Horadiz və s. qəsəbələrində istehsal olunurdu. Qarabağ xalçalarında ümumi kompozisiyada əsas yer tutan və ən çox gözə çarpan elementlər bütün xalça kompozisiyalarında olduğu kimi beş qrupa bölünür: a) butalar; b) kəmərlər; c) anagüllər; ç) göl və ya kiçik xonçalar; d) qubbalar [11].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi Qarabağda da xalçalar xovlu və xovsuz texnika ilə toxunmaqla iki qrupa bölünür: Birinci qrupa xovsuz texnika ilə toxunan həsir, çətən, buriya, palaz, cecim, kilim, vərni, şəddə, zili, sumax və ladı xalçalar daxildir. Xovsuz xalçalar qrupuna daxil olan xalça və xalça məmulatlarının toxunuşu əlqacların əriş tiplərinə “sadə keçirtmə”, “mürəkkəb keçirtmə” və “sadə dolama” üsulu ilə əmələ gəlir. İkinci qrup xovlu xalçalardır.

Bu qrupa xalı və xalçalar daxildir. Xovlu xalçaların toxunuşu “dü-yünləmə” üsulu, yəni “dolama ilmə” və yaxud “qullabı ilmə” ilə əmələ gəlir. Sənətsünaslar xovlu və xovsuz xalçaların keçdiyi inkişaf yolunu dörd əsas və ardıcıl dövrə bölürlər.

Birinci dövr xalça sənətinin ibtidai dövrüdür. Qarabağda toxunan palaz və cecimlər bu dövrə aid edilir. Bu dövrdə toxunan xalça məmulatı bəzəksiz, saya yerli və bir rəngli olurdu. Sonralar toxucular heyvan yunlarının təbii rənglərindən istifadə edərək zolaqlı palazları yaratmışlar. Xalça sənətinin ibtidai dövrünü təşkil edən və keçirtmə üsulu ilə toxunan palaz zolaqlarının üç bədii inkişaf forması vardır: a) sadə zolaqlar; b) sulu zolaqlar; c) naxışlı zolaqlar. Bu bədii inkişaf formaları cecimlərə də aiddir [6, s.26].

İkinci dövr xalça sənətinin, texniki və başlıca olaraq, bədii cəhətdən inkişafının ilk dövrüdür. Bu dövrdə sadə dolama texnikası ilə əmələ gələn “kilim” toxuma üsulu inkişaf edir. Bu texnikanın meydana gəlməsi, xalçaların üzərində ibtidai formalarda sadə naxışlar toxumağa imkan yaratmışdır. Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Qarabağda da palaz və kilimlərdən alaçıqlarda, dəyələrdə və eləcə də toyxanalarda, istər daxili bəzək-döşəmə, istərsə də xarici örtük kimi istifadə olunurdu. Kilimlər əsasən Bərdə və Cəbrayıl da toxunurdu.

Üçüncü dövr vərni, şəddə, zili, sumax, ladı toxuma üsulu meydana gəlməsi dövrüdür. Mürəkkəb dolama texnikasının çox geniş yayıldığı bu dövrdə xalça bəzəyinin mürəkkəbləşmə və müxtəlif ölçülü naxış elementlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Xalça sənətinin üçüncü dövrünü təşkil edən və mürəkkəb dolama üsulu ilə əmələ gələn şəddə və vərni xalçaları əksər hallarda maldarlıqla məşğul olan yerlərdə toxunurdu. Buna görə də bölgədə bu tipli xalçaların üzərində başlıca olaraq stilləşmiş heyvan təsvirlərinə daha çox təsadüf edilir.

Dördüncü dövr düyünləmə, yəni əvvəllər dolama ilmə, sonralar isə qullabı ilmə texnikası ilə əmələ gələn xovlu xalça toxuma üsulunun inkişaf etdiyi dövrüdür. Bu dövr istər texniki, istərsə də bədii cəhətdən xalça sənətinin yüksək inkişaf dövrü hesab edilir. Hələ

eramızdan əvvəl tətbiq olunan ilmə düyün texnikası, bütün başqa üsullardan fərqli olaraq, mürəkkəb kompozisiyaların tətbiq edilməsinə imkan yaratmışdır. Bu texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yeni istehsal alətləri (dəmir qayçı, bıçaq) meydana meydana gəlmişdir. İstər xovlu və istərsə də xovsuz xalçaların toxunma prosesində digər istehsal alətlərindən (həvə və kirkidən) istifadə etmişlər [6, s.28].

Bədi-texniki xüsusiyyətlərinə görə dörd böyük qrupa bölünən Azərbaycan xalçaları içərisində formasına, rəng çalarlarına, bəzək-naxış-çəşni xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus yer tutan Qarabağ qrupu öz növbəsində aşağıdakı yarımqruplara bölünür:

1. Bərdə-Ağcabədi yarımqrupu: Bu ərazi “Bərdə”, “Xanqər-vənd”, “Aran”, “Qoca”, “Çələbi”, “Buynuz”, “Dəryanur”, “Açmayumma”, “Şabalıdbuta”, “Balıq” kimi xalçaları, həmçinin şəddə, vərni, zililəri ilə məşhur idi. Yaşlı sənətkarlar həmin qrupa daxil olan xalçalara “Aran xalçaları” da deyirdilər. Texniki və bədi xüsusiyyətlərinin oxşarlığına görə “Naxçıvan” xalçası da bu qrupa daxil edilir. Bu ərazinin Ağcabədi yarımqrupu üzrə xovlu xalçalardan “Ləmbəran”, “Qarabağ”, “Xantirmə”, xovsuz xalçalardan isə cecimlər geniş yayılmışdır.

2. Şuşa yarımqrupu: Bu yarımqrupa geniş şöhrət qazanmış “Malbəyli”, “Ləmpə”, “Bağçada güllər”, “Bulud”, “Saxsıda güllər”, “Nəlbəkiqül”, “Güllüyaylıq”, “Muncuq”, “Zərməxmər» xalçaları daxil idi. Qarabağın, xüsusilə qədim tarixə malik Bərdənin xalça sənəti XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmiş, burada daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlamışdır. Buna görə də sənətkarlar və sənətşünaslar Qarabağ xalçalarının əksəriyyətini Şuşaya aid edirdilər.

3. Cəbrayıl yarımqrupu: Bu qrupa “Xanlıq”, “Qaraqoyunlu”, “Qubadlı”, “Kürd”, “Qasımuşağı”, “Bəhmənli”, “Muğan”, “Talış” və s. xalçaları, həmçinin xovsuz xalçalar, palazlar və kilimlər daxil idi [10, s.9].

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz əsasında Qarabağ xalçalarının əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir neçə xalça növünə nəzər yetirək.

Şəkil 1.

Balıq xalçası. Bu xalça Qarabağ tipinin ən geniş yayılan xalçalarından biridir. Ölkəmizin şimalında “Balıq”, İran Azərbaycanında isə “Moxi” adı ilə tanınır. “Balıq” xalçası Qarabağın bütün xalçatoxuma məntəqələrində istehsal olunmasına baxmayaraq, onun əsas istehsal mərkəzi Bərdə şəhəri hesab olunurdu. XVIII əsrin ikinci yarısından isə “Balıq” xalçası Şuşa şəhərində də istehsal olunurdu. XIX əsrin ikinci yarısından Şuşa şəhərində istehsal olunan xalı və xalçaların təqribən 35%-i “Balıq” tipinə aid idi. Məşhur “Eraq”, “Bıçaq”, “Mustofi” və başqa xalçalar əsas etibarilə “Balıq” təsviri əsasında toxunurdular.

“Balıq” kompozisiyası eyni prinsipə tabedir, onun spiralları isə qısa məsafəli rapportlarda yerləşirlər. Spiralın sonuna əyilmiş yarpaqlar hərdən uzun formada yığılaraq, “Balıq” təsvirini xatırladır, buna görə də xalça sənətkarları şərti olaraq bu kompozisiyanı “Balıq” adlandırdılar (Şəkil 1) [11].

Xanlıq xalçası. Xanlıq Azərbaycanın ən tanınmış xalçatoxuma məntəqəsidir. Burada istehsal olunan xalçalar incəsənət əsərlərinin gözəl nümunəsi olub və hər zaman da belə olaraq qalmaqdadır. Bu xalçaları yüksək keyfiyyətləri ilə də seçilirlər. XIX əsrdə Cəbrayıl, xüsusilə də Mirzəcanlı, Əfəndilər, Daşkəsən, Süleymanlı kəndlərində istehsal olunan xalçalar Dünya bazarına və yarmarkalarına ixracat olunan xalçalardan daha gözəl hesab olunurdu. “Xanlıq” xalçasının orta sahəsində böyük gel yerləşir. Onun yuxarı və aşağı hissəsində iki quba, orta sahənin dörd küncündə isə simmetrik yerləşmiş ləçək yerləşir. “Xanlıq” xalçasına xarakterik olan haşiyələr zolaqlardan ibarətdir. “Xanlıq” xalçasının orijinal nümunələri xüsusi sifarişlə toxunmuş mürəkkəb kompozisiyalı xalını özündə əks etdirir. Məsələn, XIX əsrdə

Şəkil 2.

şairə Xurşudbanu Natəvanın müşayiəti ilə xalq arasında “Xan qızı” kimi tanınan “Xanlıq” xalçası toxunmuşdur (Şəkil 2).

Malibəyli xalçası. Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin Şuşa qrupuna aid edilən Malibəyli xalçaları öz adını Şuşa şəhərindən 15 km şimalda yerləşən Malibəyli kəndinin adından götürmüşdür. Bu kəndin kişi sakinləri heyvandarlıq və əkinçiliklə, qadınları isə xalça və gəbə toxumaqla məşğul olurdular. Onların xalçaları bütün Qarabağda məşhur idi. Haqqında danışılan xalça yalnız Malibəyliyidə deyil, həm də Qarabağın digər xalçaçılıq məntəqələrində toxunurdu. Bu kənd xalçaçılıq məhsullarının istehsalı ilə

məşhurdur: çuval, xurcun, məfrəş, yəhər üstü örtük və s.

Malibəyli xalçasının orta sahəsinin kompozisiyasını şaquli istiqamətdə yerləşmiş gellər təşkil edir. Bu gellər orijinal bəddii xüsusiyyətlərə malikdir: onlar orta sahənin hansı hissəsində yerləşməsinə və kəmiyyətinə baxmayaraq, formalarına görə eynidirlər. Hər bir gəlin mərkəzində hovuz təsviri yaradan kvadrat formalı element yerləşir, onun üzərində isə əks tərəflərə baxan iki ördək təsvir edilir. Ördəklər həyat əhəmiyyətli ünsürlərdən biri olan suyu simvolizə edən 5 formalı naxışlarla əhatə olunur. Kvadratlar özləri isə bulud təsviri yaradan naxışların forması olan ilana-bənzər elementlərlə əhatə olunur. Məlum olduğu kimi, dekor elementi və bulud təsviri kimi Şərq dekorativ incəsənətinin bütün sahələ-

Şəkil 3.

rində qədim zamanlarda və orta əsrlərdə istifadə olunan ördək təsvirləri xüsusilə suyu simvolizə edən rəmzi mənaya malikdir. IX əsrdən etibarən, bulud təsviri və uyğur-çin incəsənətinin, xüsusilə miniatür və saxsı məmulatlarının digər dekorativ elementləri Azərbaycan xalq incəsənətinə daxil olur. Azərbaycan incəsənətinin bu elementləri belə asanlıqla qəbul etməsinin səbəbi yerli ictimai şərtlərlə, dini inanclarla və əhalinin həyat tərzi ilə bağlıdır. Yaxın Şərq ölkələrində və Azərbaycanda suyu balıq, ördək, düz və dalğalı xətlər və ya onların hissələri şəklində təsvir etmişlər (Şəkil 3) [11].

Nəticə. Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən də belə nəticəyə gələ bilərik ki, xalçaçılıq sənəti Qarabağın yerli sakinləri olan azərbaycanlıların əsas sənət sahələrindən biri olmuşdur. Xalça Azərbaycan xalqının dünyaya bəxş etdiyi mədəni irs kimi yüzillər boyu insanların yalnız canlı tarixi deyil, həm də qədim kökləri, mədəni dəyərləri haqqında məlumatın daşıyıcısı olmuşdur. Hal-hazırda da Azərbaycanda xalçaçılıq sənəti, o cümlədən Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin ənənələri davam etdirilir. Bu sahədə müxtəlif araşdırmalar aparılır, kitablar dərc olunur, layihələr irəli sürülür. Bunlar da öz növbəsində Azərbaycanda xalçaçılıq irsinin qorunub saxlanılmasına kömək edir, xalçaçı-toxucu icmasına xalça istehsalını genişləndirmək və yaradıcı potensialı inkişaf etdirmək imkanı verir. Minilliklər boyu formalaşan Azərbaycan mədəniyyətini və tarixini özündə əks etdirən xalçaçılıq ənənələrini qoruyub gələcək nəsillərə ötürmək hər bir vətəndaşın borcudur. Çünki Məmmədhüseyn Hüseynovun da qeyd etdiyi kimi, əlinə qələm alıb bir xalça əsəri yaratmaq istəyən rəssamın keçirdiyi hisslər, qarşısına qoyduğu ideyalar və toxunacaq xalça layihəsinin hazırlanması çox böyük zəhmət, bilik və zövq tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаева Н.А. Ковровое искусство Азербайджана. Баку, «ƏJİM», 1971, 58 с. - http://bookcollector.az/file/pic/xeber/2018-04/1523730452_1.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
2. Bəxtiyar Tuncay. Yengi Özə “Damğa və naxışların genetik və mifoloji kodları. Əlyazma hüququnda. Bakı, 2018, 265 s. -

<https://bextiyartuncay.files.wordpress.com/2018/04/damc49ea-vc68f-naxic59elarin-genetc4b0k-vc68f-mc4b0folojc4b0-kodlari-1.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

3. Valide Paşayeva. Azərbaycan halı sanatı tarihine bir bəlikş // Ata-türk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi, Yıl 2003, Sayı 11, s.77-94. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/28633> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

4. Azərbaycan xalçası: biblioqrafiya. Tərtibçi-müəllif: Kərim Tahir-rov; red. G.Səfərəliyeva; M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası. Bakı, M.F.Axundov ad. Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2012, 469 s. - <http://anl.az/down/az.xalcası.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

5. Röya Tağıyeva, Yalçın Səlimov, Gülşən Hüseynova. Qarabağda xalçaçılığın müasir inkişaf potensialı. Müasir vəziyyət. Problemlər. Təkliflər. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyə dəstəyi ilə, “Azərbaycan xalçaçıları” İctimai Birliyi. Bakı, “Azərbaycan xalçaçıları” İB, 2017, 30 s. -

<http://cssn.gov.az/documents/QARABA%20XAL%C3%87A%C3%87ILI%C4%9EIN%20M%C3%9CASC4%B0R%20%C4%B0NK%C4%B0C5%9EAF.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

6. Vidadi Muradov. Azərbaycan xalçaları. Qarabağ qrupu. Bakı, “Elm”, 2010, 272 s. - <https://www.ebooks.az/view/IeH27Go4.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

7. Yengi Ögə. Xalça naxışlarında yaşayan ulu tariximiz // “Azərbaycan xalçaları” jurnalı, Sayı-21, 21.01.2017. - <http://azerbaijani-studies.blogspot.com/2017/01/xalca-naxslarnda-yasayan-ulu-tariximiz.html> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

8. Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov. Qarabağ Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, “Təhsil” Nəşriyyatı, 2005, 380 s. - <https://www.ebooks.az/view/QJMvWID0.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

9. Azərbaycan Etnoqrafiyası. Üç cilddə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 544 s. - <http://www.anl.az/el/Kitab/252489.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
10. Qarabağ xalçaları, kataloq. Bakı, “Ziya”, 2013, 100 s. - <https://ebooks.az/view/JriV5NEn.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
11. Qarabağ xalçaları / Virtual Qarabağ. İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyaları Mərkəzinin saytı. - <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/25/42/qarabag-xalcalari.html> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

ASMAR SARKAROVA

*Baku State University SABAH Groups
3rd year student of the specialty of History teacher*

KARABAKH CARPETS

The Karabakh region, which is an inseparable part of Azerbaijan, is one of the most important centers of carpet weaving. The rich nature and raw material resources of Karabakh played a great role in the development of carpet weaving in this region. The Karabakh carpet-weaving school has also influenced other carpet-weaving schools in the Caucasus region. Karabakh carpets gained great fame and played significant role in foreign trade, in different historical periods. Thus, Karabakh carpets, which is a part of Azerbaijani culture, is still one of the most considerable issues today. Because Karabakh carpets, along with their peculiar beauty, also have a great history.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Karabakh carpets, patterns, dyeing, weaving.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.
Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

FATİMƏ CARULLAZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsi, SABAH qrupları IV kurs tələbəsi

fatima.carullazada@bdu.edu.az

**ARXIV MATERIALARI VƏ TARİXŞÜNASLIQ
ARAŞDIRMALARINI ƏSASINDA “ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ” VƏ
“ERMƏNİ SOYQIRIMI” İDDİALARINA BAXIŞ**

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Ruintən

Bakı Dövlət Universiteti

Şərq məsələsi böyük güclərin Osmanlıya qarşı qoyduqları ən güclü parçalama planlarından biri idi ki, “Erməni məsələsi” də bu məsələnin bir qolu olaraq gündəmə gəlmişdi. Bolşeviklər tərəfindən müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qətlialamlara qarşı ermənilərin təhcir edilməsi və bu zaman kəsimi ərzində baş verən hadisələr günümüzədək davam edən 1915-ci il hadisələrinin başlanğıcını qoymuşdur. Ermənilərin 1915-ci il hadisələrini “erməni soyqırımı” adı ilə tanıtməyə çalışması konfliktin əsasını qoymuşdur. Məqalədə 1915-ci il hadisələrinə toxunulmuş, arxiv sənədləri əsasında türk və dünya tarixçilərinin erməni soyqırımı iddialarına baxışları əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Osmanlı, Şərq məsələsi, I Dünya müharibəsi, 1915 il hadisələri, Tehcir qanunu (Sevk və İskan kanunu), qondarma “erməni soyqırımı”.

Giriş. 1815-ci ildə yenidən gündəmə gələn “Şərq məsələsi” Osmanlı dövlətini tamamilə ortadan qaldırmağı hədəfləyirdi. Napoleonun alt-üst etdiyi Avropanın siyasi xəritəsini düzəltmək üçün təşkil olunmuş Vyana konqresində məsələ Osmanlı üzərinə yoğunlaşaraq, “Şərq məsələsi” ilk dəfə rəsmi olaraq gündəmə gətirilmişdir. “Şərq məsələsi” bir qolu olan Erməni məsələsi, bilindi ki, 1878-ci ildə Berlin andlaşmasında rəsmi şəkildə ortaya atılmışdır. Günümüz etibarlı ilə bu məsələ Papa II John Paulun 1999-cu ildə verdiyi açıqla-

mada özünü büruzə verir: *“Birinci minillikdə Avropa xristianlaşdı. İkinci minillikdə Amerika və Afrika, Üçüncü minillikdə isə Asiyayı xristianlaşdırmalıyıq. Asiyayı xristianlaşdırmanın yolu isə Türkiyədən keçməkdədir”* (2).

XX yüzillikdə Osmanlı imperiyasının parçalanmasına qədər davam etmiş bu siyasət, XXI yüzillikdə özünü “Büyük Orta Doğu projesii” olaraq göstərməkdədir. Burada Sevr andlaşması da “Büyük Orta Doğu projesi”nin təməli olaraq qarşımıza çıxmaqdadır. XX yüzilliyin əvvəllərində “Şərqlə məsələsi” Böyük güclər üçün artıq Osmanlıyı parçalama planlarının mərkəzində durur və “Şərqlə məsələsi”nin tərkib hissəsi olan “erməni məsələsi” də bu planların həyata keçirilməsində əsas faktor olaraq qalırdı.

Arxiv materialları əsasında Birinci dünya müharibəsi ərəfasində “erməni məsələsi”nə baxış. Tehcirə gedən yol. 1864-1922-ci illər arasında təxminən 4.5 milyon Osmanlı təbəəsi olan müsəlman və qeyri müsəlman əhali həyatını itirmiş, 5 milyondan çox Osmanlı vətəndaşı Balkanlardan və Qafqazlardakı anayurdlarından məhrum olaraq Anadolu və İstanbula yerləşməyə məcbur olmuşdur. İmperatorluqda olan bütün millətlər kimi ermənilər də bu vəziyyətdən əziyyət çəkmişlər. Osmanlı imperiyası çoxmillətli dövlət olduğundan XIX əsrin ortalarında yaranan milliyətçilik axınlarından mükəmməl şəkildə istifadə etməyi bacaran Rusiya və qərblə gücləri bunu Osmanlıya qarşı mühüm bir koz olaraq görürdülər (5, s.1-4). Berlin konqresindən sonra qərblə dövlətlərinə və Çar Rusiyasına arxalanan bir sıra erməni birləşmiş qrupları şərqi Anadoluda toplu müsəlman qətlialmaları törədərək həmin ərazilərdə müsəlmanların sayını azaltmağa cəhd edirdilər. Antep, Çukurova, Diyarbəkir və imperiyanın digər bölgələrində müsəlman əhaliyə qarşı üsyanlara səbəb olmuşdu. XIX əsrin sonlarına doğru şiddətlənən bu qarşıdurmalar nəinki müsəlmanlara, bu üsyanlara qatılmayan dinc erməni əhalisinə qarşı da yönəlmişdi.

Osmanlının I Dünya müharibəsinə girməsi ilə hökumət üsyanların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdi. Bütün bunlara qarşı Osmanlı tədbir görmək məcburiyyətində idi. Hökumət 1915-ci ilin əvvəllərindən etibarən müharibə ərazisində, ya da ətrafında dövlətə üsyan qal-

dıraraq dinc əhaliyə qarşı terror siyasətindən istifadə edən topluluqların imperatorluğun cənub əyalətlərinə köçürülməsinə qərar verdi. Bu ərazilərdən uzaqda yaşayan, lakin düşmənlə əlaqəsi olması ehtimalı olanlar da bu məcburi köçə məruz qalırdılar (4, s.55-56, 58).

Hər nə qədər Osmanlı tehcir edilənlərin baxımı və qorunması, qidalanması ilə əlaqədar tədbirlər görsə də, daxili vəziyyətin gərginliyi, müxalif qrupların itaətsizliyi və müharibənin daha gərgin vəziyyət alması bu tədbirləri təşkil etməyə mane olmuşdur.

Bu dövrdə baş verən hadisələri və “Sevk və İskan” hadisələrinə gedən yolu daha yaxşı anlamaq üçün birinci mənbədən məlumatlara müraciət etmək daha məqsədə uyğundur. Bu zaman Osmanlıya qarşı mübarizə aparan Çar Rusiyasının arxiv sənədlərində tecirdən əvvəl və sonra olan rus-daşnak münasibətləri baş verən hadisələri bütün çılpaqlığı ilə ortaya qoymaqladır. Mehmet Perinçekin “Rus arxiv belgələrində erməni tehcirinin gerçəkliyi” adlı məqaləsində (3) Osmanlıni parçalamığı hədəfləyən Çar Rusiyasının daşnak qüvvələrindən öz xeyrinə necə istifadə etdiyinə dair önəmli arxiv məlumatlarını ortaya qoymuşdur. Bunların bir neçəsinə nəzər sala bilərik.

28 fevral 1911-ci ilə aid rusların konsul köməkçisi olan S.Olferyevin Vandan göndərdiyi raport vəziyyətin kəskinləşdiyini bildirsə də, burada ermənilər üçün təhlükənin olmadığı, əksinə erməni xalqının bu ərazilərdə əvvəlki illərə nisbətən daha təhlükəsiz yaşadıkları qeyd edilmişdir. 10 mart 1911-ci il tarixli “Türkiyə haqqında gizli məlumatlar başlıqlı kəşfiyyət raportu”nda Muşda ermənilərin ortodoksluğu mənimsəyib rus təbəəliyinə keçmək istədikləri və Gənc türklərlə aralarının açıldığı üçün Rusiyanın uyğun bir zamanda Türkiyə Ermənistanını işğal etməsini istədikləri, bu hadisələr baş verdiyi andan etibarən erməni xalqının da rus tərəfinə keçəcəyi özəlliklə qeyd edilir (3, s.70-71).

Ermənistanın ilk Baş naziri olan və daşnak partiyasının qurucusu Ovanes Kaçaznuninin 1923-cü ildə göndərdiyi raport bu baxımdan önəm kəsb etməkdədir. Türkiyənin hələ müharibəyə qatılmadığı 1914-cü ilin payızında Cənubi Qafqazda böyük bir enerji ilə erməni könüllü birliklərinin yaradılmasına başlanmışdı. Kacaznuni o zaman

İxtilaf dövlətlərinin zəfər çalacağını və beləliklə, Türkiyənin çökməsi ilə Türkiyə Ermənistanının müstəqilliyinə şübhə duymadığını bildirir. 1915-ci ilin yazında tətbiq olunan tehcirin avropalı diplomatlar tərəfindən söz verilən müstəqil Ermənistan xəyalını suya düşürdüyünü qeyd edən Kaçaznuni, Türkiyənin nə etdiyini çox yaxşı bildiyini və bu gün peşman olmağa heç bir səbəb olmadığını bildirir. Daşnakların Çarlıq hökuməti ilə olan əlaqələrini daha aydın şəkildə ortaya qoyanlardan biri də sovet Ermənistanında və partiyasında önəmli bir mövqeyə sahib olan A.B.Karinyandır. O, həmçinin daşnakların İxtilaf dövlətləri adına Çanaqqala cəbhəsi üçün könüllü birliklər yaratdığını da bildirməkdə idi (3, s.76-77, 79).

Sovet erməni tarixçisi Lalayan isə dövlətlərin erməni burjuaziyasına və onun partiyasına “Böyük Ermənistan” sözlərinin bu xidmətlər qarşılığında verildiyini xatırladır: “Türklərə qarşı Birinci dünya müharibəsindən əvvəl baş verən üsyanlar bir-iki terrorçu birləşmənin işi deyildi. Könüllü birliklərin yaradılmasında da geniş erməni kütlələri iştirak etmişdilər”. Arxivlər Çarlıq ordusuna xidmət etmək və Türkiyəyə qarşı mübarizə aparmaq üçün Türkiyə ermənilərinin Rus məmurlarına göndərilən bildirişlərlə doludur. Lalayan könüllü birliklərlə müsəlmanlara qarşı yönələn qətləri bu şəkildə ifadə edir: “Erməni könüllüləri Türk nüfuzunu yox etmək missiyasını üstlənmişdilər” (3).

Göçnak adlı erməni jurnalistinin bir qəzetdə yazısı xüsusilə diqqət çəkməkdədir: “Vanda sadəcə 1.500 nəfər sağ qala bilmişdi. Rus ordusu ilə birlikdə Osmanlı torpağına girən erməni könüllü alaylarının müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi qətlər o qədər ağır olmuşdu ki, bu vəziyyətdən narahat olan rus ordusu bəzi erməni birliklərini geri çağırmağa məcbur olmuşdur” (7).

Ümumilikdə, arxivlərə baxıldıqda erməni qətləri nəticəsində Anadoluda 517.955 müsəlman Osmanlı təbəəsinin həyatını itirdiyini görmək mümkündür. Bu zaman ABŞ tərəfindən vəziyyətin araşdırılması üçün göndərilən Niles və Sutherlandın raportlarında, əsas yardım ehtiyacı olanların müsəlmanlar olduğu bildirilir. Van və Bitlisdə ermənilərin müsəlmanlara qarşı qətləri haqqında məlumatlara geniş yer verilir (7).

Qondarma erməni soyqırımına əsas yön verən mənbələrdən biri də 1914-1916-cı illərdə İstanbulda səfir olmuş Henri Morgenthaunun 1918-ci ildə çıxardığı “Səfir Morgenthaunun hekayəsi” adlı xatirəsidir (12). Amerikalı tarixçi Professor Heath Lowry çox diqqətli şəkildə yazdığı “Səfir Morgenthaunun hekayəsinin pərdə arxası” adlı kitabında müəllifin “xatirələrin”də başdan sona yalan və ya şişirdilmiş şəkildə hadisələri əks etdirdiyini sənədlər əsasında ortaya qoymuşdur. Lowry bunu Morgenthaunun bu zaman kəsimindən Xarici işlər nazirliyinə göndərdiyi raportlarla Türkiyədə keçirdiyi 26 ay boyunca tutduğu gündəliyi qarşılaşdıraraq sübuta yetirmişdir. Lakin bütün bu dəlillərə baxmayaraq bu gündəlik bu günədək soyqırım iddiaların təməl daşı olaraq götürülməkdədir (7, s.28).

Ermənilərin bu günədək soyqırım iddialarının söykəndiyi təməl mənbə olan İngiltərə hökuməti tərəfindən “Osmanlı imperatorluğunda ermənilərə qarşı olan rəftar, 1915-1916” adıyla yayımlanan və “Mavi kitab” deyə adlandırılan kitabdır (15). İngiltərə parlamentinin qərarı ilə “Mavi kitablar killiyatı” çərçivəsində yayımlanan bu kitab, ermənilərə edilən vəhşət və qətliaamları ortaya qoyan 150 şahid tərəfindən hazırlanan məktub və raportlardan ibarətdir. İngilis hökumətinin bu kitabı hazırlamaqda əsas məqsədi, Amerikanın ictimai rəyinin ermənilərə tərəf yönəlməsi ilə Vaşinqtonun olduqca tez müharibəyə qoşulmasını təmin etmək idi. Səfir Viscount Bryce və məşhur tarixçi Arnold Toynbeenin imzasını daşıyan “Mavi kitab”ın orjinal nüsxəsində şəhidlərin adları açıqlanmadan kod adları ilə istinadlarda göstərilmişdir. Müharibədən sonra kitabın İngilis müharibə propaqanda bürosu tərəfindən hazırlandığı ortaya qoyulsa da, bu kitab öz təsirini indiyədək saxlamaqdadır və indi də soyqırım iddialarının təməlini təşkil etməkdədir. Bunu da qeyd etməliyik ki, müharibə propaqandasının bütün raportları yandırılıb yox edilmişdir. Ancaq bunlar arasından qurtarılan bir sıra raportlar və Mavi kitabdakı kod adların kimə aid olduğunu göstərən bir sıra sənədlər 1999-cu ildə İngilis arxivlərində tarixçi McCarthy tərəfindən tapılıb açıqlanmışdır.

Osmanlıda XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində baş verən hadisələr haqqında ətraflı və səhih məlumat verənlərdən biri də Professor

Aminius (Hermann) Vamberidir (1). Vamberinin erməni hadisələri haqqında Osmanlı lehinə olan yazıları bir sıra Avropa dövlətləri, xüsusilə də “Times” qəzeti ilə aralarında gərginlik yaratsa da, o, bu məsələ haqqında yazmaqdan əl çəkməmişdir. Vamberi eyni zamanda İngiltərədəki erməni milliyətçilərinin hazırlayıb yayınladıqları raportların həddindən artıq şişirdilmiş olduğunu, ermənilərə aid nüfus hesablamalarının heç də doğru olmadığını vurğulayaraq, Anadoluda erməni nüfusunun dövlət yaratmaq gücünə sahib olmadığına qeyd etmişdir (1).

Vamberinin ermənilər haqqında “Budapesti Szemle” adlı aylıq çıxan jurnalda qeyd etdiyi məsələ o zamanın şişirdilmə rəqəmlərinə qarşı ən önəmli mənbə rolunu oynamaqdadır: *“Ermənilər Lord Salisburyyə göndərdikləri bir rəportda (24 iyun 1878) Osmanlı torpaqlarında yaşayan 1.330.000 erməniyə nisbətə 530.000 türk, kürd, laz və s. xalqların yaşadığını iddia etsələr də, müsyö “Quinet”in bu bərdə dəqiq statistika verən “Memalik-İ Şahane” (Empire Ottoman) adlı əsərində vilayətlərinin əhali sayı haqqında bilgiləri aşağıdakı kimidir:*

<i>Vilayətin adı</i>	<i>Müsəlman əhali</i>	<i>Xristian əhali</i>
Adana	158.000	97.450
Hələb	192.450	49.030
Ankara	763.120	94.290
Bitlis	254.000	131.390
Diyarbəkir	328.640	29.130
Ərzurum	500.780	134.960
Konya	989.200	9.800
Ma'murət'ül-aziz	505.440	69.020
Mosul	248.380	-
Sivas	839.510	170.430
Trabzon	806.700	47.200
Van	241.000	80.000
Toplam	6.427.220	962.700

Vamberinin məlumatları birinci qaynaqdan olduğuna görə araşdırma mövzularında ən əhəmiyyətli mənbə kimi götürülməsi bir sıra problemlə məsələlərin açılmasında önəmli rol oynamaqdadır.

1915-ci il hadisələrinə tarixçilərin gözü ilə baxış. 1915-ci il hadisələri, digər adı ilə qondarma “Erməni soyqırımı” olaraq adlandırılmalıdır. Biləcəyimiz bu hadisələrə bu günədək müxtəlif baxış sferalarından yüzlərlə hətta minlərlə məqalə, kitab yazıldığını qeyd edə bilərik. Məsələnin müzakirəsi günümüz üçün ən aktual mövzulardan olmasına baxmayaraq, son 50-60 il əvvələ qədər demək olar ki, heç adı belə çəkilmirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra isə (soyqırım terminin beynəlxalq arenada qəbulundan sonra), xüsusilə də 70-ci illərdən bu günədək yalan-doğru materiallar əsasında “Erməni soyqırımı” adı altında tanıtılmasına cəhd edilməkdədir. Tarixlərə diqqət yetirsək bu hadisənin beynəlxalq arenaya çıxma səbəbinin Türkiyənin siyasi oriyentasiyası olduğu hər kəsə məlum olur. Arxiv materiallarının və bir çox tarixi sənədlərin olmasına baxmayaraq, məsələyə günümüzdə belə ziddiyətli yanaşılır, heç bir əsas gətirilmədən hadisələrin həddindən artıq emosional şəkildə şişirdilməsi davam etməkdədir. Bu mövzuda hər iki mövqedən Türkiyədə, Ermənistanda və digər ölkələrdə yazılan əsərləri müqayisəli şəkildə təhlil edərək arxiv materiallarına əsasən nəticə çıxarılması məsələnin sonlanmasına gətirib çıxara bilər.

1915-ci il hadisələri ilə əlaqədar qərb tarixçilərindən məsələyə subyektiv olaraq yanaşan yazarlardan Shaw (1983), McCarthy (1998, 2001, 2005, 2006), Lowry (1990), Meyewski (2001), Maleville (1998), Weems (2004) və digərlərini misal göstərmək olar (8, s.126-129).

Türk Tarix Qurumunun keçmiş müdürü Yusuf Halaçoğlu erməni iddiaları və bu iddiaların tarixi həqiqiliyi barədə Bu ən geniş araşdırma apararıq tarixçilərdən biridir. Onun “Sürgündən soyqırımı erməni iddiaları” və “Tarix gələcəkdir” adlı iki önəmli əsərinin erməni tehciri haqqında həqiqətləri ortaya qoymaqda ən təsirli araşdırmalardan olduğunu deyə bilərik (10). Osmanlıda erməni toplumunun yüksək vəzifələrdə çalışdığını sənədlərlə ortaya qoyan Halaçoğlu bu millətə qarşı heç bir zaman ayırı-seçkilik olmadığını, əksinə bir çox

məqamlarda müsəlman toplumlarından belə üstün tutulduğunu vurğulamaqdadır. Halaçoğlu xüsusilə də nüfus göstəricilərinə toxunmuşdur. Avstriya-Macaristan imperiyasının İstanbuldakı səfiri Pallavicini də hökumətinə göndərdiyi 28 iyun 1913-cü il tarixli raportunda “ermənilərin sayının Kiçik Asiyada heç bir zaman 1.600.000-dən çox olmadığını qeyd etmişdir ki, bu da Şərqi Anadoluda toplam nüfuzun 10 faizi belə etməməkdədir (9, s.57-59).

Tehcirin hüquqi əsasda edildiyinə sübuta yetirmək üçün Osmanlı Avropa dövlətlərinə 19 fevral 1919-cu ildə verdiyi notada tehcirin tərəfsiz hüquqçulardan ibarət yaradılacaq bir komissiya tərəfindən araşdırılmasını təklif etmiş və bu komissiyada iştirak edənlərin xərclərini öz üzərinə götürəcəyini bildirmişdi. Halaçoğlu ABŞ arxiv sənədlərinə əsaslanaraq Adana, Haçin, Maraş, Zeytun, Antep kimi şəhərlərdə olan ermənilərin dəqiq nüfus göstəricilərinin olduğunu, raportda sevk edilənlərin böyük bir qisminin geri qayıtdığını qeyd etməkdədir. 1914-cü ildə Osmanlı ermənilərinin toplam nüfusunun 1.294.851 nəfər olduğu, ATASE qeydlərinə görə bunların 413.067 nəfərinin tehcir edildiyi bildirilir. Osmanlı arxiv qeydlərinə görə, **sevk edilən erməni sayı 438.758 olub və bunlardan 382.148 nəfəri tehcir bölgəsinə geri dönmüşdür.** Halaçoğlu 30-40 min nəfərin xəstəlikdən, bir qisminin göç zamanında baş verən münaqişələrdən və digər məsələlərdən həyatını itirdiklərini də vurğulamaqdadır. Erməni tehciri haqqında önəmli məlumatlar verən tarixçilərdən olan İ.Ortaylının xüsusilə toxunduğu bir məqam ondan ibarətdir ki, 1915-ci il erməni tehciri, ehtimal daxilində ola biləcək bir üsyana qarşı alınan bir tədbir deyil, 1915-ci il tehciri felən ortaya çıxan üsyana qarşı o zamanın şərtlərinə uyğun olaraq qəbul olunması zəruri olan bir qərar-dır (2).

Nəticə. Tehcir hadisələrindən yüz il keçməsinə baxmayaraq 1915-ci il hadisələri haqqında davam edən mübahisələr bu günədək davam etməkdədir. Əslində bu hadisələrin son 50 ildə daha çox şişirdildiyini yuxarıda qeyd etmişdik. Bu vəziyyət bir növ Türkiyəyə qarşı əks cəbhədə dayanan qüvvələrə sərf etməkdədir. Hal-hazırda təxminən 20 dövlət sözdə erməni soyqırımına dəstək verməkdədir. Necə

ki, tehcir hadisələrində baş verən münaqişələri tamamilə yox saymaq reallıqdan kənarlıdır, eynilə də buna “soyqırım” terminini işlətmək də tarixə böyük bir xəyanətdir. Baş verən hadisələri “1915-ci il hadisələri” olaraq adlandıraraq ortağ bir məxrəcə gəlmək mümkündür. Hər il 24 aprelə qondarma “erməni soyqırımını” qeyd edən Ermənistan hökuməti bunu bütün dünyaya qəbul etdirmək üçün hər cür saxta-karlığa baş vurmaqdadır. Türkiyə rəsmilərinin soyqırım iddialarına qarşı məsələnin tərəfsiz şəkildə dərinlən araşdırılaraq son qoyulmasını dəfələrlə təklif etməsinə baxmayaraq, qarşı tərəf buna olumlu yanaşmamışdır. Görünən o ki, qarşı tərəf məsələnin aydınlaşmasının heç də şəxsi maraqlarına uyğun olmayacağını bildiyindən, bu təklifə yanaşmayaraq öz doğruları ilə bütün dünyanı inandırmaq fikrindən hələ uzun müddət əl çəkməyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyin Hasançəbi. Osmanlı erməni olayı. Sahne-i Fecai. Birinci Baskı. İstanbul, Pencere yayınları, 2010, 225 s. - https://turuz.com/storage/Turkologi-4-2020/0589_Osmanli_Ermeni_Olayi_Sahnei_Fecai_Huseyin_Hasancebi_2010_225.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
2. İlber Ortaylı. İmperatorluğun en uzun yüz yılı. İstanbul, Timaş yayınları, 2017, 335 s.
3. Mehmet Perinçek. Rus Arşiv Belgelerinde Ermeni Tehcirinin Gerekləri // Yakın Dönem Türkiyə Araştırmaları, Yıl: 2015/1-2, Cilt: 14, Sayı: 27-28, s.69-93. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/219734> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
4. Nevzat Artuç. 1915 Ermeni Olaylarına Farklı Bir Bakış // Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2008, №7(1), s.54-65. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/223516> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
5. Salih Yılmaz. Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılında Ermeni Sorunu, Tehcir ve Pontus Sorununa Genel Bakış // Yeni Türkiye, 2014, Sayı-63, s.1-20. -

https://www.academia.edu/10168033/Birinci_D%C3%BCnya_Sava%C5%9F%C4%B1_n%C4%B1n_100_Y%C4%B1%C4%B1nda_Ermeni_Sorunu_Tehcir_ve_Pontus_Sorununa_Genel_Bak%C4%B1%C5%9F [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

6. Şayan Ulusan. Şark meselesi'nden Sevr'e Türkiye // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları dergisi, Cilt VIII. Sayı:18-19. Yıl: 2009 / Bahar-Güz. İzmir, 2010, s.229-256. -

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/233391> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

7. Şükrü M.Elekdağ. Tarihsel Gerçekler ve Uluslararası hukuk ışığında Ermeni soykırımı iddiası / Cumhuriyet Gazetesi için makale, 29 Nisan 2010, s.36. - https://www.tc-america.org/files/news/pdf/Ermenisoykirimiiiddiasi_SukruElekdag.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

8. Yaşar Kop. Tarihi Seyir ve Eğitimsel Bazda 1915 Ermeni Olaylarına İlişkin Literatür Üzerine Genel Bir Analiz // 21.Yüzyılda Eğitim ve Toplum, Cilt:5, Sayı-15, Kış 2016, s.121-133. -

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/369215> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

9. Yusuf Halaçoğlu. Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları. İstanbul, Babiali Kültür Yayıncılığı, 2015, 159 s.

10. Yusuf Serdar Demirtaş. “Doğu Sorunu”ndan “Yeni Büyük Oyun” // Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi (ATAD), Yıl: 2019, Sayı 31, s.1-32. -<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1122954> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

11. Yücel Namal. Prof. Arminius (Hermann) Vámbéry ve ermeni meselesi // Ermeni Araştırmaları, 2011, Sayı 39, s.213-232. -

<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/639712> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

12. Ambassador Morgenthau Story by Henry Morgenthau. Doubleday, New York, Doubleday, Page & Company, 1918. -

<https://net.lib.byu.edu/estu/wwi/comment/morgenthau/morgentc.htm> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

13. David Miller. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. A History of the “Blue Book” / RUSI (Royal United Services Institute) Journal, August 2005, p.36-43. - https://www.researchgate.net/publication/233713819_The_Treatment_of_Armenians_in_the_Ottoman_Empire_A_History_of_the_'Blue_Book' [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
14. Justin A. McCarthy. Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922. Darwin Press, Incorporated, New Jersey, 1995. – 502 p. - <https://ru.scribd.com/document/136752589/Death-and-Exile-the-Ethnic-Cleansing-of-Ottoman-Muslims-1821-1922-1> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
15. Viscount Bryce, Arnold Toynbee. The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916. London, İndiana University Library, 685 p. - <https://www.atour.com/library/authors/pdf/BritianForeignOffice-The-Treatment-of-Armenians-in-the-Ottoman-Empire.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

FATIMA JARULLAZADA

Baku State University SABAH Groups

4th years student of the speciality of History teacher

**A APPROACH TOWARDS THE ARMENIAN İSSUE
AND THE ARMENIAN ALLEGATION OF GENOCİDE
ON THE BASIS OF ARCHIVE MATERIALS AND
HISTORICAL RESEARCHS**

The Armenian issue is for a long period, by the imperialist states, compress Turkey into a corner and kept on the agenda in the political arena to lay the groundwork to achieve their political ambitions. The enactment of the Relocation and Resolution Law on April 24, 1915, which corresponds to the disintegration period of the Ottoman Empire, and the events that occurred during the relocation of the

Armenians according to the law and that is known as the 1915 Events have been an issue of conflict between Turkey and Armenia. This conflict does impact on the international relations of Turkey in the general sense. Because of this reason, the conflict related to the 1915 Events constitute a must-be-solved problem for Turkish foreign policy. Based on this recognition, there have been various civil society initiatives and efforts in order to solve the problem; however, currently it is impossible to say that these initiatives have ended up with success. The aim of this article is to answer to the questions that why these initiatives are not enough to solve the problem and that what can be done for the future success of such initiatives.

Keywords: Ottoman, Eastern issue, World War I, 1915 events, “Tehcir Law” (Relocation and Resettlement Law), the Armenian Allegation of genocide.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94”19/...”

FATİMƏ ŞİRİNOVA

Bakı Dövlət Universiteti SABAH Qrupları
Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə II kurs tələbəsi
fatimashirinova02@gmail.com

**MİLLİ MÜBARİZƏ VƏ ÇAĞDAŞLAŞMA LİDERİ –
MUSTAFA KAMAL ATATÜRK**

Mustafa Kamal Atatürkün 140 illik yubileyinə həsr olunur

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Ruintən
Bakı Dövlət Universiteti

Türkün qədim coğrafiyasında, Oğuzlardan Hunlara, Göytürkdən Səlcuqlulara, Osmanlıdan Türkiyə Cümhuriyyətinə qədər Türk dövlət quruculuğu araşdırıldığında üç orta q mexanizmin şahidi oluruq. Türk bir dövlət qurmağa qərar verəndə uzaqqörənlik, kəşfiyyat və onları idarə edəcək beyin qrupunu formalaşdıraraq müstəqillik mübarizəsinə başlayır. Qazi Mustafa Kamal Atatürk də müstəqillik uğrunda mübarizəyə başladığı zaman bu qədim doktrinadan istifadə etdi və ilk olaraq mübarizə aparacaq əsas beyin qrupunu yaratdı. Daha sonra Türkün çağdaş missiyasını beyin komandası ilə birlikdə qurdu. Dahi Atatürk tarixə tək qurtuluş savaşında qalib gəldiyinə, Türkiyə Cümhuriyyətini qurduğuna görə deyil, həm də gələcəyə işıq salan sözləri sayəsində daxil olub. “Əsla şübhə yoxdur ki, türklüyün unudulmuş mədəni vəsfi və böyük qabiliyyəti bundan sonrakı inkişaf ilə yüksək mədəniyyət üfüqündə bir günəş kimi doğacaq. Bu dediklərim həqiqət olduğu gün səndən və mədəni bəşəriyyətdən istədiyim budur: Məni xatırlayın”. Artıq Atatürkün 140 illiyidir və hər il dünyaya gəlməsi böyük sevinc, dünyadan gətməsi isə böyük kədər hissi ilə yad edilir. Dünyanın 35 ölkəsində heykəli ucaldılmış, 120 küçəyə və 35 meydana adı verilmişdir. Atatürk bir ad deyil, onun adı Mustafa Kamaldır. Atatürk elmdir, Atatürk bilikdir, Atatürk üfüqdür, Atatürk gələcəkdir, Atatürk sülhdür, Atatürk gənclikdir. Atatürk yüz il geriye baxmaq deyil, yüz illər sonrasını görməkdir!

Hazırkı məqalədə kiçik bir araşdırmanın imkan verdiyi çərçivədə Atatürk şəxsiyyətinə fərqli rəqurslardan baxmağa və əldə edə bildiyimiz materiallar əsasında yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərə aydınlıq gətirməyə cəhd etmişik.

Açar sözlər: Mustafa Kamal Atatürk, Milli Qurtuluş Savaşı, Türk Devrimi, Çağdaşlaşma, Kamalizm.

Giriş. Tarixdə elə insanlar vardır ki, insanlığın önündə bir bayraq kimi yürümüş, hər davranışı yeni bir sıçrayış olub, yeni çağ açmış və möhtəşəm varlığı tarixin üfüqlərinə günəş olub əbədiyyən parlamışdır. Belə şəxsiyyətlərdən biri Mustafa Kamal Atatürkdür. “Hürriyyət olmayan bir məmləkətdə ölüm və çöküş vardır, hər irəliləyişin və qurtuluşun anası hürriyyətdir”, - deyən Atatürk, türk milləti tarix səhnəsindən silinmək vəziyyətində ikən küllərindən təkrar doğan simurq quşu misalı bir Türkiyə yaratdı. Çünki Osmanlı dövləti artıq tükənmişdi, məmləkət tamamilə parçalanmışdı. Bu durum qarşısında Mustafa Kamal bu qərarda dayanmışdı: “Milli hakimiyyətə dayanan qeyd-şertsiz, müstəqil yeni bir Türk dövləti qurmaq!” Atatürkün tarix səhnəsinə çıxması da, dünyadan uzaqlaşması da ümumbəşəri bir hadisə olmuşdur. Xüsusilə, xaricilər Atatürkü izah edərkən onun üçün yetmiş üç xitabdan istifadə etmişdilər. Dünya ictimai rəyinin Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Atatürkü, müstəqilliyin və gələcəyin lideri olaraq görməsi Atatürkə olan hörmət və heyranlığın nümunəsidir. Bütün bu deyilənlər kontekstində bir də, ömrü boyu insanlar arasında rənginə, dilinə, dininə, irqinə görə ayrı-seçkilik etmədən bir harmoniya və əməkdaşlığın yayılması yolunda səylərini nəzərə alaraq, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə ixtisaslaşmış qurumu olan UNESCO, 1981-ci ili Atatürk ili elan etmişdi. Sonsöz deyil, dünya durduqca önsözdür!

Atatürk və Türk Devrimi. Türk Devrimi-İnqilabı (Devrim irəli-ləyiş, haqq və ədalət düşüncəsindən qaynaqlanır) Türkiyə Cümhuriy-
yətinin quruluşunu hazırlayan tarixi bir hadisənin, başqa bir deyişlə,
Türk millətinin sosial, iqtisadi, siyasi quruluşunu, dövlət sistemini,
hüquq qurumlarını, daha geniş bir təriflə desək, dünyagörüşünü kök-
lü bir şəkildə dəyişdirən düşüncə və hərəkətin ifadəsidir. Bu hadisə-
nin fikir və hərəkətini birlikdə ortaya qoyan və həyata keçirən Ata-
türkdür. Türk İnqilabının düşüncə və tədbirlərin yaratdığı sistemə
qərblə tədqiqatçılar “Kemalizm” dedilər. Türkiyədə daha geniş şə-
kildə istifadə edilən “Atatürkçülük” bir dövlət sisteminin, ictimai dü-
zənin, yaşam tərzinin, yəni bir əxlaq anlayışının, qısaca yeni bir dün-
yagörüşünün ifadəsidir. Atatürkçülük öz sərhədlərini keçərək bütün
geri qalmış cəmiyyətlərə, yəni “məzlum millətlərə” örnək təşkil et-
diyi və sülh, insansevərlik kimi dəyərlərə söykəndiyi üçün universal
bir doktrinadır. Türkiyəyə istiqlal savaşı ilə qazanılmış insanlıq və
milli şərəfə söykənən bir dövlət və sosial düzən yaratmış olan Ata-
türk geriliyin məğlub olmasını və inkişaf etməyi isə “Çağdaş Uyğar-
lıq” idealına bağladı. Atatürk bu yeni konsepsiyayı açıq bir şəkildə
ortaya qoyub, həmin konsepsiyanın mənbəyinə endi və çağdaş sivilizasiya ilə Türk mədəniyyətini birləşdirərək yaratdığı yeni sintezi
Türk Devrimi olaraq uğura apardı. Atatürk min illərlə həqiqətin din
qanunlarında axtarıldığı cəmiyyətdə “Həyatda ən doğru mürşid elm-
dir, fəndir. Elm və fənnin xaricində mürşid axtarmaq qəflətdir, cəha-
lətdir” (22 Sentyabr 1924, Samsun) deyərək yeni bir fəlsəfəyə söykə-
nən dünyagörüşünü ortaya qoydu. Onuncu İl Nutkunda da eyni həqi-
qətə toxunaraq demişdi: “Türk millətinin xarakteri yüksəkdir, türk
milləti çalışqandır, türk milləti ağıllıdır. Türk milləti milli birlik və
bərabərliklə çətinliklərin öhtəsindən gəlməyi bilmişdir. Türk milləti-
nin irəliləməkdə olduğu tərəqqi və mədəniyyət yolunda əlində və
beynində tutduğu məşalə elmdir”. Qərbin “Düşünürəm, belə isə va-
ram” görüşü ilə şərqin “İnanıram, belə isə varam” görüşündən qurtul-
mağa çalışın bu yeni fəlsəfə elmi adı ilə pozitivizm idi. Əlbəttə,
bunlar həyata “Milli mədəniyyətin” qorunması və yüksəlməsi prinsipi ilə keçirilirdi (2, s.1).

İstiqlal müharibəsi və çağdaşlaşma mahiyyətcə Türk İnqilabının ifadəsidir. Türkiyə üçün, türk milləti üçün varolma, müstəqil və şərəfli yaşamaq çağdaş uyğarlıq səviyyəsinə çatmaqla mümkün idi. Bu isə ancaq bir inqilabla reallaşa bilərdi. Çağdaş Türkiyə Cümhuriyyətinə nail olmaq üçün mübarizə aparılmalı idi: Birincisi, türkləri dünya siyasət səhnəsindən yox etməyə çalışan və ona “xəstə adam” damğasını vurmuş olan Türk məsələsini “Şərqi problemi” başlığı ilə tərif edən imperialist dövlətlərin iradəsini və o iradənin Anadolunu işğal etmiş silahlı qüvvələrini məğlub etmək; ikincisi, çökmüş, ömrü bitmiş olan Osmanlı dövlətinin və onun qurumlarını ləğv etmək; üçüncüsü, Osmanlı dövlətinin və qurumlarının yerinə çağdaş uyğarlığın əsasını yaradan, çağdaş uyğarlığın dünyagörüşünün məhsulu olan yeni dövlət və qurumlar gətirmək. Bu çətinliklərin ilki İstiqlal müharibəsində bərtərəf edilmiş və yeni dövlətin təməlləri atılmışdı. Səltənətin qaldırılması, Cümhuriyyətin elan olunması və xilafətin qaldırılması üçüncüsünə keçilmiş olduğunu göstərirdi. Daha sonra həyata keçirilən köklü dəyişikliklər çağdaş dünyanın mənimsəndiyi həyat tərzinə keçidin əsaslarını yaradırdı (2, s.8).

Devrim üç mərhələni əks etdirir: 1.Düşüncə; 2.Gerçəkləşmə; 3.İnkişaf. Türk Devrimi Türkiyəni çağdaşlaşdıran bir hadisədir. Türk Devriminin təməli və başlanğıcı isə Qurtuluş Savaşıdır. Atatürk Böyük Nutkunda Birinci İnönü müharibəsinə toxunaraq “İnqilabımızın tarixinə Birinci İnönü Zəfərini qeyd etdik” ifadəsini söyləmişdir. Bu sözləri ilə Türk Devrimini İstiqlal Hərbi ilə təməlləndirmişdir. Atatürkün əsgəri dühası, Çanaqqala savaşı sonrası ictimaiyyətə məlum olmuşdu. Mustafa Kamal Paşa Çanaqqalada ölkəsinin özünü müdafiə edə biləcəyini isbatlamışdı. Yəni, İstiqlal Hərbinin təməlləri Çanaqqalada atılmışdı. İstiklal Hərbi işğalçı dövlətlərin təcavüzünü cilovlamışdı. Mustafa Kamal Paşa Mudros Sülhündən sonra 13 noyabr 1918-ci ildə İstanbula gəldi. Müharibədə məğlub olmasına baxmayaraq Mustafa Kamalda məyusluq yox idi. İstanbula gəldiyi gün işğalçılar üçün "gəldikləri kimi gedərlər" deyərək, Milli mübarizəyə inamını ortaya qoydu. İstanbulda qaldığı müddətdə milli qurtuluşa yö-

nəlmış bir çox iş apardı, etibarlı dostları ilə bir araya gəldi və qurtuluş planları ilə məşğul oldu (3, s.140-141).

Türk İstiqlal müharibəsi 1919-cu il mayın 15-də Yunanların İzmirli işğalı zamanı düşməyə atılan ilk güllə ilə başladı. Əvvəlcə Birinci Dünya müharibəsinin qalib dövlətlərinə qarşı “Kuva-yi Milliye” qüvvələri ilə mübarizə aparıldı, sonra isə Türkiyə Böyük Millət Məclisi nizami bir ordu qurdu. 19 Sentyabr 1921-ci il tarixində Sakarya Zəfərinin ardından TBMM Mustafa Kamala Marşal rütbəsi və Qazi titulu verdi. Qurtuluş Müharibəsi 24 iyul 1923-cü ildə imzalanan Lozanna müqaviləsi ilə sona çatdı. Beləliklə, 1920-ci il Sevr müqaviləsi ilə darmadağın edilən, Türklərə 5-6 vilayət böyüklüyündə vətən ayrılan Türkiyə torpaqları üzərində milli birliyə söykənən yeni Türk dövlətinin qurulması üçün heç bir maneə qalmadı (7).

Lozanna müstəqillikdir. Ona görə ki, Milli mübarizədə türk millətinin əldə etdiyi uğuru qərblə dövlətlər Lozannada çətin də olsa, qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar və Lozanna sülh müqaviləsi ilə yeni Türkiyə beynəlxalq səviyyədə tanındı. Lozanna sülh anlaşması I Dünya Müharibəsindən məğlub olaraq çıxan bir dövlətin davamı olsa da, öz şərtlərini qəbul etdirərək imzalanan tək müqavilədir. Lozanna müqaviləsi Gənc Türkiyə dövlətinin Mustafa Kamal Paşa liderliyində türk millətinin həm Osmanlı imperiyası və onun prinsiplərinə, həm də müttəfiq dövlətlərə qarşı hüquqi olaraq əldə etdiyi və bunu da siyasi bir sənəd ilə qeydə aldirdığı bir anlaşmadır. Lozanna müqaviləsinin imzalanması ilə Türkiyənin üzərində qara ləkə olan Sevr müqaviləsi tarixin dərinliklərinə gömüldü (3, s.147).

Atatürk və Türkiyədə milli dövlət quruculuğu prosesi. 29 oktyabr 1923-cü ildə Cümhuriyyət elan edildi, Atatürk, yekdilliklə ilk prezident seçildi. Türkiyə Cümhuriyyəti "Suverenlik, şərtsiz millətə aiddir" və "Vətəndə sülh, dünyada sülh" əsasları üzərində yüksəlməyə başladı (7). Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən ərsəyə gətirilən və həyata keçirilən Türk Devrimi "Cümhuriyyətçilik, milliyyətçilik, populyarizm, dövlətçilik, dünyəvilik, inqilabçılıq"la müəyyənləşdirilmiş altı prinsip üzərində qurulmuşdu.

Ümumilikdə Atatürkün zəfərində millətində olan inamı, güvəni, məqsədinə çatmaqda əzmi və əsla ümitsizliyə düşməməsi ən önəmli amillərdir. Milli mücadiləsində Atatürkü uğura aparan bu inanc və güvəndir. Onun “Mən 1919-cu il may ayında Samsuna çıxdığım gün əlimdə maddi heç bir qüvvət yox idi. Yalnız böyük Türk millətinin ləyaqətindən doğan və mənim vicdanımı dolduran yüksək və mənəvi bir güc vardı. İştə mən bu milli qüvvətə, bu Türk millətində güvənərək işə başladım” sözü milli mübarizəsindəki uğurunun mənbəyini göstərir. Çağdaşlaşma mübarizəsində də onun uğurunun mənbəyi yenə millətidir. Bu sözləri bunu isbatlamağa yetərlidir: “Mən millətin vicdanında və gələcəyində hiss etdiyim böyük inkişaf istedadını, bir milli sirr kimi vicdanımda daşıyaraq addım-addım, bütün heyəti ictimaiyyətimizə tətbiq etdirmək məcburiyyətində idim” (12).

Atatürkün istər milli dövlət quruculuğu, istərsə də çağdaşlaşmada uğrunda mübarizəsi milliyyətçiliyə əsaslanırdı. Türk Milli İstiqlal mübarizəsinin zəfər qazandığı illərdə dünya əhalisinin üçdə ikisinin müstəmləkəçi həyatı yaşamalarının səbəbini Atatürk onların milli şüurdan, milli tərbiyədən yoxsul olmalarında görürdü. Tarix Türk İstiqlal mübarizəsinin nümunəsində bir daha açıq şəkildə göstərdi ki, milli dövlət qurmayan, milli kimliyini tapa bilməyən cəmiyyətlər uyğarlaşmanı da bacara bilməyiblər. Atatürk 27 oktyabr 1922-ci ildə bunu belə ifadə etmişdi: “Düşmənlə mübarizə səbəbləri və vəsaitləri ilə təchiz olmayan millətlər üçün varolma yoxdur ... Etiraf edək ki, üç il yarım əvvəlinə qədər icma şəklində yaşayırdıq. Bizi istədikləri kimi idarə edirdilər. Dünya bizi, bizə nümayəndəlik edənlərə görə tanıyırdı. Üç il yarım ildir ki, tamamilə millət olaraq yaşayırdıq. Bilməliyik ki, milli kimliyini bilməyən millətlər başqa millətlərin şikanıdır” (2, s.3-6).

Atatürkə görə, ilham və güc mənbəyi millətin özüdür. “Türk millətçisi inkişaf yolunda və beynəlxalq münasibətlərdə bütün çağdaş millətlərə paralel olaraq onlarla bir harmoniya içində irəliləyəcəkdir. Amma bunu icra edərkən türk millətinin özəlliklərini, müstəqilliyini qoruyacaqdır. Türk millətçisi digər millətlərin haqqına, müstəqilliyinə hörmət göstərəcəkdir. Ancaq beləliklə, digər millətlərdən də hör-

mət görəcəkdir. Kimsənin yurdunda gözümüz yoxdur, çünki hər millətin yurdu müqəddəsdir. Türk böyük gücünü ancaq haqqlarına hücum olduğu zaman tətbiq edəcəkdir”. Atatürk bütün millətlərə hörmət edər, amma onların hamısından üstün Türkü görərdi. Mustafa Kamal Paşaya görə, dünyada türkdən daha böyük, ondan daha qədim, ondan daha təmiz bir millət yoxdur və bütün insanlar tarixində görülməmişdir. “Məni mükəməl bir insan olaraq yorumlamayın. Doğuluşumdakı tək mükəmməllilik türk olaraq dünyaya gəlməyimdir”, - deyən Atatürk türk olması ilə qürur duyurdu. Atatürk yaşadığı müddətcə hər zaman türk milliyyətçiliyini inkişaf etdirməyə çalışmışdır. “Nə mutlu Türkəm deyənə” ifadəsi türk milləti yaşadığıca mənası yüksələcək çox üstün bir görüşün simgəsidir (8). Bu məqamda Atatürkün “Biz elə milliyyətçilik ki, əməkdaşlıq edən bütün millətlərə hörmət və riayət edərək. Onların milliyyətlərinin bütün zərurətlərini tanıyırdıq. Bizim milliyyətçiliyimiz hər halda xudbincə və məğrurca bir milliyyətçilik deyil” sözlərini də qeyd etmək lazımdır (13).

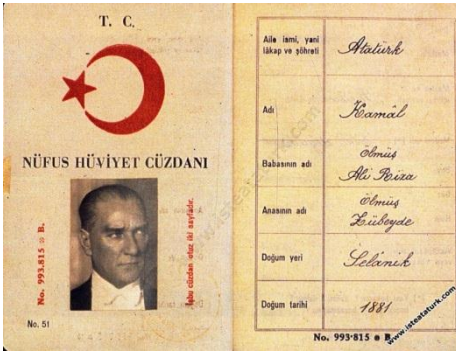
“Atatürk” soyadının alınması. 1934-cü ildə 2525 sayılı soyad qanunu ilə hər türkün bir soyadı daşması məcburiyyəti gətirildi, soyadlar türkcə olmalı idi. 21 iyun 1934-də qəbul edilən və 2 iyulda da rəsmi qəzətdə yayımlanaraq qüvvəyə minən “Soyad qanunu”ndan sonra türklər arasında soyad alma yarışı başlamış, hələ soyadı olmayan Mustafa Kamal üçün də bir arayış başlamışdı. Hətta bu məqsədlə CHP Məclis qrupunda özəl komissiya qurulmuş, dilçi və tarixçi üzvlər “soyad” tapma səfərbərliyinə başlamışdılar. Müxtəlif soyad təklifləri olmuş, ancaq bunlar Mustafa Kamal tərəfindən qəbul edilməmişdi. Soyadların nələr olduqları və kimlər tərəfindən verildikləri ilk dəfə Mehmet Şakir Ülkütaşırın 1973-cü ildə qələmə aldığı “Atatürk’e bu soyadı nasıl verildi ve bunu kim buldu” yazısında yer almışdır: “Çankayada yemək yeyərkən Safvet Arıkanın bir qədər əvvəl bir tədbirdə istifadə etdiyi “Atatürk” və “Türkatası” şəklində iki adı, Mustafa Kamalın özü “Bir də yoldaşlar nə buyurlar, ona baxaq!” deməsi ilə müzakirəni başladılar. Bunun ardınca Konya millət vəkili Naim Hazım Onat “İcazəniz var mı, Paşam?” - deyə söz istəyər. Qazi “Yoldaşlar, buyuraq hocamızı dinləyək”- deyə sözü Onata verir.

Onat: “Türkata”, “Türkatası” istər yazılışda, istərsə də deyilişdə mə-nə bir az qəribə gəlir. Yoldaşlar, bilirsiniz, tariximizdə bir “Atabəy” sö-zü, ünvanı vardır. Mənası da, yenə bilirsiniz; bəyin, əmirin, şəhzadə-nin, hətta hökmdarın elmdə, idarədə, əsgərlikdə müşaviri, müəllimi deməkdir. “Atabəy” istifadə olunmuş, tarixə keçmiş bir ünvanıdır. Bu ünvanı daşıyan bir çox türk böyüyü vardır. Nəticə olaraq, biz də Türkə hər sahədə atalığı etmiş, Türklüyü xilas etmiş, istiqlalına qovuşdurmuş olan böyük Qazimizə “Atatürk” deyək, bu soyadını verək. Bu, şivə-mizə də daha uyğun gəlir”,- demişdir. Mustafa Kamal Naim Hazım Hocanın açıqlamasını daha yerində hesab etmiş, hətta ona təşəkkür etmişdi. Beləliklə, “Atatürk” soyadı üzərində qərarlaşmışlar” (10).

Bu mövzu ilə bağlı həqiqi məlumat isə Safvet Arıkanın qardaşı Baha Arıkana yazdıqlarında görürük: “Maarif vəkili olmadan əvvəl 1934-cü ildə dil konqresində Dil Tetkikat Cəmiyyəti rəhbərliyinə gətirildim. Konqresdən bir müddət sonra - 26 sentyabrda dil bayramı idi. Bunun üçün bir nitq hazırlamağım lazım idi. Bu nitq yazıda da göründüyü kimi “Ulu öndərimiz Atatürk Mustafa Kamal” deyə baş-layırdı. Atatürk o tarixə qədər soyad qanunu çıxdığı halda, hələ də soyad almamışdı. Nitq mətnini özünə göstərdim. “Atatürk” sözünü görər-görməz üzərində dayandı. Bir neçə dəfə bu sözü təkrar etdi. “Çox gözəl bir buluş, yalnız çox iddialıdır”,- dedi. Ancaq yazıda dü-zəlişlər etdiyi halda “Atatürk”ə toxunmadı. Yazının sonlarında bir də “Türkatası” deyə bir tərkib də istifadə etmişdim. Bunu daha çox id-dialı hesab edərək “Atatürk” tərzində düzəliş etməyimi istədi. Başqa heç nə demədi. Çıxışından olduqca sonra Qazi Mustafa Kamal “Ata-türk”ü soyad olaraq aldı. Beləliklə, 3 dekabr 1949-cu ildə yayımlanan “Atatürk soyadı üzerine birkaç hatıra” adlı yazıda Naim Hazım Onat da bu məlumatı təsdiqləmişdir” (10).

Mehmet Ö.Alkan bu mövzu ilə bağlı önəmli və qətiyyətli fikir-ləri belədir: “Əslində, Safvet Arıkanın M.Kamal Atatürkə soyad tap-maq kimi bir məqsədi olmayıb. O, Dil bayramında söyləyəcəyi nit-qində Qaziyə “Ata türk” xitabı ilə tərif etmək istəyirdi. “Ata türk” xi-tabını, “Atatürk” olaraq soyadına çevirən Qazidir”.

Mövzu ilə bağlı digər fikirlər belədir: Kazım Özalp “Atatürkdən hatıralar” əsərində “Atatürk” soyadını kimin verdiyini bildirməməklə yanaşı, bunun “süfrə”də qərarlaşdırılan bir isim olduğunu dilə gətirir. Falih Rıfki Atay isə “Çankaya” adlı əsərində bu soyadın Safvet Arıkanın hədiyyəsi olduğunu bildirir, amma bir səhvə yol verir: “Soyadı ona biraz yardım ilə rəhmətlik Safvet Arıkanın hədiyyəsidir. Safvetin tapdığı “Türkata” idi. Məclisdə xeyli mübahisə olunduqdan sonra daha ahəngli və mənalı olan “Atatürk” şəklinə salındı”. Əslində isə, Arıkan bu adı “Türkata” deyil, “Atatürk” olaraq istifadə etmişdi.

Nəticədə, Məclisin 24 Noyabr 1934-cü il iclasında “Atatürk” soyadı ilə bağlı qanun Malatya müavini İsmət Paşa və yoldaşları tərəfindən TBMM-nə təklif edilmişdir. Eyni zamanda İsmət Paşa bu məqamda nitq söyləmiş və bu nitqdən sonra qanun yekdilliklə qəbul edilmişdir. Bəhs olunan maddə belədir: “Kamal

öz adlı Cümhuriyyət rəisimizə “Atatürk” soyadı verilmişdir”. Bu soyadın başqaları tərəfindən də istifadə ediləbiləcəyini öngörən məclis belə bir vəziyyətin qarşısını almaq üçün tədbir almağa laqeyd olmamış və 17 Dekabr 1934-cü ildə yeni bir qanun qəbul etmişdir. Qanuna görə:

Maddə:1- Kamal Öz adlı Türkiyə Prezidentinə 24.11.1934 tarix və 2587 sayılı qanunla verilmiş olan “Atatürk” soyadı yalnız tək şəxsinə mənsubdur, heç kimsə tərəfindən öz və soyadı olaraq alına bilməz, istifadə edilə bilməz və kimsə tərəfindən heç bir surətlə bir kimsəyə verilə bilməz;

Maddə:2- “Atatürk” adının başına və sonuna başqa söz qoyaraq öz və soyadı alına bilməz və istifadə edilə bilməz (10).

“Mavi kitab”dan sonra Atatürk. Dünyaca məşhur tarixçi Prof. Dr. Justin McCarthy “Atatürk olmasa idi, Türk dövləti olmazdı” deyərək türklərlə bağlı yazılarının türkləri çox sevdiyi və ya türklərin

tərəfini tutduğu üçün deyil, həqiqət olduğu üçün yazdığını bildirmişdi. “Ege İhracatçı Birliklər”də həyata keçirilən “Savaş və barışda Atatürk, küllərindən doğan Türkiyə” adlı konfransda iştirak etmiş, türklərin müharibələr səbəbi ilə böyük çətinliklər yaşadığını, Atatürkün olmaması durumunda nələrin yaşana biləcəyindən danışmışdı. Atatürkün uğurunu anlaya bilmək üçün türkləri nələrdən xilas etdiyinə baxmağın gərəkliyini vurğulayan Prof.Dr. McCarthy: “Türkiyə I Dünya müharibəsini uduzmuş və demək olar ki, yıxılmışdı. İngilis kəşfiyyatı "Türklərin çox bədbin olduğunu və gələcəyə ümidlərinin az olduğunu" bildirmişdilər. Türklər artıq uduzmuşdu və başlarına gələcək hər şeyi qəbul edəcəklərdi. Başlarında bir hökumət var idi və vətən xaini olan kürəkən Fərid Paşa tərəfindən idarə olunurdu, müttəfiq ölkələrin istədikləri hər şeyi etmək niyyətində idilər... Məqsədləri isə türkləri davamlı olaraq zəif hala salmaq idi. Bunun üçün də türklərin ordusu olmamalı idi, dövlət tamamilə iflas vəziyyətində olacaqdı. Ən önəmli dəmir yolları düşmənlərin əllərində idi ... Amma bunların heç biri olmadı, çünki türklər Atatürkün liderliyi ilə bütün bunlardan xilas oldu. Türklər Atatürkə çox şey borclu”,- dedi. Tarixçi bunları da əlavə edir: “Atatürk olmasa idi, türk, bəlkə, Özbəkistanda olardı, amma Trakya və Anadoluda qalmazdı. Sizcə, 100 ildə ətrafdakı böyük coğrafiyadan sürgün edilən və qırılan türklərin, Konya Ovasından sürgün edilmələri və qovulmaları nə qədər vaxt alardı?!... Nə türk, nə də Türkiyə qalardı. Mustafa Kamal Atatürk sadəcə ölkəni xilas etmədi, həm də Türk nəslini xilas etdi”. McCarthy Atatürkün həyata keçirdiyi islahatların da, bəlkə, mükəmməl olmadığını, ancaq heç kimsənin Atatürk qədər uğurlu olamayacağını da bildirir (11).

“Atatürk bir ideologiyadır”. Mustafa Kamal Atatürkün tarix səhnəsinə çıxmadan əvvəl və çıxdıqdan sonra Avropanın Türkiyəyə baxış tərzində böyük fərqliliklər olmuşdur. I Dünya Müharibəsi illərində “xəstə adam”ın cənazə mərasimini edən Avropa, Milli Mübarizə və sonrasında Türkiyə və Türk millətindən çox daha böyük bir hörmət ilə bəhs etməyə başlamışdır. M.K.Atatürk 1921-1937-ci illər arasında dünyanın bir çox ölkəsi ilə dostluq sözləşmələri imzalamaqla, yeni qurduğu Türkiyə Cümhuriyyətini sülh çənbəri içərisinə

almış və ona güvənli bir gələcək təmin etmişdir. Onun zamanında on səkkiz Avropa ölkəsində Türk səfirlikləri açılmış və Türkiyənin xarici münasibətlərində yeni irəliləyişlər baş vermişdir. Həyata keçirilən bu sülh naminə addımlar bütün dünya tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu səbəblə də ölümündən sonra dünya ictimai rəyində yazılanlar və deyilənlər də, bəlkə də, başqa bir liderə nəsib olmamışdır. Atatürk üçün yazılanlar bir araya gətirildiyində onun böyüklüyünü daha yaxşı anlamaq mümkün olacaqdır. Atatürk Türk İstiqlal Müharibəsini qələbə ilə bitirəndə müstəmləkəçi Qərb təşvişə düşsə də, Şərq xalqları, yəni Asiya və Afrikanın məzlum millətləri Mustafa Kamal qəhrəman kimi qiymətləndirdi və onu bayraq etdilər. Onun böyük qələbəsi dünyada təməlqoyma zəfəri idi; məzlum xalqları ruhlandırılmış, müstəmləkəçiliyin sonunu hazırlamışdı. Bir sözlə, Atatürkün tarix səhnəsinə çıxması da, dünyadan uzaqlaşması da ümumbəşəri bir hadisə olmuşdur. Xüsusilə, xaricilər Atatürkü izah edərkən onun üçün yetmiş üç xitabdan istifadə etmişdilər, məsələn: “Türkiyənin lideri”, “İslam Dünyasının Qəhrəmanı”, “Şərqi Qəhrəmanı”, “Universal sima”, “Dövrümüzün ən böyük adamı”, “Dünyanın ən böyük simalarından biri”, “Hürriyyət Şampiyonu” və s. (6, s.141-142).

Atatürkün vəfatı. Böyük dövlət adamı və bənzərsiz liderin vəfatını Türk milləti hər il müxtəlif mərasimlərlə yad edirlər. Türk milləti və M.Kamal Paşa arasındakı bağlılığın mənəvi baxımdan müzakirə olunması qeyri-mümkündür. Çünki bütün həyatını vətən və millət uğruna xərcləyən, etdikləri ilə qəbuledilən yeganə liderdir. Mustafa Kamal Paşa “Türk milləti üçün ehtiyac duyduğum zaman ən böyük hədiyyə olaraq canımı verəcəyəm” deyərək millətinə olan bağlılığını bildirmişdi.

Atatürk serroz xəstəliyinə tutulmuş, bir qədər sonra isə sətəlcəm olmuşdu. Xəstəliyinə bir il qədər gec qalınmışdı. 1938-ci ilin yayına gəldikdə xəstəlik qarşısı alına bilməyən bir hal almışdı. 5 sentyabr 1938-ci ildə vəsiyyətnaməsini imzaladı. 29 oktyabrda Türkiyə Cümhuriyyətinin quruluşunun 15-ci ildönümünə qatılmaq üçün Ankaraya getmək istədi, ancaq Ali Fuat Cebesoy sağlığı ilə bağlı cəsarət verməyə çalışanda “Təsəlli verməyə çalışırsan, amma faydasızdı. İn-

san həqiqəti olduğu kimi görməlidir” dedi. 26 sentyabrda ilk komasının ardınca 9 noyabr ikinci dəfə komaya girdi və 36 saat çəkən bu koma vəziyyəti ölümlə nəticələndi. Son sözləri “saat neçədir” oldu və 10 noyabr 1938-ci ildə səhər saat 09:05-də həyata gözlərini yumdu. Türkiyə bu xəbərlə səssizliyə qərq olmuşdu (5, s.47-48). Acı xəbəri alan bəzi qəzetlər təcili olaraq 2 çaplarını etmişdilər. 10-11 noyabr 1938-ci il qəzetləri tamamilə qara başlıqla və ümumiyyətlə, tam səhifə Atatürk rəsmlərinin üzərinə atılan surmanşətlərlə yayınlanmışdı (4, s.203-204). 10 noyabr 1938-ci ildə Türkiyədə olan Prof. Dr. Eberhard gündəliyinə bunları yazmışdı: “Dünən güntortadan sonra on iki otuza doğru Atatürkün öldüyünü bildirən xəbər hər yerdə eşidildi. Bu, böyük bir şok idi və səssizlik hər tərəfi bürümüşdü. Uşaqlardan əlavə yetişkin kişilər və qadınlar ağlayırdı. Kədər çox yaygın idi və belə bir mənzərə heç bir ölkədə görülməmişdi” (5, s.49).

Atatürkün vəfatından sonra dünya mətbuatında yer alan bəzi xəbərlər və şərhlər. Böyük türk millətinin xilaskarı, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu və Türk Silahlı Qüvvələrinin əbədi Baş Komandanı Qazi Mustafa Kamal Atatürkün ölümünün ardından dünya mətbuatında yer alan bəzi xəbər və məqalələrdən nümunələr:

“Germania” (Almaniya): Mustafa Kamal Dünya Mühəribəsindən sonra güclü şəxsiyyəti sayəsində Türk xalqını böyük uğurlarla idarə etmiş və rəhbərliyi ilə o illərə haqlı olaraq damğasını vurmuşdur... Yaxın Şərqi bugünkü görünümündə ən böyük payı, qətiliklə hər bə həyatından gələn insanındır. Kamal Atatürk qurucusu olduğu yeni Türkiyə dövlətinin azadlığı və müstəqilliyi daxilə və xaricə hamı tərəfindən qəbul olunana qədər, demək olar ki, dörd il boyunca davamlı mübarizə aparmalı olmuşdur” (1, s.19).

“Los Angeles Times” (ABŞ): Avropanın mühəribə sonrası tarixi liderlərini uğurlarına görə sıralayan tam siyahı yaratmış olsaydıq, əsgər, yaradıcı, islahatçı, müasir Türkiyənin qurucusu Prezident Kamal Atatürk bu siyahının başında yer alardı. Ölümü dünya barışı üçün əsl itkidir. On səkkiz il ərzində etdiyi islahatlar, izlədiyi konstruktiv siyasət və uzun illər ənənə ilə nəfəs almış bir xalqı modernləşdirmə layihəsi, əsrin ilk qurucularından biri olduğunu göstərir” (1, s.20).

“L’illustration” (Fransa): “Tarix çox böyüklər gördü. İsgəndərləri, Napoleonları, Vaşinqtonları gördü. Fəqət XX yüzillikdə böyüklük rekorunu Atatürk, bu Türkoğlu Türk qırdı. Ölüm məğlubiyyət nədir bilməyən bu adama qalib gəldi. Fəqət onun ulvi əsəri ölümsüzdür” (1, s.21).

“The Daily Telegraph” (İngiltərə): “Tarix Atatürkdən başqasının bir milləti və dövləti yenidən qurmaq hüsusunda daha heyrətverici, daha gözəl ilhamlı bir şəkildə hərəkət etmədiyinə qərar verə bilər” (1, s.21).

“İzvestia” (SSRİ): “Mustafa Kamalın böyük hərbi zəkası və ağılı, geniş üfuku və milli işə sədaqəti onu türk xalqının Milli Qurtuluş hərəkətinin məşhur lideri kimi önə çıxardı. Onun dönəmində Türkiyə beynəlxalq siyasətdə vacib rol oynamışdır” (1, s.23).

“The China Press” (Çin): Yeni Türkiyənin Prezidenti Atatürkün ölümü sadəcə dünya miqyasında möhtəşəm bir şəxsiyyəti və böyük bir lideri deyil, on illərdir Türk xalqının bağrında alovlanmış və böyümüş azadlıq odunun əsl mənəbəyini də bizdən ayırdı” (1, s.20).

“The Japan Times” (Japoniya): “Sarışın, mavi gözlü, yurdsevər, Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti, ölkəsi uğruna bir ömürə bir çox dövlət rəhbərindən daha çox şey sığdırmayı bacarmış Mustafa Kamal Atatürk... Atatürk və 1923-cü ildə qurduğu yeni dövlət üçün “möhtəşəm bir adam, möhtəşəm bir inqilab” deyilmişdi. Dünya Müharibəsini izləyən inqilablardan heç biri Atatürkün rəhbərlik etdiyi Türk Milli İnqilabı qədər tez reallaşdırılmamış və onun qədər heyranedicili nəticələrə çatmamışdır” (1, s.22).

“Tahran” (İran): “Atatürk kimi dahilər ancaq görünüşdə ölürlər. Çünki gerçəkdə millətinin anlayış və görüşlərində dərin və silinməz izlər qoyan əsərləri ilə daima həyatdadırlar” (1, s.22).

“El-Ahram” (Misir): “Bu gün torpaq qəhrəmanlığı, dastanı dillərdə dolaşan bir adamı içinə aldı. Ancaq tarix onun adını ölümsüzləşdirəcəkdir” (1, s.23).

“Kathimerini” (Yunanıstan): “Ölkələr böyük kişilər üçün çox sayda heykəllər quracaqlar və şanlı yollarda özlərinə yaxşı bələdçi olanları həmişə xatırlayacaqlar. Ancaq Türkiyə, dağları aşmalı, ən dərinliklərdə belə olsa, axtarıb tapa biləcəyi ən dəyərli daşdan Kamal

Atatürkün heykəlini düzəltməlidir. Çünki Türkiyə, dost-düşmən ha­mının qısqandıdığı, heyran olduğu bir insana sahib olmaq şansına qo­vuşmuşdu. Ölümü yalnız Türkiyə üçün deyil, bütün dünya sivilizasi­yası üçün böyük itkidir” (1, s.24).

UNESCO, “1981-ci il Atatürk ili”. UNESCO, 1954-cü ildən eti­barən, əsrlərdə iz qoymuş alimlərin və mədəniyyətlərin xatirəsi və il dönümlərinin keçirilməsinə qərar vermişdir. Bu çərçivədə “Milli Mü­barizə və Çağdaşlaşma Lideri” Atatürkün anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə 1981-ci il “Atatürk ili” elan edildi (6, s.143). UNESCO­nun BMT Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatınının 152 ölkəsinin yek­dilliklə etmiş olduğu Atatürk tərifi belədir: “Atatürk kimdir? Atatürk, beynəlxalq anlayış, iş birliyi, sülh üçün səy göstərən dahi şəxsiyyət, fəvqəladə inqilablar etmiş bir inqilabçı, müstəmləkəçilik və ekspansio­nizm ilə mübarizə aparan ilk lider, insan haqlarına hörmət edən, dünya barışı öncüsü, bütün ömrü boyu insanlar arasında rənginə, dilinə, dini­nə, irqinə görə ayrı-seçkilik etməyən və heç kimə bərabər olmayan dövlət adamı, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu” (9).

Nəticə. Atatürk millətinin atası, qılıç, fikir, ürək və iradə adamı idi. Millətin xoşbəxtliyi və rifahı naminə həyatı boyu heç dayanma­dan işləyən, eyni həyatı bu ülvə vətən üçün dəfələrlə təhlükəyə atan, yenə bu ölkə üçün qarşısına çıxan bütün maneələri aşan, bütün zən­cirləri qıran böyük lider Mustafa Kamal Atatürkü təsvir etmək üçün sözlər kifayət deyil. Amma etdiklərinə göstərə biləcəyimiz ən yaxşı nümunə köhnə hüquq əsaslarını təməldən yıxaraq, küllərdən yarat­mış olduğu yeni, müasir, zəngin və güclü Türkiyə Cümhuriyyətidir. Türkiyə Cümhuriyyəti Atatürk rəhbərliyi ilə altı prinsip üzərində qu­rularaq həyata keçirilən Türk İnqilabının nəticəsidir. Məşhur tarixçi Prof.Dr. Justin McCarthy'nin də dediyi kimi “Atatürk olmasa idi, Türk dövləti olmazdı. Mustafa Kamal Atatürk sadəcə ölkəni xilas et­mədi, həm də Türk nəslini xilas etdi”. Şübhə yoxdur ki, Türkiyə bu gün qüvvədə olan sosial və siyasi islahatları bitmək-tükənmək bilmə­yən enerjisi ilə reallaşdıran Kamal Atatürkə çox şey borcludur. Ata­türk həmçinin yer kürəsini bir bütün olaraq qavrayıb Türkiyənin xari­ci siyasətini dostluq təməli üzərində qurmaq istədiyi üçün dünyada

bu qədər böyük bir təsir yaratmış və bütün bu sülhyönümlü səyləri bütün dünya tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Deniz Kurt. Atatürk'ün Vəfatının Dünya Kamuoyundakı Etkileri // Anıtkabir Dergisi, Yıl: Ocak 2019, Sayı 72, s.17 -25. - <https://www.anitkabir.com.tr/Files/Dergi/Anitkabir-Dergi-72.pdf> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].
2. Ergün Aybars. Atatürk ve Türk Devrimi // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl: Haziran 1991, Cilt: 1, Sayı: 1, 21 s. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/233135> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].
3. Cemile Şahin, Mustafa Şahin. Düşünceden eyleme: Türk Devriminin düşünce boyutunun uygulamaya yansımaları süreci // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi, Yıl: Güz 2013, Cilt: 13, Sayı: 27, s.137-166. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/237056> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].
4. Cengiz Akseki. Atatürk'ün ölümünün türk ulusal basınına yansımaları (1938-1939) // Belgi Dergisi, Yıl: Temmuz 2016, Sayı: 12, s.202-236. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/417472> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].
5. Nebahat Oran Arslan. Bir liderin ölümü: Kars gazetelerinde 10 Kasımlar (1938-1960) // Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl: Sonbahar 2008, Sayı: 2, s.47-58. - [https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/02%20\(4\).pdf](https://www.kafkas.edu.tr/dosyalar/sobedergi/file/02%20(4).pdf) [Müraciət tarixi: 27.04.2021].
6. Nurcan Toksoy. Avrupa gazetelerinde Atatürk'ün ölümüyle ilgili olarak çıkan haber ve yorumların türk basınına yansımaları // Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Yıl: Mayıs-Kasım 2006, Cilt: 10, Sayı: 37-38, s.141-186. - <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/789/10129.pdf> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].
7. Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu Ve İlk Cumhurbaşkanı Atatürk / Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Atatürk'ün

hayatı. -<https://www.ktb.gov.tr/TR-96300/ataturk39un-hayati.html> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].

8. Mustafa Kamal Atatürk. Milliyətçilik / Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Eğitim Bakanlığının saytı. -

<http://www.meb.gov.tr/ataturk/Ilkeleri/Milliyetcilik> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].

9. Ahmet Ünal, Gülşah Yıldırım. UNESCO, 1981 Atatürk Yılı // Hukuk Gündemi, Atatürk özel sayısı,2013, 1/34, s.166-168. -

<http://www.ankarabarasu.org.tr/siteler/ankarabarasu/hgdmakale/2013-1/34.pdf> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].

10. “Atatürk” soyadı nereden geliyor? İşte Atatürk’ün nüfus cüzdanı / Qaste 24, 11.11.2019. - <https://www.gaste24.com/gundem/mustafakemal-ataturk-soyadini-kendisi-mi-vermisti-iste-ataturkun-nufuscuzdani-h91912.html> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].

11. Dünyaca ünlü tarixçi Atatürk’ü anlattı / Hürriyet, 18.08.2016. - <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/dunyaca-unlu-tarihci-ataturku-anlattı-40200328> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].

12. Türkiye Büyük Millet Meclisi. Genel Kurul Tutanağı 22. Dönem 1. Yasama Yılı 81. Birleşim 20 Mayıs 2003, Salı. -

https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_b_sd.birlesim_baslan_gic_yazici?P4=9545&P5=B&page1=11&page2=11 [Müraciət tarixi: 27.04.2021].

13. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı sayfası: Atatürk Diyor ki! -

<https://www.ktb.gov.tr/TR-96466/milliyetcilik.html> [Müraciət tarixi: 27.04.2021].

FATIMA SHIRINOVA

Baku State University SABAH Groups

2nd year student of the speciality of History teacher

LEADER OF NATIONAL STRUGGLE AND MODERNIZATION – MUSTAFA KEMAL ATATURK

In the ancient geography of the Turks, from the Oghuzs to the Huns, from Goyturk to the Seljuks, from the Ottomans to the Turkish Republic, we are witnessing three common mechanisms in the study

of Turkish state-building. When the Turks decide to establish a state, they begin the struggle for independence by forming a group of foresight, intelligence and the brain that will govern them. When Gazi Mustafa Kemal Atatürk began to fight for independence, he put this ancient doctrine into practice and created the main brain group that would fight for the first time. It is already the 140th anniversary of Atatürk, and his birth is celebrated every year with great joy and his death with great sorrow. His statue has been erected in 35 countries, and 120 streets and 35 squares are named after him. Atatürk is not a name, his name is Mustafa Kemal. Atatürk is science, Atatürk is knowledge, Atatürk is the horizon, Atatürk is the future, Atatürk is peace, Atatürk is youth. Atatürk is not to look back a hundred years, but to see what will happen a hundred years later!

Keywords: Mustafa Kemal Atatürk, Turkish War of Independence, Turkish Revolution, Modernization, Kamalism.

Daxil olma tarixi: 27.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94(479.24)

FƏXRƏNDƏ MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universiteti SABAH Qrupları

Tarix müəllimi ixtisası üzrə III kurs tələbəsi

fexrendem19113@sabah.edu.az

AZƏRBAYCAN GENERALLARI

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Səidə Quliyeva

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan öz yerləşmə arealı, yeraltı və yerüstü sərvətlərinin zənginliyinə görə daim xarici işğalçıların diqqət mərkəzində olmuş və ardi-arası kəsilməyən hücumlara məruz qalmışdır. Belə bir vəziyyətdə ölkəmizin güclü ordu sisteminə və qəhrəman oğullara ehtiyacı var idi. Məhz xalqımızın belə çətin vəziyyətlərində tarix səhnəsinə çıxan və dövlətimizin ərazi bütövlüyünü qorumaq uğrunda misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərən, yeni müstəqilliyini elan etmiş bir dövlətin ordu sisteminin əsaslarını hazırlayan qəhrəman generallarımızın şərəfli həyat yolu araşdırılması ən vacib məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: Əliağa Şıxlinski, Səməd bəy Mehmandarov, Həzi Aslanov, Akim Abbasov, Polad Həşimov.

Giriş. Azərbaycan xalqının tarixinə nəzər yetirsək, elə bir dövr ola bilməz ki, biz orada vətənpərvər şəxslərin qəhrəman döyüş yoluna rast gəlməyək. XX əsrin dünya tarixində mühüm yer tutan və çox böyük itkiləri ilə yadda qalan müharibələrində qəhrəman generallarımız daim ön sıralarda döyüşmüş və adlarını tarixə əbədi yazdırmışlar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, belə qəhrəman generallarımızın adlarını və tariximizin şanlı səhifələrindəki rolunu yazmaq bitməz. Məqalədə müəyyən tələbləri və məhdudiyətləri nəzərə alaraq 5 nəfər Azərbaycan generalının şərəfli həyat yolu araşdırılmışdır. Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) və İkinci Dünya müharibəsi (1939-1945) dövrlərində qəhrəman generallarımızın faşizmə qarşı mübari-

zəsi, 1918-ci il 28 may tarixində müstəqilliyini yeni elan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ordu sistemində həyata keçirilən tədbirlər, ən nəhayət 2020-ci ildə dövlətimizin ərazi bütövlüyünün bərpası uğrunda mübarizədə adını tarixə əbədi yazdıran qəhrəman generalların hər kəsə nümunə olacaq həyatı və fəaliyyəti məqalənin əsas mahiyyətini təşkil edir. Məqalənin göstərilən başlıqlar altında verilməsinin əsas səbəbi isə Azərbaycanın vətənpərvər oğullarının dünya tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən müharibələrdəki misilsiz xidmətlərini və yazdıqları qəhrəmanlıq salnaməsini az da olsa işıqlandırmaktan ibarətdir.

Birinci Dünya müharibəsi və AXC dövrünün generalları. Birinci Dünya müharibəsi (1914-1918) çox böyük dağıntılara və insan itkisinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan bu müharibədə təkcə iqtisadi deyil, hərbi baxımdan da iştirak etmişdir. Çarizm Rusiyada yaşayan müsəlmanlara etibar etmədiyi üçün azərbaycanlıları orduya rəsmən çağırırmırdı. Lakin ali silkin nümayəndələrindən könüllü olaraq çar ordusu sıralarına gedənlər var idi. Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseyn xan Naxçıvanski, İbrahim ağa Vəkilov və başqaları bu qəbildən idilər.

Rus ordusunun görkəmli artilleriyaçılarından biri **Əliağa İsmayıl Ağaoğlu Şıxlinski** 1865-ci ildə Yelizavetpol quberniyası, Qazax qəzasının Qazaxlı kəndində anadan olmuşdur. Gələcək artilleriyaçının atası İsmayıl ağa cəsur döyüşçü kimi tanınırdı və ailə ənənəsinə görə, oğul da həyatını hərbi xidmətə həsr etməli idi. Hərbi fəaliyyətində araşdırmalar apardıqda onun bir çox sahələrdə ilklərə imza atdığına şahidi oluruq. Yalnız general kimi vəzifəsini bitmiş hesab etməyən bu məşhur sərkərdə həm də hərbi elminin görkəmli alimi idi. Hələ əsrin əvvəllərində hərbi mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilən "Şıxlinski üçbucağı"ndan

təkcə Rusiyada deyil, Fransa, Avstriya, Norveç, İsveçrə və başqa ölkələrin artilleriya məktəblərində dərslük kimi istifadə olunmuşdur (8, s.460). Əliağa Şıxlinski "Üçbucağı"nda artilleriya tarixində ilk dəfə topların gözlə görünməyən hədəfə atəş açmaq texnikasını işləyib hazırlamış və topların təkmilləşdirilməsi işinə bir sıra dəyərli yeniliklər gətirmişdir. O, yeganə azərbaycanlıdır ki, ilk dəfə Fransanın general-lara məxsus fəxri "Legion ordeni" və zabitlərə verilən "Legion xaçı" ilə təltif edilmişdir. Əliağa Şıxlinski generallar arasında ən yaxşı hərbi alimi, alimlər arasında ən məşhur artilleriya generalı idi. Əlli ildən çox nizami orduda qüsursuz xidmət edən Əliağa Şıxlinski həmişə birincilər sırasında olmuşdur. O, dörd müharibənin şahidi, üçünün iştirakçısı olub: 1904-1905-ci illərdə Rus-Yapon (Port-Arturun müdafiəsində), 1914-cü il Birinci Dünya müharibəsində, 1918-ci illərdə isə torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda daşnak Ermənistanına qarşı döyüşüb. *Əliağa Şıxlinski Port-Arturda yaponların basqınına dəf etməkdə fərqləndiyi üçün Ali ehtiramla "İgidliyə görə" medalı və üstü yazılı Qızıl qılıncla təltif olunub (10, s.37).*

Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Şıxlinski gəmilərdən alman desantçılarının çıxarılması ehtimalına qarşı Petroqrada artilleriyasının rəisi təyin edilmişdi. Rusiya paytaxtı Petroqrada müdafiəsi şəxsən ona həvalə olunmuşdu. O, şəxsən müdafiə xətti üzrə bütün cəbhəni gəzmiş, batareyə qurğularının yerini və atəş mövqelərinin qurulması qaydasını müəyyənləşdirmişdi (10, s.96). O, aeroplanlardan müdafiəyə böyük diqqət yetirmişdi. Onun təşəbbüsü ilə Petroqrada ətrafında general Rozenberqin sistemi əsasında xüsusi platformalarda 1900-cü il nümunəli, 3 düyümlü tezatan top qurğuları ilə təyyarə əleyhinə müdafiə təşkil edilmişdi. Tezliklə Şıxlinski Şimal-Qərb cəbhəsinin artilleriya müfəttişi vəzifəsinə keçirilmişdi. Orada general tapşırıqların yerinə yetirilməsində artilleriya qruplarına şəxsən rəhbərlik etmiş, geniş miqyasda artilleriya hazırlığı həyata keçirmişdi. Öz nəzəri işləmələrini döyüşün aparılması təcrübəsilə əlaqəndirərək yaradıcılıqla istifadə etmiş, hərbi elmini yeni töhfələrlə zənginləşdirmişdi. O, tezliklə çəpərləmə (mancə) atəşi aparılması üçün təlimat işləyib hazırlamışdı (10, s.96). Əliağa Şıxlinski 1916-cı ildə Krevoda

yaxınlığında alman mövqələrinin yarılması əməliyyatına, Qərb cəbhəsinin onuncu ordu cəbhəsində 1917-ci il iyul əməliyyatının topçuluq cəhətdən hazırlanmasına rəhbərlik etmişdi.

1917-ci ilin dekabrın 11-də Zaqafqaziya Komissarlığı tərəfindən Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından ibarət Müsəlman korpusu yaradılır. “Vəhşi diviziya”nın süvarilərinin əksəriyyəti Müsəlman korpusunun tərkibində təşkil edilən Tatar süvari alayına daxil olurlar (5). Korpusun komandiri general Əlağa Şıxlinski təyin edilir. Bununla da o, Milli Azərbaycan Ordusunun təməl daşını qoymuşdur. *“Hər ağacın öz kölgəsi var, hər millətin də öz ordusu olmalıdır. Biz ordu yaratmasaq milləti qırğına verə bilərik”* – Bu sözlər xalqın azadlıq eşqiylə döyünən bir qəlbın səsi idi (8, s.315). 1918-ci ilin oktyabrında general Əliağa Şıxlinski Gəncədə yeni yaratdığı Milli Azərbaycan Korpusunun əsgərləri qarşısında çıxış edərək demişdir: *“Azərbaycanlılar birdəfəlik bilməlidirlər ki, doğma ordu əsla tənəlxana deyil və onun mövcudluğu hər hansı bir azərbaycanlının maddi rifahını daha da yaxşılaşdırmaq üçün yaranmayıb. Ordu xalqın istinadgahıdır - bura xalqın ləyaqətli oğulları gəlməlidir”* (8, s.465). General Əliağa Şıxlinski bu vətənpərvər çıxışını Gəncədə proporsiyalar məktəbinin birinci buraxılışı münasibətilə söyləmişdir. Əliağa Şıxlinskiyə təkcə hərbi sahədəki uğurlarından danışmaqla kifayətlənməyərək onun Azərbaycan tarixində ilk hərbi memuar müəllifi olduğunu da qeyd etmək vacibdir. *“Xatirələrim”* adlanan hərbi memuarın kitab halında ərsəyə gəlməsində filosof-alim Heydər Hüseynovun xidmətlərini unutmaq haqsızlıq olar, amma təəssüflər olsun ki, amansız ölüm Əliağa Şıxlinskiyə xatirələrini kitab şəklində görməyə imkan verməmişdir. Hərbi tarixinə aid möhtəşəm məlumatlarla zəngin olan bu kitabı əldə etmək üçün professor general-mayor Yevgeni Barsukov Heydər Hüseynovdan kitabın iki nüsxəsini ona göndərməsini xahiş etmişdi və o, fikirlərinin sonunda bildirmişdi ki, *“biz artilleristlərə ilk növbədə artilleriyamızın şanlı tarixini öyrənmək üçün general Əliağa Şıxlinskiyə kitabı əvəzsiz vasitədir”* (8, s.470).

Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarov 1855-ci il oktyabr ayının 16-da Lənkəran quberniyasının Lənkəran şəhərində anadan olmuşdur. Birinci Dünya müharibəsi başlananda Mehmandarov Vladiqafqazda yerləşən 21-ci piyada diviziyasının komandanı idi. Onun diviziyası, müharibənin ilk günlərindən etibarən Qafqaz ordu korpusunun sıralarında döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə rus ordusu heyətində böyük şöhrət qazandı. Bu döyüşlərdə

onun rəhbərlik etdiyi 81-ci Abşeron və 83-cü Samur süvari alayları xüsusilə fərqləndi. 1914-cü il dekabrın 11-də İkinci Qafqaz korpusunun komandiri təyin olunan Səməd bəy Mehmandarov Sena çayı sahillərində, Prasnışa, Xolma və Vilno yaşayış məntəqələri uğrunda alman qoşunları ilə ağır və müvəffəqiyyətli döyüşlər apardı (10, s.328). Bütün müharibə boyu onun rəhbərlik etdiyi korpus düşmənə bir ədəd də olsa top itkisi vermədi. 1914-cü il sentyabrın 15-də keçirilən Lodz döyüşü əməliyyatında general Mehmandarov xüsusilə şöhrət qazandı. Alman generalı Makenzenin qoşunları güclü hücumla İvanqorod şəhərini alıb sürətlə Lodz şəhəri uğrunda əməliyyata başladı. Güclü təzyiqlə geri çəkilən rus ordusu çox ağır vəziyyətdə idi. Səməd bəyin 21-ci piyada diviziyası 81-ci Abşeron, 82-ci Dağıstan, 83-cü Samur və 84-cü Şirvan polklarından təşkil olunmuşdu (10, s.329). Bu polkların hərəsinin özünəməxsus döyüş ənənəsi vardı. Korpus komandanı öz bölmələrinin müqəddaratı üçün təşvişə düşərək Mehmandarovun diviziyasının nə vəziyyətdə olduğunu telefonla ondan xəbər aldıqda, Səməd bəyin telefonda komandirlərə məxsus mərd, qısa cavabı belə oldu: “Vəziyyət ağırdır, hücumu keçirəm”. İki rus diviziyasının geri çəkildiyi bir vaxtda Mehmandarovun diviziyası böyük bir iştahla irəliləyən düşmənə ağır zərbələr vurub onu geri oturtdu. Üç günlük ağır döyüşlərdən sonra İvanqorod şəhərinin hüdudlarına çatıb onu həm-

ləylə aldı. Birinci Dünya müharibəsi tarixində Səməd bəy Mehmandarovun bu müvəffəqiyyətli əməliyyatı alman generalı Makenzenin sürətli planlarını puça çıxardı. Geri çəkilən iki rus diviziyasını isə mühasirəyə düşmək rüsvayçılığından xilas etdi. Bu müharibədə misilsiz qələbələrə görə Səməd bəy Sadıq bəy oğlu Mehmandarova 1915-ci il martın 22-də tam artilleriya generalı rütbəsi verildi. O, qəhrəmanlığı və 1914-cü il sentyabrın 27-29-da apardığı müvəffəqiyyətli döyüşlərə görə üçüncü dərəcəli “Müqəddəs Georgi”, 1915-ci il yanvarın 2-də İkinci dərəcəli “Müqəddəs Vladimir” ordenləri və 1915-ci il sentyabrın 9-10-da İvanqorod şəhəri uğrunda apardığı döyüşlərə görə brilyantla bəzədilmiş “Georgi Silahı” ilə təltif olunub (15). 46 il çar ordusunda xidmət edən Səməd bəy Mehmandarov 1917-ci il martın 27-də tam artilleriya generalı rütbəsinə istefa verdi.

1918-ci il noyabrın 1-də Azərbaycan hökuməti Hərbi Nazirliyin yaradılması haqqında qərar verir. Görkəmli sərkərdəmizin Azərbaycana gəlişini, dar gündə xalqın dayağı olmasını əsgərlər böyük sevinclə qarşılımışdır. Azərbaycanın taleyi həll olunduğu bir vaxtda müdafiə naziri kimi məsul vəzifəyə gələn Səməd bəy Mehmandarov qarşıda duran çətinlikləri çox yaxşı dərk edirdi. Yüz illərlə əsgəri qüvvəsi olmayan bir xalqa qısa vaxtda nizami ordu yaratmaq ağır və məsuliyyətli iş idi. Bir tərəfdən də bu dar gündə Azərbaycan düşmənlərlə əhatə olunmuşdu. Azərbaycan hökumətini tanımaq istəməyən əldəqayıрма Muğan respublikası, ingilis qoşunlarının gəlişi, ağqvardiyaçı general Denikin təhlükəsi, müxtəlif siyasi Hümət, bitərəf sosialist, daşnak partiyaları, pərfelsiz nazirlərin çox olduğu bir vaxtda Səməd bəy Mehmandarov öz xalqına yardım əlini uzatmışdı (10, s.344). Şöhrətli generalımız Səməd bəy Mehmandarovun bu illərdəki (1918-1920) fəaliyyəti xüsusilə böyükdür. Onun yeni ordunun yaradılmasındakı müstəsna rolu, 1918-ci il dekabrın 25-də Azərbaycan xalqına müraciəti, əsgər, zabitlər qarşısında ata nəsihətli çıxışları və nəhayət, güclü Vətən təəssübkeşliyi 40 minə yaxın əsgəri olan nizami ordu yaradılmasına səbəb oldu. Azərbaycan Dövlət Arxivində saxlanılan iki nömrəli qovluqda Səməd bəy Mehmandarovun daha bir vətənpərvərliyinin, milli qürurunun şahidi oluruq. Orada yazılır

ki, 1918-ci ildə ingilis qoşunlarının Azərbaycanda öz ərazilərində olduğu kimi etinasız ağalığı hər b naziri Səməd bəy Mehmandarovu qəzəbləndirmişdir. Nazir onların istilacı hərəkətlərinə etiraz əlaməti olaraq, vaxtilə (Birinci dünya müharibəsi illərində) ingilis komandanlığı tərəfindən təltif olunmuş ordenləri geri qaytararaq qəzəblə demişdir: *“Torpağımı, xalqımı fəth edən ikiüzlü bir ölkənin ordeni mənə lazım deyil. Xalqıma silah qaldıran bir ordunun ordenini gəzdirmək mənim üçün ən böyük təhqirdir”* (10, s.348).

Ümummillə lider Heydər Əliyev 2003-cü ilin iyununda Silahlı Qüvvələr günü münasibətilə Azərbaycan Ordusunun şəxsi heyətinə göndərdiyi təbrikində Cümhuriyyət dövründə aparılan ordu quruculuğuna və bu prosesdə Səməd bəy Mehmandarovla Əliəğa Şıxlinski-nin xidmətlərinə çox yüksək qiymət vermişdir (13).

İkinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan generalları. İkinci Dünya müharibəsi (1939-1945) bəşəriyyətin dəhşətli faşizm və nasist ideologiyasına qarşı mübarizəsi idi. Azərbaycan xalqı da faşizmə qarşı mübarizəyə öz böyük töhfəsini vermişdir. Müharibədə iki dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı, Tank qoşunlarının general-mayoru Həzi Aslanov, ilk dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülən İsrəfil Məmmədov, Adil Quliyev, Qafur Məmmədov, Cəmil Əhmədov, Akim Abbasov, Gəray Əsədov və başqaları görünməmiş qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirmişlər. Bütün bunlarla yanaşı müharibədə qələbə qazanmaq üçün arxa cəbhədə də Azərbaycanın qəhrəman oğulları gecə-gündüz çalışırdılar. İkinci dünya müharibəsi illərində Baltik dənizindən Qara dənizə qədər uzanmış cəbhənin tələb etdiyi bütün benzinin 80%-ni, sürtgü yağlarının 90%-ni Azərbaycan təmin edirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq müharibədə qələbə qazanılmasında Bakı şəhəri ilə müqayisədə qat-qat az rolu olan şəhərlərə “Qəhrəman şəhər” statusu verilməsinə baxmayaraq Bakı şəhərinə bu status verilməmişdir və bu da çox böyük tarixi ədalətsizlikdir.

Həzi Əhəd oğlu Aslanov

1910-cu il yanvarın 22-də Lənkəran şəhərində anadan olub. O, savadını artırmaq üçün Lənkəran şəhər məktəblərinin birində pioner baş dəstə rəhbəri işləyir. 1924-cü ilin oktyabrında Bakıya - Zaqafqaziya hərbi hazırlıq məktəbinə göndərilir. 1938-ci ildə Həzi Aslanov Ukraynanın Kiyev şəhərində hərbi xidmətini davam etdirirdi. Burada o, özünü bacarıqlı bir komandir kimi göstərir. Elə həmin

ildə Kotovski adına 3-cü Bessarabiya süvari diviziya məktəbinin rəisi vəzifəsinə təyin edilir (4). 1939-cu ildə Sovet-Fin müharibəsi başlanan kimi Həzi Aslanov könüllü olaraq Koreliyaya yollanır və döyüşlərdə böyük rəşadət göstərir (Faşist Almaniyası Sovet ittifaqına hücum edərkən Həzi Aslanov Ternopol vilayətində xidmət edirdi). Desant taboruna komandirlik edən Aslanovun döyüşçüləri faşistlərin ilk dəstələrini dəf edib, onlara qarşı igidliklə vuruşurdular. 1941-ci il iyunun 23-nə keçən gecə alman zirehli qoşunları ilə qeyri bərabər döyüşdə Həzi özünü bacarıqlı sərkərdə kimi göstərdi. O, öz döyüşçüləri ilə Donbas ətrafında düşmənin şiddətli hücumlarını düz beş ay dəf etdi, onu ağır tələfata uğrattı. 1941-ci ilin dekabrında Moskva ətrafında vuruşmalarda qəhrəmanlığına görə Qırmızı Ulduz ordeninə layiq görüldü. Xarkov və Stalinqrad ətrafında gedən döyüşlərdə Həzinin başçılığı ilə 55-ci tank briqadasının tankçıları düşməyə ağır zərbələr endirdilər (4). Aslanovun tankçıları vuruşa-vuruşa 40 km-dən artıq yol gedib Stalinqrad-Salsk dəmir yolunu tutub almanları Stalinqrad qruplaşmasının əsas magistralından məhrum etdilər (7). Tanklar düşmənin xeyli qüvvəsini və texnikasını sıradan çıxardı. 1941-ci ilin dekabrında Moskva ətrafında gedən döyüşlərdə göstərdiyi igidlik, qəhrəmanlıq Həzi Aslanova hərbi şöhrəti qazandırdı. Stalinqradın azad olunmasında Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük sərkərdə Həzi Aslanovun böyük xidmətləri vardı. Aslanovun döyüşçüləri Kotelnikovo

yaxınlığında gedən döyüslərdə böyük şücaət göstərdilər. Düşmənin 30 əks-hücumunu dəf etdilər, bir batalyon piyada qoşunu, 30 tankı, 50 avtomobili sıradan çıxardılar (4). Bu döyüşdə göstərdiyi şücaətə görə podpolkovnik H.Aslanov 1942-ci il dekabrın 22-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. O daim öz hərbi biliyini artırmağa səy göstərirdi. 1943-cü il dekabrın 17-dən 1944-cü il aprelin 6-na qədər Həzi Zirehli Tank Qoşunları Akademiyasının birillik təhsil proqramını 3 aya mənimsədi. Sonra yenidən doğma 35-ci qvardiya tank briqadasına qayıtdı. 1944-cü il 13 martda ona tank qoşunları general-mayoru adı verildi. 1944-cü il iyunun axırlarında Belorusiya və I Pri-baltika cəbhəsinin qoşunları hücumə keçdilər. Belorusiyanın iri şəhər və dəmiryollarını azad etdikdən sonra Aslanovun tankları Vilnüsə hücumları davam etdirdilər. Aslanovun briqadası iyunun 24-dən iyulun 13-dək düşməne ağır zərbələr endirdi. Bu döyüşdəki qələbəyə görə 35-ci qvardiya tank briqadası Qırmızı bayraq ordeninə, general özü isə ikinci dərəcəli Suvorov ordeninə layiq görüldü. Mühəribənin ilk günlərindən döyüslərdə iştirak edən kapitan Aslanov Moskva ətrafındakı vuruşmalarda (1941) göstərdiyi igidliyə görə və komandanlığın tapşırığını ləyaqətlə yerinə yetirdiyinə görə Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif edilmişdi. Aslanovun 55-ci əlahiddə tank polku feldmarşal Manşteynin tank ordusunun darmadağın edilməsində xüsusi məharət göstərmişdi. Həzi Aslanova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı vermək haqqında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanında yazılmışdı ki, “cəbhə komandanlığının döyüş tapşırığını nümunəvi surətdə yerinə yetirdiyinə, bu işdə qəhrəmanlıq və şücaət göstərdiyinə, ona tabe olan hissələrə bacarıqla və mətanətlə komandanlıq etdiyinə görə Həzi Əhəd oğlu Aslanova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilsin” (7). Aslanovun polkuna isə qvardiya adı verilmişdi.

Həzi Aslanov 1945-ci il yanvarın 24-də Yelqava şəhəri yaxınlığındakı döyüşdə ağır yaralanır və qəhrəmancasına həlak olur. Lakin qəhrəman generalımızın ölümü ilə bağlı bəzi müəmmalı məqamlar var. Belə ki, məlum məsələdir ki, insanın yanında top mərmisi partlayanda partlayış dalğası və yüzlərlə qəlpə onun bədəninə tanınmaz halla salır. Yaralanan anda Aslanovun əynində olmuş gödəkçə Azərbaycan

can Tarixi Muzeyində qorunur və həmin gödəkçənin yalnız ürək nahiyəsində cəmi bir dəlik vardır. Tibbi sənədlərdən aydın olur ki, Aslanovun yarası ölümcül deyilmiş və ona vaxtında yardım göstərilseydi, həyatını xilas etmək olarmış. Lakin Aslanova adicə sarğı qoyulur, cərrahi əməliyyat isə qeyri-müəyyən səbəblərdən ləngidilir. Nəticədə Həzi Aslanov qan itkisindən vəfat edir (7). Həzi Aslanova ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adının verilməsi haqqında təqdimat sənədləri isə naməlum səbəbdən itirilir. Yalnız 1991-ci ildə, ölümündən 46 il sonra xalqımızın igid oğluna ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir.

General-mayor Akim Abbasov

1911-ci il yanvar ayının 25-də Zəngəzur bölgəsinin Ərikli kəndində anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında hər iki valideynini itirən Akim Abbasov dayısı Ələkbər Ələkbərovun himayəsində böyümüşdür. Naxçıvanda olarkən 1923-cü ildə 3 saylı Zəhmət məktəbinin uşaq evinə köçürülmüş və təhsilini orada bitirmişdir. 1927-1930-cu illərdə Fəhlə-Kəndli Qızıl Ordusunun Zaqafqaziya hərbi hazırlıq məktəbində təhsil almışdır. Təhsilini bitirdikdən sonra Tbilisiyə, Zaqafqaziya quru qoşunlarının hərbi

kurslarına yollanır və Bolşeviklərin Ümumsovet Kommunist Partiyasının üzvü olur. 1932-ci ildə 77-ci dağ atıcı taqımının komandiri təyin edilir. Daha sonra isə 76-cı atıcı diviziyanın əməliyyat şöbəsinin qərargah rəisi təyin olunur (1). Müharibənin ilk günlərindən Cənub-Qərb cəbhəsində döyüşlərə qatılmış, xüsusilə Donbas yaxınlığında özünü qorxmaz, igid və şücaətli qəhrəman kimi göstərmişdir. 1941-ci ildə komandanlığın əmrinə əsasən Poltava vilayətinin Poltava-Xarkov dəmir yolu ətrafında müdafiə döyüşlərində düşmənin arxasına keçərək diviziyanın 137-ci atıcı alayını mühasirədən çıxarmışdır. 207-ci atıcı alayın komandiri vəfat etdikdən sonra alayın idarəsini öz

üzərinə almış və alaya Şoloxov istiqamətindəki əks-hücumda komandanlıq etmişdir. Əks-hücum zamanı düşmən şimali Don istiqamətinə atılmış və 17 yaşayış məntəqəsi azad olunmuşdur. Hərbi əməliyyatı uğurla yerinə yetirdiyinə görə mayor hərbi rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1942-ci ildə milli hərbi birləşmələr yaradıldıqda mayor Akim Abbasov azərbaycanlılardan təşkil olunan 402-ci milli atıcı diviziya-sının qərargahının əməliyyat şöbəsinin rəisi, diviziya qərargahının rəis müavini, az sonra isə alay komandiri təyin edilmişdi (1). Həmin ilin avqustunda diviziya Şimali Qafqazda faşizmə qarşı hərbi əməliyyatlara cəlb edilmişdi. Xüsusilə, Cənub, Cənubi-Qərb, Şimali Qafqaz və başqa cəbhələrdə Akim Abbasovun komandanlıq etdiyi hərbi hissələrin döyüşçüləri düşməyə ağır itkilər verib. 1942-ci ildə "Qızıl Əsgər" qəzeti Ukrayna cəbhəsindən yazırdı: *"Abbasov yoldaşın hissəsi bir neçə gün ərzində 34 kilometr irəliləmişdir. 4 yaşayış məntəqəsini, 2 müqavimət məntəqəsini düşməndən azad etmiş, almanların 79 tankını, 3 avtomobilini, 2 radiostansiyasını məhv etmişdir"* (1). Bu kimi materiallar yüzlərlədir. Polkovnik A.Abbasov diviziya komandirinin müavini, motorlaşdırılmış nişançı diviziyası komandiri vəzifələrində 13 il çalışmışdır. 1953-1956-cı illərdə polkovnik Akim Abbasov M.V.Frunze adına Hərbi Akademiyada təhsil almış və ona general-mayor rütbəsi verilmişdir və bu rütbədə 12 ildən çox diviziyalara komandirlik etmişdir (2, s.158). Hərbi xidmət dövründə 2 dəfə "Qırmızı Bayraq" ordeni, 2 dəfə "Qırmızı Ulduz" ordeni, "1941-1945-ci illər Böyük Vətən müharibəsində Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalı, "SSRİ Silahlı Qüvvələri veteranı" medalı, "Qafqazın müdafiəsinə görə" medalı, "Döyüş xidmətlərinə görə" medalı və bir çox fəxri fərmanlarla təltif olunur. 1967-ci ilin iyun ayından 1979-cu ilədək Azərbaycan SSR-i Avtomobil sənayesi nazirinin müavini, 1982-ci ildən ömrünün sonunadək Azərbaycan SSR-i mərkəzi komitəsi sədrinin sülhün müdafiəsi üzrə müavini vəzifələrində işləmişdir. 25 aprel 1989-cu ildən Bakı şəhər Müharibə veteranları komitəsinin sədri vəzifəsinə seçilmişdir (2, s.158). 90-ci illərin əvvəllərində ölkədə baş verən özbaşnalıq, kaos vəziyyəti onu dərindən narahat edirdi. Erməni faşistlərinin 26 fevral 1992-ci ildə Xocalıda törətdikləri soyqırım

xəbəri onu dərindən sarsıtdı və səhəri gün, 27 fevral tarixində bu vəhşiliyə dözməyib "Səbr etmək kifayətdir, hamı bir amal uğrunda birləşsin, qeyrət qılıncları qınından çıxırsın",- deyərək dünyasını dəyişmiş və Fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir.

Qarabağ müharibəsi və Polad Həşimovun qəhrəman həyat yolu. Şahidi olduğumuz İkinci Qarabağ müharibəsi 2020-ci il 27 sentyabr tarixində başlanan və müzəffər ordumuzun şərəfli döyüş yolu nəticəsində Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi ilə nəticələnən tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir. Bildiyimiz kimi, 30 ilə yaxın bir müddətdə Ermənistan Azərbaycanın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan ərazilərini işğal altında saxlayırdı. Bu işğal nəticəsində torpaqlarımızın təxminən 20 faizi Ermənistan tərəfindən zəbt edilmiş, bir milyondan çox azərbaycanlı öz torpaqlarından didərgin salınmışdır. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri və bu günə qədər davam edən kütləvi qırğınların intiqamını xalqımızın mərd oğulları mənfur düşmənimizdən fərqli olaraq hərbi meydanında qazandığı haqqı qələbə ilə almışdır.

General Polad Həşimov - Artıq bu ad bizim üçün əfsanədir, dillər əzbəridir. Son 30 ildə Azərbaycan milli ruhunu özünə qaytaran bir zirvədir. Polad Həşimov haqqında söylənilən xatirələri, onun necə mərhəmətli bir şəxs, xidmətdə olan əsgərlərə sanki bir ata nəvəsi ilə davranmasını göstərən fikirləri söyləməklə bitməz. Filo-

sof şair Hüseyn Cavidin "həyat var ki, ölüm qədər kədərli, ölüm var ki həyatdan da dəyərli" misraları sanki Polad Həşimov haqqında deyilmişdi. Çünki Polad Həşimovun qəhrəmancasına şəhid olması nəticəsində bir millətin ruhu oyandı, dirçəldi, varlığını sübut edən gücə qovuşdu (11, s.7).

Polad İsrayil oğlu Həşimov 2 yanvar 1975-ci ildə Sumqayıt şəhərində anadan olmuşdu. Əslən Qəbələ rayonunun Vəndam kəndindəndir. Orta təhsilini Sumqayıt şəhərində almışdır. 1992-ci ilin de-

kabr ayında Ağdam rayonunun Mərzili və Novruzlu kəndlərinin müdafiəsində, 1993-cü il hadisələri zamanı dövlət çevrilişinə cəhdin qarşısının alınmasında, Füzuli rayonunun kəndlərinin azad edilməsi ilə nəticələnən uğurlu əməliyyatlar keçirmiş, 702-ci motoatıcı briqadanın hazırlığında iştirak etmişdir. Həmçinin, 1994-cü ilin fevral ayında Murovdağı silsiləsində “Güzgü”, “Koroğlu” dağı və “Ömər” yüksəkliklərinin alınması uğrunda vuruşmuşdur. Həmin ildə Türkiyə Respublikası İstanbul şəhərində yerləşən “Tuzla Piyada Məktəbi”ndə üç aylıq kurs keçmiş, hərbi təhsilini təkmilləşdirmişdi (14, s.7). Polad Həşimov Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 2003-cü il tarixli əmri ilə “Hərbi xidmətlərə görə” və 25 iyun 2009-cu il tarixli əmri ilə “Vətən uğrunda” medalları ilə, 24 iyun 2014-cü il tarixli əmri ilə “Vətənə xidmətə görə” III dərəcəli ordeni ilə, 2016-cı il Aprel döyüşlərində göstərdiyi xidmətlərə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 aprel 2016-cı il tarixli əmri ilə “Vətənə xidmətə görə” II dərəcəli ordeni ilə mükafatlandırılmışdı (11, s.7). Həmçinin Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirinin müvafiq əmrləri ilə “Qüsursuz xidmətə görə” medalının hər üç dərəcəsi, “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin 10 illiyi (1991-2001)”, “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 90 illiyi (1918-2008)”, “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin 95 illiyi (1918-2013)”, “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 100 illiyi (1918-2018)” yubiley medalları, “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri Veterani”, “Hərbi xidmətdə fərqlənməyə görə” III dərəcəli medalı ilə təltif olunmuşdu. Həşimov 2016-cı ilin 2-4 aprelində cəbhə boyu baş verən döyüşlər zamanı Talış qəsəbəsi uğrunda gedən döyüşləri aparan 1-ci Ordu Korpusunun Qərargah rəisi olub. 2019-cu il iyunun 25-də Polad Həşimova general-mayor ali hərbi rütbəsi verilmişdi (14, s.7). Həşimov daha sonra Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin 3-cü Ordu Korpusunun Qərargah rəisi təyin olunur. General-mayor 2020-ci il iyulun 14-də Tovuz istiqamətində baş verən şiddətli döyüşlər zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin hücum cəhdinin qarşısını alarkən qəhrəmancasına şəhid olur. Bununla da, Polad Həşimov İsmət Qayıbov və Məhəmməd Əsədovdan sonra, 1988-ci ildən etibarən başla-

yan Qarabağ müharibəsində həlak olan üçüncü Azərbaycan generalı olmuşdur. 2020-ci ilin avqust ayında “Qanun” Nəşriyyatı tərəfindən general-mayor haqqında "Polad generalımız" adlı kitab nəşr edilmişdir. Qəbələ şəhərində Şəhidlər Xiyabanının yerləşdiyi küçəyə Polad Həşimovun adı verilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 dekabr 2020-ci il tarixli sərəncamı ilə general-mayor Polad Həşimov Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində xüsusi xidmətlərinə və döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirərkən göstərdiyi igidliyə görə ölümündən sonra “Azərbaycan Milli Qəhrəmanı” fəxri adına layiq görülmüşdür.

Torpağı vətən edən şəhidimin qanıdır.
O bir xalq qəhrəmanı, o bir xalq dastanıdır.
Polkovnik, mayor, gizir, ya da sıravı əsgər,
Polad Həşimov adlı namuslu generaldır.

Nəticə. Azərbaycan öz coğrafi mövqeyi və təbii sərvətləri səbəbindən mütəmadi olaraq böyük oyunların mərkəzinə çevrilmiş, bir çox fəlakətlər və müsibətlərlə qarşılaşmışdır. Bununla yanaşı özünü-təsdiq və özünüdərək prosesinin ən çox inkişaf etdiyi məkanlardan biri olmuşdur. Biz bu prosesin ən bariz nümunəsini hər b sahəsinə öz qəhrəmanlıqları ilə imza atmış generallarımızın timsalında görə bilərik. Həmin generallar ki, ərazi bütövlüyü, xalqın rifahı üçün son nəfəsinə qədər mübarizə aparmış və qəhrəmancasına şəhidlik zirvəsinə ucalmışdılar. Belə generallarımızın yazdığı qəhrəmanlıq salnaməsini bilmək və onu layiqincə davam etdirmək hər bir Azərbaycan vətəndaşının ən ümdə vəzifəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Аббасов Аким - участник Великой отечественной войны, генерал-майор / Энциклопедия «Неизвестные» бакинцы. - https://www.baku.ru/enc-show.php?cmm_id=276&id=181776&c=1752 [Müraciət tarixi: 29.04.2021].

2. Bərəkət.Ə. Şərqi qapısı Naxçıvan diyarı: sosial-iqtisadi oçerk: I cild. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2006. s.340. - https://ebooks.az/book_DXiS1b8C.html [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
3. Əliyeva S. Azərbaycanlıların Böyük Vətən müharibəsində iştirakı / 1905.az, 26.04.2020. - <https://1905.az/az%C9%99rbaycanlilarin-boyuk-v%C9%99t%C9%99n-muharib%C9%99sind%C9%99-istiraki/> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
4. Hüseynova L.Sərkərdə ömrü / “Azərbaycan ordusu” qəzeti, №6, 15 yanvar 2020. - <https://mod.gov.az/az/pre/29827.html> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
5. Quliyeva S. I Dünya müharibəsi illərində Türk-Müsəlmanlardan təşkil olunmuş “Vəhşi Diviziya” və Türkmən Tekin Süvari Alayı // Tarix və onun problemləri jurnalı, № 4 2015, s.24-33.
6. Muhammet Kemaloglu. Topçu General Aliğa Şıxlinski // Akademik Bakış Dergisi, Sayı: 37, Temmuz-Ağustos 2013, s.1-19. - http://turkoloji.cu.edu.tr/pdf/muhammet_kemaloglu_topcu_general_a_liaga.pdf [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
7. Məmmədova T., Abbasova L. Qəhrəmanlıq unudulmur. Həzi Aslanov- 100 (Bibliografik yaddaş). Gəncə, 2010. - <https://gencekitab.az/docs/hezi-aslanov.pdf> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
8. Nəzirli Ş. Güllələnmiş Azərbaycan Generalları. Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2006, 624 s.
9. Nəzirli Ş. General Əliğa Şıxlinski ömrü. Bakı, Uğur nəşriyyatı, 2005, 248 s. - https://ebooks.az/book_HEXT8Cpo.html [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
10. Nəzirli.Ş. General Əli Ağ Şıxlinski və silahdaşları. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2012, 496 s. - <http://anl.az/el/Kitab/92811.pdf> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
11. Sadiq Ş. General Polad Həşimov xatirələrdə. Bakı, Hədəf nəşrləri və “XAN ” nəşriyyatı, 2020, 268 s. - <https://1000kitap.com/kitap/general-polad-hsimov-xatirlrd--236315> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].

12. Süleymanov M. Mehmandarov: Həyatı, xidmət yolu və silahdaşları. Bakı, Hərbi Nəşriyyat, 376 s. -

<https://www.kitabxana.net/files/books/file/1469991109.pdf>

[Müraciət tarixi: 29.04.2021].

13. Süleymanov M. Ulu öndər Heydər Əliyev və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti generalları. Cümhuriyyət-101 / AzərTAC, 17.05.2018. -

https://azertag.az/xeber/Ulu_önder_Heyder_Aliyev_ve_Azərbaycan_Xalq_Cumhuriyyeti_generallari-1163937 [Müraciət tarixi: 29.04.2021].

14. Şərifli Y. Şəhidliyin Polad zirvəsi. General-mayor Polad Həşimov xatirələrdə. Bakı, 2020, 82 s. -

<https://www.kitabyurdu.org/kitab/2377-sehidliyin-polad-zirvesi.html>

[Müraciət tarixi: 29.04.2021].

15. Şüküroğlu L. Azərbaycanın ilk ordu generalı: Səməd bəy

Mehmandarov – Xalq Cümhuriyyəti-100 / 525-ci qəzet, 21.02.2018.

- https://525.az/?name=xeber&news_id=95001 [Müraciət tarixi: 29.04.2021].

FAKHRANDA MAMMADOVA

Baku State University SABAH Groups

3rd year student of the speciality of History teacher

AZERBAIJANI GENERALS

Along with the generals mentioned in the article, dozens and hundreds of Azerbaijani generals have always been at the forefront of the struggle against the enemy and have shown unparalleled heroism. In the person of these generals, Aliaga Shikhlinisky for the defense of Petrograd in the First World War, Samad bey Mehmandarov's unparalleled heroism during the Lodz operation, The invaluable role of Hazi Aslanov and Akim Abbasov in the victory over fascism, It is the duty of every Azerbaijani citizen to always remember and pass on to future generations the heroic chronicle of

our dear General Polad Hashimov, who united the sons of Azerbaijan during the Second Karabakh War and inspired them to victory.

Keywords: Aliaga Shikhlinsky, Samad bey Mehmandarov, Hazi Aslanov, Akim Abbasov, Polad Hashimov.

Daxil olma tarixi: 29.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

FİDAN HAJIBALAYEVA

*1st year master student of the New and Modern History
of European and American countries of Baku State University*

fidanhacibalayeva@gmail.com

THE OTTOMAN EMPIRE: ENTRY INTO THE WWI

Scientific Advisor:

PhD in history Zarifa Nazirli

Baku State University

World War I has a special place in human history. It was a war which resulted in collapse of armies, economies and empires. Ottoman Empire was one of these empires. On the eve of the war the Ottoman Empire experienced great political changes. Throughout 19th century Ottomans maintained balanced foreign policy. But it became impossible to do so in early 20th century. Considering its geopolitical location Ottomans understood that it would be impossible to maintain neutrality during upcoming war. So the government started seeking allies. Eventually it turned out that they allied themselves with Germany. Inside the government there were opposite views, not many wanted such an alliance with Germany. While trying to delay entry to the war by any means because of its military and economic conditions, Ottomans found themselves drawn into it.

Keywords: The Ottoman Empire, Germany, Souchon, Goeben and Breslau, Russia.

Introduction. Considering how it could eliminate the political and military losses of the Tripoli and Balkan Wars, the economic collapse and the deteriorating national morale, the Ottoman Empire felt the danger of an unexpected war right beside it in the summer of 1914. While some of the public opinion of the country thought that avoiding the winds of this approaching war and that a new and great war would lead to the disaster of the country, the other section

thought that this war to be fought with the appropriate allies would mean both the recovery of the lost lands and the protection of the territorial integrity. When the reasons of this war and the states very eager to enter the war are examined well, it is seen very difficult for the Ottoman State, which has territories with very high strategic and economic value, to stay out of the war because the Ottoman country was a very important and attractive target for both blocs that participated in the war.

Search for Allies. After the Balkan War, the Union and Progress Government, which had full power, tried to take measures to overcome the shock of the Balkan War and to heal its wounds. For this, first of all, the army, which suffered a great defeat in the war, was reorganized. Some revisions were made to the command staff of the army and a military delegation was brought in from Germany to reform the army (1, p.2). One of the notable aspects of Ottoman diplomacy during the July crisis was the openness of the Port to the conclusion of a defensive alliance with almost any European power. Considering that being close and ally with Britain within the Allied Powers Bloc, which is seen as a great threat to the Ottoman Empire, would mean the preservation of territorial integrity, the Union and Progress appointed Javit Bek in 1911 and a letter to the British Minister of Maritime Affairs, Winston Churchill was sent. The attempt failed after Britain declared that it did not want to sign an agreement with any state other than Japan. After the Tripoli and Balkan Wars, on May 6, 1913, the Ottoman Empire felt the need for an ally more strongly and decided to make a new initiative before England. However, the proposal was rejected by the UK for the second time (7, p.4-5).

The Ottoman Empire, which wanted a strong protection against the Russian threat, turned to France this time, Jemal Pasha went to Paris on July 14, 1914, hoping to sign an alliance between the Ottoman Empire and France. An agreement with France will also help the state's financial issues be settled. However, France refrained from even participating in the alliance negotiations with Turkey and igno-

red Turkish demands on this matter. France avoided acting without the knowledge and will of its allies. Minister of Internal Affairs Talat Bek met with Russian Tsar Nicholas II on May 10, 1914 in Livadia, but Russian Foreign Minister Sazanov stated that an agreement would not be possible without the approval of England and France (9). Hüseyin Cahit Yalçın confirms that the Entente States did not look favorably on any alliance with the following words. “No European state could accept the Ottoman Empire as its ally. Because it was wanted that it be disintegrated and disappeared, not that it lived” (2, p.381).

The outbreak of war in Europe caused alarm throughout the Ottoman Empire. The conclusion of a defensive alliance to preserve territorial integrity became a matter of survival for the empire. From Jemal’s report, the Young Turks knew that they had no chance of concluding such an agreement with France. On August 1, three days before the declaration of war on Germany, the British government requisitioned dreadnoughts built by order of the Ottoman Empire. The news stunned Jemal Pasha, who, as minister of the sea, saw the new ships as the basis for the modernization of the Ottoman navy (3, p.71). Since the construction of the ships was paid in full, largely through public contributions, the British decision to requisition the ships was perceived by the Ottomans as a national humiliation and ruled out the possibility of any agreement between Great Britain and the Ottoman Empire. The very next day, August 2, 1914, the Ottomans concluded a secret treaty of alliance with Germany. The Ottoman-German military cooperation that started around 1835 and especially increased in 1882 had already prepared a serious ground for this alliance. As a result, the Turkish-German alliance did not come about as a result of the *fait accompli*, on the contrary, it was the result of military relations on a very serious ground and intensive diplomatic negotiations.

Agreement with Germany. It was not easy for the Ottoman state to take the side of Germany until the agreement was signed. The reason for this was because of Germany’s hesitation to accept the

Ottoman state as an ally. As a matter of fact, the reports of both the German Ambassador Wangenheim in Istanbul and the German Military Mission who came to Istanbul at the end of 1913 on the Ottoman state and army were always in a negative direction until the second half of July. The incredible defeat of the Ottoman state in the Balkan Wars of 1912-1913 contributed greatly to this. In this war the state of the Ottoman state gave no one hope for an alliance. What changed the opinion that the Ottoman state could not help but be a “burden” to the country with which it would be allied in the event of an alliance was due to the disruption of a two-fronted European war plan called the Schlieffen-Plan. However, the events that took place at the end of July 1914 made this plan inapplicable. France and Russia had declared mobilization at the same time, so before Germany started an attack, these two countries took precautions against Germany and thwarted Germany’s plan to fight first on the western front and then on the eastern front (5, p.40-41).

In the alliance agreement signed on August 2, a two-way benefit was expected from the Ottoman state. The first is to take advantage of the geostrategic position of the Ottoman state to open a front to the Russians from the Caucasus and the Black Sea, and consequently to reduce the burden of Germany by directing some of the Russian forces on the eastern front of Germany to these fronts. The second is to mobilize the world’s Muslims in favor of the German-Ottoman alliance by taking advantage of the caliph titles of the Ottoman sultans. According to this secret agreement if war breaks out, Germany will leave its military delegation in the Ottoman army to serve under the Ottoman State. This delegation will have command duty and authority in the direction and administration of the army in accordance with the agreement reached between the Minister of War and the Head of the German Military Delegation. If the Ottoman lands were threatened by Russia, Germany made a commitment to protect these lands with weapons when necessary. This secret agreement was capable of saving the Ottoman administration from the political isolation it fell into, providing the military and economic

support it needed, and deterring possible threats to a certain extent, but it was capable of immediately dragging the state to war alongside Germany. Four people, who had the authority and knowledge about the agreement, had signed the agreement in order to be included in the war as soon as possible with Germany which they believed would definitely win the war and being aware of all kinds of developments. In this way, they both found a strong ally they lacked and provided a support that they could overcome economic and military difficulties. As can be seen, despite the signing of an alliance treaty with Germany on August 2, 1914 and the official establishment of an alliance bond, there was no established direction in the cabinet or even in the Minister of War Enver Pasha, who took the greatest role in the signing of the treaty. Enver Pasha, Minister of war and Talat Bek, Minister of internal affairs, thought that war should be immediately entered on Germany's side, Jemal Pasha, Minister of Navy, argued that war should not be entered before the result of the negotiations with Russia and the mobilization was completed, while Javit Bek, Minister of Finance, directly refused to enter the war with the major European states (4, 174-178).

On the eve of the signing of the pact with Germany, Minister of War Enver Pasha announced a general mobilization. The mobilization, which produced the effect of a bomb exploding in the empire, was intended to demonstrate to the German allies that the Young Turks were ready to fulfill their obligations.

Goeben and Breslau crisis. Shortly after the declaration of war on France, a German Mediterranean squadron headed for the coast of North Africa to prevent the transfer of French troops from Algeria. On 4 August, the battle cruiser Goeben and the light cruiser Breslau shelled the coastal Algerian towns of Bon and Philippeville. This raid resulted in loss of life and panic along the North African coast. Great Britain, which on the same day declared war on Germany, ordered its Mediterranean fleet to sink the German ships. However, there was no conflict between them. The enraged French immediately joined in the pursuit of the Goeben and Breslau, and in an attempt to escape their

pursuers, the German cruisers moved into the eastern Mediterranean (7, p.14-17).

The German Admiralty has already given the order to the commander of the Mediterranean squadron, Rear Admiral Wilhelm Souchon, to send the ships into Turkish waters. At a meeting with the German ambassador and the head of the military mission Liman von Sanders, held in Istanbul on August 1, even before the conclusion of a defensive alliance with Germany, Enver Pasha himself asked to send German warships to Ottoman waters. Ambassador Wangenheim secured the consent of Berlin in the hope that German ships would allow Turkey to be drawn into the war and open a new front with Russia. Goeben and Breslau arrived in front of the Dardanelles on 10 August and wanted to enter. The request was immediately forwarded to Istanbul. As it can be understood from the grand vizier's meeting with the Russian Ambassador on 8 August, it is understood that he was also aware of this situation. The cabinet members would only be informed of such an important issue that could put the government and the state into trouble, on August 11, the day after the ships entered the Dardanelles Strait (4, p.182-184).

The Ottoman State through a practical solution, reported that the ships were purchased from Germany. The Turkish flag was hoisted on the ships on 16 August 1914 and the crew of the ship was dressed in a fez. Goeben was named "Yavuz" and Breslau was called "Midilli". Thus, the ships joined the Turkish navy. The Ottoman Empire, which wanted to get rid of diplomatic loneliness in the political arena, had the opportunity to get closer to a great state thanks to this event. However, this event will be an important stage that will drag the Ottoman Empire to war (2, p.333).

Attack on Russia. Germany, on the other hand, was increasing the pressure of the Ottoman Empire to enter the war as soon as possible. Because the German army was defeated in the Marne and the Austrians were in a very difficult situation against the Russians, Germany was faced with a two-front war. For this reason, they urgently needed the support of the Ottomans. (8) In addition, the

Germans believed that Bulgaria and Romania would immediately enter the war on the side of the allied states with the participation of the Ottomans in the war. The Young Turks continued to feed their ally with promises to enter the war, while demanding help with finances and military equipment. In mid-September, the German Minister of War, General Erich von Falkenhain, refused to comply with any further “requests for officers, artillery and ammunition ... until the Ottoman Empire finally begins military action against Germany’s enemies.” Berlin believed that the transfer of “Goeben” and “Breslau” provided the Ottoman fleet with everything it needed to start hostilities against Russia and establish naval dominance in the Black Sea. The Germans agreed to lend money in exchange for entering the war, and they wanted the Ottomans to enter the war on October 20, when the loan agreement was signed. However, despite the promise given to the Germans, the ministers who wanted to remain neutral in the Ottoman Government were in the majority. When it became difficult to convince them, the Black Sea incident, which was carried out with two German ships, caused the Ottomans to join the war immediately (10). On October 24, Minister of the Navy, Jemal Pasha, gave Admiral Souchon the fatal order to set off for maneuvers in the Black Sea. However, Enver Pasha handed Souchon a second secret package of orders, in which he instructed the Ottoman fleet to attack Russian warships without declaring war. The admiral agreed to leave the envelope with Enver’s orders sealed until he received a radiogram with instructions to open it. However, as soon as the German ships, which changed their flag, entered the Black Sea on October 27, 1914, the Ottomans lost the initiative. When Enver failed to transmit the radio message to Souchon, the German admiral took the initiative and attacked Russian bases on the Crimean coast on October 29, sinking a gunboat and a minelayer. Goeben also fired at Sevastopol. The next day, the Ottoman government issued a statement condemning Russia’s attack on the Ottoman fleet. In the reply given by Russia on 1 November, the claim that Russian ships caused the Black Sea incident was rejected after it was

stated that the war had actually begun, and it was stipulated that the German officers in Ottoman service should be sent to their countries within 24 hours in order to start the negotiations. However, after the Ottoman Empire did not accept this condition, on November 2, 1914, Russia declared war on the Ottoman State.

A very important information is that these attempts of the Germans to make Turkey enter the war by bombing the Russian targets in the Black Sea were learned by the Russians since the beginning of September. The Russian Embassy regularly sent such news gathered from news sources in Istanbul to Sevastopol. They knew exactly the Germans' intention of such an attack on September 19. On October 28th, the news had come that "Turks will attack suddenly". Even Russian newspapers had written about this attack "weeks ago". However, although the Russians had received the news of this attack about a month ago, they had not made any preparations. Russian Chief of General Staff, Nikolayovich, banned Naval Commander to meet Turkish warships in the Black Sea as required by the "strategy". Again, although the Russians knew that the Turks were sailing to the Black Sea, they sent the mine ship from Yalta to Odessa. In this way, the Russians facilitated the attacks of the Turks in the Black Sea (6). After Russia, on 3 November 1914, the British and French ships bombarded the Seddülbahir and Kumkale fortifications and declared war on the Ottoman Empire. In response to these attacks of the Entente States, the Ottoman Government declared that they waged war on the Entente States on November 11 and the Jihad was declared on 14 November.

Conclusion. The WWI ended with the collapse of Ottoman Empire. Thus from this point of view it is important to search the process and the reasons of Ottomans' entry into the war. When the war started the government was still indecisive about the war. On the other hand, the issue of sharing the lands of the empire, which the fighting sides called "sick man", could not be excluded from war. Moreover, the geopolitical and geostrategic position of the country did not allow to remain neutral in any world war either. The

inconclusive alliance offers made to the Entente States required the Ottoman Empire to show closeness to Germany in order to continue its existence. In addition, considering the conditions of the Ottoman Empire, the fact that an agreement was made at least on equal terms made the Ottomans feel more secure and was an important factor in realizing cooperation with Germany.

REFERENCES

1. Ahmet Ali Gazel. Almanya ile İttifak Antlaşması Yapması İçin Said Halim Paşa'ya Verilen Yetki Belgesinin Tarihi Meselesi // Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Temmuz 2019, Cilt:5, Sayı:2, s.170-183. Available from: <https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=makale-detay&Alan=sosyal&Id=hpNcl3QBu-adCBSEF2cL> [Accessed: 29.04.2021].
2. Ali Kaşiyuğun. Osmanlı Devletinin 1.Dünya Savaşı'na Girmeden Önceki İttifak Arayışlar // History Studies, Volume 1/1 2009, s.318-341. Available from: <http://www.cihanharbi.com/osmanli-devletinin-1-dunya-savasina-girmeden-onceki-ittifak-arayislari/> [Accessed: 29.04.2021].
3. Eugene Rogan. The Fall of the Ottomans: The Great War in the Middle East, 1914-1920. Basic Books: 2015, p.512. Available from: <https://book4you.org/book/2495204/5aecfc> [Accessed: 29.04.2021].
4. Fətəliyev Məmməd. Türkiyə, Yunanıstan və böyük dövlətlər Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və illərində. Bakı: Bakı Universiteti, 2005, 359 s.
5. Kadir Kon. Yüzüncü Yılında (Öncəsi və Sonrasıyla) Birinci Dünya Savaşı (1914-2014) // TYB AKADEMİ Sayı:11, Mayıs 2014, İstanbul Teknik Üniversitesi, s.37-49. Available from: <https://www.tybakademi.com/kitap/akademi11.pdf> [Accessed: 29.04.2021].
6. Necmettin Alkan. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşına Nasıl Girdi? / Beyaz Tarih, 06.05.2017. Available from:

<https://www.beyaztarih.com/osmanli-tarihi/osmanli-devleti-birinci-dunya-savasina-nasil-girdi> [Accessed: 29.04.2021].

7. Yavuz Özgüldür. İttifaktan Savaşa: 2 Ağustos 1914 Tarihli Osmanlı - Alman İttifak Antlaşması ve Yansımaları // Ankara Üniversitesi, SBF Dergisi, 2019, s.18. Available from:

https://sbfdergi.ankara.edu.tr/dergi/erken_gorunum/1655---Yavuz-Ozguldur.pdf [Accessed: 29.04.2021].

8. Muzaffer Albayrak. I Dünya Savaşı Başlıyor ve Osmanlı Devleti Savaşa Giriyor / Bilim ve Teknik, TÜBİTAK. Available from:

<https://canakkale.tubitak.gov.tr/?q=content/i-d%C3%BCnya-sava%C5%9F%C4%B1-ba%C5%9F%C4%B1yor-ve-osman%C4%B1-devleti-sava%C5%9F-giriyor> [Accessed: 29.04.2021].

9. I Dünya Savaşı Öncesi Osmanlı Devleti'nin İttifak Anlayışları / Bilgi Al. Available from: <https://www.bilgial.com/i-dunya-savasi-onesi-osmanli-devletinin-ittifak-arayislari/> [Accessed: 29.04.2021].

10. Поворот османов к Германии не был решенным вопросом / LiveJournal, 2018-10-07. Available from: <https://lev-dmitrich.livejournal.com/484455.html> [Accessed: 29.04.2021].

FIDAN HACIBALAYEVA

Bakı Dövlət Universiteti,

Avropa və Amerika ölkələrini yeni və ən yeni tarixi üzrə magistrant

OSMANLI İMPERİYASININ BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNƏ QOŞULMASI

Birinci Dünya Müharibəsi bəşər tarixində xüsusi yer tutur. Bu, orduların, iqtisadi sistemin və imperiyaların çökməsi ilə nəticələnən bir müharibə idi. Osmanlı İmperiyası bu imperiyalardan biri idi. Müharibə ərəfəsində Osmanlı İmperiyası böyük siyasi dəyişikliklər yaşadı. 19-cu əsrdə Osmanlı, balanslı xarici siyasətini davam etdirdi. Ancaq 20-ci əsrin əvvəllərində bunu etmək qeyri-mümkün oldu. Osmanlılar geosiyasi yerini nəzərə alaraq qarşıdakı müharibə zamanı

bitərəf qalmağın mümkün olmadığını başa düşdülər. Beləliklə, hökumət müttəfiq axtarmağa başladı. Nəhayət, Almaniya ilə müttəfiq olduqları ortaya çıxdı. Hökumət daxilində əks fikirlər var idi, çoxları Almaniya ilə belə bir ittifaq qurmaq istəmirdilər. Hərbi və iqtisadi şərtlər üzündən müharibəyə girişi hər vasitə ilə təxirə salmağa çalışsankən, Osmanlılar müharibəyə cəlb olundular.

Açar sözlər: Osmanlı imperiyası, Almaniya, Suşon, Heben və Breslau, Rusiya.

Daxil olma tarixi: 29.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

FİDAN HƏSƏNLİ

Bakı Dövlət Universiteti,

Avropa və Amerika ölkələrini yeni və ən yeni tarixi üzrə magistrant

fidan@hasanli.info

BİRİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ANTANTA DÖVLƏTLƏRİ TƏRƏFİNDƏN OSMANLI İMPERİYASINA QARŞI İMZALANAN GİZLİ SAZIŞLƏR

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Zərifə Nəzirli

Bakı Dövlət Universiteti

Yeni ərazilər tutmaq, kapital yeri və nüfuz dairələri ələ keçirmək istəyən ayrı-ayrı Avropa dövlətləri arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir dövrdə “Xəstə adam” olan Osmanlı imperatorluğunu parçalamaq və torpaqlarını bölüşdürmək məsələsi yenidən gündəmə gəlmişdi. Bu planlar müharibə dövründə daha da genişlənmiş və Antanta dövlətləri arasında gizli sazişlərə çevrilmişdi. Məqalədə, Birinci dünya müharibəsi hələ davam edərkən Osmanlı imperiyasını parçalamaq və torpaqlarını bölüşdürmək üçün Antanta dövlətləri tərəfindən imzalanan bu gizli sazişlərin məqsədləri, mahiyyəti və həyata keçirilməsi məsələlərindən bəhs ediləcək. Sosialist Rusiyanın müharibədən çıxdıqdan sonra nəşr ettdiyi bu müqavilələr müharibədən sonrakı dövrdə də Yaxın və Orta Şərq regionunda dövlətlər arasındakı qarşıdurmaların əsas dayaqlarını təşkil edəcəkdir.

Açar sözlər: Osmanlı İmperiyası, Birinci dünya müharibəsi, Antanta dövlətləri, gizli müqavilələr, torpaqların bölüşdürülməsi.

Giriş. Osmanlı imperiyasının tənəzzülünün sürətləndirilməsi və türklərin hakimiyyəti altında olan torpaqların bölüşdürülməsi siyasəti dünya tarixi ədəbiyyatında “Şərq məsələsi” adını almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq 1815-ci ildə Vyana konqresində rus çarı I Aleksandr tərəfindən ordaya atılan “Şərq məsələsi” ifadəsi bun-

dan sonra Avropa diplomatiyasına yol açmışdır. XIX əsrin II yarısından bu siyasət türklərin Avropadakı torpaqlarının qərbin müstəmləkəçi dövlətləri arasında bölüşdürülməsini, XX əsrdən etibarən isə Osmanlı imperiyasının bütün ərazilərinin ələ keçirilməsi əks etdirmişdir (8, s.81).

XX əsrin əvvəlinə gəldikdə Osmanlı imperiyası əvvəlki gücünü və qüdrətini itirmiş, iqtisadi cəhətdən vəziyyəti olduqca pisləşmişdi. Bu dövrdə kapitulyasiyalardan yararlanan Avropa tacirləri Osmanlı bazarlarında aqalıq edirdilər. Belə ağır zamanda konstitusiyanın elan edilməsini tələb edən inqilab nəticəsində Osmanlı imperiyasında siyasi bir idarəetmə dəyişikliyi baş vermiş, “İttihad və Tərəqqi” komitəsi rəhbərlikdə söz sahibi olmuşdu. 1911-1912-ci illərdə İtaliya-Osmanlı (Trablis) müharibəsi, daha sonra I və II Balkan savaşları (1912-1913) İmperiyanın vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı.

1908-ci ildə İngiltərə və Rusiyanın Reveldəki görüşündə Şərqlə bağlı yeni siyasətləri müzakirə edildi. Daha əvvəl Aralıq dənizindəki maraqları istiqamətində Osmanlı ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən İngiltərə, Osmanlı İmperatorluğunun torpağını paylaşmağı təklif edən Rusiyanın siyasətinə zidd olmayacağını bildirdi. Beləliklə, əsrlər boyu isti dənizlərə çatmaq və boğazlar üçün mübarizə aparan və bu çərçivədə Panславizm siyasəti ilə Balkanlardakı azlıqları Osmanlı İmperiyasına qarşı istifadə edən Rusiya üçün heç bir maneə qalmadı. İngiltərə ilə Rusiya arasındakı siyasi yaxınlaşma əvvəllər Avropada qurulan siyasi blokları aydınlaşdırmaq üçün təsirli oldu. Artıq bir tərəfdə Almaniya, Avstriya-Macaristan imperiyası və İtaliyanın təşkil etdiyi “Üçlər ittifaqı”, digər tərəfdə İngiltərə, Fransa və Rusiyanın qurduğu “Antanta” blokuna qarşı dururdu. Osmanlı imperiyasının geniş ərazisinə və Avropa dövlətləri ilə uzun müddətli müxtəlif problemlərinə görə bu müharibədən kənarda qala bilməyəcəyi məlum idi. Ona görə də Osmanlı hökuməti belə bir müharibədə öz mənafehləri üçün ən uyğun tərəfdə olmaq üçün ilkin danışıqlar apardı. Əvvəla, Fransaya yaxınlaşmağa çalışan Osmanlı imperiyası heç bir uğur qazana bilmədi. Daha sonra İngiltərə ilə müxtəlif danışıqlar aparıldı və Osmanlı imperiyası pulu əvvəlcədən ödəyərək İngiltərədən “Sultan

Osman” və “Reşadiye” adlı iki gəmi aldı. İngiltərə ilə bu şəkildə yaxınlaşacağına ümid edərkən İngiltərə bir müddət sonra həm gəmiləri, həm də Osmanlıların ödədiyi pulu verməyəcəyini açıqladı. Bir mənada İngiltərə və Fransa Osmanlı imperiyası ilə qarşı-qarşıya duracaqlarını elan etdilər. Eynilə Osmanlı imperiyasının Rusiya ilə birgə müharibədə iştirak etməsi təklifi də rədd edildi. Beləliklə son çarə olaraq, dövlətin bir çox sahələrdə birgə fəaliyyət göstərdiyi Almaniya ilə müttəfiq olundu.

Müharibənin ilk günlərindən Osmanlı dövləti öz bitərəfliyini elan etsə də, Almanların təzyiqi ilə müharibəyə daxil olmağa məcbur oldu. Oktyabrın 27-də türk donanmasının Rusiyanın Qara dəniz limanlarını bombardman etməsinə cavab olaraq Rusiya noyabrın 1-də Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdi. İngiltərə və Fransa da noyabrın 5-nə kimi Osmanlı dövlətinə müharibə elan etdilər (2, s.199). Beləliklə, Osmanlı imperiyasının müharibəyə girməsi Antanta ölkələrinin çoxdankı planını - Türkiyəni parçalamaq siyasətini daha da gücləndirdi.

Antanta dövlətlərinin Osmanlı torpaqları üzərində planları. Rusiya rəsmi olaraq Boğazlara hakim olmaq və Şərqi Anadolunu fəth edib İskəndərünə enmək istəyirdi. İngiltərə, Fars Körfəzi və Şattül-Ərəbi Hindistanın bir hissəsi olaraq qəbul edir və Hindistan yolunun və Süveyş kanalının təhlükəsizliyi baxımından Fələstinə qayğı göstərmək istəyirdi. Fransa isə Suriya və Kilikiya ilə maraqlanırdı. İtaliyanın Egey Bölgəsi və Antalyada gözü var idi (1, s.703).

Osmanlı imperiyası müharibədə bir neçə cəbhədə vuruşurdu: Qafqaz və Qalisiya cəbhəsində ruslarla, Makedoniyada yunanlar və fransızlarla, Çanaqqalada İngiltərə, Fransa və İtaliya ilə; Fələstin, Suriya və İraq cəbhələrində ingilis orduları ilə. Belə bir vəziyyətdə artıq Antanta ölkələrinin məqsədi bu dövlətin qaçınılmaz olan parçalanmasından ən çox pay almaq idi. Lakin, Çanaqqalada məğlub olan İngiltərə və Fransa, bu dəfə torpaq vədi ilə Rusiyanı və İtaliyanı cəlb etməyə çalışdılar. İngiltərə, Fransa, Rusiya və İtaliya öz aralarında bir sıra sövdələşmə edərək tarixi ambisiyalarına çatmaq istədilər. İmperiya torpaqlarının bu dövlətlərə çatacaq qədər böyük olması razı-

laşmaları asanlaşdırdı. Xeyli danışıqlardan sonra böyük güclər aralarında bu gizli müqavilələri imzaladılar:

1. İstanbul Sazişi (Mart-Aprel 1915)
2. London Sazişi (Aprel 1915)
3. Sykes-Picot müqaviləsi (1916)
4. St. Jean de Mourienne müqaviləsi (1917) (7, s.105).

Bütün bu gizli müqavilələr kompensasiya prinsipini tətbiq edirdi. Bəzən müqavilələrdə kompensasiyanın Osmanlı imperiyasına aid ərazilər üzərində birbaşa Avropa nəzarəti altına keçməsi şəklində nəzərdə tutulurdu. Əslində isə Antanta qüvvələri bir-birlərinə protektoratlar yaratmaq və ya dolayı nəzarət zonaları təşkil etmək hüquqları vəd edərək öz ambisiyalarını gizlədilər.

İstanbul sazişi. Osmanlı İmperiyası müharibəyə qoşulduqdan sonra Çar II Nikolay, Türk Boğazları və İstanbul üçün əsrlər boyu davam edən istəklərini həyata keçirmək vaxtının gəldiyinə qərar verdi. Bu məqsədlə İngiltərə və Fransanın təsdiqini almaq üçün müxtəlif cəhdlər etmişdir. 1914-cü il sentyabrın 5-dən 13-dək Marna döyüşündə Rusiyanın köməyi ilə qazanılan qələbəyə görə Çar, İngiltərə və Fransanın Rusiyaya təşəkkür etmələri lazım olduğuna inanırdı. Şərqdə Qafqazda açılan yeni cəbhənin öhdəsindən gəlmək üçün II Nikolay İngiltərə və Fransadan yardım istədi. İngiltərə və Fransa çarın tələbi ilə həm müttəfiqləri Rusiyaya kömək etmək və həm də Osmanlı imperiyasını müharibədən çəkilməyə məcbur etmək üçün Çanaqqaladan keçərək İstanbulu işğal etməyə qərar verdi (4, s.8). Dardanel əməliyyatının uğurlu olması Qara dəniz boğazlarının İngiltərə və Fransanın sərəncamında olması demək idi. Sazonov, Rusiyanın Qara Dəniz Donanmasının İngiltərə və Fransa ilə eyni vaxtda şimaldan boğazlara hücum edərək İstanbulu ilk işğal edən olmasının yeganə çıxış yolu olduğunu düşünürdü. Lakin, uzun müddət Rusiyanın bu əməliyyatı gerçəkləşdirmək üçün hərbi vəziyyətinin əlverişli olmadığı müzakirəsindən sonra tək çarə müttəfiqlərin razılığını saziş bağlamaqla təmin etmək oldu. Mart ayının əvvəlində İngilislər və Fransızların İstanbula hücum etməsi ehtimalına qarşı bu günə qədər verilmiş şifahi öhdəliklərlə kifayətlənməyin müharibədən sonra heç

bir əhəmiyyəti olmayacağına qərar verərək gizli şəkildə yazılı bir zəmanət tələb olunmasına qərar verildi.

4 Mart 1915-ci il tarixində Rusiyanın Xarici İşlər Naziri Sazonov, Fransa və İngiltərənin səfirlərinə bu tələblərlə nota göndərdi: İstanbul şəhəri, Bosforun və Marmara dənizinin qərb sahilləri, Çanaqqala, Midye-Enez xəttinə qədər Cənubi Frakiya, İstanbul Boğazı ilə Sakarya Çayı və İzmit Körfəzi arasındakı Anadolu sahilləri, Marmara dənizindəki adalar, İmroz və Bozcaada Rusiyaya verilsin. Bu istəklər qəbul olunsaydı, Rusiya İngiltərə və Fransanın Osmanlı imperiyası üzərində və digər yerlərdəki hüquqlarını tanıyardı. İngiltərə və Fransanın istəkləri belə idi:

1. İstanbul sərbəst bir liman olacaq və ticarət gəmiləri üçün boğazlardan pulsuz keçid təmin ediləcək;

2. İngiltərə və Fransanın Anadolu və ərəb ölkələrindəki hüquqları İngiltərə, Fransa və Rusiya arasındakı xüsusi razılaşma ilə müəyyən ediləcəkdir;

3. Müsəlmanların müqəddəs yerləri qorunacaq və Ərəbistan müstəqil bir müsəlman idarəçiliyi altında olacaqdır (7, s.105-106).

1915-ci ilin martın 12-də İngiltərə rəsmi nota ilə öhdəlik götürdüyünü bildirdi ki, İstanbul, Bosfor boğazı və Mərmərə dənizinin qərb sahilləri, Gelibolu yarımadası, İzmir körfəzinə qədər Cənubi Frakiya Rusiyaya veriləcəkdir. Rusiya həmçinin Bosfor boğazı və Mərmərə dənizinin Şərqi sahillərini, Mərmərə dənizindəki adaları və Egey dənizindəki İmroz və Tenedos [Bozcaada – F.H] adalarını alırdı. Bunların ancaq müharibə qurtardıqdan sonra veriləcəyi də deyilirdi. Bunun əvəzində İranın neytral zonası İngiltərənin nüfuz dairəsinə aid edilməli idi. Bu isə həmin regionun neft sərvətlərinin İngiltərənin əlinə keçməsi demək idi. Çar Rusiyası İngiltərənin təklifləri ilə razılaşdığını bildirdi. Fransa dövləti aprelin 10-də Rus-İngilis sövdələşməsi ilə razı olduğunu bildirdi (5, s.117). Beləliklə, notaların dəyişdirilməsi yolu ilə İstanbul müqaviləsinin imzalanması prosesi başa çatdı, Boğazların və İstanbulun Rusiyaya verilməsi təmin edildi.

London sazişi. İtaliya 1882-ci ildə imzaladığı paktla “Üçlər ittifaqına” daxil olsa da, müharibə başlayarkən öz bitərəfliyini elan et-

miş, hətta Antanta dövlətləri ilə gizli danışıqlar aparmışdı. Bunun başlıca səbəbləri öz müttəfiqləri ilə (Avstriya-Macaristan və Osmanlı) olan mübahisəli ərazi məsələləri və Antanta dövlətlərindən iqtisadi asılılığı idi. Həmçinin, İtaliya hökuməti belə hesab edirdi ki, Osmanlı imperiyasının sonu yaxınlaşır və əgər Antanta dövlətləri arasında yer almazsa, torpaqların bölüşdürülməsində söz sahibi ola bilməz. Məhz bu səbəbdən, xüsusilə də Çanaqqala əməliyyatının başlanmasından sonra, İtaliya aktiv olaraq Antanta ilə danışıqlar apardı.

Nəticə olaraq, 1915-ci ilin aprelin 26-da Londonda İtaliya ilə Antanta dövlətlərinin arasında gizli saziş imzalandı. Bu sənədin imzalanması İtaliyanın Üçlər İttifaqından çıxmasını tələb etdi. Bu saziş müharibədə ayrıca bir sülh bağlamamaq, habelə digər müttəfiqlərin hər birinin əvvəlcədən razılığı olmadan barışıq şərtləri qoymamaq üçün qarşılıqlı öhdəliyə yönəlmiş müqavilələrlə eyni mahiyyəti daşıyırdı (5, s.29). Bu müqaviləyə görə, İtaliyanın 1912-ci ildən bəri On iki Adalar [Dodekanez adaları – H.F.] üzərində suverenlik iddiaları Müttəfiqlər tərəfindən qəbul edildi. Antaliya bölgəsinin İtaliyaya verilməsinə dair müddəa doqquzuncu maddəyə daxil edildi. Londonda imzalanan gizli razılaşma dərhal qüvvəyə mindi və İtaliya 1915-ci ilin mayında Almaniyaya və Avstriyaya qarşı müharibəyə başladı və 20 Avqust 1915-ci ildə Osmanlı İmperiyasına müharibə elan etdi (7, s.106). Lakin irəlidə də görəcəyimiz kimi, İtaliya hökuməti təkcə Antaliya ilə kifayətlənməyib, bir sıra Osmanlı torpaqlarına da yeni iddialar irəli sürdü.

Sykes-Picot müqaviləsi. Bütün gizli sazişlər arasında ən çox diqqəti çəkən məhz Sykes-Picot müqaviləsi idi. Bu müqavilə müasir Yaxın Şərq problemlərinin əsasını qoydu. Və ərəblərə bir sıra qeyri-real və imkansız vədlər verməklə birbaşa İsrail-Fələstin münaqişəsinə səbəb oldu.

Görkəmli İngilis şərqşünası Sir Mark Sykes (1873-1919) və əvvəllər Fransanın Beyrutdakı konsulu Charles Georges-Picot, 1915-1916-cı illərdə Orta Şərqlin müharibədən sonrakı bölgüsü ilə bağlı Rusiya tərəfindən də təsdiqlənmiş bir müqavilə layihəsi hazırladılar (6, s.76). Razılaşma İngiltərə və Fransızların Yaxın Şərqdəki təsir sa-

hələri haqqında ümumi bir anlayış təmin etdi. Məqsəd, Osmanlı imperiyasının ərəb vilayətlərini aralarında bölmək idi. Yaxın Şərqi xəritəsinin üzərindəki xətt ilə siyasi sərhədlər, müstəmləkə güclərinin iqtisadi və strateji ehtiyaclarına uyğun olaraq etnik, dini və ya irqi kimliklərə diqqət yetirilmədən yaradılmışdır (9). Sykes-Picot Gizli Müqaviləsi 26 aprel 1916-cı ildə imzalandı və bu razılaşmaya görə:

1. Adana, Antakya bölgəsi, Suriya sahilı və Livan Fransaya; Mosul xaricində İraq İngiltərəyə verildi. Fransa və İngiltərə bu bölgələrdə istədikləri hər cür hökuməti özlərinə buraxmış olardı.

2. Suriyanın digər bölgələri, Mosul və İordaniya da daxil olmaqla böyük bir ərəb krallığı qurulacaq; Ancaq bu, Fransız və İngilis qəyyumluğu altında tapılacaqdı.

3. Fələstində qurulacaq beynəlxalq bir idarəetmə, Rusiya və digər müttəfiqlər və Şərif Hüseyn tərəfindən qərar veriləcək. Bu razılaşma ilə Ərzurum, Van, Bitlis, Muş, Siirt, Şərqi Anadoludakı Trabzonun qərbindən keçən bir xəttin şərqində, vilayətlər Rusiyaya qaldı, Rusiya Sykes-Picot müqaviləsinin şərtlərini qəbul etdi (7, s.107).

Şərtlərdəki ziddiyyətləri və pozulmuş vədləri anlamaq üçün, Sykes-Picot müqaviləsini digər iki sənədlə - McMahon-Hüseyn

məktubları və 1917 Balfur Bəyannaməsi ilə müqayisə etməyə dəyər (9).

Bu məktublarda İngiltərə ərəblərə Osmanlı İmperiyasına qarşı döyüşsələr Məkkə Şərifinin başçılığı altında müstəqil bir Ərəb Krallığının qurulacağını vəd etmişdi. Lakin İngiltərə Balfur Bəyannaməsində, Fələstində bir Yəhudilər üçün milli ev qurma sionist istəklərini dəstəkləməyə qərar verdi. Fələstin yalnız xristian, müsəlman və yəhudi müqəddəs yerləri ilə dünyaca məşhur deyildi, eyni zamanda, İngiltərənin Avropaya neft ixracı üçün pulsuz bir liman yaratmaq istədiyi Hayfaya da ev sahibliyi edirdi. Fələstini Sionist Federasiyaya vəd etmək, müharibədən sonra Fransanın Fələstinə qarşı iddialarına mane olmaq üçün ağıllı bir taktika idi, ancaq Bəyannamə Fələstinli ərəblər üçün şok oldu, çünki Balfour Bəyannaməsi Hüseyin-McMahon yazışmalarına və hətta Fələstində beynəlxalq idarəçilik yaradan Sykes-Picot sazişinə də zidd oldu (3, s.111). Beləliklə, müharibə dövründə uzun və mürəkkəb danışıqlardan sonra müttəfiqlər, nəhayət, Osmanlının Asiya müllərlərinin bölüşdürülməsi haqqında da razılığa gəldilər. Bu gizli saziş isə bir neçə il sonra bolşeviklər tərəfindən nəşr olunaraq ictimaiyyətə elan edilmişdir.

St.Jean de Mourienne müqaviləsi. İngiltərə və Fransa Orta Şərqi öz aralarında paylaşsalar da, İtaliya bundan kənar qalmışdı və Sykes-Picotdan xəbəri yox idi. İtaliya Osmanlının bölüşdürülməsində maraqlı idi və inkişaf barədə məlumatlandırılmasını istədi. Antanta tərəfdən müharibəyə girməsinin əsas səbəbi İngiltərənin İzmir və ətraf bölgəsini İtaliyaya söz verməsi idi. Ancaq İngiltərə, İzmir bölgəsini Yunanıstana vəd etmişdi və İtaliyanın bundan xəbəri yox idi, İtaliyanın Anadoludan pay alması üçün əvvəlcə Osmanlı imperatorluğunun dağılması lazım idi və Rusiyanın bunun üçün böyük rol oynaması gözlənilirdi. Bolşevik inqilabı ilə Çarizm devrildikdə və Rusiya müharibədən çıxdıqda, İtaliya narahatlığa qapıldı və İngiltərə və Fransaya istəklərini əhatə edən bir razılaşma bağlamaq üçün təzyiq etdi (10). Nəhayət, aprelin 19-21-də St.Jean De Mauriennədə İngiltərə, Fransanın və İtaliyanın nümayəndələri birgə konfrans keçirdilər. Rusiya bu konfransda iştirak etməirdi və konfransın işi barədə ona

məlumat verilmədi. İmzalanan sazişə görə İzmirin şimalı, Afyonun cənubu, Qızılirmağın cənubu və ətrafı, Mersinin qərbində Aralıq dənizinə qədər uzanan Cənub Qərbi Anadolu da İtaliyaya veriləcəkdə. Lakin saziş İtalya üçün uğurlu olmadı, səbəb bu idi ki, bu saziş Rusiya tərəfindən təsdiq edilmədi və beləliklə müqavilənin şərtləri etibarsız hesab olundu (2, s.306).

Nəticə. Osmanlı imperiyasının Qərb dövlətləri tərəfindən parçalanması siyasəti dünya sülhü üçün bir səhv olmuşdur. Məhz o zamanlardan Balkanlarda və xüsusən Osmanlıdan ayrılmış Orta Şərq ölkələrində müharibə və qarşıdurmalar əskik olmamışdır. Bu düşmən siyasətinin əsasında Türkiyənin bölgədəki effektivliyi və geosiyasi imkanları ilə yanaşı, imperialist böyük güclərin Yaxın Şərqdəki mübarizəsi də dayanır. Rusiya imperiyasının İstanbul və boğazları, İngiltərə və Fransanın neftlə zəngin Şərq torpaqlarını ələ keçirmək siyasətləri üçün Birinci dünya müharibəsi fürsət olmuşdur. Belə ki, müharibə ərəfəsində artıq Osmanlı dövləti istər Trablis savaşında, istərsə də Balkan savaşlarında kifayət qədər torpaq itkisinə məruz qalmışdır və müharibədə məğlubiyət imperiyanın labüd sonunu təmin etmişdir. Müharibəyə getməsəydi belə, içindəki olduğu siyasi və iqtisadi vəziyyətinə görə güclü bir dövlət olaraq da uzun müddət yaşaya bilməzdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Biçici M. Hatıratlarla Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşına Girişi // Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Volume 13, Issue 3, 2013, s.693-722. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/223193> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
2. Fətəliyev M. Türkiyə, Yunanıstan və Böyük Dövlətlər Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində və illərində. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2005, 359s.
3. Kattan V. Palestine and the Secret treaties // AJIL Unbound 110, January 2016, p.109-114. -

- https://www.researchgate.net/publication/318569297_Palestine_and_the_Secret_Treaties [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
4. Köse İ. I. Dünya Savaşı'nın İlk Gizli Anlaşması: İstanbul ve Boğazlar'ın Rus Çarlığı'na Bırakılması (Mart-Nisan 1915) // Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, İlbahar 2019, Sayı: 89, s.1-27. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/706563> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
5. Mustafayeva S., Cavadova Z. Birinci dünya müharibəsi dövründə beynəlxalq münasibətlər. Dərs vəsaiti. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2010, 216 s.
6. Savrun E. From Sykes-Picot to Present; The Centenary Aim of The Zionism on Syria and Iraq // International Journal of Humanities and Education, January 2017, p.64-95. - https://www.researchgate.net/publication/322138177_From_Sykes-Picot_to_Present_The_Centenary_Aim_of_The_Zionism_on_Syria_and_Iraq [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
7. Türkman S. Osmanlı İmparatorluğu'nun Gizli Anlaşmalarla Paylaşılması ve Ortadoğu'dan Tasfiye Süreci // Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi, Volume 3, Issue 2, 2019, s.103-113. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/907128> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
8. Yalçın E. Şark meselesi ve Emperyalistlerin türk politikası // Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 4, Aralık 2015, s.75-104. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/270055> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
9. Aaron W.Hughes. The Sykes-Picot Agreement and the making of the modern Middle East // The Conversation, May 13, 2016. - <https://theconversation.com/the-sykes-picot-agreement-and-the-making-of-the-modern-middle-east-58780> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].
10. Ayşe Tulun. St.Jean De Maurienne Antlaşması (Sen Jan Dö Morien). 21 Nisan 1917. - <http://www.aysetulun.com/13591-ot-st-jean-de-maurienne-antlasmasi/> [Müraciət tarixi: 29.04.2021].

FIDAN HASANLI

Baku State University,

Master's degree in the New and

Modern History of European and American countries

**SECRET AGREEMENTS SIGNED BY THE ENTENTE
POWERS AGAINST THE OTTOMAN EMPIRE DURING
THE FIRST WORLD WAR**

At a time when tensions were rising between individual European states seeking to conquer new territories, new markets and spheres of influence, the question of the disintegration of the "Sick Man"- the Ottoman Empire and the division of their lands, came up again. These plans were further expanded during the war and became secret agreements between the Allies. The article will discuss the goals, nature and implementation of these secret agreements signed by the Entente to divide the Ottoman Empire and divide their lands while the First World War was still going on. These agreements, announced by Russia after the war, will continue to be the mainstay of the post-war conflict between the states in the Middle East.

Keywords: Ottoman Empire, World War I, The Entente Powers, secret agreements, division of lands.

Daxil olma tarixi: 29.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

FİZZƏ MƏMMƏDOVA

*Bakı Dövlət Universiteti SABAH Qrupları
Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə III kurs tələbəsi
fizzem19113@sabah.edu.az*

DİNİN TARİXİ HADİSƏLƏRDƏKİ ROLU

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru İqbal Ağayev
Bakı Dövlət Universiteti

*Bütün dinlər, incəsənət və elmlər eyni ağacın budaqlarıdır.
Bütün bu istəklər insanın həyatını yaxşılaşdırmağa, sadəcə
fiziki mövcudluq sahəsindən qaldırmağa və fərdi azadlığa doğ-
ru yönəltməyə istiqamətlənmişdir.*

Albert Eynşteyn

*Lakin din hər zaman Albert Eynşteynin dediyi kimi insanları
oyatmaq və onların mənəvi boşluqlarını doldurmaq üçün istifadə
olunan ictimai inistut kimi çıxış etməmişdir. Din həm də, insanlara
təsir göstərən manipulyativ, birləşdirici, ayırıcı kimi mövqelər tuta-
raq, hadisələrə birbaşa və ya bilavasitə təsir göstərmişdir. Dini cərə-
yanların və ya məzhəblərin yaranması, dini zəmində ortaya çıxan
münaqişələr və ya dini ideologiyaların formalaşdırılması əslində di-
nin fundamental qaydalarını yerinə yetirməkdən daha çox sosial, iq-
tisadi və ya siyasi məqsədləri həyata keçirməyə xidmət etmişdir.*

Açar sözlər: Dinlərin tarixi, İslam, Xristianlıq, Din və cəmiyyət,
Din və siyasət.

Giriş. Bəşəriyyətin ən qədim ictimai institutlarından biri olan
din, fərdlərin daxili dünyalarının ən dərin nöqtəsində olan dünyanı
anlama və aydınlanma istəklərinin ifadəsidir. Din insanların inam
ehtiyacını ödədiyi və həyatları ilə bağlı qərar verərkən arxalana bil-
cəyi bir istinad mənbəyi təmin etdiyi üçün cəmiyyətin təməl bloku-

dur. Bu baxımdan fərdin siyasi davranışının formalaşmasında, fərdi münasibətlərin qurulmasında, ictimai və siyasi təhlillərdə, din və onun qavrayışının təsiri aydın görünür. Siyasi davranışa dair araşdırmalarda din geniş şəkildə öyrənilir və dinin siyasi təsirləri anlaşılmağa çalışılır. Araşdırmaların işığında dinin siyasi davranışın formalaşmasına birbaşa təsir etdiyi və fərdin siyasi münasibətlərini, qərarlarını formalaşdırdığı qənaətinə gəlmək mümkündür. Siyasi münasibətlərə əhəmiyyətli təsir göstərən din, tarixi proseslərin demək olar ki, əksər aspektlərində özünəməxsus yer tutur. Dinin cəmiyyət həyatındakı yerinin tamamilə aradan qalxacağıyla bağlı olan “Sekulyarlaşma” nəzəriyyəsinin iflasa uğraması, bu ictimai institutun hələ də geniş təsir dairəsinə malik olduğunu göstərir.

Din və onun insanlara təsiri. Dünya cavabı tapılmayan suallar silsiləsidir. Bir sual digərini, digəri isə o birini doğurur, cavablar isə sualların əksinə bir nöqtədə ilişib qalır. “İnsan necə yaranıb?”, “İrqi müxtəlifliyin səbəbi nədir?”, “Din necə yaranıb?” və s. Hələlik bu suallarla bağlı dəqiq cavablar tapılmasa da, hər bir sualın kökündə dayanan sosial amil artıq daha çox araşdırılır. Dünyada digər canlılarla ortaq əcdada malik olduğu söylənilən insanın bioloji varlıq olmasının elə də bir əhəmiyyəti yoxdur. Qida zəncirini diqqətlə izləsək və ya təbiətdəki bioloji aktivliyimizə fikir versək görürük ki, dünyada olmasaydıq da, böyük ehtimal hər hansısa bir əksiklik hiss edilməyəcəkdi. Məsələn, arıların nəslinin kəsilməsi 50 il sonra Yer kürəsindəki canlıların həyatına son qoya biləcək qədər təhlükəlidir. Ancaq insanlar dünyada olmasaydı çox güman ki, təbiət özünü bərpa edib əvvəlki vəziyyətinə qayıdacaqdı. Lakin insanları digər canlılardan fərqləndirən xüsusi bir üstünlüyü mövcuddur. Darvinin təbii seçməylə izah edə bilməyib, cinsi seçməyə müraciət etdiyi bu məfhum indi də elmi araşdırmaların mərkəzində dayanır. İnsanlar bioloji varlıq olmalarıyla yanaşı sosial varlıqlardır. Yəni, o, dünyada şüura sahib yeganə varlıqdır.

Varlıq sözü müxtəlif dünya dillərində təxminən "var olmaq", "mövcud olmaq", "üzə çıxmaq", "reallıq" mənalarını verir. Müasir fəlsəfə ədəbiyyatında varlıq anlayışı iki mənada işlədilir: Dar mənada

- şüurdan asılı olmadan mövcud olan obyektiv reallıq; Geniş mənada materiya, şüur, ideyalar, hisslər, insanların fantaziyaları və s. Bu mənada insan öz bioloji tələbləriylə yanaşı, sosial tələbatlarıyla da digər canlılardan seçilir. İnsanı bu gün də düşündürən; biz kimik? nə üçün mövcudluq? kimi suallar onlarda mənəvi boşluqların və ya tapılmalı olan sualların olduğunu göstərir. Din məhz bu məqamda insanların imdadına yetişir. Lakin dinin yaranma səbəbi olaraq sadəcə bu məsələni göstərmək kifayət deyil.

Din insanlıq tarixində universal ictimai inistut kimi çıxış edir. Tarixi, antropoloji və sosioloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, istər ənənəvi, istərsə də müasir cəmiyyətlər özünəməxsus dini etiqad sistemə malikdir. Şübhə yoxdur ki, dinin universallığı onun cəmiyyət həyatı üçün yerinə yetirdiyi əhəmiyyətli rollar və funksiyalarla bağlıdır. Dinin funksiyası dedikdə, dinin fərd və cəmiyyətdəki rolu və yeri nəzərdə tutulur. Dinin bütün cəmiyyət və zamanlar üçün dəyişməz funksiyalarını müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyil. Onun ictimai rolu cəmiyyətin strukturundan və mədəniyyətindən aslıdır. Məsələn, dövlət strukturuna malik olmayan primitiv cəmiyyətlərdə ictimai nizamı tənzimləyici funksiyaları din, dünyəvi dövlətlərdə isə bu funksiyaları mədəni hüquq yerinə yetirir (8).

Çarlz Tali ferro bütün dünyada qəbul ediləcək universal və qüsuruz bir dinin mövcud olmasının çox çətin olacağını bildirmişdir. Buna səbəb kimi cəmiyyətlərdə qəbul olunan din məfhumu arasında olan ziddiyyətlər və müxtəliflər göstərilmişdir. Dinin ictimai funksiyaları da müxtəlifdir. Burada dinin sosial inteqrasiya, tənzimləyici və legitimləşdirici funksiyaları qeyd edilməlidir. Dinin sosial inteqrasiya və birləşdirmə funksiyasını yerinə yetirməsi, demək olar ki, bütün funksionalist sosioloqlar tərəfindən vurğulanmışdır. Emil Dürkheym məhz din sayəsində cəmiyyət həyatının mümkün olduğunu ifadə edir və bildirir ki, din, əslində ictimai həyatın simvolik ifadəsindən ibarətdir (2).

Lakin dinin birləşdirici xarakterinin əksində onun ayırıcı və ya fərqləndirici funksiyası da dayanır. Tarix fərqli dinlərin nümayəndələri arasında gedən mübarizələr və bu mübarizələrin doğurduğu fəla-

kətlərə kifayət qədər şahidlik etmişdir. Odur ki, Dinin inteqrasiya və ya münaqişəyə səbəb olması situasiyaya bağlı olaraq dəyişir, çox hallarda isə şüurlu halda dəyişdirilir.

Dinin xilaskar funksiyası və bunun tarixi proseslərdə əksi. Tarixin müxtəlif dövrlərində bəşəriyyət dinə və dini inanclara münasibətini bildirməyə çalışmışdır. Din dünya xalqlarının tarixində mühüm yer tutur, bütün qitələrin xalqlarının həyatında mövcuddur. İnsan doğulanda da, dünyadan gedəndə də dini mərasimlər icra olunur. Bir çox ölkələrdə etika, əxlaq qaydaları dini xarakter daşıyır. Memarlıqda, heykəltəraşlıqda, rəngkarlıqda əldə olunmuş nailiyyətlərin bir çoxu dinlə əlaqədardır. Din həm də siyasətdir. Bəşər tarixinin inkişaf dövrlərini diqqətlə izləsək bir formasıyanın digərini əvəz etməsində aparıcı vasitə kimi dinin rolunun əvəzsiz olduğunu müşahidə edə bilərik. Dinin yaranması üçün münbit olan şərait ədalətsizlik, demografik dəyişiklik və ən əsası torpaq mülkiyyəti məsələlərində nəzərə çarpan problemlərin olduğu cəmiyyətlərdə mövcud olmuşdur. Belə ki, siyasi və iqtisadi ədalətsizliklə açıq mübarizəyə girişməyən kütlə çıxış yolunu yeni dinə sığınmaqda tapır. Yeni yaranmış dinlərin ilk zamanlarda geniş areala yayıla bilməsi və ya ətrafına kifayət qədər kütlə toplaya bilməsi kimi faktorlar fikri təsdiqləyir.

Yeni dinlərin yarandığı coğrafi məkanların heç biri təsadüfi deyildir. Məsələn Buddizm e.ə 1-ci minilliyin ortalarında Şimali Hindistanda meydana gəlir. Əvvəlki qəbilə dinlərini aradan çıxaran, birinci növbədə silikli quruluşun və kahinlərin mənafeyini güdən brahmanizm artıq qəbul edilmiş ictimai şəraitə uyğunlaşmışdı. Bütün bunlar Buddizmin inkişafına yol açdı. Şəhər yoxsullarını insanların ruhi birliyi haqqında nəzəriyyə ilə, varlı şəhərliləri və hərbiçiləri ayıran kahinlərin rəhbər mövqelərinin rədd etməsi, mürəkkəb mərasimlərdən və mülki şəxslər üçün asketik məhdudiyətlərin məcburi olması ilə cəlb edən Buddizm Hindistan cəmiyyətində yayılmağa başladı (1). Dinin məhz həmin bölgədə yaranmasına təsir göstərən bir sıra faktorlar vardır. Belə ki, kasta sisteminin hakim olduğu qədim veda dinində yüksək imtiyaz verilən brahman sinfinin (ruhanilərdən ibarət ali təbəqə) bu bölgədə təsirləri nisbətən zəif idi. Kasta sisteminin di-

gər nüfuzlu zümrəsi sayılan kşatrilərin (döyüşçü və dünyəvi hakimlər sinfinin) təsirləri isə əksinə daha güclü idi. Bundan başqa həmin bölgədə dini prinsiplərə deyil, dünyəvi qanunlara əsaslanan dövlət quruculuğu prosesi gedirdi. Bu da sözügedən iki təbəqə arasında fikir ayrılığına, hətta konfliktlərin yaranmasına səbəb olurdu. Və məhz bu səbəbdən dünyəvi hakimlərə istinad edən Buddizm kasta sistemini rədd edərək, brahmanizmə müxalif mövqedə dayana bilmişdi. Həmin dövrdə brahmanizmin ciddi böhran yaşaması da buddizmin inkişafına təkan verən amil olmuşdur. Lakin sonrakı siyasi proseslər Buddizmin Hindistandan daha çox Yaponiya, Koreya və Çində yayılmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn Yaponiyada 592-ci ildə hakimiyyəti ələ keçirən Soqa ailəsi buddizmin təbliğinə şərait yaratmışdı. Çar nəslindən olan Syotoku-tayşinin 604-cü ildə qəbul etdiyi “17 maddə qanunu” özündə Buddizm, həmçinin konfutsiçilik ideyalarını ehtiva etmişdi. Bütün bunların kökündə yatan səbəb dini müxtəlifliyin kifayət qədər olduğu Hindistanda yeni yaranan dinə cəmiyyətin ehtiyacının olmaması idi. Lakin Uzaq Şərq ölkələrində kütləni idarə edə biləcək gücə malik olan dinlərdən daha çox hakimiyyəti dəstəkləyən fəlsəfi cərəyanlar mövcud idi. Xalqların mənəvi ehtiyaclarını ödəməyən belə fəlsəfi cərəyanlar onların idarə edilməsini də çətinləşdirirdi.

Dini populizmin kütlələri ələ ala bilmək qabiliyyəti tarixi proseslərə ciddi təsir göstərmişdir. Belə ki, yeni dövlətin yaranması və ya hakimiyyət dəyişikliyinin həyata keçirilməsində də dindən istifadə olunmuşdur. Lakin məsələnin dərinliyinə ensək yenə də problemin kökündə narazı sosial təbəqələrin olduğunu aydın görürük. Məsələn induizmdə təriqətçilik nəzəriyyəsi olan Bhaktinin yaranma səbəblərini və tələblərini araşdıraq. Əvvəllər Bhakti nəzəriyyəsi təkid edirdi ki, insanın xilasını “ali həqiqətləri”i bilməsində və mərasimlərin yerinə yetirilməsində deyil, əsasən “İlahiyə sonzu məhəbbət”dədir. 16. əsrdə Bhakti geniş şəhər kütlələrinin antifeodal hərəkətinin ideoloji bəyragına çevrilir (1). Çünki kifayət qədər ağır olan vergilərdən əziyyət çəkən xalqın mənəvi inanclarından istifadə edərək, “mərasim” adı altında onları soyurdular. Bhakti ideoloqlarının əsasən sənətkar və ticarət təbəqələrindən formalaşması da əbəs yerə deyildi. Bu faktlar mə-

sələnin kökündə dayanan iqtisadi əsasların mühümlüyünü bir daha sübut edir.

Digər bir nümunəni təhlil etmək üçün istiqamətimizi İran yaylasına çevirək. Parfiya dövlətinin zəifləməsi səbəbilə yaranan daxili çəkişmələr, aramsız müharibələr, hakimlərin yerlərdə apardıqları ədalətsiz idarəetmə və yığılan verigilərin ağırlığı xalqı bu zülmədən qurtarmaq üçün yeni xilaskar axtarmağa vadar edirdi. Təsadüfi deyil ki, Sasani imperiyasının banisi olan Ərdəşir Babəkan Anahit məbədinin maqı olan Sasanın nəvəsi idi. Bəzi iddialara görə o, hətta, Sasanın nəvəsi deyil oğlu olmuş, lakin Sasanın qeybindən sonra ana babasının himayəsində böyümüşdür. Təbii ki, burada Sasanın Əhəməni nəslindən gəlməsinin də əhəmiyyətli rolu var idi. Lakin kahinlər tərəfindən dəstəklənən Ərdəşir Babəkanın geniş siyasi areala təsir göstərməsində din əhəmiyyətli rol oynamışdı.

Mənsublarının sayına görə dünyanın ən böyük dini olan xristianlığın bizim eramın I əsrində Fələstində yəhudi cəmiyyətində meydana gələrək, Roma imperiyasının hüduqlarından sürətlə kənara çıxmasının da kökündə məhz sosial-iqtisadi problemlər dayanır. I əsrdə yəhudi dövləti Roma imperiyası tərəfindən işğal edilmişdi. Bundan sonra yəhudi cəmiyyəti parçalandı və dərin böhran keçirdi. Yəhudilər də Roma imperiyası tərəfindən işğala məruz qalmış bütün xalqlar kimi azadlığa can atırdılar. Çünki imperiyada hər addımbaşı ədalətsizlik və istibdad hökm sürməkdə idi. Nəticədə isə, imperiyadaxili çəkişmələrin sayı artır, cəmiyyətin təbəqələşməsi və parçalanması getdikcə daha da dərinləşirdi. Bütün bu proseslər yəhudi cəmiyyətində özünü daha da qabarıq şəkildə göstərirdi. Sadaladığımız cəhətlər yalnız yəhudi cəmiyyətində deyil, imperiyanın daxilindəki bütün orta və aşağı zümrələrə aid cəhət idi. Bu cür acınacaqlı vəziyyətdən çıxmaqdan ötrü imperiyada yaşayan xalq kütlələri öz ümidlərini daha çox dinlərə bağlayırdılar. Təbiidir ki, əksər problemlərə etiraz edərək müxtəlif dövrlərdə baş qaldıran üsyankar kütlə qanla boğulduğundan yeni mübarizə üçün dayaq axtarırdı. Belə ki, imperator Kəliqula kimi şizofrenik şəxsən idarəetməsini belə görən kütlə yeni çıxışlara cəhd göstərə bilmir, lakin, buna baxmayaraq mövcud şəraitdə də öz həyat-

larını davam etdirə də bilmirdilər. Bu səbəbdən də yəhudi xalqı arasında İsraili xilas edən Məsihin gəlməsinin yaxın olduğu ideyası geniş yayılmışdı. Hətta o zamanlar bir neçə şəxs özlərini peyğəmbər elan edərək üsyan etməyə cəhd etsələr belə, sonda fəaliyyətləri məğlubluqla nəticələnmişdi. Bu cür gərgin ictimai-siyasi vəziyyətdə, yəhudilər arasında İsa adlı bir şəxs peyğəmbərliyini elan edərək, bir sıra yeni dini və etik prinsipləri ifadə etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, Xristianlığın müddəalarını qəbul edən ilk kütlə yoxsul və məzlum insanlardan təşkil olunmuşdu. Hər cür ehtişamı, cah-cələli qadağan edən din bununla yanaşı ədalətsizliyi, azgınlığı və onların doğurduğu neqativ halları da günah elan etmişdi.

İslamın yaranması üçün münbit şəraitə nəzər yetirsək Avropadan çox da fərqlənmədiyini görə bilərik. Müxtəlif formasialarda olmalarına baxmayaraq iqtisadi həmçinin, sosial problemlər eynilik təşkil edirdi. İslam da kütlələrin bərabərsizlik və yoxsulluqla mübarizəsi zamanı meydana çıxmış, tərkibində özündən əvvəlki dinlərdən bir çox ünsürü birləşdirmişdi. İstər ümumən ərəb tarixini, istərsə də, İslam tarixini araşdırdıqda cahiliyyə dövrü ərəblərinin yaşayış tərzində haqqında məlumat toplamaq daha məqsədəuyğundur. Çünki dinin xilaskar olaraq gəldiyi cəmiyyətlərdə baş qaldıran problemlər arasında ki oxşarlıq dinin xarakterini də müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İslamın yaranmasınadək Ərəbistan yarımadasında Yəmən istisna olmaqla, geridə qalan ərəblər ibtidai icma quruluşunda yaşayırdılar. Bununla belə Ərəblərin öz aralarında birlik əldə etməsi üçün əsaslı səbəbə ehtiyac var idi. Belə ki, 575-ci ildə Şahənşah 1 Xosrovun hərbi ekspedisiyası Yəmən sahillərinə gəlmiş və həmin ildə İran ordusu bu ərazini ələ keçirə bilmişdir. Ərazinin strateji əhəmiyyəti onun ticarət yollarının üzərində yerləşməsi idi. İpək yoluna nəzarətin bir qismini ələ keçirə bilən Sasani şahları digər tərəfdən gələn gömrük vergisindən məhrum olmamaq üçün bu əraziləri də öz dövlətinə qatmağa çalışırdı. Bununla da Ərəbistanın ayrı-ayrı iri rayonları arasında yekinslik əmələ gəldi. Lakin birləşmək üçün əsaslı səbəb lazımdı. Çünki ərəblərin nəsli quruluşu heç də hər zaman qan qohumluğuna əsaslanmırdı. Bu da öz növbəsində onların birliyinə sədd çə-

kirdi. İngilis şərqşünas alimi Robertson Smit öz tədqiqatları nəticəsində bunu sübut edərək ərəb geneloqlarının fikirlərini alt-üst etmişdir (6). Bununla belə İslam yarandığı ilk dövrlərdə mübarizəylə qarşılaşmışdır. Əvvəla yerli tayfaların hər birinin özünəməxsus dini inancları mövcud idi. Uzun illər oturmuş bu qayda-qanunları dəyişmək çətin və keşməkeşli bir yol idi. Həmçinin qəbilə böyükləri öz səltənətlərinə təhlükə yaradacaq ideyaları qəbul etmir, edənlərə isə təzyiq göstərirdilər. Lakin Məkkə və Mədinənin keçmiş şöhrətini qaytarmaq istəyən ərəblərin yuxarı təbəqələri, ticarət-sənətkarlıq dairələri zaman keçdikcə belə bir birliyə can atmağa başladılar. Siyasi birləşmə meyllərinə Həbəş yürüşləri, Sasani imperiyasının yaratdığı təhlükə də təkan vermişdir (4). Həmçinin qan qohumluğunun kifayət etmədiyi məqamda “din qardaşı” anlayışı parçalanmaqda olan ərəblər üçün xilaskar bir yol idi.

Həbəşlərin qovulması ərəblərin oyanmaqda olan milli hisslərinin birinci təzahürü idi. Az qala Məkkəyə kimi gəlib çatan iranlıların quzey basqınları isə bu hissləri coşdurub təlatümə gətirirdi. Farslar quzeydə ağır müharibələr apararkən, ərəb qəbilələrinin siyasi birləşməsi yeni dünyəvi monoteist din olan İslamın bayrağı altında sona yetişməkdə idi. Lakin İslam bu mərhələyə yetişənə qədər yoxsul kütlə arasında sürətlə yayılmışdı. Sələmçilərin zülmü altında inləyən, ədalətsiz cəmiyyətdə yaşayan, demoqrafik pozuntuların baş qaldırdığı zamanda yoxsul ərəblər çıxış yolunu İslamda görürdülər. Dövr üçün öz mütərəqqi ideyalarıyla seçilən İslam insanlara zümrələrindən aslı olmayaraq bərabərlik vəd edirdi. Və beləliklə bütün problemlərə qarşı insanların mübarizə aparacaq rıqqətə gətirəcək olan dinlər geniş arealda intişar tapdı. Xalqlar müxtəlif, dövrlər ayrı olsa da hər birində ümumi cəhətlər kifayət qədərdir.

Dinlərin parçalanmasını, müxtəlif təriqətlərin yaranmasını diqqətlə izləsək bizə aydın olacaq ki, bütün bu ayrılıqların səbəbi məhz formasiyanın doğurduğu səbəblər və bir-başə sosial amilin həyat rifahı ilə bağlı idi. Dini təriqətlər yenə dinin ilk yarandığı zəmanədəki funksiyalarını dövrün tələbləri ilə çulğalaşdıraraq cəmiyyətə təsir göstərməyə çalışırdılar. Siyasi səbəblərdən istifadə edilən təriqət-

lərin geniş yayılmasının əksinə olaraq, yüksək zümrəni təmin etməyə təriqətlər qanla boğulurdu. Dinin ilk yarandığı zaman yerinə yetirdiyi “xilaskar” funksiyasını yenidən din yerinə yetirirdi. Lakin bu dəfə mübarizə aparılan qüvvə də məhz din idi. Belə ki, sosial problemlərin açıq etiraf edilməməsi özünü təriqət və məzhəblərin yaranmasıyla biruzə verirdi. Xalqlara rifah təmin etmək üçün yaranan Xristianlıq insanları idarə edən manipulyasiya maşınına çevrildikdən sonra onun mənfi istiqamətlərinin tənqidinə və dəyişdirilməsinə yönələn təriqətlər yaranmağa başladı. Bunlardan biri də Apostol qardaşlığı idi. Apostol qardaşlığı təriqəti Şimali İtaliyada kəndli-plebey hərəkəti kimi təzahür etdi. Onun təşkilatçısı və rəhbəri Sənətkar Saqarelli idi. Onlar feodal zülmünə və onu müəddəsləşdirən katolik kilsəsinə qarşı çıxış edərək, mülki və sosial birliyə çağırmaqla hesab edirdilər ki, bu qədim xristian apostolların ruhuna mütəbiiqdir (1).

İndi isə nəzərlərimizi 16. əsr Almaniyasına çevirək. Avropada Reformasiyanın başlanğıcı Vittenberq universitetinin professoru, teoloq Martin Lüterin (1483-1546) adı ilə bağlıdır. O, nəinki sxolastikanın və kilsə təşkilatının ənənəvi tənqidini davam etmiş, həm də katolik kilsəsinin əsas ehkamlarına öz yeni ideyaları ilə zərbə vurmuşdur. Lüterin sözləri və ideyaları Roma əleyhinə hərəkətin inkişafına böyük təkan verir. Öz tezislərində Lüter ruhaninin vasitəsilə insanın günahlarının yuyulması haqqında katolik ehkamını inkar edir. Öz tezislərinin şərh edən Lüter yazırdı ki, indulgensiya satan satıcıların pul kisəsinə pul atmaqla cənnətə düşmək olmaz (3). Əksinə, «bu kisəyə pul düşən kimi, ruhanilərin acgözlüyü artar». 1520-ci ilə özünün «Xristianlığın yaxşılaşdırılması üçün alman millətinin xristian zadəganlarına» adlı əsərində Lüter kilsə islahatının xüsusi proqramını təklif edir. İmperatora, knyazlara və zadəganlara müraciət edərək onları bu islahata rəhbərlik etməyə çağırır, çünki Roma bunu könüllü etməyəcək. Lüter göstərir ki, din xadimi – xüsusi bir adam deyil, sadəcə kilsədə vəzifədir. Lüter dünyəvi hüquqa üstünlük verir. O, kilsə mülkiyyətinin dünyəviləşdirilməsini, monax ordenlərinin buraxılmasını, monastırlarda isə məktəb, yetimxana və xəstəxanalar təşkil olunmasını təklif edir. Fikir versək, Lüteran kilsəsi nümayəndələrinin sürətlə

artmasının səbəbini məhz insanların din vasitəsilə istismarına qarşı çıxmasında tapa bilərik. Məsələ burasındadır ki, dünyagörüşündə, bir tərəfdən ictimai fikrin dünyəviləşməsi gedirdisə, digər tərəfdən din-darlığın ifrat dərəcədə artması, heç klassik əsrlər üçün belə görünməmiş səviyyəyə gəlib çatması da dövrün təzadlarından idi. Dinin istismarına qarşı çıxan qüvvə yenə də din idi. Daha doğrusu din vasitəsilə iqtisadi, siyasi və sosial məsələlərə irad bildirmək və hətta açıq mübarizəyə başlamaq mümkün idi.

Din qəniməti pərdələyən vasitə kimi. Din hər zaman insanların rifahını təmin edən, onlara xoşbəxt mənəvi dəyərlər bəxş edən sistem kimi çıxış etməmişdir. Bəzi fəlakətləri, işğalları və açıq müdaxilələri din vasitəsilə pərdələməyə cəhd göstərən müxtəlif güclər, dinin fərqləndirici xüsusiyyətindən məharətlə istifadə etmişdir. Nəzərlərimizi Səlib yürüşlərinə çevirərək məsələnin mahiyyətini təhlil edək. Səlib yürüşlərinin başlanmasına qədərki tarixi proseslər bir çox məqamı aşkara çıxarır. Daha əvvəlki əsrlərdə Roma İmperiyasını yox edərək, Qərbi Avropanı istila etmiş və burada bir neçə krallıq quraraq, mərkəzi hakimiyyəti tam şəkildə əllərində cəmləşdirmiş barbar krallıqlarının çökmə dövrü başlamışdı (5). Hakimiyyət artıq mərkəzdənqaçma siyasəti nəticəsində get-gedə parçalanmış, daha əvvəl kralların əlində olan iqtidar indi daha çox yerli feodalların əlində cəmləşmiş, onlar da mərkəzi hökuməti tanımaq istəməyərək, özlərinin arzuları ilə istədiklərini etməyə başlamış, daha əvvəl “Hakimi-Mütləq” olan kralların indi yalnız “bərabərlər arasında birinci” statusuna qədər enməsi prosesi baş vermişdi. Bu hadisələrin nəticəsində də feodalların bir-biri arasında baş verən müharibələrin sayı çoxalmış, insan itkiləri artmışdı. Vəzifələrini itirmiş və bacardıqları tək şey savaşaqlıq olan cəngavərlər isə quldurluğa qurşanaraq hətta feodallar üçün belə təhlükəli hala çevrilmişdilər. Həm də Avropanın həmin əsrlərdə texniki cəhətdən xeyli geridə olduğunu nəzərə alsaq, çoxalan əhalini yedizdirmək üçün torpaqların get-gedə azlıq etdiyini, daxili sarsıntılardan əziyyət çəkən xalqın tez-tez aclıq və xəstəlik nəticəsində dəhşətli surətdə qırıldığını təbii qəbul etmək lazım gəlir. Bütün bunlardan əzab çəkən sadə xalqın, çarəni Fələstində Müqəddəs Torpağı - “süd dolu

çaylar və baldan axan dənizlər” olan yeri - ələ keçirməkdə görməsini anlamaq mümkündür. Həmçinin Avropanın ticarətlə məşğul olan dairələri Yaxın Şərqdəki mühüm strateji məntəqələri əldə etməkdə maraqlı idilər. Çünki, müsəlman hakimləri yolların idarəsini əlində saxlayır və onlardan xeyli gömrük rüsumu alırdılar. Beləliklə onlar da Səlib yürüşü ideyasını dəstəkləməyə başlamışdılar. Papanın səlib yürüşlərinə çağırmaq qərarı isə dindən daha çox digər amillərlə izah olunmalıdır. Əvvəldə deyildiyi kimi, feodal dağınıqlığı dövründə xalqın vəziyyəti acınacaqlı, feodalların zülmü isə ən yüksək səviyyədə idi. Mütəmadi partlamağa hazır olan kütlənin qəzəbini başqa yönə çevirmək zərurəti yaranırdı. Məhz buna görə də, Papa Avropaya kifayət qədər uzaq olan bir ərazi göstərmişdi.

Bəzən din sadəcə torpaq və ya qənimət deyil, hakimiyyəti də ələ keçirmək üçün bir vasitəyə çevrilir. Hakimiyyət dəyişikliyi etmək istəyən müxtəlif qruplar bunun üçün mənəvi dayağı dində tapırlar. Hakimiyyətdən narazı olan qüvvələrin belə istəklərini doğuran əsas faktorlar əsasən inkişaf etmiş formasıyanın gətirdiyi zülm, istibdad və yoxsulluqdur. Lakin bunları açıq etiraf edərək öz ətrafına geniş kütlə toplamaq, hansısa dinə arxalanaraq insanların mənəvi boşluqlarından istifadə etməkdən daha çətindir. Bu səbəbdən də hakimiyyətə haqqının olduğunu sübut edərək, dinin mənəvi gücünə arxalanan müxtəlif qruplar hakimiyyəti ələ keçirməyə nail olmuşlar. Coğrafi şərait dəyişsə də, hadisələrin gedişatı demək olar eyniyyət təşkil edir. Məsələn, Şah İsmayılın hakimiyyətə olan iddiasını əsaslandırmaq üçün irəli sürdüyü argumenti nəzərdən keçirək.

Şah İsmayıl hökmdarı olduğu dövlətin yaranmasını, Səfəvi xanədanının son yüz illik çarpışmasının, bütünlüklə qızılbaş təlim və amalının təntənəsi kimi qələmə verirdi. 1500-1501-ci illərin döyüş uğurları ilə səsləşən qəsidələrindən birində o, Qızılbaş dövlətinin defakto yaranışını “Sahibi Zaman vədəsinin” yetişməsi, qızılbaşların və Səfəvi evinin öz yağları Mərvanilər üzərində “ulu məşhər divanı” qurması adlandırır. Şah İsmayıl indiyə qədər taxta çıxmaq üçün irəli sürülən “Çingiz xanın nəslindən olma” qaydasını reallaşıdırma bilmədiyindən, artıq Azərbaycanda kök salmış İslamdan istifadə edərək özü-

nün 7-ci imam Musa Kazımın nəslindən gəldiyini irəli sürdü. Bu işə Şah İsmayılın Məhəmməd peyğəmbərlə olan ortağ şəcərəsini sübut etməli idi. Sonrakı araşdırmalar bunun doğru olmadığını, Şah İsmayılın xalis türk nəslindən olduğunu təsdiq etdi. Din hakimiyyəti əldə etmənin mühüm vasitəsi kimi bu hadisədə də əhəmiyyətli rol oynadı. Beləliklə, Səfəvi dövlətinin qurulması bir sıra daxili amillər, o sıradan Azərbaycan və bəzi qonşu ölkələri bürümüş qızılbaş hərəkatı sayəsində yaranmışdı. Bu hərəkat ideoloji baxımdan Şahlıq uğrunda mübarizə üçün uyğunlaşdırılmış şüəlik bidətçiliyi bayrağı altında çıxış etmişdi. Səfəvi və Osmanlı imperiyaları arasında gedən mübarizənin din pərdəsi altında gizlədilməsinə baxmayaraq, əsas amilin iqtisadi və siyasi liderliklə bağlı olması hər kəsə bəllidir (3). Dini mərkəz hesab olunan Ərdəbili ziyarətə gələn Osmanlı vətəndaşları geri qayıtmayaraq Osmanlı imperiyası üçün ciddi təhlükə törədirdilər. Sultan 2 Bayəzid və İsmayıl arasında gedən danışıqlarda bu məsələ daim öz aktuallığını qorumuş, zəvvarların gediş gəlişinə icazə istəyən İsmayılın xahişi o şərtlə qəbul olunmuşdur ki, gedən şəxslər geri qayıdacaqlar. 1510-cu ildə Anadoluda başlayan Şahqulu Baba üsyanı iki ölkə arasındakı münasibətləri gərginləşdirmişdi. Şahqulu bəy özünü şahın vəkili hesab edir, bəzən də Mehdi olduğunu bildirirdi. İki ölkə arasındakı münasibətlərin kəskinliyi xüsusilə Avropa və rus tarixçiləri tərəfindən məzhəb fərqliliyindən əmələ gələn ziddiyyət kimi qələmə verilsə də, ticarət yollarına sahiblik iddiasında olan iki imperiyanın labüd toqquşmasından başqa bir şey deyildi (3). Avropanın bu dövrdə yerinə yetirdiyi qızıqdırıcı funksiyada istifadə etdiyi din faktoru müasir günümüzdə də öz “təhvələrini” verməyə davam edir.

Nəticə. Dinin siyasi, iqtisadi və sosial hadisələrdəki rolunun dənılmaz olduğu gerçəyini əks etdirən məqalədə, bu rolun dərinliklərində yatan əsas səbəblər araşdırılmışdır. Daha çox tarixi hadisələrə arxalanaraq aparılan analizin nəticəsində dini zəmində yaranan problemlərin böyük əksəriyyətinin yaranma səbəbi narazı kütlənin problemləri olmuşdur. Müasir dövrimizdə də dinin siyasətə və onun əhatəsinə göstərdiyi təsir aydın görünür. Aparılan araşdırmalar bunu sübut etmişdir ki, dindarlıq səviyyəsi yüksək olan kütlələrlə, dini mü-

dafiə edən partiyalar arasında gözlə görülər səviyyədə bağlılıq var. Kütlənin dini önə çəkən partiyayı dəstəkləməyi əslində dini bir vəzi-fə, bərc öhdəliyindən yaranır. Biz münasibətləri iki tərəfli təhlil etsək yenə də hakimiyyətə gələn şəxs və müxtəlif birliklərin dindən mani-pulyativ vasitə kimi istifadə etdiyini aydın görürük. Din insanların da-xili aləmlərini zənginləşdirən əhəmiyyətli sistem olmaqla yanaşı, cə-miyyətin sosial problemlərinin əks etdirilməsində və ya hansısa məq-sədlərin reallaşdırılmasında ön söz rolu oynanayan bir pərdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Ziya. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı, Şərq-Qərb nəş-riyyat, 2007, s.322. - <http://anl.az/el/Kitab/246191.pdf> [Müraciət tari-xi: 30.04.2021].
2. Angelo Brelich. Dinlər tarixinə giriş. Çev.: Prof. Dr. Mehmet Ay-dın / “Histoires des Religions”. Encyclopedie de la Pleiade Editions Gallimad. Tome I. 25 November 1970, s.7-45. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/184492> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
3. Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvi dövləti. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyat, 2007, s.407.
4. Əliyarlı Süleyman. Azərbaycan tarixi. Bakı, Çıraq nəşriyyat, 2009, 872 s.
5. Gözəlova Yeganə. Orta əsrlər tarixi. XVI-XVII əsrin ortaları. Bakı, 2014.
6. Hacıqədirlil Aynur, Qarayeva Gülxanım. Ərəb ölkələrinin orta əsr-lər və yeni dövr tarixi. Bakı, Adiloğlu nəşriyyat, 2008, s.352. - http://lib.az/users/1/upload/files/Ereb_olkelerinin_orta_esrler_ve_yen_i_dovr_tarixi..pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
7. Mahmudov Yaqub. Orta əsrlər tarixi. Avropa erkən orta əsrlərdə. (Dərslik). Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2012, 216 s.
8. Multikulturalizmə giriş: Ali Məktəblər üçün dərslik. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2019, 431 s.
9. Ziqmund Freyd. Musa və Təktanrıçılıq. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2020, 224 s.

FIZZA MAMMADOVA

*Baku State University SABAH Groups
3rd year student of the speciality of History teacher*

THE ROLE OF RELIGION IN HISTORICAL EVENTS

The social control function of religion enables individuals to abide by the norms and values of society. There are several ways to manage people. Religion is such a method of governance. We observe the active role of religion in historical processes. This is because of the ability of religion to influence people. But at the root of the origin of religion are social causes. The people of the social control function of religion the rules of society that control has an important place in the external and revealed that it can be handled in two ways as internal control. Exterior it pointed to the rules of control and society, and the conscience of the individual with internal control. Especially external control justifies the use of power in society. The development of religion in the consciousness of the individual and by the individual. With the internalization of the mechanism called "conscience", it becomes effective and effective.

Key words. History of Religions, Islam, Christianity, Religion and Society, Religion and Politics.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94(479.24)

HƏMİDƏ İSKƏNDƏROVA

Bakı Dövlət Universiteti, SABAH Qrupları

Tarix müəllimi ixtisası üzrə III kurs tələbəsi

hemidei19113@sabah.edu.az

**ERMƏNİLƏRİN KÜTLƏVİ ŞƏKİLDƏ ŞİMALİ VƏ
QƏRBİ AZƏRBAYCANA KÖÇÜRÜLMƏSİNƏ TARİXİ
BAXIŞ**

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevda İsmayılova

Bakı Dövlət Universiteti

Hər bir möhtəşəm qələbənin arxasında qanlı müharibələrlə zəngin tarix dayanır. Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsində 44 gün ərzində erməni işğalçıları üzərində qazandığı qələbə iki əsrə yaxın bir müddətdə ağıla gəlməyəcək zülmərə məruz qalmış xalqın qisasıdır. Ancaq bu zəfərlə tarixi keçmişi xüsusilə də, son 200 ildə aparılmış mübarizəni, qanlı yazılmış bu tarixi unutmamalıyıq, əgər unutsaq tariximiz təkrarlanacaq. Bu məqsədlə, biz məqalədə son 200 il tariximizə nəzər salaraq, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, məskunlaşdıqdan sonra bu torpaqlarda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım, deportasiyalar, həyata keçirdiyi işğallar haqqında məlumat verməklə, qanlı tarixin səbəbkarları – ermənilərin və onların havadarlarının məqsədini öyrənər, bu günə nələri itirdiyimizi xatırlayar, nələri qazandığımızın əhəmiyyətini dərk edərək.

Açar sözlər: köçürmə siyasəti, demoqrafik vəziyyət, etnik təmizləmə, deportasiya, soyqırım.

Giriş. İki yüzillik tarixdə baş verən ağır hadisələr XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın hərbi və siyasi tarixində mürəkkəb proseslərin nəticəsi kimi xarakterizə olunur. Bir tərəfdən ölkənin daxilində gedən proseslər, o cümlədən xanlıqlar arasında durmadan artan mübarizə, aparıcı xanlıqların vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq siyasətinə qarşı ölkədaxili bəzi qüvvələrin güclü müqə-

viməti, separatçılığı, digər tərəfdən xarici işğal təhlükəsinin artması Azərbaycandakı siyasi və hərbi vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdırmışdı. Cənubi Qafqazın vəziyyətini gərginləşdirən, o cümlədən, Azərbaycanda vahid dövlətin yaranmasına mənfi təsir göstərən ən böyük xarici amil isə - çar Rusiyası idi. Çar Rusiyası nə yolla olursa olsun, Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək, Xəzəryanı vilayətlərin vasitəsilə Hind okeanına çıxış əldə etmək istəyirdi və bu yolda Azərbaycanın müstəmləkələşdirilməsi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edirdi.

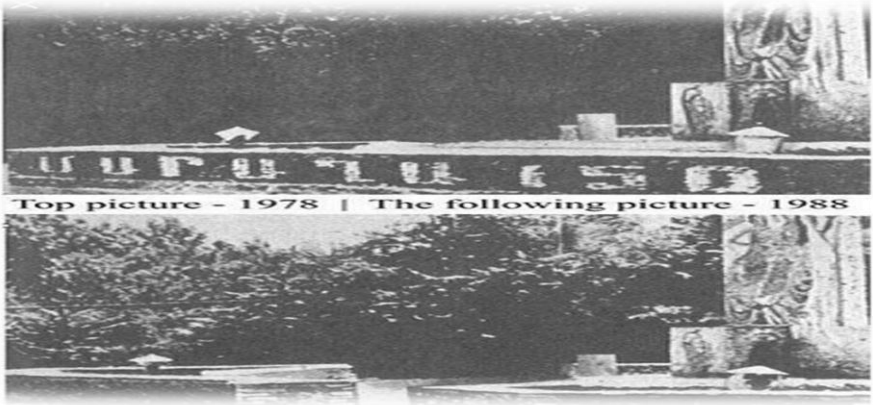
Köçürmə siyasətini şərtləndirən amillər. Rusiyanın bölgədə təzyiqinin saxlanması ən mühüm yol köçürmə siyasəti idi. Bu məqsədlə ermənilərin seçilməsi səbəbsiz deyildi. Digər Qafqaz xalqlarından fərqli olaraq, Ermənilər amorf bir xalq idi. İstənilən şəraitə uyğunlaşıb, xəyanət yolu tutmağa meylli idilər. Cənubi Qafqazın işğal illərində və sonrakı dövəmdə Rusiya üçün separatçılığı yaya biləcək ermənilərdən daha “optimal” variant yox idi. Ermənilərin bu xüsusiyyətini nəzərə alan çar I Nikolayın fərmanında ermənilərdən istifadə edilməsi ilə bağlı deyilirdi: “Hər cür nəvazişlə erməniləri öz tərəfinizə çəkməyi xüsusi olaraq ixtiyarınıza buraxıram”. Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək və gələcək işğalçılıq planlarını həyata keçirməkdə əsas vasitə olan köçürmə siyasətini rəsmiləşdirmək üçün Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrinə köçürmə siyasəti ilə bağlı xüsusi maddələr daxil etmişdi. Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsi, Ədirnə müqaviləsinin isə 13-cü maddəsi ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsini rəsmiləşdirirdi. İran və Türkiyə sərhədlərində bufer xristian zolağı yaratmaq məqsədilə Rusiya erməniləri başlıca olaraq, Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqlarına, habelə digər münbit torpaqlara köçürdü (6, s.253).

Mənfur siyasətin etirafı. Rusiya imperiyasının həyata keçirdiyi bu qanlı siyasət Azərbaycanın qədim tarixi torpaqlarında gələcəkdə Ermənilərə dövlət yaradılması məqsədi də daşıyırdı. Bu mənfur siyasəti rus müəllifləri özləri də etiraf edirlər. İranda yaşayan ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsi ilə bağlı tarixi faktı Lazaryevin 1828-ci il 30 martda ermənilərə müraciətində görmək olar: “Orada siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni Vətən əldə edəcəksiniz. İranın

müxtəlif əyalətlərinə səpələnmiş xristianların bir yerdə cəmləşdiyini görəcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir! Tezliklə rus qoşunları İrani tərk edəcək. Bundan sonra sizin köçməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz köçməyinizə cavabdeh olmayacağıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da qısa zamanda hər şeyə nail olacaqsınız, özü də həmişəlik (7, s.107-111). Potto da bu haqda öz əsərində belə qeyd edir: “Təkcə 1828-ci ilin martında köçən erməni ailələrinin sayı 5 minə çatırdı”. Erməni keşişi Nerses Aştrakesiyə istinad edən Kuznetsova isə Şimali Azərbaycana gətirilən erməni ailələrinin sayının 8 min olduğunu göstərir (8). Həmçinin İ.K. Yenilokopov da öz əsərində ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı həqiqətləri qeyd edir: “Türkmənçay müqaviləsi imzalanandan sonra ayrı-ayrı qrupların köçürülməsi, eybəcər formada həyata keçirilməyə başlandı: xüsusi torpaq fondu ayrılmadığından yeni əhalinin (ermənilər) əksəriyyəti yaylaqda olan kəndlilərin (yəni Azərbaycan türklərinin) evində məskunlaşdırıldı”. Qriboyedov isə “Ermənilərin İrandan bizim vilayətlərə köçürülməsi haqda qeydlər” də göstərir ki: “Ermənilərin mülkədar torpağında yerləşdirilməsi, onların müsəlmanların yerini dar etməsi bir yana, hələ üstəlik onlara güzəştlər də verildi. Halbuki ziyan çəkən tərəf müsəlmanlar idi. Əslində erməniləri deyil, burdakı müsəlmanları köçkün hesab etmək lazımdır. Ermənilər köçürülən zaman müsəlmanlar yaylaqda idi və gəlmə ermənilərin onların evlərində yerləşməsindən xəbərləri yox idi” (6, s.262). N.N. Şavrov da “Zaqafqaziyada rus işinə yeni təhlükə” adlı kitabında həqiqətləri etiraf edir: “Biz 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya 40 mindən çox İran, 84 min Türkiyə ermənisi köçürmüşük. Onları erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarındakı ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişik. Həmin yerlərdə erməni əhalisi yox dərəcəsinə idi. Erməniləri Tiflis, Borçalı, Axaltsixi və Axalkalaki bölgələrinə köçürdük. Onları yerləşdirmək üçün 200 min desyatın xəzinə torpağı ayrıldı və 2 milyon rubl məbləğində müsəlmanların şəxsi mülkləri satın alındı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Dağlıq Qarabağ) və Göyçə (Sevan) gölünün ətrafı bu ermənilərlə məskunlaşdırıldı. Bu dövrdə rəsmi şəkildə köçürülmüş 124 min ermənidən başqa, bu yerlərə qey-

ri-rəsmi surətdə də ermənilər gəldi. Onların sayı 200 mini keçmişdi. XX əsrin başlanğıcında Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyondan çoxu bu rayonun yerli əhalisi deyil, bizim tərəfimizdən köçürülmüşdür” (16, s.63-64). Erməni müəlliflərinin özləri faktlarla özlərinin işğalçı Rusiya imperiyası tərəfindən Qafqaza köçürülməsi və Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi həqiqətini deməyə məcbur olublar. Məsələn, Qafqaz xalqlarının tarixini tədqiq edən erməni tarixçisi B.İşxanyan yazır ki: ”Tarixi qədimlik təsəvvürünə görə, Ermənilərin Böyük Ermənistan hesab edilən həqiqi Vətəni, Rusiya hüduqlarından kənarında, daha doğrusu, Kiçik Asiyada yerləşir. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə gəlincə, onların bir hissəsi aborijen olub, xristian dinini qoruyub-saxlayan qədim albanların nəslindəndir, bir hissəsi isə təqib və hücumlardan qurtarmaq üçün Azərbaycan torpaqları sığınacaqlarına çevrilən İran və Türkiyə qaçqınlarıdır” (9, s.48). Digər erməni tarixçisi V.Parsamyan “Erməni xalqının tarixi” kitabında yazır: “1828-ci il mart ayının 20-də Nikolay müqaviləni təsdiq etdi. Mart ayının 21-də isə Erməni vilayətinin yaranması haqqında qərar imzalandı. 1829-1830-cu illərdə Ərzurum, Qars, Bəyaziddən Zaqafqaziyaya 90 mindən çox erməni köçdü” (4, s.91). Erməni alimi Zaven Korkodyan isə “Sovet Ermənistanının əhalisi son yüzillikdə 1831-1931” adlı kitabında qeyd edir ki: “İrəvan – indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş İrəvan quberniyasının İrəvan, Üçmüəzzin, Yeni Bəyazid, Aleksandropol və Gəncə quberniyasının Zəngəzur, Qazax-Dilican, Tiflis quberniyasının Loru-Pəmbək qəzalarında 2310 kəndin 2000-ni Azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. 1833-cü ildə İrəvan şəhərinin 18.766 nəfər əhalisinin 15.992 nəfəri, 1866-cı ildə 27.246 nəfərdən 23.626 nəfəri, yəni 85,2%-i azərbaycanlı olmuşdur. Qəmərliyə olan 102 kənddən 94-də, Üçmüəzzində olan 71 kənddən 67-də azərbaycanlı türklər yaşayırdılar. Daşnak qırğınından sonra bu rəqəm köklü şəkildə dəyişilmişdi. Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qəmərliyəki 102 kənddən 75-də, Üçmüəzzində isə 71 kənddən 52-də azərbaycanlı türklər yaşayırdı” (4, s.71). Ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş millət olduqlarını yazdıqları əsərlərlə yanaşı, qoyduğu abidə ilə də təsdiq

edirlər. 1978-ci ildə Dağlıq Qarabağda yaşayan erməni icması Türk-mənçay müqaviləsindən sonra İrandan ilk 200 erməni ailəsinin Dağlıq Qarabağa köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə keçmiş Ağdərə rayonunun Marağa kəndində “MARAĞA 150” abidəsini ucaltmışlar.

Demografik fərqlərin əsas göstəriciləri . İ.Şopenin məlumatına görə İrandan köçən ermənilərdən təkcə 366 ailə (1715 nəfər) İrəvan şəhərinin özündə, 265 ailə (1110 nəfər) Naxçıvan şəhərində, 36 ailə (182 nəfər) isə Ordubad şəhərində məskunlaşmışdır (17, s.643-646). Nəticədə “Qondarma erməni vilayəti” nə 35560 nəfərdən ibarət 6946 erməni ailəsi köçürülmüşdür (17, s.539). V.Qriqoryev isə “Naxçıvan bölgəsinin statistik təsviri” adlı kitabında yazır: “1828-ci ilin yanvarında İrandan Naxçıvan əyalətinə 2551 erməni ailəsi köçürülüb məskunlaşdırılmışdır ki, bunlardan 416 ailə şəhərdə, 1869 ailə Naxçıvan, 266 ailə isə Ordubad nahiyələrində yerləşdirilmişdir” (10, s.83-84). Ümumiyyətlə, 1828-29-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra İ.Şopenin Erməni vilayətində (keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində) apardığı siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə, vilayətin ərazisinə 21666 nəfər (3682 ailə) erməni, 324 nəfər (67 ailə) yezidi kürdlərinin köçürüldüyü göstərilir. Amerikalı alim Castin Makkarti isə Azərbaycanın Ermənilər tərəfindən məskunlaşmasına dair aşağıdakı məlumatları verir: “1828-1920-ci illərdə, Azərbaycan əhalisinin demografik quruluşunun ermənilərin xeyrinə azərbaycanlı-

ların hesabına dəyişdirilməsinə yönəlmiş siyasətin həyata keçirilməsi prosesində iki milyondan çox müsəlmanın öz doğma torpaqlarından zorla qovulmuş, bir çoxu öldürülmüşdür. İki dəfə, 1828 və 1854-cü illərdə Ruslar Şərqi Anadoluya soxulmuş və hər iki dəfə yerli ermənilər onların tərəfini saxlamış, hər iki halda ruslar çıxıb gedəndə özləri ilə 100 min eməni tərəfdarını Qafqaza gətirmiş, onları qovulmuş müsəlmanların evlərində yerləşdirmişlər” (15, s.9). Alim həmçinin qeyd edir ki: “1828-dən 1920-ə qədər 560 min erməni Azərbaycana köçürüldü. Beləliklə, Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən fəthindən sonra Araksın (Arazın) şimalındakı Azərbaycanda erməni əhalisinin sayı kəskin şəkildə artmağa başladı” (15, s.10)/ Beləliklə, çar Rusiyasının bütövlükdə Şimali Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda inzi-bati-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf üçün geniş imkanlar yaratdığı ermənilər kütləvi surətdə bu torpaqlara köçüb gəldilər və çox keçmədən Azərbaycan torpaqlarında “Böyük Ermənistan” ideyasının reallaşdırılması uğrunda açıq mübarizəyə başladılar. Həmin ideyanın əsas tərkib hissələrindən biri də Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və digər Azərbaycan torpaqlarının yerli azərbaycanlı əhalisini məhv etmək və onların yaşadıkları torpaqları ələ keçirməkdən ibarət idi (11, s.39).

Siyasətin sonrakı addımları: deportasiya və soyqırımlar. Peterburqda 9 yanvar 1905-ci ildə Qanlı Bazar adı verilən hadisələrdən sonra Rus alayında xidmət edən bir erməni 6 fevralda bir türkü öldürməsi ilə Qafqazda ilk dəfə türk-erməni qarşıdurması yarandı (2, s.15-16). Eməni millətçiləri "Böyük Ermənistan" ideyasını reallaşdırmaq məqsədilə 1905-1907-ci illərdə Bakı, Gəncə, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Tiflis, Zəngəzur, Qazaxda və başqa yerlərdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətdilər. Şuşa, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında, İrəvan və Gəncə quberniyalarında azərbaycanlılar yaşayan 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran edilmiş, on minlərlə soydaşımız qaçqın düşmüşdür. Ermənilər 200 mindən artıq azərbaycanlıni uşaq, qadın, qoca fərq qoymadan qətlə yetirməklə, həmin ərazilərdə çar Rusiyasının onlara vəd etdiyi "Ermənistan dövləti"ni qurmaq üçün etnik təmizləmə aparmışlar (3). Ermənilər bu soyqırımları zamanı “öz düşmənlərini” müsəlman adlandırdığından

onun ibadət ocaqlarını- məscidlərini və müqəddəs saydığı digər yerləri də xarabalığa çevirmiş, əllərinə düşən kitablara və Qurani-Kərimə od vurub yandırmışlar. Ermənilərin qadın-kişi olmasından asılı olmayaraq, qocalara, eləcə də uşaqlara etdikləri zülmü qələmə almaq çətindir (13, s.15). Dinc əhaliyə qarşı soyqırım siyasəti Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra daha dəhşətli formada davam etdi. Mart soyqırımını nəticəsində təkcə Bakıda 12 mindən çox insan öldürüldü. Bolşevik-daşnak zülmü Bakı şəhəri ilə yanaşı Quba, Salyan və Lənkəran bölgələrində də həyata keçirildi. 3-16 aprel tarixlərində S.Lalayan və T.Əmirovun rəhbərlik etdiyi daşnakçı döyüş birlikləri Şamaxıda mülki əhaliyə qanlı qırğınlar törətdilər (18, s.38).

Şaumyan müsavətçilərə olan nifrəti Bakıda və digər Azərbaycan əyalətlərində kütləvi qırğınlarda aydın şəkildə göründü. O günlərdə təkcə Bakıda-10000, Şamaxıda-7000, Qubada-2000, Lənkəran, Astara, Salyan və Hacıqabulda 1000-dən çox dinc sakin öldürüldü. 1918-ci ilin martında Bakı, Şamaxı, Quba, Muğan, Lənkəranda erməni bolşevik dəstələr tərəfindən 50000-dən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi (5, s.18). Mənfur düşmənin kütləvi soyqırımlarla həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olaraq, 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz ərazisində paytaxtı qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan olmaqla erməni dövləti yaradılmasına razılıq verməsi ilə ermənilər, təqribən 100 il əvvəl köçürüldükləri bu torpaqlarda öz məqsədlərinə nail olsalar da, bununla kifayətlənmədilər.

Bundan sonra Cənubi Qafqazda erməni təcavüzünün və ərazi iddialarının yeni mərhələsi başlandı. Rus silahı ilə silahlanmış terrorçu erməni-daşnak quldur dəstələri Naxçıvan, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz və Dağlıq Qarabağı da ələ keçirmək üçün kütləvi soyqırımlara başladılar. 1920-ci il avqustun 10-da bolşeviklərlə Ermənilər arasında bağlanmış sazişə əsasən, Azərbaycan xalqının iştirakı və razılığı olmadan qədim Azərbaycan torpağı Şərur-Dərələyəz mahalının mühüm hissəsi Ermənilərə verildi. Bundan dərhal sonra daşnaklar XI Qırmızı Ordunun köməyi ilə Zəngəzurun cənub-qərbinə (Mehri bölgəsini) işğal etdilər. Bununla da, Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan arasında əlaqə kəsildi. Sovet rəhbərliyinin ermənipərəst mövqeyi

və antiAzərbaycan siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağa, Azərbaycanın tərkibində saxlanılmaqla və mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla, vilayət muxtariyyəti verildi. Beləliklə, Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin bünövrəsi qoyuldu.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan torpaqları hesabına durmadan öz ərazilərini genişləndirən ermənilər, digər tərəfdən, yenə də Moskvanın fəal köməyi ilə azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqları olan Şimal Qərbi Azərbaycandan (indiki Ermənistan Respublikası ərazisindən) deportasiyanı da həyata keçirməyə başladılar. Bu siyasət davamlı və məqsədyönlü şəkildə aparıldı. Belə ki, azərbaycanlılar öz doğma torpaqlarında ana dilində təhsil almaq hüququndan məhrum edildilər. Azərbaycan xalqına məxsus minlərlə yer adları erməni adı ilə əvəz olundu. Yüzlərlə tarixi-memarlıq abidələri məhv edildi. Nəhayət, ermənilər 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ.Stalin tərəfindən azərbaycanlıların öz tarixi-etnik torpaqlarından - Ermənistan Sovet Sosialist Respublikası ərazisindən deportasiyası barədə qərar imzalamasına nail oldular. 1948-1953-cü illər arasında Ermənistan SSR-də yaşayan 150 min azərbaycanlı zorla doğma yurdlarından köçürüldü. Köçürülənlər Saatlı, İmişli, Göyçay, Kürdəmir, Sabirabad bölgələrində məskunlaşdılar. Yeni sənaye mərkəzləri Əli Bayramlı, Mingəçevir, Daşkəsən kimi şəhərlərdən minlərlə erməni köçürüldü və Yuxarı Qarabağ, Gəncə, Bakıda erməni lobbisini gücləndirdi (1, s.321-322). Lakin ermənilər bununla da Dağlıq Qarabağ ilə bağlı separatçılıq fəaliyyətindən əl çəkmədilər.

1965-ci il də Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi barədə əsassız iddiaları yenidən ortaya atdılar. Lakin 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi və qətiyyətli mövqeyi sayəsində ermənilərin separatçılıq təşəbbüsləri və bu niyyətlə Mərkəzdə göstərdikləri "fəaliyyət" uzun müddət heç bir nəticə vermədi. SSRİ-də 1985-ci ildə ermənipərəst M.S.Qorbaçovun hakimiyyəti ələ alması ilə erməni separatçıları yenidən fəallaşdılar. M.S.Qorbaçov DQMV ilə bağlı məxfi planı həyata keçirmək üçün ilk növbədə onun üçün əsas qüdrətli maneə olan Heydər Əliyevi Siyasi Bürodan uzaqlaşdırdı. Bununla da himayədarından məhrum qalan xalqın yenidən

ağrılı illəri başladı. 1988-ci ildə ortaya atılan qondarma Dağlıq Qarabağ konfliktinin ilkin mərhələsində yüz minlərlə Azərbaycan türkünün öz tarixi torpaqlarından qovulması prosesi başlandı. 1988-1989-cu illər ərzində 250 mindən çox azərbaycanlı Ermənistan SSR-dən deportasiya edildi, onlardan 500 nəfərindən çoxu həmin əsnada qətlə yetirildi (9, s.12).

Bu faciələrdən dərhal sonra ermənilərin fəaliyyəti və köməliyi ilə Sovet ordusu Bakıda 1990 cı il 20 Yanvar faciəsini törətdi. Bu zaman 140-dan çox insan qətl edildi, 1000-dən çox insan əlil oldu, itkin düşdü. Barbar erməni xalqının cinayətləri SSRİ dağıldıqdan sonra daha da genişləndi. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni terrorçu-separatçı silahlı birləşmələri havadarlarının köməyi ilə bütün dünyanın gözü qarşısında Azərbaycanın Xocalı şəhərini tamamilə dağıtdı. Dinc, silahsız əhali yalnız azərbaycanlı olduğu üçün qətlə yetirildi (12, s.129).

Bütün bu kütləvi soyqırım və deportasiyalarda əsas məqsəd Qarabağın işğalı və bu torpaqların özünüküləşdirilməsi siyasəti idi. Bu siyasətə uyğun olaraq 1992 ci ildə Şuşa, Laçın, 1993 cü ildə Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl ,Qubadlı, Zəngilan rayonları işğal edildi. İşğaldan sonra da ermənilərin köçürülməsi davam etdi. 2015-ci ilin məlumatlarına görə Dağlıq Qarabağa 8.500, işğal olunmuş di-

gər 7 rayon ərazisinə isə ümumilikdə 23.000 nəfər erməni köçürüldü və ermənilər məqsədlərinə nail olaraq , monoetnik hakimiyyət qura bildilər.

Nəticə. Biz bu məqalədə erməni saxtakarlığını özlərinin və havadarlarının təsdiq etdikləri faktlarla açkara çıxardıq. Onların Azərbaycan torpaqlarına köçürülməklə dinc əhaliyə qarşı tətbiq etdikləri soyqırım, deportasiyalardan, Dağlıq Qarabağ və ətraf 7 rayonun işğalından bəhs etdik. Ermənilər 30 il ərzində bu torpaqlarda məscidləri, tarixi abidələri, yaşayış məntəqələrini barbarca dağıdıb, təhqir edib, sıradan çıxarıblar. Bu müddət ərzində himayədarlarını yardımı ilə özünün qalib olduğunu zənn edən ermənilər 27 sentyabr 2020-ci il tarixində başlayan II Qarabağ müharibəsi ilə əslində məğlubiyyətə məhkum olduqlarını dərk etdilər. Bu hərbi əməliyyatlar nəticəsində Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa rayonları müzəffər Azərbaycan ordusu tərəfindən işğaldan azad edildi, 10 noyabrda imzalanan bəyanatla isə Ağdam, Kəlbəcər, Laçın rayonları Azərbaycan Respublikasına geri qaytarıldı (14). Müharibə dövründə bütün Azərbaycan xalqı “Dəmir Yumruq” kimi birləşdi, illərlə dəyişməyən xislətinə uyğun olaraq ermənilər mülki əhalini ağır çaplı silahlarla atəşə tutması nəticəsində 398 mülki obyekt, 2174 yaşayış evi və 90 çox-

mənzilli yaşayış binası yararsız hala düşdü. Ümumilikdə mülki şəxslərin yaşadığı kəndlərin, şəhərlərin qadağan olunmuş raketlərlə atəşə tutulması nəticəsində 91 nəfər mülki şəxs həlak oldu, 363 nəfər yaralandı. Lakin əzmkar Azərbaycan xalqı bir addım belə geri çəkilmədi və 44 gün ərzində qazanılan bu zəfər ilə tarixə qızıl hərflərlə yazıldı: “Qarabağ Azərbaycandır!”.

ƏDƏBİYYAT

1. Dilgam Yunis İsmailov. History of Azerbaijan. Baku, AzMİU NPM, 2017, 357 p. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2018/02/cd/i-44365.pdf&ved=2ahUKEwi2nfbF6IXwAhVFIYsKHZQADrUQFJA AegQIAxAC&usg=AOvVaw09B_0vllF0snihntLBWbX3 [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
2. Dr. Mustafa Görür Yılmaz. Türk Qafqaz İslam ordusu və ermənilər (1918). Bakı, Qismət, 2008, 408 s. - https://ebooks.az/book_e6pGWZE0.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
3. Əhmədov Elçin. Ermənistanın azərbaycanlılara qarşı soyqırımını və təcavüzkarlıq siyasətinin mərhələləri / Xalq qəzeti, 30 mart 2011, s.3. - <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2011/mart/164967.htm> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
4. Əroğl Əlisahib. Erməni daşnak faşizmi və Azərbaycan. Bakı, Təhsil, 2007, 412 s. - https://ebooks.az/book_RlqClxi0.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
5. Genocide and deportation of Azerbaijanis. Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan. Presidential LibrarAzers, 244 p. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://files.preslib.az/site/soyqirim/31mart_en.pdf&ved=2ahUKEwjXw6Ly5YXwAhW_AxAIH11D7MQFjABegQICBAC&usg=AOvVaw3crGd3Hhh2NQG08TmIPWC [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

6. İrəvan Xanlığı: Rusiya işğalı və Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi / Y.M.Mahmodov [və b.]. İkinci nəşr. Bakı, Azərbaycan, 2010, 616 s - <https://ebooks.az/view/WtLRcdCz.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

7. Глинка Сергей. Описание переселения армян Аддербиджанских в пределы России. Баку, “Элм”, 1990, 142 с. - https://ebooks.az/book_5a0v7jsX.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

8. Qaliboğlu Elçin. Türkmənçay müqaviləsi bağlanılarkən ermənilər “unudulmadı” / Xalq Cəbhəsi, 10noyabr 2017. - <http://www.xalqcebhəsi.az/news/project/23900.html> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

9. Qazıyev Yusif. Erməni məsələsi yalanlar və gerçəklər. Bakı, Nurlar NPM, 2009, 344 s. - https://ebooks.az/book_ls8DiO1a.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

10. Григорьев Василий. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Типографии департамента Вимышей Торговли. Санкт-Петербург, 1833, 265 с. - <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://www.prlib.ru/item/453968&ved=2ahUKEwjolZqEyoXwAhWxtYsKHdtLDKkQFjACegQICBAC&usg=AOvVaw1SFC0VhVWXCfa59Bv9Cxa-> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

11. Mahmudov Yaqub və Şükürov Kərim. Qarabağ real tarix faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2005, 380 s. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://ebooks.az/book_QJMvWID0.html&ved=2ahUKEwigv4e464XwAhXV_ioKHeWvBEsQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw1KgWjTnwA2edfjlb-aceZj [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

12. Махмудов Ягуб. Реальная история и вымысел о “Великой Армении”. Баку, ИПО “Турхан”, 2016, 148 с. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://www.istoriya.az/Web/uploads/books/books/2019/08/realnaya.pdf&ved=2ahUKEwj86IPr6YXwAhVJxIsKHUQ7BSsQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2t9O6bY3rwpQF_uPYjpdnu [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

13. Mir Möhsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, Azərbaycan, 1993, 90 s. - http://www.history.az/pdf.php?item_id=20111201122645312&ext=pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
14. No:406/20, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının Baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı. - <https://mfa.gov.az/az/news/7026/view> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
15. Основной документ являющийся частотной частью Докладов государств -участников, Азербайджанская Республика (31 января 2002 года. Организация объединенных наций. Международные договоры по правам человека. 27 February _2002, 23 с. - https://digitallibrary.un.org/record/478577/files/HRI_CORE_1_Add.117-RU.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
16. Шавров Николай. Новая угроза рускому делу вы Закавказье. Баку, ЭЛМ,1990.,156 с. - https://ebooks.az/book_3h6RBEJf.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
17. Шопен Иван. Исторический Памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской-империи. Вь типографии императорской академии наук, Санкт-Петербург, 1852, 1240 с. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_003542373/&ved=2ahUKEwjzj_mUw4XwAhUrxosKHUuSBSsQFjABegQIBBAC&usg=AOvVaw1CYWFwOYqqAoGohgnTLhKh [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
18. The South Caucasus and Turkey: History Lessons of the 20th Century.Publisher: Heinrich Böll Foundation South Caucasus Regional Office, 2012, 212 p. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://ge.boell.org/sites/default/files/history_lessons_publication_final.pdf&ved=2ahUKEwjM9Ijt44XwAhUIjosKHcWgAMwQFjABegQIBRAC&usg=AOvVaw09E5u1rY1Xkg6YBgHs_Bue [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

HAMIDA ISKANDAROVA

Baku State University SABAH Groups

3rd year student of the speciality of History teacher

“HISTORICAL VIEW OF ARMENIAN MIGRATION OF NORTH AND WESTERN AZERBAIJAN”

Behind every great victory is a rich history of bloody wars. Azerbaijan’s 44-day victory over the Armenian aggressors in the Second Karabakh War is the revenge of a nation that has suffered unimaginable atrocities for nearly two centuries. However, with this victory, we must not forget the historical past, especially the struggle for the last 200 years, this history written in blood, if we forget, our history will be repeated. To this end, in this article, we look at the history of the last 200 years, the resettlement of Armenians to Azerbaijani lands, the genocide, deportations and occupations committed by Armenians against Azerbaijanis in these lands. We remember what we lost, we realize the importance of what we gained.

Keywords: resettlement policy, demographic situation, ethnic cleansing, deportation, genocide.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 572.9

XATİRƏ BƏYLƏRZADƏ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun magistrantı
beylerli_91@inbox.ru

SOSIAL ANTROPOLOGİYADA TARİXİ MƏKANLAR PROBLEMİ

Elmi rəhbər:

Antropologiya üzrə elmlər doktoru Əliğa Məmmədli
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Məqalədə sosial antropoloji baxımdan şəhərlərdə mövcud olan tarixi məkan və mədəni mənaların qarşılıqlı təsirinin müxtəlif aspektləri araşdırılmışdır. Həmçinin məqalədə tarixi məkana xas elementlərin yerli şəxsiyyətin inkişafına təsiri mexanizmlərinin müəyyən edilməsinə diqqət yetirilmişdir. Bu məqalədə İçərişəhərin tədqiqat obyektini seçilməsi də təsadüfi deyil, çünki şəhərin köhnə məkanları mədəni mənaları, dəyərləri özündə cəmləşdirir və eyni zamanda şəhər sakinlərində müəyyən nostalji hislərin, duyğuların yaranmasına kömək edir.

Açar sözlər: tarixi məkan, mədəni mənə, yerli kimlik, içəri şəhər, kollektiv yaddaş.

Giriş. Müasir şəhər məkanının tədqiqatı məsələsi qanunauyğunluq, ardıcılıq tələb edən bir mövzudur. Bu mövzunun günümüzdə aktuallığı, getdikcə müxtəlif sosial qrupların müzakirə mövzusunə çevrilməsi şəhərlərin ictimai, siyasi, iqtisadi həyatın bütün sahələrini əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Bu gün hər hansı bir şəhərin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində ərazi-məskunlaşması, şəhərin iqtisadi həyatı, şəhərsalma, psixoloji, tarixi və mədəni mühit, fəlsəfi və metodoloji, sosioloji məsələlər vacib amillərdəndir. Lakin müasir şəhər məkanının öyrənilməsində daha konkret praktik həllərdən yararlanmadan konseptual analiz aparmaq mümkün deyil. Şəhərlərin inkişaf konsepsiyasını izləməklə şəhərdaxili iqtisadi, ekoloji, sosial proseslərin ge-

dişatının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək və şəhər mühitinə xas bir sıra problemləri əsaslı şəkildə tədqiq etmək mümkündür [5, s.1].

Son illərdə antropoloji tədqiqatlarda şəhərlərin konkret tədqiqat obyektinə çevrilməsi elm adamlarında bu məsələyə böyük marağın yaranmasına səbəb olmuşdur. İnsanların yaşayış mühiti problemi uzun müddət etnoloqların və antropoloqların diqqət mərkəzində olmuşdur. Qloballaşma prosesləri və əhalinin əksəriyyətinin şəhərlərdə məskunlaşması bu problemin daha da aktuallaşmasına səbəb olmuşdur [8].

Əhalinin müxtəlif qruplarının etnomədəni qarşılıqlı təsir proseslərinin baş verdiyi şəhər mühitinin öyrənilməsi məsələsi XX əsrin 20-30-cu illərindən başlanmışdır. Məşhur Amerika sosioloqu, ABŞ-da ilk Şəhər Tədqiqatları Mərkəzini quran Robert Park, həmkarları ilə birlikdə o dövrdə əhalisinin 80% immiqrant olan Çikaqoda tədqiqatlar aparmış və bununla çoxmədəniyyətli yerli şəhər icmasının araşdırılmasının əsasını qoymuşdur. 1916-cı ildə R.Parkın "şəhər mühitində insan davranışının öyrənilməsinə dair təkliflər" adlı əsəri nəşr olunmuşdur [11, s.6]. R.Park öz konsepsiyasında şəhər ekologiyasına təsir edən iki amil arasındakı fərqləri ortaya qoyur: biotik və mədəni fərqlər. O biotikliyi insanın təməl ehtiyacları kimi dəyərləndirir. Onun fikrincə, təməl ehtiyaclar yaşayış yerində əhalinin sayını müəyyənləşdirir. Beləliklə, zəruri ehtiyaclara qarşı mübarizə birlikdə yaşamağa məcbur olan müxtəlif sosial qrupları formalaşdırır ki, bu da insan cəmiyyətinin elementlərinin formalaşmasına səbəb olur. Mədəni səviyyə biotik üzərində qurulur və adətlərə, normalara və qanunlara əsaslanır. Bütün bunlar insan cəmiyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini yaratmış olur. Bu əsərlə R.Park, şəhər antropoloqları üçün onilliklər boyu lazımlı olacaq tədqiqat proqramı hazırlamış oldu [15, s.203].

XIX əsrdə sosial antropologiya əsasən xarici mədəniyyətlərin müqayisəli öyrənilməsi məsələsinə diqqət yetirirdi. XX əsrdə dünyanın geniş regionlara açılması, qatar şəbəkəsinin sürətli inkişafı nəticəsində səyahətlərin genişlənməsi, insanların mobilliyinin əhəmiyyətli dərəcədə artması antropoloqları daha çox şəhər mədəniyyətləri-

ni öyrənməyə sövq etdi. Bundan əlavə, I Dünya müharibəsindən sonra inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkənin ortaya çıxması antropoloqların tədqiqat sahələrini genişləndirməsinə şərait yaratdı [11, s.195].

Sosial antropologiyada şəhər və şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsinə maraq tədqiqatların genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqəli olaraq formalaşmışdır. Belə ki, şəhərlərə marağın yaranmasına kənd yerlərində aparılan antropoloji tədqiqatların genişlənməsi şərait yaratmışdır. Kiçik qəbilələri və ya digər cəmiyyətləri araşdırarkən inkişaf etdirilən tədqiqat metodlarından istifadə edərək antropoloqlar etnik məhəllələri və "şəhər tipli kəndləri", məhdud cəmiyyətləri araşdırmağa başlamışlar [14].

"Şəhər antropologiyası" konsepsiyası XX əsrin 60-70-ci illərində geniş tətbiq olunmağa başlandı. Beləliklə, bu konsepsiya şəhərlərin tədqiqatı ilə məşğul olan antropoloqların sayının artmasına şərait yaratdı [16, s.122-143; 12, s.841-845].

Antropoloqlar şəhərlərin yenilənməsi, şəhərlərə qoyulan investisiyaların azalması, şəhərdəki iş yerləri uğrunda rəqabət, fərdi mənzil bazarında irqi ayrışdırıcılıq, dövlət mənzil siyasəti və şəhərlərin dəyişməsinə, yeni şəhərlərin yaranmasına gətirib çıxaran siyasi və iqtisadi prosesləri öyrənirlər [11, s.198].

Şəhər antropologiyası sosiologiyanın, xüsusilə də Chicago şəhər sosiologiyaya məktəbinin güclü təsiri altında formalaşmış oldu. Antropoloji baxımdan aparılan tədqiqatların sosioloji tədqiqatlardan fərqi ondan ibarət idi ki, sosiologiyaya geniş ənənəvi sivil populyasiyaları öyrənirdi, halbuki antropoloqlar populyasiyaların daha dərin əlaqələrini araşdırırdılar [11, s.195].

1929-cu ildə nəşr olunan "Qızıl sahil və gecəqondu" əsərində H.Zorbaukh şəhərlərin öyrənilməsində şəhəri əhatə edən ərazilərin tədqiqi məsələsi ön plana çəkilmiş olur. Beləliklə, 1925-ci ildə Çikaqo şəhər antropologiyaya məktəbinin nümayəndəsi Ernst Burgess tərəfindən irəli sürülmüş şəhərlərə ekoloji yanaşma və şəhəri əhatə edən ərazilərin öyrənilməsi konsepsiyası inkişaf etdirilir [11, s.204].

Amerikalı sosioloq Louis Wirth 1938-ci ildə nəşr olunan "Urbanizm həyat tərzini kimi" klassik məqaləsində şəhərin üç əsas xüsu-

siyyətinə: əhalinin sayı, əhalinin sıxlığı və onların səbəb olduğu fəsadları müəyyənləşdirir. L. Wirthin fikrincə əhali sıxlığının artmasının nəticəsində insana təsir mexanizmləri, hərəkət növləri artır və şəhərdə mürəkkəb texnologiyalar ortaya çıxır [12, s.204].

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, şəhər antropologiyasının meydana gəlməsi, formalaşması və inkişafı ABŞ-da "yoxsulluqla müharibə"-nin başlaması və ABŞ-ın digər ölkələrdə tədqiqat antropoloji layihələri üçün maliyyəni azaltması ilə əlaqədardır [11, s.196].

1970-ci ildə Oscar Lewis "yoxsulluq mədəniyyəti" tezisini yazır və beləliklə mədəniyyətlərin mənası, tarixi kontekstləşdirmə zərurəti və şəhərlərdəki bərabərsizliyi yaradan faktorlar barədə geniş tədqiqatların aparılmasının əsası qoyulmuş olur. Beləliklə, 1972-ci ildə "Urban Anthropology" jurnalının təsis edilməsi şəhər antropologiyasının əsasının qoyulmasının parlaq təzahürü oldu [16, s.257-347].

Müxtəlif səviyyəli ictimai kimliyin formalaşdığı tarixi və mədəni mühit kimi şəhərlərin öyrənilməsi problemi müasir tədqiqatların diqqət mərkəzindədir və tədqiqatçılar müxtəlif tarixi və mədəni kontekstlərdə şəhərlərin öyrənilməsi məsələsinə marağ göstərirlər. Bəzi tədqiqatçılara görə, yalnız şəhər bir insanın yaşadığı məkanın xarakterik xüsusiyyətlərini aydın şəkildə izləməyə imkan verir [9, s.130-140].

Müasir tələblərə cavab verən bir şəhər turistləri, maddi cəhətdən sakinləri cəlb edən, müstəqil olaraq transmilli əlaqələr quran və digər şəhərlərlə rəqabət apara bilən sosial məsuliyyətli bir mühitdir. Bu vəziyyətdə şəhərə bir insanın varlığını əks etdirən mədəni və ünsiyyət mühiti kimi xüsusi diqqət yetirilir. Məhz bu mühiddə, müxtəlif növ insan fəaliyyəti və ünsiyyət formaları vasitəsilə müəyyən bir toplumun mədəni orijinallığı özünü göstərir [5, s.1].

Son illərdə aparılan sosial-antropoloji tədqiqatlarda məkana xas olan spesifik xüsusiyyətlərə xüsusi diqqət yetirilir. Məkanın təşkili, memarlıqda özünü göstərən etnomədəni xüsusiyyətlər zaman keçdikcə daha çox antropoloqların diqqət mərkəzinə çevrilir. Bu baxımdan, mədəniyyətdə yer alan dəyərlərin mənalari, simvolların təzahürü şəhərlərin öyrənilməsində xüsusi diqqət yetirilən məsələlərdir. Təsadüfi

deyil ki, bir sıra tədqiqatçıların fikrincə "şəhər simvolik fəaliyyətin üstünlük təşkil etdiyi, mifologiya, din, ideologiya, sənətin, virtual reallıqlar"ın mövcud olduğu bir yerdir. Bu fikrə əsaslanaraq, sosial antropologiyada şəhər həm universal bir mühit, həm də mədəni mənalara formalaşdığı bir yer kimi qəbul edilir [3].

Maddi mədəniyyət nümunələri tarixi məkanda ətraf mühitin simvolik mənasının ifadəçisinə çevrilmiş olur. Məkanın tarixi məna daşması müəyyən bir xalqın tarixində baş vermiş əlamətdar hadisələrlə əlaqəlidir. Müəyyən tarixi məkanda mövcud olan ayrı-ayrı memarlıq abidələri, hətta təbii mənzərə də yerli şəxsiyyətin formalaşmasına təsir göstərən müəyyən etnomədəni mənalara daşıyıcısıdır. Bu səbəbdən tarixi məkanın mədəni mənalara probleminə marağın yaranması, əsasən, müasir mədəniyyətin özünəməxsusluğu, eyni zamanda insanlara tanış olan sosial-mədəni mənzərənin dinamik dəyişməsi ilə əlaqədardır. İnsanlara tanış olan mühit, həyatlarının ən yaxşı illərini keçirdikləri evlər, uşaqlıqda dostları ilə oynadıqları küçələr sürətlə dəyişikliyə uğrayır. Beləliklə, şəhər sakinlərinin bir neçə nəslinin fərdi və kollektiv yaddaşında əks olunan maddi obyektlər yox olur. Bəzi müəlliflərin haqlı olaraq yazdıqları kimi, "dünən mövcud olaraq həqiqi reallığı əks etdirən hər hansı bir element bu gün keçmişlə əlaqəli olaraq ya unudulur ya da əksinə xatırlanır" [6, s.370; 8, s.823].

Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar müxtəlif elmlərin nümayəndələri tarixi məkanda mədəni mənalara məsələsinə tez-tez toxunur, problemi öz elmi maraqları dairələri kontekstində araşdırmağa çalışırlar. Beləliklə, tarixi məkanın mədəni mənalara müəyyənləşdirmək üçün mədəniyyət alimləri, sosioloqlar, şəhərşünaslar, memarlar və sosial antropoloqlar tədqiqat aparırlar. V.A.Tishkovun fikrincə, "mədəni mənalara" məkanda özü, eləcə də insanın təsiri altında dəyişməsi sosial antropoloqların diqqət mərkəzindədir. Yaşayış məntəqələri, binalar, otaqlar, mədəni mənzərələr, məkana təşkil edən bir çox daxili və xarici amillər, bütün bunlar mədəni məkana yaradır [10, s.289].

Edmund Husserlin fenomenoloji subyektlərə nəzəriyyəsinin müddəalarına görə müxtəlif şəhər obyektləri - binalar, küçələr, abidələr yerli sakinlər üçün dəyər statusuna sahibdir və ya bir şəkildə

müəyyən məna qazanmışdır. Subyektlərarası fenomenoloji nəzəriyyə bir şəhərin öyrənilməsi üçün vacib metodoloji əsasdır. Şəhər müəyyən subyektlərarası münasibətlər çərçivəsində öz görünüşünü qazanır, yəni şəhər əhalisi öz "yaşayış mühitini" yaradır. Və bu mühit ilk növbədə mədəni bir mühitdir. Bu mühitdə yaşayan və bu dəyərlərin daşıyıcısı olmayan insanlar üçün, məsələn şəhərə yeni gələnlər, əsasən də miqrantlar üçün bu mənanın nədən ibarət olduğunu ayırd etmək olduqca çətindir [5, s.30].

Fransız sosioloqu Pierre Bourdieunun sosial məkan nəzəriyyəsinə görə sosial məkan obyektiv, yəni mövcud sosial münasibətlər fonunda və subyektiv, yəni insanların ətraf aləm haqqında fikirlərinə əsaslanaraq formalaşır. Sosial məkan şəhər daxilində müxtəlif növ xüsusiyyətləri ilə seçilən fərdi insanların və ya qrupların yaşayış yerini təmsil edir. Sosial məkan nəzəriyyəsini nəzərə alaraq tədqiqat müəllifi mədəni məkan çərçivəsində konkret real dəyişikliklərin baş verməsində insan tiplərinin rolunu nəzərə almağı təklif edir. Bu tipologiyaya görə şəhər mühitində baş verən dəyişikliklərə cavabdeh fərdi xüsusiyyətlərə sahib insanlardır [5, s.3].

Bu baxımdan müasir şəhər antropologiyasının aktual problemlərindən biri şəhər məkanının şəxsiyyətin inkişafına təsiri xüsusiyyətləri, mədəni mənalının dəyişkənliyi problemdir. Belə ki, memarlıq baxımından cəlbedici bir bina, əyri bir küçə bir şəxs və ya bir qrup insan üçün əhəmiyyətli semantik bir məna daşıya bilər. Fərqli sosial şəxsiyyətləri formalaşdıran xatirələr, şəkillər məkan elementləri ilə əlaqələndirilə bilər. Bu və ya digər element hər hansı bir hadisənin xatırlanmasına təkan verə bilər ki, bu da həmin elementin müəyyən mədəni məna qazanmasına və mədəniyyət həqiqətinə çevrilməsinə səbəb ola bilər [2, s.69].

Şəhər mədəni mühitinin müəyyən olunmasında əsas diqqət yetirilməli məsələlər şəhər mühitinin mənalılıq dərəcəsini, şəhərin sosial quruluşu, mədəniyyət və məkan arasındakı əlaqəni ortaya qoymaq, hər bir sakin üçün şəhər mühitinin əlçatanlıq səviyyəsini müəyyənləşdirmək, mənsub olduqları kateqoriyadan asılı olaraq şəhər sakinlərinin qərar vermə prosesində iştirakını müəyyənləşdirmək, şəhər

mədəni mühitinin özünəməxsusluğunu müəyyən etmək, şəhər mədəni mühitində fəaliyyət göstərən əlaqələrin növlərini müəyyənləşdirmək və şəhəri yaşayış yeri kimi qiymətləndirməkdir [5, s.3].

Şəhər mənzərəsinin vacib bir elementi memarlıqdır. Gözəl evlər, bərpa edilmiş binalar, müxtəlif dövrlərin binaları arasında qeyd-şərtsiz harmoniya, oxşar binalarda fərqli memarlıq üslubları, tarixi məkanların qorunması da tarixi mədəni mühitin əlamətlərini özündə ehtiva edir [5, s.4].

Şəhərlərdə yeni mədəniyyət obyektlərinin-teatrların, muzeylərin, parkların açılması ilə yanaşı yeni binaların tikilməsi, yeni yolların salınması, müəyyən yerdəyişmələrin baş verməsi mədəni mənalарının dəyişməsinə şərait yaradır [5, s.5].

Şəhər mədəni məkanının formalaşması insan və mədəniyyətin qarşılıqlı fəaliyyəti fonunda yaranmış olur. Şəhər mədəni məkanı insanların özü tərəfindən yaradıldığına baxmayaraq, bir nöqtədə insana tabe olmayan yeni mədəni mənalар da qazanılır [5, s.6].

Tarix boyu mədəniyyət və məkanla bağlı araşdırmalar həm keçmişə anlamaqda, həm də gələcəyə işıq tutmaqda böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Azərbaycanda şəhərlərin etnomədəni və sosial obyekt kimi öyrənilməsinin tarixi qısaıdır. Professor Əliəğa Məmmədlinin fikrincə “Azərbaycan şəhərlərinin mədəni məkanı, mədəni obrazları, şəhər kimliyi barədə praktik olaraq heç bir araşdırma aparılmamışdır. Üstəlik bu kimi məsələlər ümumilikdə Azərbaycan sosioloqları, etnoloqları və kulturoloqlarının gündəmində olmamışdır. Aydınıdır ki, bu hal böyük ölçüdə şəhərlərin mədəni xüsusiyyətlərinin, yerli və milli kimliyin formalaşmasında yeri və rolunun anlaşılmasına mane olurdu” [8; 6, s.2].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda şəhərlərin formalaşması, onlarda demoqrafik, etnik proseslərin baş verməsi XX əsrin 70-80-ci illərindən etnoloji və sosioloji tədqiqatın başlanmasına və bu boşluğun müəyyən dərəcədə doldurulmasına şərait yaratmış oldu [6, s.3].

Beləliklə, keçən əsrin 70-ci illərinin ortalarından etibarən şəhər tədqiqatları Sovet, o cümlədən Azərbaycan etnoqrafları arasında kifayət qədər populyarlıq qazanmışdır. SSRİ-nin digər respublikalarında olduğu kimi, Azərbaycanda da bu cür tədqiqatların mövzusu şəhər əhalisinin ayrı-ayrı qruplarının, əsasən fəhlələrin həyatı və mədəniyyəti, çoxmillətli şəhərlərdə millətlərarası qarşılıqlı təsir prosesləri idi. Şəhərlərə marağın artması bir çox cəhətdən həm respublikadaxili, həm də respublikalararası miqrasiyanı artıran və böyüməkdə olan urbanizasiya ilə əlaqələndirilir [6, s.3].

Təsadüfi deyil ki, şəhərin müasir antropoloji tədqiqatlarının mərkəzində əhalinin müxtəlif qrupları arasında, şəhərlər üçün xarakterik olan sosial əlaqələr, onlardakı ictimai həyat modeli kimi məsələlər dayanır. Çünki dinamik olaraq baş verən dəyişikliklər faktiki reallığın elementlərinin əhəmiyyətli dəyişikliklərinə səbəb olur [6, s.4].

Bakının 40-50 il əvvəl mövcud olan imicinin tarixi yaddaşlarda qoruyub saxlanması problemi keçmişlə bağlı gerçəkliyin qorunub, saxlanması məsələsini ortaya çıxarır. Görünür son vaxtlar sosial şəbəkələrdə köhnə Bakının görüntülərinin getdikcə daha tez-tez görünməsi təsadüfi deyil. Ayrı-ayrı Bakı küçələri, köhnə avtobuslar, tramvaylar və trolleybuslarla bağlı xatirələrin yada salınması insanlarda onlara yaxın, doğma olan bir şeyin itirilməsi hisslərinə səbəb olması təəccüblü deyil. Diqqət çəkən amil bundan ibarətdir ki, bu cür nostalji hislər o dövrü görən insanlarla yanaşı gənc nəslin nümayəndələrində də müşahidə olunur. Beləliklə, günümüzdə mövcud olmasından, yaxud tamamilə yox olmasından, dəyişməsindən asılı olmayaraq mədəni məkanlar, onları yalnız reallıqda yaşayan insanlar üçün deyil, həm də xeyallarında canlandıran insanlar üçün də dərin semantik bir mənaya malikdir. Bir çoxları üçün bu məkanlar yerli kimliyin formalaşmasında və sabitliyinin qorunmasında həlledici amil hesab olunur [6, s.10].

Yerli kimlik dedikdə, müəyyən bir ərazi və ya ərazidə yaşayan sakinlər tərəfindən müəyyən olunmuş bir qrupa mənsub olan xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Aydınır ki, etnik, dini, yerli kimliyin təzahür formaları müxtəlifdir. Bu müxtəliflik çox vaxt ənənəvi mədəniyyəti

yətin müxtəlif elementləri-tarixi memarlıq abidələri, inanclar sistemi, geyim əşyaları, davranış normaları və s. ilə özünü göstərir [7, s.72; 15, s.825].

Simvolik-təfsirçi antropologiyanın qurucusu, amerikalı antropoloq Clifford Geertz mədəniyyəti sözlər, hərəkətlər, əşyalar rolundakı mənalar sistemi kimi tərif etmişdir. Geertz fikrinə görə, simvolların köməyi ilə insan digər insanlarla ünsiyyət qurur ki, bu da onun dünyagörüşünün formalaşmasını müəyyənləşdirir. Buna əsasən, güman etmək olar ki, hər bir etnik, yerli mədəniyyət ənənəvi cəmiyyətdə formalaşan təməl simvolların sabitliyi ilə seçilməsinə baxmayaraq, zamanla dəyişən özünəməxsus mənalar sisteminə malikdir. Bu ənənəvi simvollar bu gün etnik, yerli bir cəmiyyətin sabitliyinin qorunub saxlanması əsasında əsas rol oynuyur [4, s.11-42, 33].

Ümumiyyətlə qloballaşma kimi şərh olunan müasir sosial, iqtisadi, mədəni proseslər, qısa müddətdə ənənəvi mədəniyyətin elementlərini aradan qaldırır. Bu da öz növbəsində yerli kimliyin qorub saxlanmasını çətinləşdirir. Müxtəlif səviyyəli şəxsiyyətlərin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərən, xüsusi bir xarakterə sahib olan şəhərin tarixi məkanı standart bir görünüş qazanır və xarakterik xüsusiyyətlərini itirir. Aydınır ki, bu vəziyyət xüsusilə yerli şəhər əhalisi arasında mənfi reaksiya doğurur [8].

Mürəkkəb iyerarxik şəxsiyyət sisteminin bir hissəsi olan yerli kimlik, qeyri-rəsmi sərhədlər daxilində xüsusi milli, regional işarələr vasitəsi ilə özünü ən qabarıq formada göstərir və qlobal amillərin təsiri altında yox olmağa meyllidir. İngilis sosioloq Anthony Giddensə görə müasir cəmiyyətdə sosial identifikasiya problemləri məkan-zaman koordinatlarının qırılması və fərdin fəaliyyət yeri ilə mürəkkəbləşir. Onun sözlərinə görə, ənənəvi bir cəmiyyətdə fəaliyyət yeri, sosial qarşılıqlı əlaqələr məkanı bir-birinə sıx bağlıdırsa, müasir cəmiyyətdə yaşayan hər bir insan, müxtəlif mədəniyyətləri müasir informasiya texnologiyaları vasitəsilə mənimsəyir və intensiv qarşılıqlı əlaqə nəticəsində həm keçmiş, həm də yaxın gələcəkdə mövcud olacaq cəmiyyətləri tanımış olur [6, s.11; 14].

Şəhərdəki müəyyən bir yerin tarixi və mədəni görünüşü bir sıra komponentlərə malikdir, bunlar arasında tarixi, coğrafi və etnomədəni komponentləri ayırmaq olar. Kiçik bir ərazidən ibarət olan tarixi məkan, insanların özləri, müəyyən bir topluma mənsub olmaları haqqında, həmçinin bu məkanın tarixi əhəmiyyəti, başqa sözlə şəxsiyyətin müxtəlif təzahürləri barədə fikirləri müəyyənləşdirir. Bəlkə də, Bakının yerli sakinlərinin bir çox nəsillərinin, şəhərin tarixi hissəsi olan İçərişəhərə məxsus müəyyən məkanlarla əlaqəli nostalji hisslər keçirmələri və onları bir növ yerli simvolik mərkəzlər hesab etmələrinin səbəbi budur. Bakı, xüsusən də şəhərin tarixi hissəsi, tarixi və mədəni məkanın yerli kimliyin formalaşmasına təsiri problemini öyrənmək üçün əla bir obyektidir. Məhz burada Azərbaycan milli özünüdərkinin və milli kimliyin formalaşması başlanmışdır [17, s.13]. Şəhərin bu hissəsinin demək olar ki, hər bir parçası hər bir fərd üçün xüsusi özünəməxsus bir mənə daşıyır. Şəhərlə bağlı xatirəsi olan hər bir Bakılı üçün bu və ya digər şəhər məkanı müəyyən hadisələrlə əlaqəlidir. İçərişəhərin hər bir məkanı mədəni mənaların, dəyərlərin daşıyıcısıdır və eyni zamanda bu məkanlar insanlarda müəyyən duyğuların yaranmasına kömək edir [17, s.14].

İçərişəhərlilərin yerli kimliyi məsələsi özünün mürəkkəbliyi ilə seçilir. Onlar köhnə bakılı olmaqla, yalnız Azərbaycanın digər bölgələrinin sakinləri ilə deyil, Abşeronun yaxın kəndlərinin sakinləri ilə müqayisədə yerli Bakı kimliyini təmsil edirlər.

Məhz İçərişəhərlə birlikdə xüsusi Bakı həyat tərzinin formalaşması şəhər ideologiyası, geyim tərz, davranış normaları, ünsiyyət formaları, hətta Bakı musiqisi, əsasən də Bakı cazı əsasında baş vermişdir. Bütün bunlar şəhərin və yerli bakililərin "unikallığının" əsasını təşkil edir [8, s.825]. Konkret olaraq hansı səbəblərin "Bakı" həyat tərzini formalaşdırdığını söyləmək çətinidir. Bəlkə də burada qısa tarixi müddətdə mədəniyyətlərin qarışması bakililərin fərqli mədəniyyətlərə qarşı kəskin həssaslığına, Bakı həyat tərzinin hərəkətliliyinə və dinamizminə səbəb olmuş, yeni yaşayış şərtlərinə sürətli uyğunlaşmağa, hamının bir-birini tanıdığı şəhər atmosferinin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

İçərişəhərin yerli kimliyi onun ayrılmaz bir hissəsi olan məkanlarının ortaq tarixi və mədəni mənalarına əsaslanır. Yerli kimliyin formalaşmasına töhfə verən məkanlar bir çox cəhətdən müxtəlif kollektiv yaddaş formaları ilə əlaqəlidir. İçərişəhərdə kollektiv yaddaş yaradan bu cür obyektlərə həyət, tin, dalan nümunə ola bilər. Bundan əlavə, İçərişəhərdə müəyyən tarixi insanlar, hadisələr və ya təbii obyektlərlə əlaqəli müəyyən yerlər yerli kimlik kontekstində xüsusi semantik yük daşıyır [6, s.18].

2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən Bakı şəhərində məkanların intensiv dəyişməsi, şəhərin tarixən mövcud olan memarlıq və planlaşdırma quruluşunu kökündən dəyişdirdi və bu dəyişmə bugün də davam edir [8, s.826]. Bakının yaşlı və orta nəsillərinin nümayəndələri İçərişəhər, Kubinka, Montin, Bayıl, Sovetski küçəsi, Dağlı məhəlləsinə xas olan özünəməxsus etnomədəni xüsusiyyətlərinin şahididirlər. Bu ərazilərin hər birinin orijinal inkişafı tarixi mövcud olmuşdur. Məhz Bakının bir metropol kimi formalaşmasında da bu ərazilər və onların əhalisinin inkişafı mühüm rol oynamışdır. Bakı şəhərinin ənənəvi məkanlarının öz quruluşunu intensiv dəyişməsi şəhər əhalisinin mövcud həyat tərzinə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu gün Bakı onsuz da keçmişlə əlaqəsini itirir və bu dəyişmə nəticəsində tezliklə xalq arasında "məhəllə" adlandırılan dar Bakı küçələrindən geriye heç nə qalmayacaq [1].

Bakının tarixi məkanlarının öz ənənəvi xüsusiyyətlərini itirməsi həm ayrı-ayrı yerli icmaların, həm də bütövlükdə şəhər əhalisinin etnomədəni xüsusiyyətlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olur.

Əlbəttə ki, İçərişəhərə xas olan bir çox element Bakının digər spesifik bölgələri üçün də xarakterik idi, lakin Bakıda daha cəmləmiş formada özünü göstərir və sabit xarakter daşıyırdı. Bəlkə də bu son vaxtlara qədər qalan özünəməxsus məskunlaşma quruluşu sayəsində baş vermişdir. Son illərin tikinti və bərpa işləri nə qədər xoş niyyətli olsa da, tarixi məkana xas olan etnomədəni spesifikliyin köklü dəyişikliklərinə səbəb olduğu göz qabağındadır. İçərişəhər sakinləri arasında aparılan müşahidələr əksəriyyətində müəyyən dərəcədə şəxsiyyət böhranının müşahidə olunması barədə danışmağa əsas verir. Bu ərazidə ya-

şayanların çoxu şəhərin müxtəlif yerlərində məskunlaşmışdır. İnsanlar tərəfindən gündəlik həyatda vərdiş edilmiş məkan və sosial şərtlərin itirilməsi, öz şəxsiyyətlərinin bir hissəsinin itirilməsindən qaynaqlanan sosial-psixoloji gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, ənənəvi mədəniyyətin yerli formasını indi yalnız fotosəkillərdə, mahnılarda və şifahi hekayələrdə tapa bilirik [17, s.832].

Nəticə. Göründüyü kimi, mədəni mənə və məkan kimi fərqli anlayışların qarşılıqlı tədqiqi müasir mədəni mühitin spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Zaman keçdikcə dəyişilməkdə olan ətraf mühit dinamikası mövcud məkanın sürətli transformasiyasına, tanış mənzərənin itməsinə və yeni bir mühitin formalaşmasına şərait yaradır. Beləliklə, tarixən mövcud olan hər hansı bir məkanın unudulması və ya xatırlanması onun keçmişlə olan əlaqəsini ortaya çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиева А. Баку скоро будет не узнать – сносится улица "Советская", "Кубинка" и "Хрущевки"/ February 14, 2014. - https://aze.az/news_baku_skoro_budet_102414.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
2. Балюта П.А. Пространство культуры и культурное пространство: определение, специфика и взаимодействие // Омский научный вестник. Философские науки, №3 (129), 2014, с.68-70.
3. Гурин С.П. Образ города в культуре: метафизические и мистические аспекты - http://www.comk.ru/HTML/gurin_doc.htm [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
4. Гирц К. «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры. В кн.: Интерпретация культур. Пер.с англ. Москва, «Российская политическая энциклопедия», 2004, 560 с. - https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/girc/index.php [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
5. К.Н.Невоструева. Городское культурное пространство как предмет исследования (на примере Перми): К постановке проблемы // Технос, Вестник Пермского Государственного Технического Университета, 2010, №3, с.29-37. -

<https://cyberleninka.ru/article/n/gorodskoe-kulturnoe-prostranstvo-kak-predmet-issledovaniya-na-primere-permi-k-postanovke-problemy/viewer> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

6. Куприянов П., Садовникова Л. Место памяти в памяти местных: Культурные смыслы городского пространства (по материалам интервью жителей московского Зарядья) // Антропологический форум, 2009, №11, с.370-470. -

https://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/011/11_09_kuprianov_sadovnikova.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

7. Коваль Т.Б. Современная Испания: в лабиринте идентичностей. В кн.: «Культурная сложность современных наций». Отв. ред. В.А. Тишков, Е.И. Филиппова; Институт этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая РАН. М.: Политическая энциклопедия, 2016, 384 с.

8. Мамедли Алиага Эйюб оглы. Культурные Смыслы исторического пространства "Ичери Шехер" (Внутреннего Города) в Баку: Социально антропологический Аспект / Материалы IV Форума Гуманитарных Наук «Великая Степь». II часть. Нур-Султан, 2019, 823-834.

9. Соля Э. Как писать о городе с точки зрения пространства? // Логос, 2008, №3, с.130-140.

10. Тишков В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. Москва, Наука, 2003, 289 с.

11. Ярская-Смирнова Е.Р., Романов П.В. Социальная антропология. Учебное пособие. Москва, УМО вузов России по социальной работе, 2004, 387 с.

12. Angelini A. Urban anthropology // Encyclopedia of Urban Studies / Ed. R. Hutchison. Thousand Oaks: SAGE, 2010, p.841-845.

13. Giddens A. Modernity and self Identity. Self and Society in late modern age. Cambridge: Polity Press, 1991, 256 p.

14. Anthropology in the City. Methodology and Theory. Edited by Giuliana B.Prato. Routledge, 2012, 242 p.

15. Park R., McKenzie P., Burgess E. The City: Suggestions for the urban environment. Chicago: University of Chicago Press, 1925,

240p. -

https://www.academia.edu/35847233/The_City_Suggestions_for_Inv estigation_of_Human_Behavior_in_the_Urban_Environment [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

16. Prato G.B., Pardo I. *Anthropology in the City: Methodology and Theory*. Surrey: Ashgate, 2012; Соколовский С. *Городская повседневность, субкультуры и российская городская этнография // Этнометодология*, Москва: Наследие, 2014, с.122–143.

17. Silverman S. *The United States*. In: *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*, ed. F.Barth, A.Gingrich, R.Parkin, S.Silverman. Chicago, University of Chicago Press, 2005, s.257-347.

KHATİRA BEYLERZADEH

Master of the Institute of Archeology and Ethnography of ANAS

THE PROBLEM OF HISTORICAL PLACES IN SOCIAL ANTHROPOLOGY

The article examines various aspects of the interaction of historical space and cultural meanings that exist in cities from a social anthropological point of view. The article also focuses on the mechanisms of influence of historical elements on the development of local identity. The choice of Icheri Sheher as the object of research in this article is not accidental, because the old places of the city combine cultural meanings and values, and at the same time help to create certain nasal feelings and emotions in the city residents.

Keywords: historical space, cultural meaning, local identity, inner city, collective memory.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 572.9

LALƏ İBADULLAYEVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun magistrantı
lala.ibadullayeva@gmail.com

MÜASIR CƏMİYYƏTDƏ SUBMƏDƏNİYYƏTLƏR ANLAYIŞI

Elmi rəhbər:

Antropologiya üzrə elmlər doktoru Əliğa Məmmədli
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Məqalədə sosial-humanitar tədqiqatlarda son yüz ildir ki, araşdırılan mövzulardan biri olan submədəniyyət anlayışı təqdim olunmuşdur. Anlayışın ətraflı izahı üçün müxtəlif ədəbiyyatlardan və keçirilən sorğulardan misallar çəkilərək, submədəni stil nümunələri xüsusi dil və simvollarla (jarqonlar, zarafatlar və tabular) izah edilmişdir. Məqalə daxilində "submədəniyyət" anlayışı peşə sahəsi nümunələrindən hobbisi sistemə qədər araşdırılmışdır. Xüsusilə, peşə nümunələri üçün son dövnlərin aktual peşələrinə (sosial media influencerliyi, youtuberlik) diqqət çəkilmişdir. İnternetin inkişafı və Covid-19 pandemiyası nəticəsində, həyatlarımıza daha çox nüfuz edən sosial media faktorunun "reklam" vasitəsi ilə submədəniyyətlərə təsirləri qeyd olunmuşdur. Televiziya proqramları və reklamların təsiri ilə, simvolik nitq sayılan geyimlər üzərindəki qarışıq stillər haqqında məlumat verilmişdir. Musiqi mədəniyyəti daxilindəki, submədəniyyət faktorunda isə, günümüz submədəni "fan" anlayışına yenidən toxunulmuş, daha sonra tarixi detalları araşdırılmışdır. Submədəni faktorun deviantlıq olaraq görünən, graffiti yazarlığı və həmin submədəniyyətin xüsusiyyətlərinə toxunulmuşdur. Həmçinin, məqalə daxilində idman submədəniyyətinə də xüsusi diqqət ayrılmışdır. İdman stili araşdırılan zaman həm "idmançı" obyektinə, həm də "fan"lara nəzər yetirilmişdir. İdmandakı "fan" stili araşdırılan zaman, fanzinlər və reklam düşüncəsi də qeyd edilmişdir.

Açar söz: Mədəni antropologiya, Submədəniyyət, həyat tərzi, peşə submədəniyyəti, hobbisi.

Giriş. Submədəniyyət anlayışı son dövrlərin sosial-humanitar tədqiqatlarında daha da çox araşdırılır. Xüsusilə, mədəni müxtəliflik çərçivəsində çalışanlar üçün bu araşdırma daha çox önəm kəsb edir. Cəmiyyətdə və ya hər hansısa bir mədəniyyətdə bütün qrupların öz dəyərlər iyerarxiyası, xarakterik görünüşü və davranış qaydaları olsa da, submədəniyyət üçün bu nisbətən fərqlidir. Belə ki, onları müəyyən qruplara (etnik azlıqlar, gənclər, qadınlar, "sapmalar" və s.) ayıraraq, cəmiyyət üzvlərinin xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır. Submədəniyyətin üzvləri dominant mədəniyyətdə iştirak edir və eyni zamanda xüsusi davranış formalarını tətbiq edirlər. Məsələn, bir submədəniyyət tez-tez onu cəmiyyətin qalan hissəsindən ayıran öz jarqonundan istifadə edir. Bu simvollar altmədəniyyət arasında kommunikasiya yaradır, həm onu digərindən fərqləndirə bilir, həm də kimlik kimi qoruyub saxlama qabiliyyətinə də sahib ola bilir (13, 1). Məsələn, youtuber və instagrammerlərin arasında baş barmağı yuxarı tutaraq, "Liked it", "I like it", "Like" kimi ifadələr və davranışlar xüsusi dil və simvollarıdır.

Simvolların ən bariz nümunəsi olan, jarqonlar, zarafatlar və tabular peşə submədəniyyəti aktiv şəkildə araşdırıldığı gündən diqqəti cəlb edən məsələlərdir (12, 144). Məsələn, simli orkestrlərdə baş verən hadisələrin daha sonra böyük bir zarafata çevrilməsi hallarını misal çəkə bilərik. Pianopianissimo halında yayın simlər üzərində sərbəst hərəkəti əvəzinə, musiqçinin bilmədən stakkato formasında yayı hərəkət etdirməsi birbaşa zarafatlara çevrilə bilər.

İş həyatı inkişaf etdikcə, təhsil sistemi də ona uyğunlaşmağa çalışır. Təhsil sistemi nəinki həmin mədəniyyətin üslubuna, həmçinin inkişaf etməkdə olan dünyanın tələbinə də uyğunlaşmalıdır. Məsələn, Türkiyədə indiki mərhələdə orta təhsil səviyyəsindən başlayaraq mühasibat təhsili verilsə də, bu təhsilə daxil olan beynəlxalq mühasibat standartları təhsili hələ kifayət qədər geniş yayılmamışdır. Beynəlxalq mühasibat standartları təhsilinin yayılması üçün bir sıra struktur və mədəni maneələr mövcuddur. Bununla birlikdə, hər bir ölkə üçün fərqli struktur və mədəni maneələrin olması diqqətdən kənar qal-

mamalıdır (11, 247). Bu kimi hadisələr, peşə submədəniyyətlərindəki beynəlxalq baxışda ciddi fərqlər yarada bilər.

Belə hallar yeni yaranan peşələrdə adətən, yaranmır. Çünki, mədəniyyətlər qloballaşdıqca, yeni məsləklər də qloballaşan mədəniyyətə ayaq uydurmağa çalışır. Youtuber və ya sosial media influenseri yeni sayılan məsləyin bir məktəbi olmadığı üçün, xüsusi onlayn kurslar və ya seminarlar vasitəsi ilə öyrənilmə səbəbi ilə, yeni peşələr sırf bir submədəniyyət konteksinə sahib ola bilər. Aralarında müəyyən qədər kiçik mövzulara ayrılısalar da, prosedur hamısı üçün eyni irəliləyir. Sosial media məşhurları üçün istifadə olunan mikro şöhrət ənənəvi məşhurlara bənzəyir, lakin eyni deyil. Sosial media, insanların özlərini başqalarının istehlak etməsi üçün ictimai bir insan olaraq gördükləri, izləyicilərinə müraciət etmək üçün strateji yaxınlıq istifadə etdikləri və izləyicilərinə pərəstişkarları (fans) kimi baxdıqları mikro nüfuz təmin edən bir quruluşa sahibdir. Sosial mediada azarkeş kütləsi olanlar üçün zəmin eynidir və hər an rolları dəyişdirmə ehtimalı da var (6, 792). Dəyişən rollar zamanı da baza olan mədəniyyətə və xüsusilə, sosial media submədəniyyətinə hansı yeniliklər gələcəyi də hər zaman sual altındadır.

İnternetin həyatımıza nüfuz etdiyi ilk dövrlərdə, internet kafelər yaranmağa başladı. Qəribədir ki, bir çoxumuzun evində internet artıq əlçatan olsa da, hələ də bir çox ölkədə “internet kafe” və ya “internet klub” anlayışı davam edir. Niğdədə aparılan araşdırmaya əsasən, internet kafedə kollektiv şəkildə oyunlar oynamaq üçün dostlar bir məkana yığılırlar və təxminən yarısı, özünü bu submədəniyyətin daxilində hesab etmək istəmir (3, 58).

Lakin, Covid-19 pandemiyasının gətirdiyi şəraitlə birgə, bir neçə müddət evlərə qapanmalı olduq. Bu dövərdə də “oyunçu” submədəniyyəti funksiyası evlərimizə, sosial mediamıza daşınmalı oldu. Məsələn, “gamer” olaraq adlandırdığımız oyunçular, aralarındakı kommunikasiya üçün “Discord” applikasiyasından istifadə etdilər.

Sosial medianın həyatımıza bu cür təsiri nəticəsində, insanların bu platformalarda zaman keçirməsi müddəti də dəyişməyə başladı. Bu zamanlamalar da, həyatımıza reklamın daha çox nüfuz etməsinə

səbəb oldu. Əsasən, hər gün açıq olan televizorlarımız hər gün bizə nələrisə, diktə edir. İstehlakın bir həyat tərzinə çevrilməsini tələb edən bir sistem olan kapitalizm, istehsal və ehtiyaclara deyil, istehlak proseslərinə yönəlmişdir. Populyar mədəniyyət məhsulları üstünlüklərə görə əldə edilə bilən məhsullardır. Məqsədləri insanların istehlak etməsidir. İcmaların ehtiyaclarını ödəmək əvəzinə xoşbəxt və ləzzət almasını təmin etməkdir Populyar mədəniyyətin nəticəsi olaraq, moda konsepsiyası, şəxsin "imicini" təyin edən alış-veriş etməklə nəticələndi. Moda anlayışı geyim tərzinin müəyyənedicisi kimi görülsə də, əslində daim dəyişən populyar mədəniyyət vərdəşidir (9, 133).

Reklam və televiziya proqramları da onlara bir vasitədir. Məsələn, VİP tv və ya dünyaca məşhur Fashion tv, və ya Türkiyədə yayımlanan bir neçə stil proqramları ("İşte benim stilim", "Bu gün ne giysem", "Bu tarz benim") onlardan bəziləri idi. Bu proqramlar və kanallar əsasında cəmiyyətə geyimin verdiyi xoşbəxtlik düşüncəsi aşılınır və eyni zamanda yeni geyimlərin reklamı həyata keçirilirdi.

Geyim reklamları ilə bərabər həmçinin, modanın simvolik mesajları da insanların düşüncəsinə oturmağa başlayır. Yeni üslublar, yeni stillər özünü qarışmış və ya qarşılardan izdihamı kimi əks etdirməyə çalışırdı. Moda sənayesi bu üslubları kütləyə təqdim edərkən, digər üslubları, mədəni etnik elementləri, marka şəxsiyyətlərini, bədii meylləri, siyasi və ictimai hadisələrin əkslərini birləşdirərək sintez üslubları da yaratmışdır. Məsələn, punk, hippi, glam rock kimi bəziləri daha radikal üsyan, sərtlik və azadlıq mesajlarını özündə cəmləşdirən simvollardan istifadə etmişlər. Bu səbəbdən, xüsusən də bu cür submədəniyyətlərə aid əks simvollar bir çox digər elementlərlə sintez edildi və daha mülayim hakim mədəniyyətin qəbul edəcəyi görünüşlər ortaya çıxdı. Moda sistemi tərəfindən qoyulmuş bir paltarda əks simvollar olsa da, qəbul edilə bilən bir hala gəldi.

Submədəniyyətlərdən yararlanaraq, yeni birləşik və ya əksli olan moda ünsürləri yarandı ki, onlardan məqaləyə əsaslanaraq, bunların adını çəkmək olar: 1. Beatnik Stilləri və Onların birləşmələri, 2. Feminist üslub və onun birləşmələri, 3. Hippi və Psychedelic Stilləri və Onların birləşmələri, 4. Glam Rock Stilləri və Kombinasiyaları, 5.

Punk üslubu və birləşmələri, 6. Hip-Hop üslubları və birləşmələri (2, 81).

Sosial media bizə sadəcə, reklam aşılıdır, həmçinin sahib olduqlarımızı reklam etmə şansı da yaradır. Məsələn, bir çox musiqiçi pandemiya zamanı Tik-tok, Snapchat, İnstagram effektləri vasitəsi ilə, öz mahnılarının məşhurluğunu artırdılar. Russellin dediyi kimi, musiqi parçalarının tez-tez təkrarlanması və avtoritet və ya rol modeli kimi qəbul edilən disk jokeyləri tərəfindən təsdiqlənməsi səbəbi ilə, mediada populyarlığının artması dinləyiciyə təsir edir və musiqi janrlarının formalaşmasına potensial təsir göstərir (5, 224).

İnsanlar dinlədikləri musiqi ilə də, müəyyən bir cəmiyyətin üzvü halına gələ bilər. Məsələn, daha yaxın tarixlərdə baş verən gənclərin və yeniyetmələrin üzvü olduğu "Selenator", "Swiftie", "Rihanna Navy" bunlardan sadəcə bəzilərdir. Bu cür hadisələr daha keçən əsrin ortalarında da mövcud idi.

1950-ci illərdəki Rock's Roll musiqisinin təsiri ilə gənclikdə öz geyim paltarları, jarqonları, davranışları və ortaqlarını bir musiqi tərzini olan müxtəlif qruplar müşahidə olunmağa başlayır. Vaynştaynin bildirdiyi kimi, bir gənclik "submədəniyyətinin" mövcudluğu fərqli musiqi üslublarının ortaya çıxması ilə izah edilə bilər. Submədəni düşüncəni işıqlayan və müəyyən musiqi janrları ətrafında bir araya gələn gənclik qrupları olaraq görünən iki (birincil) qrup, Rock's Roll musiqisi altında bir araya gələn "Teddy boy" və "Rocker" adlı iki əsas gənclik qrupu meydana gəlmişdi (7, 18).

Ağır metal (heavy metal) 1960-cı illərdə inkişafı təsadüf edir. Müstəqil bir mədəni təcrübə 1970-ci illərdə inkişaf etdi və 1980-ci illərdə zirvəyə çatdı və növbəti on ildə populyarlıqdan düşdü. Bu gün Almaniyaadakı ağır metal səhnəsi, çox onilliklər ərzində inkişaf etmiş müxtəlif üslubların az-çox dinc yanaşı yaşadığı çoxşaxəli bir mədəni mənzərəyə malikdir. Fərqli olmasına baxmayaraq, əksər pərəstişkarları özlərini tək bir ailənin üzvləri kimi hiss edirlər, çünki bütün ağır metal üslubları eyni əsas musiqi nümunələrinə əsaslanır, mədəniyyətlərini dəstəkləyən dəyərlər əsasən eyni qalır (15, 85).

Çox mərkəzlilik kontekstində musiqi mədəniyyətlərinin təhlilində diqqət çəkən, şəhərə fiziki və zehni uyğunlaşma probleminin məkan proqnozlarıdır, bu şəhərətrafi qəsəbələrin, gecəqonduların və gettoların simvolik zorakılığını göstərir. İstər Sənaye İnqilabının başlandığı İngiltərədə, istər Londonda, istərsə də zənci Amerikalıların narahatlığının New York və Los Angeles kimi ABŞ-ın hər iki tərəfindəki böyük şəhərlərdə ayrı-seçkiliklə üzləşdiyi hip-hopda ortaya çıxan pank olsun, musiqi submədəniyyətlərində ifadə olunur. Digər musiqi mədəniyyətlərinin əksinə olaraq, örtüklü bir "sınıf qarşılıdırması" deyil, aşkar bir "sınıf qarşılıdırması" musiqinin bədii və texniki komponentlərindən əvvəl yaranmışdır. Bu səbəbdən bərabərsizliklərə, qurulmuş nizamın basqıçı tərəflərinə və bu düzəlişin çoxalmasına imkan verən mexanizmlərə qarşı çıxan söyləmələr və münasibət, musiqi altkültürlərindəki orta qüsusiyyətlərinə görə aydındır (4, 84).

Musiqi submədəniyyəti ifadələri də özündə əks etdirir. Belə ki, Beker "submədəniyyət" ifadəsini "deviant" olaraq qəbul edilən, insan qruplarını araşdırmaq üçün Çikaqo caz musiqiçilərini seçir. Ona görə, musiqiçilər xidmət sektorunun üzvləri idilər. Bekerin fikrincə, caz musiqiçilərini o qeyri-leqal fəaliyyətdə görmürdü, lakin, "deviant" adlandırır (14, 190).

Devianlığın ən yüksək həddi hesab olunan "vandalizm" adlandırıldıqları grafitidir. O, ictimai yerlərdə, əksər hallarda icazəsiz hazırlanır. Bu səbəbdən qrafiti hazırlayanlarla güc strukturu sahibləri arasında bir mübarizə var. Qrafitiçilər şəhər sahələrini ictimai məkanda etdikləri qrafiti ilə çoxaldırlar. Bu istehsal rejimində qrafiti yazanlar şəhərdə yaşayan çox sayda insana çatmaq və yaddaşlarında bir yer tutmaq istəyirlər. Graffiti gəncləri, öz məna aləmində böyükələr və digər gənclərin həyat tərzindən fərqlənən özünəməxsus həyat tərzini qururlar. Bu fərqlər inkişaf etmiş normalar və dəyərlər, danışılan dil, geyim və saç tərzləri, dinlənən musiqi növü, istirahət fəaliyyətləri və görüş yerləri kimi "submədəni işarələr" də özünü göstərir. Graffiti yazanlar varlıqlarını göstərmək, duyğularını bildirmək üçün şəhərin qaynar nöqtələrində öz fikirlərini bildirmək üçün bu cür yazılar və

rəsmlər yaradırlar. Bu sadəcə yazmaq deyil, eyni zamanda onu izləyənlər, və digər yazıcılarla da ünsiyyət faktorudur (1, 1289).

Graffiti Lives əsərinin III hissəsində Snyder qraffiti mədəniyyətinə daha yaxından baxmaq üçün forma və üslub qiymətləndirməsindən bir addım geri çəkilir. Buradakı sapma, "submədəniyyət karyerası" fikrini tanıtmək üçün submədəni və mədəni kriminoloji ədəbiyyata toxunur. Submədəniyyətlər üzərində aparılan tədqiqatların əksəriyyəti bu cür dünyalarda iştirakın bir çıxılmaz nöqtə olduğunu düşünsə də, Snyder göstərir ki, "qraffiti yaradıcıları öz əsərlərini tez-tez digər müvafiq karyera yolları üçün trampolin kimi istifadə edərək submədəni təcrübələrindən karyera yolu qura bilirlər". Qrafitidən döymə sənətkarları, qalereya rəssamları və qrafik dizaynerlər kimi digər peşələr arasında qanuni karyeralara qədər uzanacaq karyeralar məhz belə qruplar daxilində yaranma ehtimalını da bildirir (16, 215).

Qraffiti submədəniyyət üzvləri dostluğa dəyər verir və bir-birlərini tanımasalar da, eyni submədəniyyət daxilindədirsə, qarşılıqlı hörmət mövcud olmalıdır. Bu həтта, davranışdan yaradılan əsərlərə qədər daxildir. Çox nadir hallarda əsərlərində "cross" olsa da, qarşısındakı "writer"-a hörmətən əsər güclü olmalıdır. Yəni, sözlərlə olan deyil, əsasən simvolikaya əsaslanan formada olduqda bu keçərlə ola bilər. Aralarında "bombalamaq", "cross", "tag" kimi ingilis mənşəli jarqonları mövcuddur. Geyim mədəniyyətləri isə, əsasən hip-hop və ya idmançı dizaynına əsaslanır (1, 1301-1302).

"Şiddət", "Deviant" faktorlarını ancaq sənət nümunələrində deyil, eyni zamanda idman sahələrində də tez-tez rastlaşırıq. Çünki, şiddət vəziyyətin məhsuludur. Bu yanaşmanın əsasında simvolik qarşılıqlı təsir dayanır. Sosial öyrənmədə, kişi imtiyazının çoxalmaq üçün istifadə edildiyi yer- müasir idman növüdür. Blum və Smis araşdırmalarında xokkeydəki şiddətin digər sosial sahələrə yayıldığını gördülər. Beləliklə, xokkey oyunçuları ilə xokkey oyunçusu olmayanlar arasında, oyun xaricində dava etməyi təsdiq etmək məsələsində xokkey oyunçuları daha çox bu məsələyə meyilli oldu. Peşəkar xokkey peşəsi alt mədəniyyətində şiddət davranışı, oyunçuların döyüşməsinə və cəzalandırılmasını və barlarda, ictimai sahələrdə oyun

xaricində şiddətli davranışları dəstəkləyən norma və dəyərlərin qəbul edilməsi xokkey qrupunun müəyyən xüsusiyyətləridir. Şəxsiyyətlər, qrup üzvlərinin şiddətini mədəni bir norma kimi qəbul etdikləri zaman meydana gəlir və şiddət idmançıların qrup kimliyini gücləndirən əhəmiyyətli bir alt mədəni amil halına gəlir (8, 238).

Şiddət nəinki idmançıya, həmçinin fanı olanlara da qrupa olan hörməti və ona olan sədaqətin simvolu kimi təsir etmə gücünə malikdir. Məsələn, hələ də həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda “Fenerbahçe-Galatasaray” oyunları zamanı böyük bir güruhun bir-birinə meydan oxuması baş verir. Bu azarkeşlik sistemi özünü həm davranış stereotipləri, yığıncaqlar, haştəqlər, fanzinlər sistemi ilə də əks etdirir. Ümumiyyətlə, xüsusilə azarkeşlik konteksti daha çox futbol oyunlarında özünü əks etdirən bir haldır. Fanzinlər də bu azarkeşlik sisteminin bir funksiyasıdır. İdman fanzinləri futbol funksiyalı, digər idman növlərinin fanzinləri və ya qarışıq formada ola bilər. Hətta, azarkeş submədəniyyətinə ən bariz nümunə olaraq deyə bilərik ki, bu fanzinlər bəzən klubun tərəfdarları tərəfindən də yaradıla bilər.

İdman və xüsusilə, futbol pərəstişkarlığı həm iqtisadiyyata, həm siyasətə, həm mədəniyyətlərə öz təsirlərini bağışladı. Tamaşaçı olan azarkeş, zamanla həmin klubun rəngləri, komanda jarqonları, o mühitə sadıqlıyına uyğun olan bir stilə sahib olmağa başlayır. Vahid, homojen bir azarkeş tərifi üçün danışmağın mümkün olmadığını vurğulayan Kenneth, Hunt, Bristol & Bashaw, idman tərəfdaşlığını beş ayrı kateqoriyaya ayırır: Onlara görə; Müvəqqəti dəstəkçi “zamanla” məhdud idman fəaliyyətinin vəkiliyə çevrilir və sonra bu elementlə əlaqəli davranışı aradan qalxır. Yerli pərəstişkarları arasında "coğrafi" məhdudiyətlər qabarıqdır və bu qrupdakı tərəfdarların çoxu doğulduqları və ya yaşadıkları coğrafi bölgənin və ya şəhərin komandasını dəstəkləməyə meyllidirlər. Sadıq azarkeşlər üçün azarkeş olmaq zaman və məkanla məhdudlaşmır, idmançıya, komandaya və ya idman qoluna dəstək olaraq özlərini ifadə etməyə çalışırlar. Başqa bir kateqoriya kimi qəbul edilən fanatik pərəstişkarları üçün bir komandanın, bir insanın və ya bir idmanın pərəstişkarı olmaq onların şəxsiyyətinin bir hissəsidir və gündəlik həyat təcrübələrini əks etdirir.

Funksional azarkeşlikdə, pərəstişkarı olduğu komandanın, idmançının və ya idman qolunun davranış və münasibətlərində narahat xüsusiyyətlər müşahidə olunur, "xuliqanlıq" nümunə olaraq göstərilir (10, 1484).

Nəticə. Submədəniyyətlərə aid edilən araşdırmalar həyatımızın asanlaşması, reklam mədəniyyətinin, posterlərin, yayımlanan proqramların bütün həyat tərzini stilinə uyğun olması və hər hansısa tərzə tənqid etməməsi üçün atılan addım kimi hesab etmək düzgün olar. Bu gün həyatda bir çoxumuz həm sosial mediada, həm də ənənəvi həyatımızda fərqli submədəni üzlərin yaşam stillərinin "reklam"ına məruz qalırıq. Bu simvollar qarşımıza ya geyim, ya danışiq üslubu, ya da paylaşılan hər hansısa paylaşım olaraq bizə çatır. Submədəniyyət də bu məsələləri araşdıraraq, bərabər hüquqlu, obyektiv baxış tərzini çərçivəsində subyektiv yaşam stillərinə hörmət etmək üçün baza rolunu oynayan araşdırmaların ümumi icmalını təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Radiye Canan Bağış. Bir Alt Kültür Grubu Olarak Denizli Grafiti Gençliği // Gazientep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 2019, Cilt: 18, Sayı: 4, s.1287-1309. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/830891> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
2. Dr. Öğr. Üyesi Irmak Bayburtlu. Giyim Modasında Aykırı Söylemler Ve Kitle Beğenisi İlişkisinde Bireşim Tarzlar // Yıldız Journal of Art and Design, 2019, Volume: 6, Issue: 1, pp.70-88. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/769533> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
3. Yücel Can, Bülent Kara. İnternet Kafeye Devam Etme Alışkanlığı Bulunan Bireylerin Bir Alt Kültür Grubu Olarak İncelenmesi: Niğde Örneği // Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 1, Bahar 2010. VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi. 1-2-3 Ekim 2009 / Aydın, p.38-66. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117717> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

4. Uğur Zeynep Güven. Müzik Kültürleri İncelemelerinde “Öteki” Kavramı Üzerine Sosyolojik ve Antropolojik Yaklaşımlar // İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Yıl: 2018, Cilt: 38, Sayı: 1, s.67-88. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/643015> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
5. Onur Şenel. Müzik Tercihinin Karmaşık Arka Planı // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2014, Cilt: 7, Sayı: 30, Volume: 7, p.213-227.
6. Işıl Tombul. Netnografik Analizle Türkiye’de YouTuberlar ve Değişen Ahlaki Panik Fenomeni // Erciyes İletişim Dergisi, Yıl: 2020, Cilt:7, Sayı: 2, s.789-811. - <https://doi.org/10.17680/erciyesiletisim.649357> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
7. Aykut Barış Çerezcioğlu. Popüler Müzik Ve Gençlik Kültürü // Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:2014, Cilt:182, Sayı:182, s.11-26. - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsadergisi/issue/21492/230387> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
8. Nefise Bulgu. Sporda Şiddet Ve Alt-Kültür // Hacettepe Üniversitesi Spor Bilimleri Dergisi, Yıl:2005, Cilt:16, Sayı:4, s.229-250. - http://www.sbd.hacettepe.edu.tr/fulltext/2005_4_4.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
9. Hazan Yılmaz, Aslı Elif Aydın. Tüketim Kültürünün Gelişim Süreci Ve Televizyon Programlarının Kişilerin Tüketim Davranışı Üzerindeki Rolü: Bir Odak Grup Çalışması // Business & Management Studies An International Journal, Year:2017, Vol.:5, Issue:1, pp.131-146. - https://www.researchgate.net/publication/316346731_TUKETIM_KULTURUNUN_GELISIM_SURECI_VE_TELEVIZYON_PROGRAMLARININ_KISILERIN_TUKETIM_DAVRANISI_UZERINDEKI_ROLU_BIR_ODAK_GRUP_CALISMASI [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
10. Aslı Elgün. Türkiye’deki Futbol Taraftar Fanzinleri Üzerine Tematik Bir Analiz - Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research Cilt: 13 Sayı: 69 Mart 2020.

- <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/a-thematic-analysis-on-football-fan-fanzines-in-turkey.pdf> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
11. Yrd.Doç.Dr. Erkan Öztürk, Yrd.Doç.Dr. Hakkı Fındık. Türkiye’deki Muhasebe Eğitiminin Uluslararası Muhasebe Standartları İle Uyumlaştırılması Sürecinde Karşılaşılan Adaptasyon Problemlerinin Muhasebe Alt Kültür Değerleri Çerçevesinde Tartışılması // Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, Yıl: Kasım 2016, Cilt: 9, Sayı: 3, s.241-256. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/255040> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
12. Т.Б.Щепанская. Антропология профессий // Журнал социологии и социальной антропологии, 2003, Том VI, №1, с.139-162.- http://jourssa.ru/sites/all/files/volumes/2003_1/Shchepanskaya_2003_1.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
13. Е.Н.Шапинская. Молодежные субкультуры в меняющемся мире // Журнал «Обсерватория культуры» / НИЦ Информкультура РГБ, № 5, 2005, с.12-19. - http://infoculture.rsl.ru/donArch/home/JOK/2005/05/2005-05_jok-2.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
14. Ben Fincham. ‘Generally speaking people are in it for the cycling and the beer’: Bicycle couriers, subculture and enjoyment // The Sociological Review, May 1, 2007, Vol.: 55, Issue:2, p.189-202.
15. Bettina Roccor. Heavy Metal: Forces of Unification and Fragmentation within a Musical Subculture // The World of Music, Vol. 42, No. 1, Gothic, Metal, Rap, and Rave - Youth Culture and Its Educational Dimensions (2000), pp. 83-94. - <http://www.jstor.org/stable/41699315> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
16. The “subculture career” as a challenge to broken windows: a review of Gregory J. Snyder’s Graffiti lives: beyond the tag in New York’s urban underground Gregory J. Snyder, Graffiti lives: beyond the tag in New York’s urban underground. New York, NY: New York University Press, 2009. Avi Brisman Published online: 8 July 2011 # Springer Science+Business Media B.V. 2011 - Crime Law Soc Change (2011) 56:213–217 DOI 10.1007/s10611-011-9320-7

LALA İBADULLAYEVA

Master of the Institute of Archeology and Ethnography of ANAS

THE CONCEPT OF SUBCULTURES IN MODERN SOCIETY

The article introduces the concept of subculture, one of the topics studied in socio-humanitarian research for the last hundred years. Examples from various literatures and surveys were used to explain the concept in detail, and subcultural style patterns were explained in specific languages and symbols (slang, jokes, and taboos). The article explores the concept of "subculture" from examples of the professional field to the hobby system. In particular, for the examples of occupations, attention was paid to the current occupations of recent times (social media influencer, youtuber). As a result of the development of the Internet and the Covid-19 pandemic, the impact of the social media factor, which is increasingly affecting our lives, on subcultures through "advertising" has been noted. Influenced by television programs and advertisements, mixed styles on clothing, which are considered symbolic speech, have been reported. Within the music culture, and in the subculture factor, the concept of today's subculture "fan" was re-touched, and then the historical details were studied. The subcultural factor, which seems to be a deviation, is touched upon in the graffiti writing and the characteristics of that subculture. The article also pays special attention to sports subculture. When examining sports style, both the "sportsman or sportswoman" object and the "fan" were considered. When researching the "fan" style in sports, fan fiction and advertising thinking were also mentioned.

Keywords: Cultural anthropology, subculture, lifestyle, professional subculture, hobby.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94(479.24)

LAMİYƏ SADIQOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix Fakültəsi (Sabah) III Kurs tələbəsi.

sadiqovalamiye2001@gmail.com

XIX ƏSR-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ FİKRİN İNKİŞAFI

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sevinc Ruintən

Bakı Dövlət Universiteti

Xalqların elmi dünyagörüşünün, bilik və savadının inkişafı onların gələcəkdə öz mövcudluqlarını qorunması, azadlıqlarının təmin edilməsi və dünya tarixində rolunun müəyyənləşdirilməsində olduqca vacibdir. Azərbaycan xalqı da məhz özünüinkişaf nəticəsində öz mövcudluğunu və müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu məqalədə XIX əsr-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai fikrin, milli şüurun, milli özünüdərk proseslərinin hansı tərzdə getməsi və kimlər tərəfindən aparılmasından danışılacaq.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, XIX-XX əsrin əvvəlləri, ictimai fikir, milli ziyalılar, milli burjuaziya, maarifçilik.

Giriş. Cəmiyyətin inkişaf tarixi daimi olaraq dəyişir: ibtidai icma quruluşu, quldarlıq, feodalizm və kapitalizm-bu quruluşlar dünya tarixinin ən önəmli ictimai quruluşlarıdır və hər biri artıq tənəzzülə doğru irəlilədikdə digəri onu əvəzləyir. Hər bir ictimai quruluşun özünəməxsus xüsusiyyətləri, şərtləri, yetişdirdiyi dövr və şəxsiyyətlər olur. Feodalizm dövrü necə ki, feodalların torpaq üzərindəki mülkiyyətinə, quldarlıq quruluşu hökmdarların dini-hərbi nüfuzuna əsaslanırdısa, kapitalizm quruluşu xüsusi mülkiyyətə və muzdlu əməyə əsaslanır. Kapitalizm özü ilə birlikdə yeni anlayışların yaranmasına, elmin, texnikanın tərəqqisinə və dünyagörüşün inkişafına gətirib çıxarır. Kapitalizm quruluş olaraq XVI-XVII əsrlərdə öncə Niderland,

daha sonra isə İngiltərə burjua inqilablarının baş verməsi ilə yaranır, XVII-XIX əsrlərdə digər ərazilərə yayılır (1, s.9-15).

Dünyada baş verən bu qlobal proses Azərbaycandan da yan keçmir, XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində Rusiya və Qacarlar arasında mübarizə meydanına çevrilən Azərbaycan torpaqları iki imperiya arasında bölüşdürülür. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının, Cənubi Azərbaycan isə Qacar imperiyasının tərkibinə daxil edilir. Rusiyanın tərkibində olan Şimali Azərbaycan ərazisində XIX əsrdən kapitalist münasibətləri yaranmağa başlayır və bunun nəticəsində milli oyanış, ictimai fikrin inkişafı, milli özünüdərk prosesləri baş verir. Bu milli oyanış Rusiya imperiyasının Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik və assimilyasiya siyasətinin bir nəticəsi olaraq da özünü göstərmişdir (13, s.250-252).

Azərbaycanda ictimai fikrin oyanmasını şərtləndirən amillər. Milli ictimai fikrin yaranması və inkişafı üçün ilk növbədə cəmiyyətdə ziyalılar sinfinin formalaşması lazımdır. Çünki ideologiyanın və ictimai fikrin yaradıcıları ziyalılardır, onlar xalqı içində olduğu gerilik və cəhalətdən çıxarmağa çalışırlar. İkinci əsas şərt isə xalqın milli kimliyi ilə tanış edilməsidir, hansı ki bu da məhz ziyalılar tərəfindən həyata keçirilir. Millət anlayışı XVIII əsr Fransa burjua inqilabı ilə bütün dünyaya, o cümlədən də Rusiya imperiyasında yayılmağa başlayır. Rusiya imperiyasının hakim xalqı özünün slavyan kimliyini önə çəkdiyində, imperiyanın tərkibindəki digər xalqlar da öz kimlikləri haqqında düşünməyə başlayırlar. Bu xalqlardan biri də türk xalqlarıdır. Türk xalqlarının zadəgan sinfinə mənsub gəncləri Rusiya və Avropa universitetlərində təhsil alır və burada milliyyətçilik anlayışı ilə tanış olurlar (21, s.1). Rusiya imperiyası daxilindəki türklər arasında millət anlayışının yayılmasında Kazan və Krım tatarları ilə bərabər, Azərbaycan türklərinin də mühüm rolu olmuşdur. Çünki Azərbaycanda kapitalizm digər ərazilərə nisbətən daha çox inkişaf etmişdi, bunun əsas səbəblərindən biri neft sənayesinin inkişafı idi. Bakı neft şəhəri idi, bir çox xarici və milli burjuaziya sinfinin nümayəndələri, həmçinin ziyalı təbəqə burada toplanmışdı ki, bu da öz növbə-

sində Bakıda qəzet, jurnal, mətbəə, qiraətxana kimi maarif ocaqlarının fəaliyyətini şərtləndirirdi. Eyni zamanda Azərbaycanda manufaktura, fabrik-zavodlar açılır, burada işləmək üçün yerli iş adamları yetişdirilir və xaricdən mütəxəssislər gətirilirdi. Bu da Rusiya hökumətini Azərbaycanda burjua islahatlarının həyata keçirilməsinə məcbur edirdi. Beləliklə, Azərbaycanda kapitalizm inkişaf edir və bu da milli burjuaziya və milli ziyalılar sinfinin formalaşmasına gətirib çıxarırdı (16, s.197-200).

XIX əsrdə Azərbaycanda maarif. XIX əsrin I yarısında Azərbaycan maarifin inkişafı cəhətdən olduqca geridə idi, əsas səbəblər: feodalizm dönmindən qalma mədrəsələrdə və məktəblərdə dini təlimin keçirilməsi və dünyəvi təlimin ikinci plana atılması, Rusiya imperiyasının özünün Azərbaycanda maarifin inkişafında maraqlı olmaması və xalqın maariflənməsini istəməməsi idi. Çünki xalq maariflənersə, Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə aparar və Rusiyanın Azərbaycanda mövcudluğuna təhlükə törədə bilərdi. Bundan ehtiyat edən Rusiya maarif sahəsinə olduqca az vəsait ayırır, əsasən yuxarı silkin təhsil almasına icazə verirdi, çünki onlar onsuz da Rusiya imperiyasına sadıq idilər. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanda kənd, qəza, gimnaziya, ali məktəblər açılır, lakin açılan bu məktəblər sünni-şiə təriqətlərinin dərinləşməsi üzrə təşkil edilirdi, burada olan əsas məqsəd islamda olan bu ayrılıqdan istifadə edərək gələcəkdə yarana biləcək müsəlman birliyinin qarşısını almaq idi. Bu dövlət məktəblərinin açılmasında Rusiyanın digər məqsədi yerli əhali içərisindən Rusiyaya sadıq məmurlar ordusunun yetişdirilməsi idi. Rus-tatar məktəbləri Şimali Azərbaycanın Bakı, Lənkəran, Şamaxı, Gəncə və s. kimi şəhərlərində açılırdı. Bu məktəblərdə əsasən rus dili, şəriət, dünyəvi elmlər tədris olunurdu və bu məktəblər xalqın ruslaşdırılması siyasətini həyata keçirirdi (14, s. 68-72).

Rus-tatar məktəbləri ilə yanaşı Tiflis mühitinin də Azərbaycan ziyalılarının yetişməsində böyük rolu olmuşdur. Tiflis Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin və ictimai fikrinin formalaşmasında olduqca önəmli bir rol oynamışdır. Bir çox görkəmli sənətkarımız bu

mühitin köməyi ilə qabaqcıl ideyalara, rus və Avropa mədəniyyətinə yiyələnmişlər. Bunlardan A.Bakıxanov, İ.Qutqaşanlı, M.Ş.Vazeh, M.F.Axundzadə, H.Zərdabi kimi görkəmli ictimai-siyasi, mədəniyyət və elm xadimlərimizi nümunə göstərmək olar (23, s.30-31).

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycanın XIX əsr maarifçilik hərəkatının yaradıcılarından biridir. Bakıxanovun elmi və bədii yaradıcılığı bizim üçün olduqca dəyərlidir, o, əsərlərində real-dünyəvi, elmi həqiqətləri əks etdirir. Bakıxanov “Əsrarül-Mələküt” əsərində dünyanın yaradılışını materialistcəsinə izah etməyə çalışır, “Kəşfül-Qəraib” əsərində Amerikanın kəşfi və Xristafor Kolumbun başına gələn hadisələr haqqında məlumat verir, “Qanuni-Qüdsi” əsərində fars dilinin sadə şəkildə öyrənilməsi üsullarını öyrədir, “Gülüstani-İrəm” əsəriylə sistematik Azərbaycan tarixşünaslığının əsasını qoyur. Bakıxanov eyni zamanda Azərbaycanda dünyəvi məktəblərin açılması haqqında 1832-ci ildə layihə hazırlamış, lakin bu layihə Rusiya imperiyası tərəfindən həyata keçirilməmişdir. Buna baxmayaraq, onun yaradıcılığı və dünyagörüşünün özündən sonra gələn maarifçi şəxslərin yetişdirilməsində böyük rolu olmuşdur (6, s.4-8).

Mirzə Fətəli Axundov Azərbaycanın görkəmli elm xadimi, milli dramaturgiyanın, demokratik fəlsəfi fikrin tərəfdarlarından biri, maarifçilik hərəkatının ideoloqu və tanınmış materialist filosofdur. Axundov öz yaradıcılığında dünyəvi elmi, müasirliyi təbliğ edir, feodalizmə və onun gətirdiyi feodal-patriarxal üsuli-idarəyə, özbaşınalığa, ədalətsizliyə, despotizmə qarşı çıxır və dini fanatizmi tənqid edir. Azərbaycan xalqının milli intibahı, iqtisadi-mədəni tərəqqisi, zəhmətkeş kütlələrin azadlığı uğurunda fəal mübarizə aparır. O, “Aldanmış Kəvakib” əsərində konstitusiyalı monarxiyanın təbliğini, ölkə başçısının islahatlar keçirməli olduğunu, köhnə rejimin artıq işə yaramadığını göstərməyə çalışır (2, s.4-8).

M.F.Axundov sadəcə zadəgan sinfinin deyil, adi kütlələrin, xalqın da təhsil almasının tərəfdarı idi, Axundovun fikrinə görə, ancaq elmə, biliyə, dünyagörüşə yiyələnmiş xalq gələcəkdə öz müqəddəratını həll etmək qabiliyyətinə malik ola bilər. Buna görə də, Axundov xalqın bütün kütlələrinin təhsil ala bilməsi üçün əlifba isla-

hatı həyata keçirməyə çalışır. Həmin dövrdə Azərbaycanda məktəblərdə ərəb əlifbasından istifadə edilirdi, ərəb əlifbası çətin olduğundan öyrənilməsi uzun, məşəqqətli idi və çox az insan öyrənə bilirdi. Buna görə, Axundov 1857-ci ildə ərəb əlifbası üzərindən yeni bir əlifba tərtib edir, onu dövrün dilşünaslarına, şərqşünaslarına, həmçinin İran, Türkiyənin dövlət başçılarına göndərir və əlifba layihəsi uğrunda fəal mübarizəyə başlayır. Lakin İran hökuməti əlifba islahatı dəstəkləmir, din xadimləri bildirirlər ki, müqəddəs hesab olunan ərəb hərflərin heç biri dəyişdirilməməlidir, bu yüzilliklərlə istifadə olunan əlifbanın korlanmasına gətirib çıxara bilər. Axundov İrandan alığı cavabdan sonra 1863-cü ildə Türkiyəyə üz tutur, lakin Türkiyədə də bu islahat dəstəklənmir, Türkiyənin bu qərarında müəyyən qədər İranın da təhriki olmuşdur. Axundov isə layihə islahatından əl çəkmir və ərəb əlifbasının yenilənməsi layihəsindən əl çəkərək birbaşa latın əlifbası əsasında yeni bir əlifba tərtib edir. Ömrünün sonunadək o əlifba islahatı uğrunda fəal mübarizə aparır, lakin hökumət dairələrinin biganəliyi ucbatından bu islahatlar həyata keçirilə bilmir. Əlifba islahatı ilə yanaşı Axundov Azərbaycan xalqının ana dilində təhsil alması, ana dilində kitabxanaların və mətbuatın açılması, milli maarifin və mədəniyyətin inkişafı uğrunda mübarizə aparmışdır. Və onun bu mübarizəsi sonralar onun mənəvi davamçıları tərəfindən həyata keçirilmişdir (3, s.4-8).

Milli şüurun yaranması və inkişafında mətbuatın rolu. Xalqın oyanması, milli şüurun inkişafı və milli özünüdərk prosesində mətbuatın özünəməxsus yeri vardır. Mətbuatı yaradanların əsas məqsədi xalqın maarifləndirilməsi, xalqın yeniliklərlə tanış edilməsi, dünyada və Azərbaycanda baş verən hadisələrin geniş kütlələrə çatdırılmasıdır (4, s.3-10). Azərbaycanda milli mətbuatın əsası 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabının yaratdığı “Əkinçi” qəzeti ilə qoyulmuşdur. Zərdabi “Əkinçi” qəzeti ilə islamda olan mövhumata zərbə vurmaq, xalqı maarifləndirmək, ana dilində qəzet oxumaq kimi missiyalar irəli sürmüşdür. Qəzetin başlıca mövzuları: xalqın milli kimlikləri ilə tanışdırılması, milli müstəqillik, insan haqları, söz, vicdan azadlığı problemləri, islamda fanatizm, cəhalət və elmi dünyagörüşünün inkişafı

idi. Maarifçilik və milli-demokratik ideologiyaların təbliğatçısı olan bu qəzet yeni dövr ziyalıların yetişdirilməsində böyük xidmət göstərmişdir. “Əkinçi” qəzetində dövrün maarifçi şəxslərinin - M.F.Axundzadə, M.Ə.Sabir, N.Vəzirov S.Ə.Şirvaninin məktubları, satirik, tənqidi üslubda yazılmış şeirləri, publisistik məqalələri çap olunurdu. “Əkinçi” qəzeti 1877-ci ildə bağlandı və onun missiyasını “Ziya”, “Ziyyəyi Qafqaziyyə”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Kaspi”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyüzat” kimi qəzet və jurnallar davam etdirdi. Bu qəzetlərdə islami birlik, maarif, Avropa elmi ilə tanışlıq, mətbəəçilik kimi məsələlərdən bəhs olunur, demokratik ideyalar təbliğ olunurdu (4, s.16-27; 5, s.5-10).

XIX əsrdə Azərbaycan tarixində qazanılan uğurlardan biri də burjuva münasibətlərinin, milli burjuaziyanın formalaşması olmuşdur. Azərbaycan burjuaziyası neft sənayeçilərindən, fabrik-zavod tipli sənətkar emalatxana sahiblərindən və tacirlərdən ibarət idi. Azərbaycan burjuaziyasını Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Səttar Kərimov kimi şəxslər təmsil edirdi (18, s.14). Milli burjuaziyanın nümayəndələri xalqın maariflənməsi üçün milli məktəblərin, teatrın, qəzet və jurnalların təşkilində, xeyriyyə işlərində, təhsil müəssisələrinin açılmasında milli ziyalılarıımıza maddi cəhətdən kömək edirdilər. Bunların sırasında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin xüsusi rolu var, o, “Əkinçi”, “Tərcüman”, “Kaspi” qəzetlərinin nəşrində, lisenziya alınmasında maliyyə yardımını göstərmişdir. Eyni zamanda Tağıyev dünyəvi məktəblərin açılması, xarici universitetlərdə azərbaycanlı tələbələrin təhsil alması üçün maliyyə vəsaiti ayırırdı. Bütün bu proseslərə baxdıqda görürük ki, XIX əsrin sonlarında Azərbaycan milli burjuaziyası və milli ziyalıları bir növ birləşərək milli inqilabi-demokratik ruhlu yeni ziyalıları nəslinin yetişdirilməsinə çalışmışdılar. Hansı ki, bu ziyalıları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda türkçülük, maarifçilik, demokratik-inqilabi hərəkatın əsas ideoloqları və iştirakçılaları olmuşlar (7, s.25).

İctimai fikrin yaranması: üsuli-cədid hərəkatı və islamda islahatçılıq. İctimai fikrin yaradıcıları milli ziyalılarıdır, milli ziyalıları dünyəvi biliklərə əsaslanan tədris müəssisələrində təhsil alır, inkişaf

etmiş Avropa ölkələrində universitetlərə, kolleclərdə oxuyur, orada maarifçilik, elmi mütərəqqi-demokratik görüşlərlə tanış olurlar. Orada baş verən tələbə çıxışlarına qatılır, demokratik quruluşun, texniki tərəqqinin yaxın müşahidəçisi olurlar. Azərbaycanlı Rusiyada ali təhsil almış ilk azərbaycanlı Ağa bəy Yadigarov olmuşdur, o, 1837-ci ildə Peterburq gimnaziya məktəbinə daxil olur, 1844-1848-ci illərdə isə Sank-Peterburq Universitetində təhsil alır (17, s.13). 1848-ci ildən XIX əsrin sonlarına qədər Rusiya və Avropa ölkələrinin ali məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlılar arasında: Məmmədəğa Şahtaxtinski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəcəf bəy Vəzirov, Həsən bəy Zərdabi, Əlibəy Hüseynzadə, Məhəmməd Həsən Hacinski, Aslan Şəfəki kimi milli ziyalılarımız var idi (11, s.355-356).

Üsuli-cədid hərəkatı. “Cədid” sözü ərəb dilində “yeni xətt, yeni üsul” deməkdir, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında müsəlman türklər arasında geniş yayılmış ictimai-siyasi, maarifçilik hərəkatıdır. Məhz türk-islam dünyasında geriləmənin olduğu bir dövrdə yeni islahatçı şəxslər yetişir, bu dövrdə din və təhsil qırılmaz sürətdə bir-biriylə bağlı olduğu üçün din və maarifçilik islahatları birlikdə keçirilir. XIX əsrin əvvəllərinin maarifçilik hərəkatı ideoloqlarından biri Kazan tatarı olan Əbdünnəsir Kursavi olmuşdur (1776-1812). Onun təbliğ etdiyi, “cədidçilik” hərəkatının əsas məqsədi dini düşüncələrdə və təhsil sistemində islahatların həyata keçirilməsi idi. İslami birlik, islahatlar yoluyla dini qarşıdurmaların aradan qaldırılması, təhsil müəssisələrinin dünyəvi tədrisə əsaslanması, şəriət dərslərinin ikinci plana atılması kimi məsələlər cədidçilikə öz əksini tapırdı. Cədidçilər, həmçinin, qadınların da təhsil haqqının olmasını müdafiə etmiş və qadınların cəmiyyət həyatında önəmli rol oynamasını qeyd etmişlər, hətta, onlar islam dünyasının üzleşdiyi geriləmənin səbəblərindən birinin qadınların savadsız buraxılmasında görürdülər (12, s.569-579).

XIX əsrin II yarısında Cədidçilik hərəkatının rəhbəri dövrünün islahatçı şəxsi və Krım tatarı olan İsmayıl Qaspiralı (1851-1914) idi. İ.Qaspiralı Krım, Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Azərbaycanda “Cədidçilik” hərəkatının genişlənməsində fəal iştirak etmişdir. Cədidçilik

hərəkəti XIX əsrin sonları - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yayılır və Şuşa, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Ordubad kimi şəhərlərdə bu təlimə əsaslanan “Üsuli-Cədid” məktəbləri açılır. Cədidçilik məktəblərində dərslər ana dilində keçirilir, dünyəvi təhsil birinci rol oynayır, rus dili müstəqil fənn kimi keçirilir. Bu məktəbdə dərslər saatlara bölünərək həftənin müəyyən günləri tədris olunur və tədris ilinin sonunda imtahanlar təşkil olunurdu. Eyni zamanda şagirdlər yeni qaydada tərtib edilmiş partalarda oturur, lövhə, xəritə, qlobusdan istifadə edir və ev tapşırıqları işləyirdilər. Bu cür tədris özünü doğruldur və şagirdlər qısa müddət ərzində oxuyub-yazmağı öyrəndilər. Bu məktəblərin açılmasında S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, M.M.Nəvvab kimi dövrün ictimai xadimlərinin olduqca böyük rolu olmuşdur, həmçinin bu məktəblərdə dövrün seçkin elm xadimləri dərs keçirdi. (22, s. 12-16) İsmayıl Qaspiralı 1883-cü ildə Kırımın Baxçasaray şəhərində “Tərcüman” qəzetini nəşr etdirir, qəzetdə türk xalqları arasında milli şüurun inkişafı, türk kimliyinin tanınması, vahid türk dilinin yaradılması və türk xalqlarının birləşərək azadlıq uğurunda mübarizə aparılması ideyalarını təbliğ edirdi. İsmayıl Qaspiralı Rusiya imperiyasının tərkibindən çıxmağın, azadlığın yolunu türk xalqlarının milliyyət, dil, din ətrafında birləşməsində görürdü. Qaspiralıya görə türk xalqlarının inkişafdan geridə qalma səbəblərindən biri də türk torpaqlarının Rusiya imperiyasının müstəmləkəsinə çevrilməsidir, çünki Rusiya özü bilərəkdən türk xalqlarını cəhəlat içərisində saxlayır ki, onların ölkələrini istədiyi kimi sömürsün və türklər Rusiyaya qarşı ayaqlana bilməsinlər. İsmayıl Qaspiralı da məhz bu səbəbdən türk xalqları arasında maarifçiliyin təbliğinə, məktəblərin, qəzetlərin açılmasına və türk birliyi ideologiyasının təbliğinə xüsusi önəm verirdi. Biz bu ideologiyanın irəlində Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Gökalp, Məmməd Əmin Rəsulzadə kimi yeni nəsillə ziyalılar tərəfindən davam etdirildiyini görəcəyik (8, s.41).

İslamda islahat. İslam dini orta əsrlərdən Azərbaycanda ən geniş yayılmış dindir, məhz islam dininin ilk mövcudluğu dönmində Azərbaycan dövlətlərinin çoxu çiçəklənmiş, elm, dünyagörüşü, maarifçilik yüksək inkişaf etmişdi. Amma artıq yeni dövrdə Avropa ölkə-

lərinin inkişaf etməsi, yeni cəmiyyətin yaranması, texniki və coğrafi kəşflər islam dünyasının inkişaf cəhətdən geri qalmasına gətirib çıxarırdı. Rusiyanın işğalı altında olan Azərbaycanda Rusiya imperiyası müstəmləkəçilik siyasətində dindən məharətlə istifadə edirdi. Çar hökuməti yerli din xadimlərini öz məmurlarına çevirir, sünni-şiə qarşıdurmasından istifadə edərək “parçala və hökm sür” siyasətini həyata keçirirdi. Rusiyanın islamdan bu cür istifadə etməsi xalq arasında islama və islam din xadimlərinə güvənsizliyin yaranmasına və artmasına səbəb olurdu (24, s.84-109).

Belə bir dövəndə maarifçilik hərəkatı ilə tanış olan, imperialist dövlətlərin islamda olan ayrılıqdan istifadə edildiyini görən ziyalılar formalaşırdılar ki, bunlardan biri də Cəmaləddin Əfqani (1836-1897) olmuşdur. O, XIX əsr islamda müasirləşmənin və islahatçılıq ideologiyasının başçısı olmuş və islam dinində olan xurafata, cəhalətə qarşı mübarizə aparmışdı. Eyni zamanda kortəbii şəkildə Avropa həyat tərzinin yamsılanmasının doğru olmadığını bildirir, Avropada olan demokratik idarə üsulu ilə Quranın müddəaları arasında bağlılıq olduğunu və müsəlmanların da bu idarə üsuluna keçməli olduğunu bildirirdi. O, xalqları millət anlayışının dərkinə, dini ehkamlardan uzaq durmağa, Qərbin elmi-texniki tərəqqisini mənimsəməyə və imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Əfqani islam dininin elmi təməllər üzərində qurulmasına və inkişafına çalışır, müsəlmanların maarifə yiyələnməli olduğunu bildirirdi, bütün müsəlmanları islam birliyinə çağırır, əsarət altında olan müsəlmanların azadlığa çıxmasının tək yolunu islami birlikdə görürdü. Cəmaləddin Əfqaninin yaratdığı islami birlik ideologiyası sonrakı ziyalılar nəsli üçün bir miras olacaq və Azərbaycanın milli-demokratik hərəkatında türkçülük və müasirləşmə ilə yanaşı islamçılıq ideologiyasının da mövcudluğunu görəcəyik (15, s.45-47, 80-100).

Dövrün yetişdirdiyi ictimai-siyasi xadimlər: M.Ə.Rəsulzadə, Əli bəy Hüseynzadə. “Türkləşmə, islamlaşma və müasirləşmə” ideologiyasının yaradıcısı olan Əli bəy Hüseynzadə “Həyat”, “Füyuzat” kimi demokratik ruhlu qəzetlərinin baş redaktoru olmuşdur. O, öz ideologiyasında türk xalqının birliyi, müasirlik, türk xalqları üçün

vahid ədəbi dilin yaradılması, dini birliyin yaradılması kimi siyasi görüşləri təbliğ etmişdi. O, “Həyat” qəzetində “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” adlı məqaləsini nəşr etdirmiş, məqalədə türk və müsəlman anlayışlarının, millət və din məsələlərinin fərqlərini izah etmiş, həmçinin sibir, qırğız, altay, xəzər, oğuz türklərindən və qədim hunlardan danışmışdı. Əli bəy Hüseynzadə bu məqalə ilə türk milli kimliyini Azərbaycan xalqına elmi-sistematik bir şəkildə tanıtmışdır (9, s.41-70).

Əli bəy Hüseynzadənin önəm verdiyi məsələlərdən biri də ədəbi dil məsələsi idi. O, “Qəzetəmizin məsləki haqqında bir neçə söz” məqaləsində yazır ki, “Lügətimiz xüsusunda türkcəmiz ərəb və farsın hər kəlməsinə meyl göstərməməlidir, lazımdır ki, xalqımız öz dilini öyrənməyə rəğbət eləsin”. Məhz bu ifadə Əli bəyin dilçilik görüşlərinin əsasını təşkil edir, ona görə dil vahidliyi milləti birliyə aparan ən önəmli vasitədir. İqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin qurulmasında, inkişafında dilin danılmaz rolu vardır, buna görə də milli dili daima qorumaq və onu təkmilləşdirmək lazımdır. Ə.Hüseynzadənin bu fikri türk birliyinin və türkcülüynün başlıca prinsiplərdən biri idi (10, s.48).

Məmməd Əmin Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərinin tanınmış ictimai-siyasi elm xadimi, Azərbaycanda demokratik cərəyanın öncüsü, türkcülük, müasirlik ideologiyasının tərəfdarlarından biri və ACX-nin qurucusu olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə öz ideologiyasında demokratik quruluşlu azad türk dövlətlərinin yaradılması, dil və din birliyi, mətbuat, söz, vicdan azadlığı, xalqın milli mənsubiyyəti ilə tanışlığı kimi ideyaları təbliğ etmiş və bu ideyalar əsasında “Hümmət”, “Müsavat” kimi partiyaları yaratmışdır (19, s.5-9).

M.Ə.Rəsulzadə milli inqilabın həyata keçməsi, milli dövlətin yaradılması üçün ilk öncə xalqda özünüdərk prosesinin baş verməli olduğunu bildirirdi. Həmin dövrdə Şimali Azərbaycan türkləri açılan rus dilli məktəblərdə ruslaşdırılır, rus ideologiyaları və rus adət-ənənələri ilə böyüdülmür və nəticədə öz milli kimliklərini tanımırdılar. Bu məktəblərdə təhsil almaq istəməyənlər isə farsdilli məktəblərə üz tutur, yenə də öz milli kimliklərindən uzaqlaşırtdılar. Bu bərdə

M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində yazırdı ki, “Axund və məktəbxanələr xalq tərəfindən üstün tutulurdu ki, bu müəssisələr İran təsir dairəsində olmasına baxmayaraq, ruslaşdırma siyasəti qarşısında daha milli görünürdü. Siyasi cəhətdən məğlub olmuş xalq mənəviyyatını qorumaq uğurunda mübarizə aparırdı. Əsrlərlə farslaşan yuxarı təbəqə isə bu dəfə ruslaşdı, mirzələrin yerini učitellər tuturdu. Həmin bu ruslaşmış uçitel xalqın duyduğu mətləbi dərk edə bilmirdi. Nəhayət mədrəsə və məktəblərə qarşı üsulsuz mübarizədən sonra uçitel məqsədi anladı ki, Sədini də, Tolstoyu da türk xalqına öyrətmək həm lüzumlu həm faydalıdır. Fəqət bununla bərabər türkü öz Füzuli və Nəbətisindən məhrum buraxmamalı və xalq Sabirlərini, Cavadlarını, Cavidlərini də öyrənməlidir” (20, s.15). M.Ə.Rəsulzadə xalqın məktəblərdə öz ana dilində təhsil almalı olduğunu bildirir, millətin öz varlığını qorumasında, türk xalqları arasında birləşmənin və əməkdaşlığın yaranmasında türk dilinin önəmli rolunun olduğunu bildirir. Rəsulzadə eyni zamanda hakimiyyətin xalqa mənsub olduğunu, respublika quruluşunun daha düzgün idarəetmə sistemi olduğunu tərəfdarı olmuş və bu ideyalar əsasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdır (20, s.12-16).

Nəticə. XIX-XX əsrin əvvəllərində yaşayan ziyalılar bu dövrdə maarifçilik və xalqın milli kimlikləri ilə tanış edilməsi kimi missiyaları yerinə yetirmiş, milli özünüdərk uğurunda birlikdə mübarizə aparmış və xalqı mövcud cəhalət, xurafat, gerilikdən qurtarmağa çalışmışlar. Bu dövrdə ardıcıl olaraq ziyalılar nəslə yetişmiş və Abbasqulu ağa Bakıxanovla əsas qoyulan yeni nəsil ziyalılar təbəqəsi Azərbaycanda demokratik fikrin yaradıcıları, türkçülük, islamçılıq, müasirlik ideologiyasının baniləri olmuşlar. Şərqdə və türk dünyasında ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsasını qoymuş və orada milli ideologiyaları təbliğ etmiş, xalqın elm və dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsi üçün tədbirlər görmüşlər. 1920-ci ildə AXC-nin süqutundan sonra ziyalılarımızın çox hissəsi mühacir həyatı sürmüş, sürgünə göndərilmiş və ya repressiyalara məruz qalaraq məhv edilmişlər. Bununla belə, Azərbaycan xalqı mübarizədən əl çəkmir və SSRİ-nin tərkibində XX əsrin ortalarından

Azərbaycanda yeni ziyalılar formalaşır. Ardıcıl şəkildə gedən bu proseslər bir-biri ilə qırılmaz sürətdə bağlı olmuş və Sovet imperiyası tərkibində formalaşan yeni nəsil ziyalılar xalqla birlikdə apardıqları müstəqillik mübarizəsi nəticəsində 1991-ci ildə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyini bərpa etməyə müvəffəq olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Any Rand. Kapitalizm: bilinmeyen ideal. İstanbul, “Plato film” nəşriyyatı, 2004, 458 s. -
<https://turuz.com/az/index/view/9380f9942e5ff2670111e7abb7bd209997150c59> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
2. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. 3 cildə. Cild I. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, 296 s. -
https://ebooks.az/book_jUFd2fQ1.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
3. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. 3 cildə. Cild III. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005, 296 s. -
https://ebooks.az/book_fwLhgWoS.html [Müraciət tarixi: 10.05.2021].
4. Aşırılı Akif. Azərbaycan mətbuat tarixi: 1875-1920. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2009, 172 s. -
https://ebooks.az/book_4Z260hLS.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
5. Abdullayeva A. Azərbaycan maarifinin yorulmaz carçısı: Həsən bəy Zərdabi-170. Bakı, “...” , 2012, 48 s. -
https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/down/h_zerdabi_170.pdf&ved=2ahUKEwiRkLaWgL7wAhXklosKHcadAtAQFjACegQIBxAC&usq=AOvVaw2jxklyXjJ9PFyEnCWAGZIH [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
6. Bakıxanov Abbasqulu Ağa. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Avrasiya press” nəşriyyatı, 2005, 487 s. -
https://ebooks.az/book_OqM3nAPS.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
7. Bəşiroğlu Əşir. Hamının sevimlisi-Hacı Zeynalabdin Tağıyev haqqında. Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 2012, 111 s. -
<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/Azf->

269357.pdf&ved=2ahUKEwjs86XXg77wAhXDhv0HHTfTA3gQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw1jRUtdgUZKqu9riPoNRWyc [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

8. Əhmədov Mais. XX əsrdə Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı. Bakı, “ADPU” nəşriyyatı, 2009, 401 s. -

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/alf7/em_XX.pdf&ved=2ahUKEwjmrKj9hb7wAhWHPOwKHQFCB2sQFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw0Vc2kk89Aj8IbJcTS_jo mk [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

9. Hüseyinzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə. Cild I. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2007, 249 s. -

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/alf7/em_XX.pdf&ved=2ahUKEwjmrKj9hb7wAhWHPOwKHQFCB2sQFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw0Vc2kk89Aj8IbJcTS_jo mk [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

10. Həsənova Səadət. Əli bəy Hüseyinzadənin dilçilik görüşləri. Bakı, “...” ,2006, 100 s. -

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/h/hs_ehdg.pdf&ved=2ahUKEwJy0LLdh77wAhXJ8bsIHQcDDMEQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw1liqziSq-Pq4U5YGOZa1K7 [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

11. İsmayılov Mahmud. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. Cild IV. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2007, 503 s. -

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/254482.pdf&ved=2ahUKEwjuudb9ib7wAhX7hv0HHX6zDYIQFjABegQIBhAC&usg=AOvVaw2ZiUYe2-5_eIwcbTBOGfO4 [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

12. İbrahim Maraş. İdil Ural bölgəsi müsəlmanları ve cədidçilik düşüncəsi / Uluslararası türk dünyasının islamiyete katkıları simpozyumu”, 31 Mayıs-1Haziran 2007. Isparta, Türkiye. S.D.Ü.İlahiyat fakültesi yayınları, No: 20, Bilimsel toplantılar serisi:8. “Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi” yayınları, s.567-580. -

https://www.google.com/pdfdr/g/D172590/2007/2007_MARASI.pdf&ved=2ahUKE

wjIga3-

ir7wAhW3gf0HHQSpDDsQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw3xKo
ONG9QrUG-2kI-8ky02 [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

13. Qəniyev Həsən. Azərbaycan tarixi. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2019, 449 s. -

[https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2019/03/cd/Ar2019-](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2019/03/cd/Ar2019-47.pdf&ved=2ahUKEwiY29fl8r7wAhVF4aQKHfHrDAwQFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw0aWRILrrUdtRA0jx7I-iC_)

[47.pdf&ved=2ahUKEwiY29fl8r7wAhVF4aQKHfHrDAwQFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw0aWRILrrUdtRA0jx7I-iC_](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2019/03/cd/Ar2019-47.pdf&ved=2ahUKEwiY29fl8r7wAhVF4aQKHfHrDAwQFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw0aWRILrrUdtRA0jx7I-iC_) [Müraciət tarixi 30.04.2021].

14. Məmmədova Səadət. Mədəniyyətşünaslıq. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2001, 202 s. -

[https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/m/ms-](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/m/ms-m.pdf&ved=2ahUKEwitqOimj77wAhUwsKQKHfNaCPYQFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw2U8JEPNumQrU-Yjl2gKBtg)

[m.pdf&ved=2ahUKEwitqOimj77wAhUwsKQKHfNaCPYQFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw2U8JEPNumQrU-Yjl2gKBtg](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/m/ms-m.pdf&ved=2ahUKEwitqOimj77wAhUwsKQKHfNaCPYQFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw2U8JEPNumQrU-Yjl2gKBtg) [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

15. Mürşüdlü Qəmər. Cəmaləddin Əfqaninin sosial-siyasi fəlsəfəsi. Bakı, “ULU” nəşriyyatı, 2019, 141 s. -

[https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2019/10/cd/Ar2019-](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2019/10/cd/Ar2019-357.pdf&ved=2ahUKEwjH6PGqkr7wAhXIwAIHHeE7AyoQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2j0_Dybt62RBdOGz3-ebFs)

[357.pdf&ved=2ahUKEwjH6PGqkr7wAhXIwAIHHeE7AyoQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2j0_Dybt62RBdOGz3-ebFs](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2019/10/cd/Ar2019-357.pdf&ved=2ahUKEwjH6PGqkr7wAhXIwAIHHeE7AyoQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2j0_Dybt62RBdOGz3-ebFs) [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

16. Nuriyeva İradə. Azərbaycan tarixi. Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2015, 336 s. -

[https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-282700.pdf&ved=2ahUKEwipi76Ok77wAhVG3aQKHQB4AGIQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2jH9iarXVYl2QFtDNAaRrW)

[282700.pdf&ved=2ahUKEwipi76Ok77wAhVG3aQKHQB4AGIQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2jH9iarXVYl2QFtDNAaRrW](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/Kitab/2015/Azf-282700.pdf&ved=2ahUKEwipi76Ok77wAhVG3aQKHQB4AGIQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2jH9iarXVYl2QFtDNAaRrW) [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

17. Nəzirli Şəmistan. Güllələnmiş generallar - General Yadigarov qardaşları / “Kredo” qəzeti, 18/04/2019, s.13. -

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl>

- .az/down/meqale/kredo/2019/aprel/646088(meqale).pdf&ved=2ahUKEwj7h6qdtb7wAhWQjaQKHSG0Df0QFjABegQIBRAC&usg=AOvVaw3skjXjRDb8yEwWWZm1XBKC [Müraciət tarixi:30.04.2021].
18. Ömərov Vahid. XIX əsrdə Azərbaycanda burjua münasibətləri və Azərbaycan millətinin yaranması / “Səs” qəzeti, 01/11/2012, s.14. - <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2012/noyabr/273942.htm> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
19. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Əsərləri. 5 cildə. Cild I. (1903-1909). Bakı, “Təhsil” nəşriyyatı, 2014, 480 s. - https://ebooks.az/book_J7YdD0VT.html [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
20. Rəsulzadə Məmməd Əmin. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1990, 110 s. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/emb/Cumhuriyyet/kitablar_az/1990-732.pdf&ved=2ahUKEwiMsOHBtr7wAhXH3KQKHYZrDdQQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2w0-sHBRGIVZbme9r-sluF [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
21. Selahattin Çitçi. Dostoyevskinin eserlerinde türklere ve islama bakış // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 2010, Cilt: 3, Sayı: 11, s.213-222. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi11pdf/citci_selahattin.pdf&ved=2ahUKEwiPqNzztr7wAhVTIMUKHZ90CdAQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw3TXJWmmOfbU8HicAw2U6NV [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
22. Tahirli Abid. Bütün türklərin tərcümanı - İsmayıl bəy Qaspiralı. Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 2011, 240 s. - https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/t/ta_btt.pdf&ved=2ahUKEwis__WuL7wAhUCHuwKHWqjBKIqFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw1LtiCHk8PTdQNBmpg93MH1 [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
23. Yurdsevər Almaz. Azərbaycan klassiklərinin qürbətdəki doğma məkanı / “525-ci qəzet”, 27.12.2014, s.30-31. -

<http://www.anl.az/down/meqale/525/2014/dekabr/411414.htm>

[Müraciət tarixi: 30.04.2021].

24. Yunusov Arif. Azərbaycanca islam. Bakı, “Zaman” nəşriyyatı, 2004, 364 s. -

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=http://anl.az/el/y/232820.pdf&ved=2ahUKEwjZm9iNur7wAhUJ_6QKHUN1AK8QFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw3L-SvL27sPcgiMW9iixMCR

[Müraciət tarixi: 30.04.2021].

LAMIYA SADIGOVA

Baku State University Sabah groups

3rd year student of the speciality of History teacher

DEVELOPMENT OF PUBLIC OPINION IN AZERBAIJAN IN THE XIX-EARLY XX CENTURIES

The development of the scientific outlook, knowledge and literacy of nations is very important in preserving their future existence, ensuring their freedoms and defining their role in world history. As a result of self-development, the people of Azerbaijan were able to maintain their existence and independence. This article will talk about who and in what form conducted the processes of public opinion, national consciousness, national self-consciousness in Azerbaijan in the XIX-early XX centuries.

Keywords: Northern Azerbaijan, early XIX-XX centuries, public opinion, national intellectuals, national bourgeoisie, enlightenment.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 902

LƏMAN ƏHMƏDOVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun magistrantı
axmedovaleman4@gmail.com

AZƏRBAYCANIN SON TUNC - ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ ASMA BƏZƏKLƏRİ

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Səfər Hüseyn oğlu Aşurov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

Azərbaycan ərazisində e.ə.II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəlində geniş yayılmış arxeoloji mədəniyyətlər sırasında Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, bu mədəniyyətə aid abidələr və onlardan əldə edilmiş artefaktlar mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Son tunc-ilk dəmir dövrü bəzək əşyalarının tədqiqi bir daha təsdiq edir ki, dövrün sənətkarlıq sahələri içərisində metalışləmə xüsusi yer tutmuşdur. Eyni zamanda dağlıq və dağətəyi bölgələrindən əldə edilmiş bəzək əşyaları ilə düzən ərazilərdən əldə olunmuş materiallar içərisindəki fərqliliklər əhalinin təsərrüfat həyatı ilə bağlı olmuşdur. Məhz təsərrüfat fəaliyyətlərindəki fərqlər qədim insanların dini ideoloji baxışlarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Son tunc-ilk dəmir dövrü asma bəzəklərinin mürəkkəb formalarına, zoomorf fiqurlara bir nekropolda yalnız müəyyən qəbirlərdə rast olunması bir daha təsdiq edir ki Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının daxilində və həmçinin tayfalararasında əmlak və sosial bərabərsizlik yüksək səviyyədə olmuşdur.

Açar sözlər: Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, asmalar, son tunc-ilk dəmir dövrü.

Giriş. Azərbaycan ərazisində e.ə.II minilliyin sonu -I minilliyin əvvəlində geniş yayılmış arxeoloji mədəniyyətlər sırasında Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti, bu mədəniyyətə aid abidələr və onlardan əldə edilmiş artefaktlar mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Arxeoloji qa-

zıntılar nəticəsində bu mədəniyyətə aid çoxsaylı yaşayış yerləri, qalalar, qəbir abidələri tədqiq edilmişdir. Müxtəlif formalı qəbir abidələrindən əldə olunmuş materiallar içərisində bəzək əşyaları çoxluq təşkil edir. Bu bəzək nümunələri dövrün tələblərinə uyğun hazırlanıb, həm kişi, həm də qadın qəbirlərindən tapılmışdır. Bəzək əşyalarına dəfn edilmiş insanların baş, döş, qol sümükləri və barmaqlarında təsadüf edilir. Tapılan bəzək nümunələrinin böyük bir hissəsini də sinə bəzəkləri təşkil edir. Belə bəzək nümunələrində bəzən döş və yaxud boyun bəzəkləri qrupu şəklində də birləşdirilir. Son tunc və ilk dəmir dövrü abidələrindən əldə olunmuş sinə bəzəkləri öz növbəsində müxtəlif səpgidə hazırlanmışdır. Onlara dövrün qəbir abidələrinin əksəriyyətində rast gəlinir. Sinə bəzəklərinin bir növü də müxtəlif forma-ya malik olan asmalardır. Müxtəlif həndəsi formada hazırlanmış asmaların yuxarı hissəsində adətən ipə, məftilə və yaxud zəncirə keçirilib asmaq üçün dəşik açılmışdır. Bu növ bəzək nümunələri formalarına və hazırlanma üsuluna görə bir neçə qrupa ayrılır: disk şəkilli asmalar, eynəkvari asmalar, təbərzin formalı asmalar, qaşığıvari asmalar, daraqvari asmalar, lövbərvari asmalar, diskşəkilli asmalar, zıncırov formalı asmalar, quş və heyvan formalı asmalar(8).

Spiralvari (eynəkvari) asmalar feleqran üsulu ilə nazik tunc məftildən hazırlanmışdır. Quruluş etibarilə eynəyi xatırladığına görə arxeoloji ədəbiyyatda onlara eynəkvari asmalar da deyilir. Azərbaycanda tapılan bu tip asmaların spiralvari ucları içəriyə və yaxud xaricə doğru əyilmiş vəziyyətdədir. Maraqlıdır ki, bu tip bəzək nümunələri kişi və qadın qəbirlərindən tapılmışdır. Bu faktəsdəq edir ki, bu bəzək əşyalarından kişilər və qadınlar istifadə etmişdir. Göstərilən bəzək əşyalarının nümunələri Qızılburun, Mingəçevir və b. abidələrdən məlumdur. Eynəkvari asmalar Göygöl rayonunun (Xanlar) (1 və 14 N-li) kurqanlarından (9, s.124), Gəncəçayda 16 N-li kurqandan, Xoşbulaqdan (Xaçbulaq), Qazax rayonunun Sarıtəpə yaşayış yerindən tapılmışdır (6, s.83), (I tablo, şəkil 1,2).

Qaşığıvari asmalar. Formasına görə qaşığa bənzəyən belə asmaların yuxarı hissəsində ilgək yeri olur və qulpu düzbucaqlı şəkil-dədir. Bu cür asmaların bəzən aşağı hissəsində üç ilgək yeri olur. Hə-

min ilgəklərə bərkidilmiş zəncirin ucların isə müxtəlif heyvan fiqurları asılır (8).Tökmə üsulu ilə hazırlanmış qaşıqvari asmalar Gəncə və Gəncəçay rayonlarından (9 N-li kurqan) aşkar olunmuşdur (I tablo, şəkil 3, 4, 5). Gəncə rayonundan tapılan qaşıqvari asmanın yuxarı hissəsində bir, alt hissəsində isə üç ilgək yeri vardır. Əsas asma böyük həcmlidir. Alt hissədən asılan qaşıqvari asmalar həcmcə kiçikdir (1, s.36).

Digər qaşıqvari asma bəzək nümunəsinin isə alt hissəsi çıxıntılıdır. Bu çıxıntılara zəncir bənd edilmişdir.Yan tərəflərindəki zəncirlərdən bir quş fiquru,orta hissədəki zəncirlərdən isə iki quş fiquru asılmışdır.Yan tərəflərdəki quş fiqurları nisbətən böyük olub, üzəri üçbucaq naxışlarla şəbəkə olunmuşdur. Ortadakı quş fiqurları nisbətən kiçik olub, üzəri bəzəksizdir. Fiqurların boğazlarında ilgəkvary çıxıntı vardır (1, s.36).

Zıncırov formalı asmalar. Bir-birindən formalarına görə fərqlənən zıncırov asmaların yuxarı hissəsinə qulp birləşdirilir. Bəzi konusvari formalı asmaların içərisindəki zıncırovlar öz formalarına görə daha maraqlı olurlar (I tablo, şəkil 4, 5, 7, 8). Bir asmanın aşağı hissəsində 6 ədəd zıncırov asılmışdır (I tablo, şəkil 19). Bu zıncırovların içərisində armudvari, bikonik formalı, üzəri şəbəkəli olanlar da vardır. Cənnət qalası (7, 47, 60, 92 N-li) daş qutu qəbirlərindən (10, s.61, 62, 81, 82, 105, 117), Gəncədən, Göygöl rayonundan (1, s.21), Mingəçevirdən (12), Tovuzçay nekropolundan (6, s.84) bu tip asmalar məlumdur (I tablo, şəkil 10).

Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrindən əldə olunmuş zıncırov şəkilli asmalar konusvari formaya malikdir.Onların yuxarı hissələrində kiçik ilgək yeri vardır. Azərbaycanda bu tip asmaların sadə və mürəkkəb formalarına rast gəlinir. Asmaların daxilindən səslənmək üçün şarlar asılmışdır. Bu bəzək nümunələrinin üzəri adətən sadə və mürəkkəb şəkilli üçbucaq və düzbucaqlarla şəbəkə edilmişdir. Zıncırov formalı asmaların demək olar ki, hamısı tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır (9, s.126).

Cənnət qalası (60, 161, 170 N-li) daş qutu qəbirlərindən əldə olunmuş dairəvi formaya malik olan zıncırov formalı asmaların üzəri

bəzəksizdir. Onlar formalarına görə bir-birindən fərqlənirlər (10, s.104, 105, 144, 145, 147).

Cənnət qalası (170 N-li)daş qutu qəbrindən əldə olunmuş zıncırovların yuxarı hissəsi spiralvari şəkildə tunc məftillə feleqran üsulu ilə bəzədilmişdir. Göygöldən (1 N-li kurqan) tapılmış zıncırovun tədqiqi göstərir ki, sənətkar bu bəzək nümunəsinin bədii tərtibatına xüsusi diqqət vermiş və zövq oxşayan unikal bir forma yarada bilmişdir. Zıncırovun əsas hissəsi konusvari formada olub, üzəri üçbucaq naxışlarla bəzədilmişdir. Üçbucaq naxışların ardıcıl birləşərək şəbəkə olunması ilə sanki sənətkar dalğanı təsvir etmək istədiyini nəzərə çatdırır. Dalğa təsviri insandabir növ xoş ahəngli səs yaradır. Belə motivdə naxışlar adətən tunc dövründə keramikanın bədii tərtibatında da istifadə olunmuşdu (9, s.126).

Gəncə ərazisindən əldə olunmuş digər bir zıncırov maraqlı quruluşu və bədii tərtibatı ilə diqqəti cəlb edir. Bu zıncırovların əsas hissəsi oval formalı olub, bir növ saxsı qabı xatırladır. Həmin zıncırov quruluş cəhətdən fərqləndiyi kimi, ondan çıxan səs effekti də digər zıncırovlardan seçilir (9, s.127).

Təbərzin formalı asmalar. Təbərzin formalı asmalar da həm kişi, həm də qadın qəbirlərindən tapılmışdır. Üzəri saya formalı nümunələrlə yanaşı, üçbucaq şəkilli naxışlarla bəzədilmişlərə də rast gəlinir. Əsasən Mingəçevirdən belə tip asma nümunələri tapılmışdır (12, s.81), (I tablo, şəkil 11, 12, 13).

Quş və heyvan formalı asmalar. Bəzək əşyaları içərisində tuncdan hazırlanan zoomorf asma fiqurlar da önəmlidir. Quş fiqurlarında boynun bədənə birləşdiyi hissədə asmaq üçün ilgək vardır. Azərbaycan ərazisindən əldə edilmiş quş fiqurları formalarına görə bir-birindən fərqlənirlər (6, s.84).

Qədim insanların geyim bəzəklərində istifadə etdikləri tunc asmaların bir qrupunu daxili boş olan, gövdəsi üçbucaq və düzbucaq şəkilli naxışlarla şəbəkə edilmiş quş fiqurları təşkil edir. Onların belində ilgəkvəri qabarıq çıxıntılı və bəzilərinin üzərində ilgəyə keçirilmiş zəncirləri vardır. Gözləri qabarıq çıxıntılı, boyunları uzun, quyruqları yastı olub, bəziləri ayaqlıdırlar. Fiqurların qarın hissəsində

bəzən ayaq əvəzinə kiçik bəzək nümunələri asmaq üçün ilgək yerləşdirilmişdir. Bəzi hallarda fiqurlarda nə ayağa, nədəilgəyə təsadüf edilir (6, s.84).

Azərbaycanın qərb bölgəsinin son tunc - ilk dəmir dövrü abidələrindən əldə olunmuş tunc quş fiqurlarının hamısı tökmə üsulu ilə qəlibdə hazırlanmış və qəlibdən çıxdıqdan sonra üzərində şəbəkə texniki üsulu tətbiq edilmişdir (1).

Quş fiqurları Gədəbəy rayonunun Qaramurad (11 N-li), (10, s.104), Qalakənd (11, 12 N-li), (10, s.39, 40), Cənnət qalası (25, 72, 73, 91, 92, 93N-li) daş qutu qəbirlərindən (10, s.73, 111, 116, 117), Gədəbəy rayonunda və Novoslavvanka kəndində 6 N-li kurqandan, Yelenin kəndində 49 N-li kurqandan (1, s.21), Quşçu kəndi 11 N-li daş qutu qəbirdən, Çovdar ətrafındakı daş qutu qəbirlərdən (6, s.84), Xoşbulaq yaylağında Çoban oğlu yurdundakı kurqandan məlumdur (I tablo, şəkil 14-18).

Göyərçin təsvirli digər fiqur A.A.İvanovskinin Gədəbəydə apardığı qazıntılardan aşkar olunmuşdur. Onun gövdəsində iki sadə qövsvari xətt şəbəkə edilmişdir. Bu fiqur digərlərindən fərqli olaraq, dinamik hərəkət vəziyyətindədir. Məlum olduğu kimi, göyərçin sülh və dostluq simvoludur. Tədqiqatçı H.A.Quliyev yazır ki, göyərçin lap qədimdən sülhün, dinc yaşamağın, sakitliyin rəmzi sayılır (1, s.46).

Cənnət qalasında (93 N-li)daş qutu qəbirdən tapılmış quş fiqurunun bədəni ovalvari, dimdiyi isə uzundur. Onun boynundakı ilgəkvəri çıxıntı başqalarından fərqlidir. Bu halqa onun bütün boğazını əhatə edir. Boğaz hissəsində qulpvəri çıxıntı vardır. Gövdə hissəsi bir-birindən fərqli ölçülərdə olan üçbucaq naxışlarla sıx şəkildə şəbəkə edilmişdir (10, s.117; 1, s.46).

Cənnət qalası 72 N-li daş qutu qəbrindən əldə olunan tunc quş fiquru boğazının incəliyi və bədəninin şux duruşu ilə digərlərindən seçilir. Onun gövdəsinin yuxarı hissəsində bədən boyunca böyük, alt hissəsində isə bir-birinə əks istiqamətli nisbətən kiçik üçbucaqlar şəbəkə edilmişdir (10, s.111).

Cənnət qalasında (91 N-li) daş qutu qəbrindən əldə olunan quş fiquru göyərçini xatırladır. Onun bədəni yan tərəflərdən üçbucaq naxışla şəbəkə edilmişdir (10, s.116).

Xocalı abidələri içərisində ən çox fərqlənəni və diqqəti cəlb edəni 11 saylı kurqandır. Kurqanda tapılmış materiallar səthi şəbəkəli, asılmaq üçün ilgəyi olan tuncdan quş fiqurundan ibarətdir. Heyvan fiqurlu asmalar keçı,maral,at formasında hazırlanmışdır.Bu fiqurlar analogi cəhətdən qayaüstü təsvirlərlə, saxsı qablar üzərində olan heyvan təsvirləri və arxeoloji qazıntılardan tapılan heyvan fiqurları ilə eyniyyət təşkil edir (3, s.171, 176).

Tunc dövrü tayfalarının mifoloji təsəvvüründə müqəddəs heyvan olan keçı təsvirləri xüsusi yer tutur (9, s.119).Arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış bir çox keçı fiquru asmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu kiçik ölçülü heyvan fiqurları içərisində qoyun, it və at fiqurları da diqqəti cəlb edir. Bu fiqurların Azərbaycanın bir çox yerlərində aşkar olunması tunc dövrü maldarlığının inkişafında bu heyvanların rolunun böyük olduğunu göstərir (2, s.58-65).

At fiqurları Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələrində xüsusilə geniş yayılmışdı. Gildən və ya çox vaxt tuncdan hazırlanmış at fiqurlarının belində ibtidai sənətkarlar ilgək keçirmək üçün halqavari çıxıntı qoyurdular (9, s.120). Göygöl rayonundan tapılan bir asmanı tədqiq edərkən ibtidai sənətkarın bu texniki üsuldən necə incəliklə istifadə etdiyini izləmək mümkündür. Tunc məftili tam ortadan əyməklə iki paralel spiral yaradan sənətkar, orta hissəni asmaq üçün halqavari formaya salmışdır. Hər spiraldə eyni sayda dövrləmə işi aparmaqla sənətkar simmetriya qanunlarına riayət etmiş və bir-birini tamamlayan ritm yarada bilmişdir. Bununla da,yarasızlıq bəzək nümunəsi formalaşdırılmışdır. Asmanın spiral şəkili olması günəşi əks etdirir. Bu, tunc məmulatlarına bədii cəhətdən xüsusi ahəngdarlıq verir. Məhsuldarlıq inamı ilə bağlı olan iki spiral əbədi günəşin hərəkətini simvolizə edir. Bəzi tədqiqatçılar müxtəlif formalarda bir-birilə birləşmiş qoşa spiralları həyat ağacının simvolu kimi şərh edirlər. Gədəbəydən tapılmış digər asmada beş spiral təsvirini müşahidə etmək olar. Əgər asmanı xəyali olaraq ortadan bölsək simmetrik iki hissə

yarandır. Bu tunc məmulatında sənətkar tərəfindən hazırlanan bədii-likdən yaranan dekorativlik xüsusilə diqqəti cəlb edir (9, s.124, 125).

Daraqvari asma bəzək nümunələri. Gədəbəy rayonunun Cənnət qalası (7, 60, 68, 92 N-li) daş qutu qəbirlərindən və Xaçbulaqdan, alt hissələri dairəvi və ovalvari formaya malik asmalar isə (60 N-li) Cənnət qalası daş qutu qəbrindən tapılmışdır. Cənnət qalası daş qutu qəbrindən (60 N-li) əldə olunan iki böyük həcmli daraqvari asma digərlərindən işlənilmə texnologiyasına, formasına, bəzək elementlərinə görə fərqlənir. Onlardan biri trapesvari formada olub, alt hissədə iki böyük diskşəkilli çıxıntı var. Ətrafları döymə nöqtələrlə (zərbətmə üsulu ilə) bəzədilmişdir. İlgək yeri qatlanmış şəkildədir. Daraqvari asmaların alt hissələri daraq dişləri şəklində kəsilmiş, bəzilərinin üzəri dairəciklərlə şəbəkə edilmişdir (Gədəbəy rayonu) (1, s.21).

Lövbərvari asmalar. Tuncdan tökülmüş lövbərvari asmalar Cənnət qaləsindəki (16 N-li) daş qutu qəbirdən tapılmışdır (10, s.66). Trapes formalı asmalar Gədəbəydən (1, s.21), Cənnət qalasında 60 N-li daş qutu qəbrindən məlumdur. Orta hissəsinin yan tərəflərində bir-birinə bitişik (qoşa) iki kobud ilgəkvari çıxıntı vardır, yuxarı hissəsindəki ilgək yeri içəriyə doğru qatlanmışdır (10, s.105).

Arxeoloji ədəbiyyatda *disk şəkilli asmalar* adı almış medalyonların bəzilərinin üzəri kobud və incə kəsilmiş üçbucaq naxışlar, bəzilərində isə spiral, çərxi-fələk işarəli şəbəkə olunmuşdur. Sənətkar çalışmışdır ki, tuncun bütün imkanlarından istifadə edərək bu naxışları formaya uyğun metalın üzərində şəbəkə texniki üsulu ilə həkk etsin. Tunc lövhədən hazırlanmış diskşəkilli asmalar Xoşbulaqdan, Cənnət qalası (7, 142 N-li), Qalakənd (5 N-li) daş qutu qəbirlərindən aşkar olunmuşdur (I tablo, şəkil 20, 21), (10, s.33, 62, 138; 5, s.32-43). Gədəbəy-Göygöl, Şəmkir və Mingəçevir abidələrindən əldə olunan medalyonlar öz forması və bədii tərtibatı ilə seçilir. Dairəvi tunc təbəqədən hazırlanmış bu medalyonların üzəri, adətən həndəsi naxışlarla bəzədilirdi (7, s.93). Medalyonların dairəvi formada hazırlanması təsadüf olmamışdır. Eramızdan əvvəl I minillikdə hazırlanmış medalyonlar tərtibatı, quruluşuna görə səma və günəşə olan dini etiqadla bağlıdır. Disk şəkilli asmalar günəşi simvolizə edir. Sənətkarlar

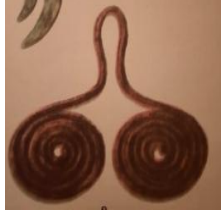
bəzi hallarda disk şəkilli asmanın yuxarı hissəsində quş fiqurları yerləşdirir (11, s.93).

Nəticə. Son tunc-ilk dəmir dövrü bəzək əşyalarının tədqiqi bir daha sübut edir ki, dövrün sənətkarlıq sahələri içərisində metalişləmə xüsusi yer tutmuşdur. Bəzi asmaların bir sənətkarın əməyinin məhsulu olduğu hiss edilir və bu fakt sübut edir ki, tayfalar arasında sənətkarlığın bəzi sahələri üzrə ixtisaslaşmalar mövcud olmuşdur. Eyni zamanda dağlıq və dağətəyi bölgələrdən əldə edilmiş bəzək əşyaları ilə düzən ərazilərdən əldə olunmuş materiallar içərisindəki fərqliliklər əhalinin təsərrüfat həyatı ilə bağlı olmuşdur. Məhz təsərrüfat fəaliyyətlərindəki fərqlər qədim insanların dini ideoloji baxışlarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Son tunc-ilk dəmir dövrü asma bəzəklərin mürəkkəb formalılarına, zoomorf fiqurlara bir nekropolda yalnız müəyyən qəbirlərdə rast olunması bir daha təsdiq edir ki Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının daxilində və həmçinin tayfalar arasında əmlak və sosial bərabərsizlik yüksək səviyyədə olmuşdur. Bu isə öz növbəsində idarəetmə sistemlərinin təşəkkülünə və nəhayət erkən dövlətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

I Tablo.

1.

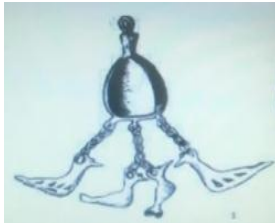
2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

11.

12.

13.

14.

15.

16.

17.

18.

19.

20.

21.

ƏDƏBİYYAT

1. Avşarova İ.N. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə.XIV-VII əsrlər). Bakı, “Nurlan”, 2007, 192 s.
2. Bünyadov T.Ə. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, Elm, 1969, 173 s.
3. Cəfərov H.F. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı və I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı; Elm, 2000, 183 s.
4. Cəfərov H.F. Qədim Qarabağ (Tarixi-arxeoloji tədqiqat:tunc və erkən dəmir dövrü). Bakı, Elm, 2020, 526 s.
5. Kəsəmənli H.P. Xaçbulaq daş qutu qəbirləri haqqında.AMM-VI c. Bakı, Elm, 1965, 173 s.
6. Müseyibov N.Ə., Nəcəfov Ş.N. Zəyəmçay nekropolu. Bakı, ”Elm və təhsil”, 2019, 424 s.
7. Nərimanov İ.H. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1958, 142 s.
8. Sadıqzadə Ş.H. Qədim Azərbaycan bəzəkləri. Bakı, 1971, (XXX tablodan ibarət albom).
9. Səlimov R.H. Tunc dövrü incəsənət abidələrinin Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində yeri. Tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2014, 156 s.
10. Volfram Nakel, Yeva Ştrommenker. Qalakənd.Cənubi Qafqazın Kirovabad /Yelizavetpol/ərazisində erkən dəmir dövrünün arxeoloji tapıntıları. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1985, 225 s.

11. Приотровский Б.Б. Археология Закавказья. Ленинград, Изд-во Ленинградского Государственного Университета им. А.А. Жданова. Л.: ЛГУ, 1949, 131 с., 12 таб.

12. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур (Эпоха энеолита и бронзы). Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1959, 191 с.

LAMAN AKHMADOVA

Master of the Institute of Archeology and Ethnography of ANAS

THE LATE BRONZE AND EARLY IRON AGE HANGING DECORATIONS OF AZERBAIJAN

Among the widespread archeological cultures in the territory of Azerbaijan at the end of the second millennium BC - the beginning of the first millennium BC, The Khojaly-Gadabay culture, monuments related to this culture and the artifacts obtained from them have great scientific significance. The study of Late Bronze-Early Iron Age ornaments once again confirms that metallization had a special place among the crafts of the period. At the same time, the differences between the ornaments obtained from the mountainous and foothill areas and the materials attained from the plains had been related to the agricultural life of the population. The distinctions in agricultural activities played an important role in shaping the religious ideological views of the ancient people. The event that complicated forms of hanging ornaments and zoomorphic figures of The Late Bronze-Early Iron Age were found only in certain graves in a necropolis confirms that property and social inequality were high level within The Khojaly-Gadabay culture tribes, as well as between the tribes.

Keywords: Khojaly-Gadabay culture, hangers, late bronze-early iron age.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94(479.24)

MARIA BEATA JAGODZIŃSKA

University of Warsaw, Faculty of Oriental Studies, Eastern Studies

m.jagodzinska5@student.uw.edu.pl

AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC: HISTORICAL BACKGROUND

Supervisor:

PhD in History Nargiz Akhundova

University of Warsaw, Faculty of Oriental Studies

The following essay contains brief information about Azerbaijani Democratic Republic. It focuses on processes leading to independence and historical background of the region. It contains also the most important rights, including women rights to vote with explanation why it is worth attention. Next parts describe threats, both inner and outer to newly formed democracy. Last paragraphs are about culture in ADR and the influence of this Republic on Azerbaijan after USSR has collapsed in 1991. Variety of sources gave a possibility to look at this country from different sides – books and internet pages used in this essay were published by Azerbaijani, English, Russian and Polish authors.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, M.A.Rasulzade, women rights, Union of Soviet Socialist Republics, Transcaucasia, Provisional Government, dashnaks.

Introduction. Azerbaijan Democratic Republic is a state worth mentioning because of many reasons. Nowadays Azerbaijan is a successor of ADR with its all modern values. ADR was a first Muslim republic (although there was no official religion and in fact, non-Muslims could live peacefully both then and now) with laws given to women earlier than in most of European countries and with own, independent parliament. Moreover, the phenomenon of this country is forming absolutely new structures without having any democratic traditions, after years of Tsar Russia's occupation, which managed to work in a proper way.

It is significant that documents about the ADR have been kept as secret and top secret until the USSR collapsed. Even the map of this state has been hidden in order not to let Azerbaijanis learn about the bright period of their history. Only in 1991 information about the Azerbaijan Democratic Republic saw the daylight. However this state survived only 23 months, it managed to work in a pure way and flourished. This historical success has a complicated history and lived in unpredictable times, when situation could have changed within a few hours. Before I will describe how the ADR has looked like, there is a need to explain what historical facts led to proclaiming independent Azerbaijani state.

Historical background. Azerbaijani Democratic Republic was proclaimed as an independent state on 28th May 1918. The world war in Europe was still going on, but Russia no longer took part in the conflict because of communist revolution in October 1917. Chaotic situation gave an opportunity for the nations under Russian rule to establish their own countries. That happened in the Caucasus region, where not only Azerbaijan, but also Georgia declared independence a few months after the tsarist monarchy collapsed (8).

Azerbaijani delegation has been present of Paris Peace Conference in November 1918. Topchubashov, a chairman of Azerbaijani Parliament realized, that only recognizing by the greatest world powers would guarantee Azerbaijani sovereignty. Before the Conference, he had met with officials from a few countries in neighbourhood in order to exchange views on the situation. Nevertheless, due to strong Armenian influence, French government delayed the arrival of Azerbaijani delegation for three months and made many excuses not to let them take part in negotiations. Delegation came to Paris in May 1919, with British help. It became clear that some powers were interested in forming "Greater Armenia" rather than to keep Azerbaijan safe (5, 188-190).

Very helpful for separatist moves at the Caucasus was setting up a Transcaucasian Sejm (from Polish 'Sejm' - lower house of parliament; named this because of association with modernity) on 14th

February 1918, with 44 representatives of Turkic nations, mostly of Azerbaijani ethnicity. In less than two months, on 9th April, United Republic of Transcaucasia proclaimed independence, although it only caused problems, which were not possible to solve. Main reason for not undertaking any serious steps was too big diversity of representatives` aims. Finally, Georgian representatives left the Sejm in May and proclaimed its own state on May 26th. On the next day, the same did Turkic representatives. Muslim Fraction members decided to hold a separate session and declared independence of Azerbaijan. Transcaucasian Moslem Council transformed into the National Council of Azerbaijan. Later, it became the first Azerbaijani parliament with M.A.Rasulzade as a chairman.

Forming an independent state. First meeting of a parliament took place on 28th May 1918. The most important point was an announcement of the Declaration of Independence of Azerbaijan (6, 18-23). This document, although including only 6 points, was crucial for many reasons:

1) The first democratic republic has been proclaimed in the whole Muslim and Oriental worlds;

2) It has guaranteed the basic civil rights to all citizens, including women, who have been given the right to vote for example;

3) It assumed equality and guaranteed Azerbaijani citizenship for people living at the territory of ADR irrespective of their religious confession, nationality or social estate;

4) National Council, as the highest legislative authority had to be elected by people.

During this meeting, also the Provisional Government (sometimes called: Temporary) with Fatali khan Khoyski at the helm has been appointed. Its members were: the Prime Minister and Minister of Internal Affairs at one person - Khosrov Pasha bay Sultanov, Defense Minister - Mammad Hassan Hajinski, Minister of Foreign Affairs - Nasib bay Yusufbayli, Minister of Finance and Public Education - Khalil bay Khasmammadov, Minister of Justice - Mammad

Yussif Jafarov, Minister of Trade and Industry - Akbar agha Sheykhulislamov, Minister of Agriculture and Labour - Khudadat bay Malikaslanov, Minister of Communications - Jamo bay Hajinski.

Government was the only executive power in the whole new formed country. It was responsible to the Parliament. National Council was a temporary solution, until the Provisional Government would form, as the article 6 of the Declaration said. The first government was located temporarily in Ganja. On 17th of June 1918, after a long meeting, the resolution of handover of responsibilities from the National Council to Provisional Government has been adopted.

Very important stage in forming an independent Azerbaijani state happened in August and September 1918, known also as the Battle of Baku. On 15th, joint Ottoman-Azeri and British troops managed to throw dashnaks (Armenian nationalists and terrorists) and bolsheviks out of the Baku, after a few attempts starting from 2nd August. It is worth adding that German diplomats tried to stop Turkish-Azerbaijani march because of their fear about oil deposits on the Apsheron peninsula, until the British contingents reached Baku`s coast.

The date was not an accidental choice - this was a day of Muslim religious holiday known in Azerbaijan as *Qurban Bayrami*. After 30 hours of military clashes and fighting, the capital city was finally liberated and British troops could left Baku. Muhammad Amin Rasulzade, head of Azerbaijani delegation in Istanbul, has said: “After sufferings of the last six months, finally Muslims are in a good mood. On a happy day, like *Qurban Bayrami*, Baku once again is in the hands of its residents ... Like the salvation of a man in the cage of the infamous guillotine, the liberation of Baku is a marvelous achieved dream”.

These pathetic words are a bright evidence of how the fact of liberation of Baku was important for all Azerbaijanis. After many years, crowned with intensive battle, the process of national self-consciousness could finally become serious and, what is most important, safe.

Internal and external threats. ADR faced not only typical problems in foreign policy of a new state, the serious threat was inside. Armenian nationalists with Russian support and weapons acted brutally, killing many Muslim people in West Azerbaijan. At this moment, Azerbaijanis were endangered by the physical termination. Instead of celebrating independence, they had to focus on how to survive. Nevertheless, Azerbaijanis proved their respect for human rights and understanding of the word 'democracy' by permitting 21 Armenians and 10 Russians to participate in Parliament (6, 37).

What is more, Baku and areas near to it were oil-rich and this determined another threat, this time an external one – Bolsheviks. During WW2, 70 percent of Soviet oil came from the Apsheron peninsula (2). The quality of oil was and still remains one of the best in the entire world. The point is, a young Azerbaijani state was in a cleft stick - it had to challenge internal and external chance to disappear from the map. The only choice was if it would disappear from ethnic or political one.

Another factor was the international situation - many countries faced the effects of a war with millions of casualties and countless financial losses. Each country taking part in this conflict had to deal with its own problems first and that is a reason why former war participants were not able to guarantee stability and sovereignty of Azerbaijan Democratic Republic. No one was capable or interested in stopping Soviet Russia from its expansion in the Caucasus. ADR had to form its army quickly in order to ensure safety to its citizens. Finally, the system of National Security of Azerbaijan was formed (6, 39-41).

Importance of women's laws. Why is this fact worth underlining? First of all, the crucial point was history. Without knowledge of how the women's situation looked like in those times, we will not be able to understand how serious a step it was.

In 1918 in Europe women have used the right to vote in 13 countries (12). Women's suffrage was an absolutely new movement and not everybody understood it - there were many opponents of gi-

ving women a right to vote in elections. The situation in Muslim world was even worse - until nowadays women in some Muslim countries are not given some laws. ADR provided them more than 100 years ago, creating a space in social life also for women, who have been given a chance to go out of their husbands` or fathers` houses.

This fact has influenced the next decades of Azerbaijan, as women got used to some kind of breaking up with traditional life-style. Now, in modern Azerbaijan a woman in hijab could be barely seen, but it is common to see women at work, shops, going outside with friends. From the other side, the tradition was not absolutely buried - from 1918 it started to cooperate with modernity, giving as a result an unique entity of Azerbaijani women lifestyle, varying in some regions (7, 200).

Culture & Education. With political independence, Baku experienced a cultural one. Azerbaijanis had an opportunity to refresh and popularize their specific culture. A state university in Baku has been founded (Baku State University) in 1919 during the assembly of the Parliament. From this very moment, Azerbaijanis did not have to travel abroad in order to study (10). Despite various problems (lack of books, professors), people managed to employ foreign professors and provide books, mostly from Turkey. Teachers and professors were invited, schools were modernized, training courses for future teachers were launched.

Numerous newspapers started to publish, so were opened clubs and libraries. Main foreign policy aim was to promote ADR worldwide, using not only diplomatic tools, but also cultural ones.

The flag has been changed into a blue, red and green one with the crescent at the middle of it. Colors meant: blue - Turkic heritage, red - modernity and European values, green - color of the Muslims (9).

End of ADR. During 23 months of its presence, ADR Parliament adopted 230 of 270 laws and had 11 commissions. In 1920, the Soviet Russia attacked the Caucasus in a military way, explaining it as help for bolsheviks in this region. On 28th April 1920 at night,

laborers` uprising has started. Two months earlier, the first illegal summit of communists took place. Annexation of the Azerbaijan Democratic Republic violated international law. Years of red tyranny had started (1, 215).

Conclusion. By entering Azerbaijani territories, Russians have never annexed Azerbaijani people. Culture and tradition survived until nowadays. Democratic heritage, although short, stayed in the hearts of the people who have never forgotten about 23 months of prosperity. Modern Azerbaijan is a heir of ADR, inspired by values applicable in those times. Children have an ability to learn in schools about their history and derive inspiration from a country which came into existence 102 years ago.

BIBLIOGRAPHY

1. Baranowski B., Baranowski K. Historia Azerbejdżanu. Warsaw, Ossolineum, 1987, 263 p.
2. Ermolaev Sergei. The Formation and Evolution of the Soviet Union's Oil and Gas Dependence // Carnegie Endowment for International Peace, March 29, 2017. Working Paper. - <https://carnegieendowment.org/2017/03/29/formation-and-evolution-of-soviet-union-s-oil-and-gas-dependence-pub-68443> [Accessed: 30.04.2021].
3. Gasimly Musa. Azerbaijan Democratic Republic: History / Visions of Azerbaijan, Summer 2006, Volume 1.2. - <http://www.visions.az/en/news/100/af1b15fd/> [Accessed: 30.04.2021].
4. Hasanly Jamil. The liberation of Baku: The Retrospective View after a Century / Baku Research Institute, 24 September, 2018. <https://bakuresearchinstitute.org/the-liberation-of-baku-a-retrospective-view-after-a-century/> [Accessed: 30.04.2021].
5. İsgenderli Anar. Realities of Azerbaijan. 1917-1920. Baku, 2011, 188-190 pp.
6. Mahmudov Jakub. Demokratyczna Republika Azerbejdżanu (1918-1920). Warszawa, 2019.

7. Changing identities: Armenia, Azerbaijan, Georgia: collection of selected works. Scientific editor: Voronkov Viktor. Tbilisi, Heinrich Böll Stiftung South Caucasus, 2012, 271 p.
8. Democratic Republic of Azerbaijan: the First Parliamentary Republic in the East. - <https://axc.preslib.az/en/page/5SfkMph0xv> [Accessed: 30.04.2021].
9. Flags, Symbols & Currency Of Azerbaijan. - <https://www.worldatlas.com/articles/what-do-the-colors-and-symbols-of-the-flag-of-azerbaijan-mean.html> [Accessed: 30.04.2021].
10. History of the University / Baku State University. - http://bsu.edu.az/en/content/about_baku_state_university [Accessed: 30.04.2021].
11. Portal Azerbaijan Democratic Republic. - <https://axc.preslib.az/en> [Accessed: 30.04.2021].
12. Women's rights. - https://en.wikipedia.org/wiki/Women%27s_rights [Accessed: 30.04.2021].

MARIA BEATA JAGODZIŃSKA

Varşava Universiteti, Şərqşünaslıq fakültəsi, Yaxın Şərq ixtisası

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK CÜMHURİYYƏTİ: TARİXİ ARAYIŞ

Məqalədə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti haqqında qısa məlumat verməklə, müstəqilliyə aparan proseslərə və bölgənin tarixi keçmişinə diqqət yetirilir. Qadın hüquqları da daxil olmaqla ən vacib hüquqlar tədqiq edilir, bu mövzuya diqqət yetirilməsinin vacib olma səbəbi izah edilir. Növbəti hissələrdə yeni formalaşan demokratiyaya həm daxili, həm də xarici təhdidlər təsvir olunur. Eyni zamanda, AXC-nin mədəniyyəti və 1991-ci ildə SSRİ dağılıqdan sonra bu Cümhuriyyətin Azərbaycana təsirindən bəhs edilir. Müxtəlif mənbələr – Azərbaycan, İngilis, rus və polyak müəlliflərinə aid təd-

qıqatlar və internet resursları araşma mövzusuna müxtəlif tərəflərdən baxma imkanı vermişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti, M.Ə.Rəsulzadə, qadın hüquqları, Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı, Zaqafqaziya, Müvəqqəti Hökumət, daşnaklar.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94(479.24)

MƏLAHƏT EYNƏLİZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti SABAH Qrupları
Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə III kurs tələbəsi
melahete19113@sabah.edu.az

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ EVLIYA ÇƏLƏBİNİN “SƏYAHƏTNAMƏ”SİNDƏ

Elmi rəhbərlər:

Tarix elmləri doktoru Əmrah Dadaşov
Bakı Dövlət Universiteti

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sayad Mehtizadə
Bakı Dövlət Universiteti

XVII əsrin məşhur səyyahlarından olan Evliya Çələbi 40 il ərzində Osmanlı imperiyasının ərazilərini gəzməklə bərabər, ölkə hüdudlarından kənara da səyahət etmiş, gördüyü bütün yerlərin ümumi vəziyyəti, coğrafi mövqeyi, xalqların tarixi və xüsusiyyətləri, dili, dini, geyimləri, gündəlik həyatı, tarixi, etnoqrafiyası haqqında 10 cildlik əsər yazmışdır. Buna görə də Evliya Çələbi təkcə Türkiyədə deyil, eyni zamanda bütün dünyada, xüsusən Azərbaycanda tanınan məşhur səyyahlardandır. Məqalədə Evliya Çələbinin Azərbaycana gəlməsi, Azərbaycanın şəhərləri, xüsusilə Qarabağlar, Naxçıvan, Təbriz, Şamaxı, Bakı, Dərbənd haqqında verdiyi məlumatları araşdırmağa çalışmışıq.

Açar sözlər: Evliya Çələbi, səyahətnamə, Azərbaycan, şəhərlər.

Giriş. Evliya Çələbi on cildlik səyahətnaməsində gəzdirdiyi, gördüyü ölkələri xronoloji ardıcılıqla təsvir edir. Evliya Çələbinin özündən sonrakı nəsillərə miras olaraq buraxdığı, xüsusilə tarix və coğrafiya sahələrində böyük xəzinə sayılan “Səyahətnaməsi” 10 cilddən ibarətdir (8). Evliya Çələbi dəfələrlə Azərbaycanda olmuş, yurdu müzün iqtisadi həyatı, yaşayış məntəqələri, tarixi, xalqımızın adət-ənənələri, abidələrimiz haqqında olduqca maraqlı məlumatlar vermişdi (12, s.27). Böyük türk səyyahı Azərbaycanın Maku, Qarabağlar,

Naxçıvan, Qarabağ, Tasuc, Mərənd, Təbriz, Marağa, Uçan (Ucan), Qəhrəvan qalası, Ərdəbil, Xoy, Gəncə, Ərəş, Şəki, Niyazabad, Şamaxı, Bakı, Şabran, Dərbənd və bir çox başqa şəhərlərində, yaşayış məntəqələrində olmuş, gördüklərini qələmə almışdı (5, s.8; 9, s.255).

Müəllif Qarabağlar şəhəri haqqında yazır: “Bu şəhərin özülünü Mənuçöhr qoymuşdur”. Qədim şəhərlərdən biridir. Səyyah “Naxçıvan torpağında”kı “çox qədim şəhər” olan “Qarabağlar” barədə ətraflı məlumat verir, şəhərin tarixindən, abidələrindən söz salır. Onun məlumatına görə, bu şəhər 10000-ə qədər evi, 40-a qədər minarəsi, çoxlu məscidi, karvansaraları, bazarları, hamamları, bağları, üzümlükləri, yaxşı havası və suyu olan bol nemətli bir yaşayış məntəqəsi idi (6, s.213; 10, s.43).

Qarabağlar şəhəri, Qarabağlar türbəsi

“İndi də Naxçıvan torpağında ayrıca sultanlıqdır”. III Mehmet zamanında osmanlıların əlindən çıxıb farsların ixtiyarına keçmişdir. Teymur Qarabağlarda böyük bir qoşun ilə beş ay müddətində qışlağa qalmışdır. Evliya Çələbi Qarabağlarda yetişən müxtəlif meyvələr haqqında məlumat vermişdir. Səyyah burada 26 növ şirəli armud yetişdiyini (mələçə, abbasi, ürdübari - E.M) qeyd edir. Evliya Çələbi

qeyd edir ki, burada “yaqut rəngli nar” yetişir. Səyyah eyni zamanda Qarabağlarda yediyi “çox dadlı plovdan” da söz açmağı unutmur (9, s.256).

Evliya Çələbi “böyük şəhər olan Qarabağlar”ın təsvirindən sonra Nəqşicahan (Naxçıvan) haqqında məlumat verir və həqiqətən bu şəhərin öz adına layiq olduğunu qeyd edir (10, s.44).

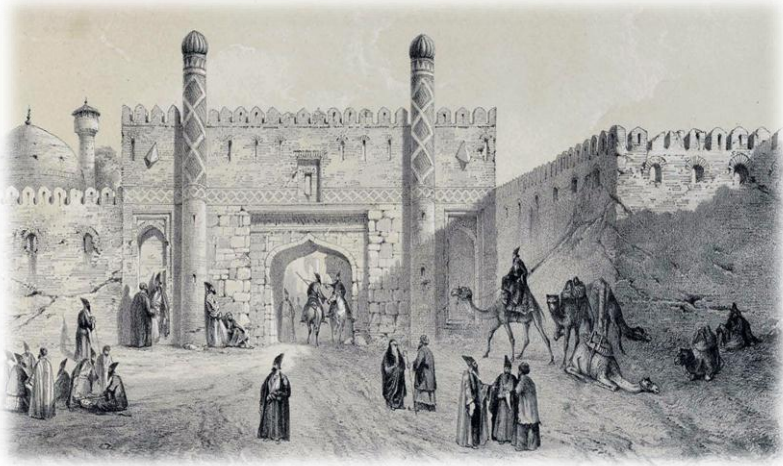
Naxçıvan şəhəri, Məminə Xatun türbəsi

O göstərir ki, Naxçıvan “hazırda Azərbaycan ərazisində ayrıca xanlıqdır”. Səyyah Naxçıvanın tarixi keçmişi, memarlıq və tarixi abidələri, təbiəti haqqında məlumat verdikdən sonra göstərir ki, “burada yeddi növ pambıq bitir”. Naxçıvanda yetişən “tərifəlayiq taxıl”, xüsusilə pərinc buğda, dörd növ arpa, hətta dadlı yemiş, qarpız, bütün dünyada məşhur olan parçaları, möhtəşəm imarətləri, bu diyarın mahir sənətkarları, əla hamamları, şəhərin ticarət həyatı, hətta “bu yerlərin ağbəniz gözəlləri” belə səyyahın diqqətindən yayınmamışdı (9, s.256).

Naxçıvandan sonra Təbrizə yola düşən Evliya Çələbi yolüstü, özü demişkən, Azərbaycanın kiçik, lakin gözəl şəhərlərindən biri

olan Qarabağda dayanır. Səyyah buranın da bol nemətli, bağlı-bağatlı, abad, yaxşı bulaqları, xoş təbiəti olan bir yer olduğunu göstərir. Türk səyyahı yazır ki, Qarabağda 10 növ yaqut rəngli üzüm, 18 növ nar, “adam başı böyüklüyündə heyva” yetişir. Evliya Çələbi Qarabağdan sonra Tasuc və “Qədim Azərbaycan şəhəri Mərənddən” keçib Təbrizə çatır (10, s.49).

Evliya Çələbinin Azərbaycan haqqında ən geniş məlumatı “əzəmətli Təbriz və onun qədim qalası” barəsindədir. O, şəhərin adının müxtəlif variantlarından bəhs etdikdən sonra “Təbriz” sözünün “qızdırma kəsən” mənasını verdiyini göstərir və yazır ki, “həqiqətən də isitməyə tutulmuş bir adam başqa ölkədən gəlib Təbrizə çatanda, onun sərin suyundan içən kimi qızdırmadan xilas olur. Səyyah Təbrizi “Azərbaycanın paytaxtı”, “dünyanın bəzəyi olan misilsiz bir şəhər” kimi qiymətləndirir (9, s.257).

Təbriz şəhəri, “Təbriz şəhərinin qapıları”

Məxəzlərin verdiyi məlumata görə, elə sənət sahəsi yox idi ki, Təbrizdə işlənməmiş olsun. Evliya Çələbi Təbriz sənətkarlarının ustalığı və məharətindən bəhs edərək yazmışdı: “Buranın ustadi-kamil nəqqəşi, rəssamı, zərgər və xəyyatı (dərzisi) heç bir diyarda yoxdur.

Hər karın (işin) amili-olası (əla icraçısı) bu şəhərdə mövcuddur” (11, s.94).

Təbriz şəhərinin istehkamları XVII əsrdə də öz əzəmətini itirməmişdi. Evliya Çələbi Təbriz qalasının topoqrafiyasından bəhs edərək yazırdı: “Onun divarlarının çevrəsi 6000 addım idi: tikintisi keçmişdə olduğu kimi indiyədək bütöv qalmışdır. 300 bürcü, 300 (bürcələrarası) kontrforsu, 6 darvazası vardır. Bu darvazalar aşağıdakılardan ibarətdir: Uçan, Şərvan, Sərzrud, Şam Qazan, Sərv və Təbriz”(1, s.223).

Təbrizdə məşhur zərgərlər də var idi. Evliya Çələbi yazır: “Buranın ustadı - kamil zərgəri heç bir diyarda yoxdur”. Təbrizdə zərgərlik məmulatı hazırlayıb satan zərgərlər var idi. Bu qisim zərgərlərin emalatxana və ya dükanları var idi. Təbrizdə çoxlu zərgər çalışırdı. Sam Mirzə onları “camaati zərgəran” adlandırır. Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Təbrizdə də zərgərlər xüsusi rastada yerləşirdi. Onların dükan və emalatxanaları bir-birinin yanında olub, “zərgər bazarı” adlanırdı. Təbriz bazarlarından Jan Şarden də bəhs edir və yazır ki, bura qumaş, ipək mallarla yanaşı, başdan-başa zərgərlik məmulatı ilə doludur. Bu bərədə Tavernye də yazır, lakin o, Təbrizdə xeyli zərgərin yaşadığını və onların gümüş üzükdən başqa bir şey düzəldə bilmədiklərini qeyd edir. Tavernyenin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Evliya Çələbinin də qeyd etdiyi kimi, Təbriz zərgərləri qızıl və gümüşdən müxtəlif zinət şeyləri, o cümlədən üzük, sırğa, qolbaq, boyunbağı hazırlayırdılar (11, s.112;13, s.41).

Təbrizin daxili ticarətində ətraf yerlərdən əldə edilən kənd təsərrüfatı məhsulları da böyük rol oynayırdı. Təbriz ətrafında xeyli pambıq, buğda, arpa, üzüm və s. yetişdirilirdi. Evliya Çələbi Təbriz ətrafında yeddi növ buğda və müxtəlif növ pambıq əkildiyini bildirirdi. Təbriz və ətrafında 47 min bağ və bağça var idi. Bu bağlarda hər cür meyvə və üzüm yetişdirilirdi. Orada altmış növ ən gözəl və şirin üzüm becərilirdi: mələki, xərdə, razeqi, təbərzəd, kəsəki üzüm növləri məşhur idi. Təbərzəd növ üzümü qış fəslində də saxlamaq olurdu. Təbriz bazarında ərik, üzüm, habelə üzümdən hazırlanmış yeddi növ şərab satılırdı. Tavernye yazır ki, Təbrizdə şərab, araq, ha-

belə ərzaq malları baha deyildi. Şəhər bazarlarında üzümdən hazırlanan müxtəlif növ şərbət, doşab, sirkə satılırdı (11, s.126).

Şamaxı şəhərinə Elburz dağı, Göysu qəsəbəsindən keçərək gələn Evliya Çələbiyə şəhər olduqca xoş təəssürat bağışlayır: “beşinci iqlimin sonunda yerləşdiyi üçün buranın havası mülayimdir, verimli torpağında düyü, pambıq, yeddi çeşid üzüm, Abbasi və Məlcə armudları, qarpız yetişir. Əhalisinin çoxu sünni olub, elm sahibi və saleh adamları çoxdur. Namazı qələbəlik camaatla qırlarlar. Hər kəs evindəki otağını kilidləmədən qapadıb, çarşı və bazara gedib, rahat alış-veriş edir. Şirvan diyarı bu dərəcədə əmin yerdir” (2, s.109).

*Şamaxı şəhəri. Engelbert Kempferin
1630-cu ildə çəkdiyi Şamaxı qravürü*

Evliya Çələbi bir həftəyə qədər Şamaxıda qonaq olur. Onun “qədim və abad Şamaxı şəhəri” haqqındakı qeydləri olduqca maraqlıdır. Şamaxı şəhərindən bəhs edərkən “ilk qurucusu İran şahlarından olan Yezdigird” olduğunu yazır (10, s.100). Lakin qeyd etməliyik ki, Şamaxı şəhərinin əsasının guya Sasani şahı Yezdigird tərəfindən qoyulması fikri yanlış olmaqla yanaşı, həm də bu qədim şəhərin tarixini bir qədər qısaltır. Çünki şəhər ətrafında aparılan arxeo-

loji qazıntılar nəticəsində hələ e.ə. V-IV əsrlərə aid şəhər həyatına xas olan maddi-mədəniyyət qalıqlarının aşkar edilməsi, həmçinin Şamaxının adının ilk dəfə II əsrdə yunan coğrafiyaşünası Ptolemey tərəfindən yazılan “Coğrafi təlimnamə” əsərində “Şamaxeya” və ya “Kemaheya” kimi çəkilməsi onu deməyə əsas verir ki, Şamaxı şəhəri, ümumiyyətlə, Sasani sülaləsinin İran taxt-tacına yiyələnməsindən xeyli əvvəl yaranmışdır. Evliya Çələbinin buna dair məlumatı isə sadəcə olaraq orta əsrlərdə geniş yayılmış bir ənənədən irəli gəlir ki, bu da bütün böyük və qədim şəhərlərin İsgəndər Zülqərneyn və ya Sasani şahları tərəfindən inşa olunması inancı ilə bağlıdır (2, s.110).

Səyyah şəhərin hərbi-siyasi tarixi haqqında ətraflı məlumat verdikdən sonra sənətkarlıq və ticarət həyatının təsvirinə keçir. Səyyah yazır: “Şəhərdə təxminən 7.000 yaxşı ev var. Hər bir evin qarşısından su axır. Bağları və üzümlükləri saymaqla qurtaran deyil. Şəhərdə 26 məhəllə var. Meydan və Şaburan məhəllələri şəhərin ən gözəl yerlərindəndir; burada çox sənətkarlıqla tikilmiş evlər var”. Səyyah o zamankı Şamaxıda səkkiz mədrəsə, 40-a qədər məktəb olduğunu qeyd edir. Qədim ticarət mərkəzi olan o zamankı Şamaxıda daşdan tikilmiş 44 karvansaraya düşən hər bir tacir “qapıları qıfıllamadan, sadəcə olaraq, örtüb, heç bir ehtiyat etmədən bazarlarda ticarət edə bilər. Öz mallarını karvansarada nəzarətsiz qoyur. Lakin hər şeyə gözətçilər nəzarət yetirirlər” (9, s.263-264). 1475-ci ildə Azərbaycanda olmuş Ambrocco Kontarini də Şamaxı şəhərin haqqında fikirlərini belə qələmə alır: “Şamaxı Təbriz qədər böyük deyil, amma mənim fikrimcə, hər cəhətdən ondan qat-qat üstündür” (4, s.215).

Evliya Çələbi Şamaxı şəhəri haqqında yazmağa davam edərək bildirir ki, şəhərdə cəmi 200-ə qədər dükan olsa da, istənilən bahalı malı tapmaq mümkündür. O, Şamaxının memarlıq abidələrindən, o cümlədən məscidlərindən də bəhs edir, “xoş söhbət yerləri olan qəhvəxanalardakı” səliqə-sahmandan söz açır. Səyyah, ümumiyyətlə, Şirvanın təsərrüfat həyatından bəhs edərkən yazır ki, bu “məhsuldar torpaqda çəltik, pambıq, yeddi növ üzüm, “abbasi” və “mələçə” armudları, qarpız yetişir”. Evliya Çələbi bu yerlərin “mülayim”, “yumşaq” iqlimindən, “şöhrəti dünyanın hər yerinə yayılmış gözəllərin-

dən” də bəhs edir, Şamaxıda “çoxlu alim və müdriklər”in olduğunu göstərir (6, s.219).

Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində Şirvan diyarı və xüsusilə Şamaxı şəhərinə aid təqdim etdiyi məlumat bəzən mübahisəli və rəvayət xarakterlidir, lakin onun özünün bilavasitə şahidi olaraq təsvir etdiyi məqamlar maraqlı və qiymətlidir (2, s.114).

Şirvandan sonra 1647-ci ildə Bakıya baş çəkmiş məşhur türk səyyahı özünün “Səyahətnamə” əsərində Abşeronda neft hasilatı barədə qiymətli məlumatlar verir. Səyyah xəbər verir ki, Bakı şəhərinin həndəvərində yeddi yerdə neft mədənləri var və onların hər birinin neftinin öz rəngi: qırmızı, sarı, qara və s. rəngləri var, lakin ən qiymətli sarı neft sayılır.

Bakı şəhəri

Evliya Çələbi Abşeron neft mədənlərini gözdən keçirmiş və onların təsvirini vermişdir. Onun sözlərinə görə, neft qaynaqları kiçik gölməçə əmələ gətirirlər. Neftin qoruyucusuna tabe olan adamlar gecələr bu kiçik gölməçələrə düşür və nefti tuluqlara doldururlar. Sonra tacirlər onları alır və yükləyib müxtəlif ölkələrə aparırlar (3, s.203).

Məndən göründüyü kimi, neftin çıxarılması ilə məşğul olan fəhlələr xüsusi bir şəxsə tabe idilər və o, neft mədənlərinin istismarına nəzarət edirdi. Daha sonra deyilir ki, “neftin xüsusi mühafizəçiləri var və onlar onu gecə-gündüz qoruyurlar, belə ki, əgər o yansa, sona qədər yanacaq və onu söndürmək mümkün olmayacaqdır. Ona görə də neft mədənlərinin yanında qum yığınları hazır saxlanılır”.

XVII əsr ərzində neftdən gələn xəzinə gəlirlərinin rəqəm göstəriciləri adı çəkilən müəlliflərin məlumatlarına əsasən bu şəkildə idi:

Asəfi (1583-cü il)	- 6000 түмән
Quvea (1601 -ci il)	- 2666 түмән
Evliya Çələbi (1647-ci il)	- 7000 түмән
Kempfer (1683-cü il)	- 7000 түмән
Sanson (1683-cü il)	- 16 600 түмән
Anonim (1687-ci il)	- 12 000 түмән
Villot (1689-cu il)	- 7000 түмән

Bu rəqəmlərdən görünür ki, türk işğalı zamanında (1578-1607-ci illər) mədənlərdə əmək məhsuldarlığı xeyli aşağı olub və neft hasilatı, göründüyü kimi, az olub. Bu isə Türkiyə ilə Səfəvilər Dövləti arasında hərbi əməliyyatlarla bağlı olaraq ixracın azalması ilə izah edilir. Gəlir rəqəminin 7000 түmən olması üç müxtəlif müəllifdə göstərilir və bu gətirilən rəqəmləri tutuşdurmaqla, belə nəticəyə gəlmək olar ki, Evliya Çələbi, Kempfer və Villotun məlumatları gerçəyə daha uyğundur (3, s.207).

Evliya Çələbinin sözlərinə görə, Azərbaycan mahallarının sakinləri “piy və mum şamlar əvəzinə çiraqlarda qara neft yandırırılar”. Qara neftdən odun əvəzinə yanacaq kimi istifadə olunurdu. Bütün evlərdə neftlə dolu bir və ya iki daş qab vardı, oradan onu dəmir çömçə ilə götürür və qazanın altında qurudulmuş qumun üstündəki ocaq yerinə tökür və yandırırılar. Bakı nefti ilə bağlı İosafat Barbaroda da oxuyuruq: “Bu şəhərin yaxınlığında olan bir dağdan qara rəngli bir neft çıxarılır... Əhali bu nefti çiraqları işıqlandırmaq üçün istifadə edir” (7, s.107). Neftdən feodalların saraylarındakı illüminasiyalarda və qalaların işıqlandırılmasında istifadə olunurdu (3, s.208).

Bakının ticarəti haqqında bəzi məlumatları 1647-ci ilin fevralında Bakıda olmuş Evliya Çələbi verir, iç qalanı təsvir edərkən (görünür, Bakı təpəsinin zirvəsində yerləşən Şirvanşahlar sarayını nəzərdə tutmuş - E.M.) qeyd edir: “orada hətta karvansara və hamam əlaməti belə yoxdur. Lakin dəniz sahilində minə yaxın evləri, bağları, məscidi, karvansarası, hamamı və bazarı olan rabad salınmışdır və bütün bunlar üç tərəfdən qala hasarları ilə əhatə olunub və üç darvazası var. Bazar o qədər də zəngin deyildi”. O, daha sonra məlumat verir: “Bakı - Şamaxının” liman körpüsüdür. Çin və Xotandan, Fəğfur Eli və Zenan şəhərlərindən, kalmıqların ölkəsindən və Moskvadan buraya daim səfirlər gəlir və karvanlar mal gətirirlər. Moskvalıları daim duz, neft, zəfəran və ipək üçün buraya gəlirlər. Moskva səfirləri burada girov qalırlar. Moskva ölkəsindən əsasən Bakı vasitəsilə, qismən isə Gilan və Əcəm (İran) vasitəsilə sincab xəzi, balıq dişi, boz dələ xəzi, Bulqar ölkəsindən isə gön-dəri daşınırdı (3, s.227).

Evliya Çələbinin məlumatına görə, Bakı qalası möhkəmləndirilmişdi və burada çoxlu əhali yaşayırdı. Göründüyü kimi, şəhər həyatı liman səmtində dəniz sahili yaxınlığında cəmləşmişdi.

Evliya Çələbinin Çin şəhərləri ilə ticarət məsələsi haqqında məlumatı qədim Bakı Qalası, Köhnə Gəncə və digər Azərbaycan şəhərlərində aşkar edilən çoxlu sayda Çin farfor qablarla təsdiqlənir. Onun verdiyi məlumata görə, həmin vaxtlar Bakı və Dərbənd vasitəsilə şimalda Volqanın mənsəbi ilə dəniz ticarəti böyük miqyas almışdı. Dəniz yolu ilə yanaşı, Təbriz vasitəsilə cənuba – İrana, Türkiyəyə, eləcə də Orta Asiya vasitəsilə Hindistana quru karvan yolu da mövcud idi. Bu ticarətin həcmi barədə Evliya Çələbinin gətirdiyi rəqəmlərə əsasən fikir yürütmək olar. O qeyd edir ki, İrəvan xanı (onun bacısı Bakı xanının arvadı idi - E.M.) gömrüyə min baş (dəvə) karvanı göndərməyi vəd edibmiş, iri feodal və şahın canişini olan bu xan xarici ticarət əməliyyatlarında iştirak edirdi (3, s.227).

Türk səyyahı Evliya Çələbi məlumat verir ki, Şirvan vilayətində Bakı (yəni Abşeron -E.M.) ayrıca xanlıqdır, buraya 7 ərazi (yəqin ki, neftli bölgələr - E.M.) daxildir. Səyyah deyir ki, Bakı xanlı-

ğında “şahsevənlərdən” və “dizçökənlərdən” ibarət qoşun vardı. Bakı xanının feodal silahlı qüvvəsi 3000 döyüşçüdən ibarətdir, özü də Bakı, İrəvan və Gəncə xanının döyüşçüləri türkmənlərdən, monqollardan, kumıklardan, kalmıklardan (kalırlıak), kudəklərdən, muğanlılardan, quzanlılardan ibarətdir. Qalada toplarla birlikdə silah cəbbəxanası yerləşirdi. Evliya Çələbi rəsmən şah tərəfindən təyin edilmiş hakim feodal Bakı xanı Əşrəf xanın adını çəkir, Bakı xanının isə “təbil, nağara və bayraq” sahibi olduğunu bildirir. Ona 12 yerli hakim tabe idi. Bakı xanları, görünür, daha Şirvanşahlar sarayında yaşamırdılar, əks təqdirdə Bakı qalasının yetərincə müfəssəl təsvirini verən Evliya Çələbi saray barədə nəsə bir məlumat verərdi. İrandakı fransız missioneri 1600-cü ildə saraya baş çəkmiş Rafael dü Man sarayın xaraba vəziyyətdə və başlı-başına buraxıldığı barədə danışır (3, s.237).

Evliya Çələbinin verdiyi məlumatları arxeoloji qazıntılar da sübut edir. XV əsrdə şəhərin Şirvanşahlar dövlətinin paytaxt şəhərinə çevrilməsi, Şirvanşahların iqamətgahının burada ucaldılması Bakının siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına müsbət təsir göstərmişdi. İçərişəhərdə arxeoloji qazıntılar mədəni təbəqə yatımının XIV-XVII yüzilliklərə aid qatlarının zənginliyini, intensiv şəhər həyatının varlığını təsdiqləmişdir. Qalınlığı 1,5 m-ə çatan üst təbəqədə XIV-XVII əsrlərə aid bina qalıqları, üstüörtülü kanalizasiya xətləri, kəhriz və tünqlərdən quraşdırılmış su kəmərləri, çoxlu təndir və ocaq qalıqları üzə çıxarılmışdır (1, s.208-209).

Evliya Çələbi Bakıdan sonra Dərbəndə yola düşür. Bir çox başqa səyyahlar kimi, Evliya Çələbi də Dərbənd qalasının İsgəndər Zülqərneyn tərəfindən tikdirildiyini, hökmdarın göstərişi ilə Qafqaz dağlarını Xəzərlə birləşdirən qalın divardan dəmir qapılar salınaraq yanına keşikçilər qoyulduğunu, elə buna görə də həmin qalanın “Dəmirqapı” adlandırıldığını qeyd edir. Səyyah, İsgəndərin bir zamanlar Elbrusun altından lağım atdırıb Xəzərlə Qara dənizi birləşdirmək fikrində olduğuna da inanır (10, s.114). Onu da qeyd edək ki, Dərbənd qalasının tarixi barədə Evliya Çələbi kimi Ambrocco Kontarini və Antoni Cenkinson da eyni fikirdədirlər.

Dərbənd şəhəri

Səyyahın digər bir məlumatı isə təsdiq edir ki, Səfəvi-Türkiyə müharibələri zamanı Osmanlı imperiyası Dərbənd qalasını ələ keçirməyə xüsusi diqqət verirdi. Çünki Osmanlılar Krım, Qırçaq düzü və Dağıstan vasitəsilə Dərbəndə, oradan da Azərbaycana hərbi qüvvə göndərərək burada vuruşan Türkiyə qoşunlarına yardım göstərə bildilər. Türkiyədən asılı olan Krım xanlığının qoşunları da bu yol vasitəsilə Azərbaycana hücum edirdilər. Bu məqsədlə sultan III Muradın vəziri Özdəmiroğlu Osman paşanın qoşunları 1578-1579-cu illərdə Dərbəndi ələ keçirmişdi. Səyyahın məlumatına görə, o, bütün səyahətləri zamanı, yüksək bir təpədə, möhkəm özlük üzərində tikilmiş beşkünc formalı Dərbənd qalası kimi möhkəm istinadgahı buradan başqa heç yerdə görməmişdir. Qala divarları “fil gövdəsi böyüklüyündə” nəhəng daşlardan hörülmüşdü (9, s.267).

Nəticə. Araşdırdığımız mövzudan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Evliya Çələbinin bəzən öz dövrünün tələblərinə uyğun olaraq mübaligələrdən istifadə etməsinə baxmayaraq, onun bizə miras buraxdığı 10 cildlik səyahətnaməsi, xüsusilə də Azərbaycan haqqında məlumatları çox dəyərlidir. Evliya Çələbinin səyahətnaməsi dünyanın olduqca böyük ərazisi barəsində də çox qiymətli məlumatlar,

faktik materiallar xəzinəsidir. Bu qiymətli və geniş həcmli tarixi mənbənin məziyyəti burasındadır ki, əsər, demək olar ki, ancaq səyahin öz şəxsi müşahidələrinə əsaslanır. Bir qiymətli tarixi mənbə kimi bu əsər bir çox ölkələrdə diqqətlə tədqiq olunur. Dünyanın ən məşhur alimləri Evliya Çələbinin səyahətnaməsi haqqında yüksək rəy bildirmişlər. Sonda isə bu məqaləni Bartolddan gətirdiyimiz bir sitatla bitirməyi vacib sayırıq: “Görkəmli şərqşünas V.V.Bartold göstərirdi ki, Evliya Çələbinin səyahətnaməsi coğrafi, etnoqrafik, linqvistik materialların zənginliyinə, dolğunluğu və hərtərəfliliyinə görə ən yaxşı ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini də çox geridə qoyur”.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası orta əsrlər VI cild. Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2008, s.471.
2. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. “Elmi əsərlər”, 28-ci cild. Bakı, 2009, s.209. - http://istoriya.az/Web/finder_upload/28-ci%20cild.pdf [Müraciət tarixi : 24.04.2021].
3. Aşurbəyli Sara. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, “Apostrof”, 2009, s.380.
4. Барбаро Иосафат и Контарини Амброзио. Барбаро и Контарини о России. Вступительная статья, подготовка текста, пер. и комм. Е.Ч.Скрижинской. Ленинград: “Наука”, 1971, с.275.
5. Bayramlı Z., Əzizli B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654 səyahətnamə”ində. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2000, s.160.
6. Əliyərli Süleyman. Azərbaycan Tarixi üzrə Qaynaqlar. Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2007, s.328.
7. Josaphat Barbaro. Anadoluya ve İrana seyahat. Çeviri ve notlar: Tufan Gündüz. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005, s.135.
8. Qaraoğlu Fazil. Tarixdə iz buraxanlar: Övliya Çələbi // Bakı xəbər, 2016, 12-14 noyabr, s.12. - http://www.anl.az/down/meqale/baki_xeber/2016/noyabr/514498.jpg [Müraciət tarixi 24. 04 .2021].
9. Mahmudlu Yaqub. Səyyahlar, Kəşflər, Azərbaycan. Bakı, 2012, s.294.

10. Mehmet Rıhtım. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Bakı, Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmalar İnstitutu nəşri, 2012, s.292.
11. Seyidağa Onullahi. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1982, s.284.
12. Ülkü Çelik Şavk. Sorularla Evliya Çelebi “İnsanlık tarihine yön veren 20 kişiden biri”. Ankara, Baskı-Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 2011, s.60.
13. XVII .asır ortalarında Türkiye üzerinden İrana seyahat J.B. Tavernier Çeviren: Ertuğrul Gültekin. İstanbul, 1980, s.112.

MALAHAT EYNALIZADE

*Baku State University SABAH Groups
3rd year student of the speciality of History teacher*

**MEDIEVAL AZERBAIJANI CITIES IN
EVLIYA CHALABI'S “TRAVELOGUE”**

Evliya Chalabi, one of the famous travelers of the 17th century, traveled through the Ottoman Empire for 40 years and described the general condition, geographical location, history and characteristics of the peoples, language, religion, clothing, daily life, history and ethnography in 10 volumes noted in his work. Therefore, Evliya Chalabi is one of the famous travelers not only in Turkey, but also all over the world, especially in Azerbaijan. In the article, we have tried to investigate the information about the arrival of Evliya Chalabi in Azerbaijan, the cities of Azerbaijan, especially Karabakh, Nakhchivan, Tabriz, Shamakhi, Baku, Derbent.

Keywords: Evliya Chalabi, travelogue, Azerbaijan, cities.

Daxil olma tarixi: 24.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

NƏRGİZ ƏLİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti

Regionşünaslıq (Amerika üzrə) ixtisası üzrə magistrant

nargiz.aliyeva-7@bsu.edu.az

**XVII ƏSRİN SONLARI – XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
İNGİLTƏRƏ - FRANSA MÜHARİBƏLƏRİNİN
KANADA ÜÇÜN NƏTİCƏLƏRİ**

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rövşən Hətəmov

Bakı Dövlət Universiteti

Vestfal sülhündən sonra Avropada hakim olan siyasi tarazlıq prinsipinin qarantı Fransa olsa da, məhz bu prinsipin müxtəlif ara-lıqlarla pozulmasını var gücü ilə təmin edirdi. Avropada XVII əsrin ikinci yarısı – XVIII əsrin əvvəllərində fransız mütləqiyyətinin zir-vədə olduğu müddət, həm də Fransız Kralı XIV Luinin və anti-fransız koalisiyasının müxtəlif müharibələri ilə yadda qalmışdır. Bu məqalədə əsasən Avropada baş vermiş müharibələrin Şimali Amerikadakı müstəmləkələrə necə təsir etdiyi araşdırılmışdır. İngiltərə və Fransa-nın opponent kimi iştirak etdiyi İspan irsi uğrundakı müharibə, Utrex sülhünün bağlanması həmçinin Şimali Amerikadakı fransız müstəmləkəsinin parçalanmasını təmin etmişdir.

Açar sözlər: İngiltərə, Fransa, Şimali Amerika, Kanada, müharibə, Aqusburq Liqası, Utrex sülhü.

Giriş. İngiltərə və Fransa-nın “köhnə dünyadakı” bitmək bil-məyən çəkişmələri XVII əsrin əvvəllərindən etibarən yəni, hər iki dövlətin “yeni dünyada” koloniyalarının əsasının qoymasından qısa zaman sonra Şimali Amerikada da davam etmişdir. Avropada bu iki hegemon dövlət arasındakı qarşıdurmanın xarakteriskası XV-XVI əsrlər boyunca dini müharibə kontekstində davam etsə də, artıq Şi-mali Amerikada müharibənin mahiyyəti dəyişmişdir. Tərəflərin əsas hədəfi daha çox ərazi mənimsəmək, həmçinin yerli hindularla ticarətin əsas tərəfdaşı olmaq idi. Müvafiq olaraq, 1605-ci ildə fransızlar tərəfindən Port Royalın, ingilislər tərəfindən isə 1607-ci ildə Vircin-

ya koloniyasının əsasının qoyulmasından sonra opponentlər arasında Şimali Amerikada təxminən 150 il davam edəcək mübarizənin də təməli atılmış olur. Lakin ilk hərbi qarşıdurma 1613-cü ilə təsadüf edir [5, s.58]. Akadiya və Hudzon körfəzi sahilinə hər iki opponentin ərazi iddiaları zaman-zaman şiddətli toqquşmalarla xarakterizə olunur. İlk insident ingilislərin üstünlüyü ilə bitsə də, sonrakı illərdə Yeni Fransanın güclənməsi və hərbi məsələlərə daha diqqətli yanaşması nəticəsində bəzən ingilislər fransız koloniyalarına hücum etməyə cəsarət etmirdilər. Bununla belə hər iki dövlətin subyektləri Şimali Amerikanın müxtəlif yerli tayfaları ilə müttəfiqlik etdiklərindən, baş vermiş hər hansı qarşıdurma məhz hindulara daha ciddi təsirlər göstərirdi. Üstəlik 1660-cı illərə qədər Şimali Amerikadakı mübarizənin üçüncü tərəfi kimi çıxış edən Hollandiya da hinduların aqressiv siyasətlərində yetərincə böyük paya sahib idi.

Əsas hissə. Avropada müxtəlif aralıqlarla davam edən müharibələrin əks təsirlərinin Şimali Amerikada təzahür etməməsi üçün İngiltərə Kralı II Ceyms və Fransa Kralı XIV Lui arasında 1685-ci ildə “Şimali Amerikanın neytrallığı” adlı razılaşma imzalanır. Razılaşma sənədinin əsas mahiyyəti isə Avropa siyasətindəki hər hansı bir boşluq və baş verəcəyi ehtimal olunan hərbi toqquşma Şimali Amerikadakı müstəmləkələrə təsir etməməli idi [1, s.222-223]. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı göstərəcək ki, Avropada yürüdülmən qısa müddətli “mehriban” siyasət, Şimali Amerikada öz bəhrəsini verməyəcək. Əsasən fransızlar bölgədəki əmin-amanlığa qismən əməl etməyə çalışsalar da, onların əksinə ingilislər neytrallıq haqqındakı müqaviləyə əməl etməyərək bölgədəki nüfuzlarını qonşularla düşmənçilik naminə genişləndirməyə cəhd edirdilər. İrokez liqasını özlərindən asılı hala salmağa çalışan ingilis Donqan onları silahla təmin etməyə davam edirdi. Xüsusilə Bostonda, Akadiyanın ələ keçirilməsi ilə bağlı nümayişlər keçirilirdi. Bu, ingilis müstəmləkəçilərinin Akadiya sahillərindəki ən zəngin balıq ovlarının yeganə sahibi olmalarına, mübahisəli sərhəd əraziləri problemini dərhal həll etmələrinə, Nyu-Bransvik və şimalda yaşayan hindu qəbilələrinin qorunmasına imkan verirdi. Həmçinin, ingilislər əmin idilər ki, baş verəcək müm-

kün qarşıdurmalarda irokezlərin əzəli düşmənləri sayılan Abenaki tayfaları fransızların müttəfiqlərinə çevriləcəklər.

1688-ci ildə Avropada baş verən siyasi dəyişikliklər Şimali Amerikadakı müstəmləkələrdən də yan keçə bilməzdi. Belə ki, İngiltərədə baş vermiş “Şanlı İnkilab” nəticəsində fransız yönümlü II Ceyms taxtdan salındı və Niderland Stathauderi ingilis taxt-tacına gətirildi ki, bu da Fransanın İngiltərə təmsalında qazandığı “müvəqqəti dostunu” itirməsinə səbəb oldu. XIV Luinin Reynönü torpaqlar və Pfalts irsinə olan haqsız iddiaları nəticəsində, artıq 1686-cı ildən etibarən yaranmış yeni anti-fransız koalisiyası olan Auqsburq liqasına 1688-ci ildə İngiltərə də qoşuldu. Lakin 1689-cu ildə Fransaya müharibə elan edən III Vilyam hökuməti əsas səbəb kimi Şimali Amerikadakı müstəmləkə torpaqlarının olduğunu qeyd edirdi [3, s.70]. III Vilyam hökuməti müharibənin başlanğıcında bütün Nyu-faundlendə və dolay yolla Hudzon körfəzinin bütün sahilinə iddialarını rəsmi şəkildə elan etməsinə baxmayaraq, bu bölgələrin heç biri heç vaxt tamamilə ingilislərin nəzarəti altında olmamışdı. Bununla birlikdə, İngiltərə hökumətinin müharibənin başlanğıcındakı əsas hədəfi, şübhəsiz ki, xarici müklərin genişlənməsi uğrunda mübarizə deyil, Fransanı zəiflətməklə Avropada tarazlığın qorunması və protestantizmin qalibiyyəti idi.

Metropoliyalar arasında müharibənin başlanması xəbəri Şimali Amerikaya gəldikdə, əslində koloniyalar arasındakı müharibələr hinduların vasitəçiliyi ilə davam edirdi. İngilis və fransız administrasiyasının nümayəndələri hinduların basqınlarının avropalı tərəfdaşlarının və himayədarlarının təşviqindən qaynaqlandığını bildirdilər. Nə irokezlərə edilən cəza tədbirləri, nə də danışıqlar prosesi bir fayda vermədiyindən, fransızlar ən yaxşı yolu irokezlərə havadarlıq edən ingilislərin məğlub edilməsində görürdülər. İngilislərə qarşı hücum planı hazırlayan Frontenak koloniyada olan qüvvələrin və müstəmləkə polisinin köməyi ilə ilk olaraq ingilislərin əsas ticarət məntəqəsi olan Albaniyə uğurlu bir hücum həyata keçirir. Daha sonrakı mərhələdə Fransadan göndərilmiş Kral donanmasına məxsus iki hərbi eskadronun köməyi ilə Nyu Yorku ələ keçirilər. Bu iki yaşayış məntəqəsi

işğal edildikdən sonra yalnız XIV Luiyə biət edən katoliklərin koloniyalarda qalmasına icazə verilir.

Quruda üstünlüyü itirən ingilislər, fransızlara dənizdən zərbə endirmək qərarına gəlirlər. Port Royalın müdafiəsi digər fransız məskənlərinə nisbətən daha zəif təşkil edildiyindən ingilislər ilk olaraq bu əraziyə hücum təşkil edirlər. İngilislərin qüvvə üstünlüyünün qarşısında aciz qalan Port Royalın qubernatoru L.Peti siyasi manevr işlədərək döyüşməkdən boyun qacırır. İngilis komandiri Fips ilə uzun danışıqlardan sonra daimi balıq ovu üçün dövlət əmlakının və şirkətin bütün əmlakının (mallar, hərbi texnika, döyüş sursatları, silahlar və s.) Britaniyaya verilməsinə razı olur. Lakin buna baxmayaraq, Fips sözdə ələ keçirdiyi Port Royal və ya digər ticarət postlarında qarnizon saxlamadığından tezliklə Akadiya yenidən fransızların nəzarətinə keçir. Rəqiblərinə güclü zərbələr endirsələr də, siyasi və hərbi strateji cəhətdən ingilislər çox az nailiyyət əldə edirlər. Beləliklə ingilislər tərəfindən Akadiyanın fəthindən danışmaq qeyri mümkündür. Əslində isə, ingilislər işğal məqsədilə gəldikləri Akadiyadan, fransızlar tərəfindən Nyu York və Albaniyə edilmiş hücumların qisasını almış olurlar.

Bostonlular tərəfindən hazırlanan və aparılan Akadiyadakı basqın sırf yerli bir hərəkət idi və qitədəki vəziyyəti ciddi şəkildə dəyişdirə bilmədi. Şimal və mərkəzi İngilis koloniyalarında tədricən daha aydın bir şəkildə Fransız gücünün cəmləşməsinə və buna görə ingilislər üçün əsas təhlükə mənbəyinin Kanada olduğunu, yəni Müqəddəs Lavrentiya vadisindəki yaşayış məskənlərinin Yeni Fransanın nüvəsi və Fransız genişlənməsinin əsas bazası olduğunu başa düşdülər. 1690-cı ilin əvvəlindən etibarən Nyu-York, Massaçusets və digər Yeni İngiltərə koloniyalarının bir sıra administrasiyaları və işgüzar elita nümayəndələri İrokez Liqasının köməyi ilə Kvebek qarşı genişmiqyaslı birləşmiş əməliyyat ideyasını getdikcə daha fəal şəkildə irəli sürməyə başladılar. Əvvəllər bu fikri əsasən ən çox ekspansionist düşüncəli müstəmləkə məmurları ifadə edirdisə, indi abenaki hindularının basqınları və Frontenakın ingilis yaşayış məntəqələrinə qarşı

təşkil etdiyi reydlər, şübhəsiz ki, onun yayılmasına və populyarlaşmasına kömək etdi.

Yeni İngiltərə konfederasiyasında razılığa gəlirlər ki, Yeni Fransa üzərinə hücumu İrokez liqasının köməyi ilə qurudan və dənizdən eyni vaxtda həyata keçirsinlər. İngilis qubernatorların fikrincə, Kanadanın mövcudluğu Yeni İngiltərənin inkişafının ən böyük maneəsi idi, bu məqsədlə “ana vətəndən” fransızlara əsaslı hücum təşkil etmək üçün hərbi və siyasi dəstək tələb edirdilər. Lakin bütün koloniyalar bu məsələdə həmfikir deyildilər, belə ki, şimal koloniyalarındakı daxili siyasi vəziyyət nəticəsində onlar yalnız maddi yardım edə biləcəklərini bildirmişdilər [6, s.86-87]. İrokez liqasından isə yalnız 2 qəbilə hərbi əməliyyatlarda iştiraka razılıq vermişdi, bu isə Frontenakın təşkil etdiyi hücumlar nəticəsində maddi və mənəvi ziyanlarından qaynaqlanırdı. Qüvvə üstünlüyü ingilislərdə olsa da, Kanada sakinlərinin və Frontenakın şücaəti nəticəsində ingilislər Kvebekin müdafiəsini yara bilməyib geri dönməyə məcbur olurlar.

Yeni Fransanın “paytaxtına” qarşı təhlükə bitdikdən sonra Şimali Amerikadakı irokezlər və fransızlar arasındakı mübarizə yənidən alovlanmağa başladı. Bu vəziyyətdə, fransızlar hələ də məskənlərinə ən böyük təhlükənin gəldiyi cənub və ya İrokez “cəbhəsinə” diqqət yetirməli idilər. Liqanın qüvvələrini tamamilə məhv etmək üçün Kanada hakimiyyəti Liqaya düşmən olan qəbilələrlə əlaqələrini daha da gücləndirdi. Bu müddət ərzində Frontenak Fransadan irokezlər və ingilislər üzərinə eyni vaxtda hücum təşkil etmək üçün yardım istəsə də, Avropadakı müharibənin ən alovlu dövrü olduğundan Şimali Amerikadakı vəziyyət XIV Luinin diqqətini cəlb etmirdi. Buna baxmayaraq, Kanadadakı hərbi birlikləri düzgün idarə edən Frontenak ardıcıl sürətdə dəfələrlə həm irokezlər həm də ingilislərin üzərinə uğurlu reydlər təşkil etmişdi. Nyu-York və Massaçuset koloniyalarına endirilmiş güclü zərbələr nəticəsində 1696-cı ildə fransızlar “paytaxt” Bostona yol açırlar. XVII əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən etibarən abenakilərin ingilislər üzərindəki saysız-hesabsız qələbələri nəticəsində Bostonun müdafiəsi zəif təmin edilsə də, Fransadan kömək üçün gəlməli olan gəmilər gəlmədiyindən Frontenak

geri dönmək məcburiyyətində qalır. İngilislərin əsas cəbhələrdə məğlub edilməsi ilə fransızlar 1696-cı ildən etibarən birbaşa olaraq irokez məskənlərinə, xüsusilə də Ontariyo gülünün cənub hissəsinə hücum etməyə başlayırlar [2, s.103]. Ard-arda edilən hücumlar nəticəsində fransızlar qismən də olsa irokezləri neytrallaşdırırlar.

İllərlə dənizdə və quruda davam edən Fransa və Auqsburq liqası arasındakı ümumavropa müharibəsi artıq Liqanın qismən parçalanması nəticəsində 1697-ci ildə yekunlaşır. Buna baxmayaraq, Fransanın bu müharibədən nə qalib, nədə ki məğlub çıxdığını söyləmək olmaz, çünki quruda müharibə zamanı fransızlar böyük uğurlara imza atdılar və dənizdə döyüşlər heç-heçə başa çatdı. Sülh danışıqları zamanı Şimali Amerikadakı Hudzon sahili mübahisəli ərazilər, həmçinin Nelson-Burbon postunun taleyi tərəflər arasındakı gərginliyi artırsa da, fransız Kralı Amerika problemlərinin onsuz da gərgin olan danışıqları çətinləşdirməsini istəmirdi. Fransızların fikrincə, sülh müqaviləsi müharibə zamanı tutulmuş ərazilərə aid olmalı idi, mübahisəli ərazilərlə bağlı müqavilə bağlandıqdan sonra xüsusi komissiya yaradılaraq birgə həll edilməli idi. Beləliklə də, 20 sentyabr 1697-ci ildə Fransa münaqişə tərəfləri ilə ardıcıl müqavilələr silsiləsi imzalandı. Anqlo-fransız müqaviləsinin VII maddəsinə əsasən, tərəflər müharibə dövründə tutduqları əraziləri altı ay müddətində bir-birlərinə qaytarmalı idilər. Müqavilənin yekun şərtlərinə görə isə, İngiltərə rəsmi olaraq Akadiyanı Fransanın mülki kimi tanıyacağını öz üzərinə götürür, bunun müqabilinə isə fransızlar Nyufaundlend cənubundakı ingilislərə məxsus ticarət postlarının mövcudluğuna razı olacaqdılar [1, s.311-312]. Nəticə etibarilə, XIV Lui müstəmləkə torpaqlarının qaytarılması istisna olmaqla yanaşı, İngiltərəyə qarşı iddialarından əl çəksə də, Risvik müqaviləsi Şimali Amerikadakı problemlərin köklü həllinə nail olmadı. Belə ki, hər iki imperiyanın Hudzon körfəzindəki ərazi iddiaları və gələcəkdə müstəmləkə ərazilərinin Şimali Amerikanın mərkəzinə doğru genişlənməsi yeni müharibə cəbhələrinin açılmasına şərait yaratmış olurdu.

Beş ildən də qısa çəkən “sakitlik və sabitlik” dövrü yenidən Avropada İspan irsi uğrunda müharibənin başlaması ilə sona çatır.

Bu rəqabətdə fəal şəkildə iştirak edən İngiltərənin əsas hədəfləri sırasında Fransanı nəinki Avropadakı İspan torpaqlarından çəkəndirmək, həmçinin Şimali Amerikadakı İspan müstəmləkələrindən də məhrum etmək idi. Beləliklə də, 1702-ci ildə yenidən tərəfdaşlar antifransız koalisiyasını bərpa edərək, Fransaya qarşı müharibə elan edirlər.

Şimali Amerikadakı XVII əsr boyunca, xüsusilə də “Auqsburq müharibəsi” zamanı, opponentlər bir-birlərinin zəif və güclü tərəflərinin yaxından şahidi olduqlarından, hərbi-strateji taktikalarını diqqətlə nəzərdən keçirirdilər. Hər iki materikdə eyni zamanda düşmənə müqavimət göstərməyi hədəfləyən Fransa elə müharibənin əvvəllərindən etibarən Avropada müxtəlif cəbhələrdə mübarizə apardığından hərbi və siyasi cəhətdən çıxılmaz vəziyyətdə idi. Məhz bu səbəbdən də, müharibədə Kanada bir növ öz taleyini özü həll etməli idi. Şimali Amerikada iki güc arasındakı aktiv döyüşlər 1703-cü ildən başlamışdı, belə ki, fransızlar siyasi manevr işlədərək ingilislərə qarşı hücumlarda onların əzəli düşmənləri olan Abenaki qəbiləsinin yardımlarından faydalanırdılar. Yeni təyin edilən sələfi Frontenak qədər səriştəli qubernator Voudrey 1703-cü ilin may ayından etibarən ingilis sərhədlərinə ardıcıl olaraq hücumlar təşkil edir. Belə hücumlardan ən dəşhətli abenakilərin köməyindən faydalanaraq 1704-cü ildə gecə yarısı Diəfildə (Deefield) edilmişdi. Çox sayda ingilis qətlə yetirilmiş, qalanları isə əsir götürülmüşdülər [4, s.17]. Diəfildə edilmiş dəşhətli hücum Yeni İngiltərə koloniyalarında daxili çaxnaşmaya səbəb olmuş və onları müharibə ərzində qorxu içində yaşamağa vadar etmişdi. Elə həmin il ingilislər Diəfildin intiqamının alınması məqsədilə Akadiyaya hücum təşkil edirlər. Yol boyunca yaşayış məntəqələrinin və ticarət postlarının dağıdılması nəticəsində akadiyalılar sonrakı illərdə acınacaqlı vəziyyətə düşürlər. İngilislərin bu qədər asanlıqla Akadiyanı dağıtması, Fransanın bu ərazinin müdafiəsinə etinasız yanaşmasının bariz sübutu idi. Həmçinin fransızların sadıq müttəfiqləri olan abenakilərdə gücləndirilmiş ingilis qüvvələrinin hücumlarından yetərincə əziyyət çəkirdilər. Növbəti iki il tərəflər arasında əsirlərin geri qaytarılması barədə danışıqlar getdiyindən Şimali Amerikada qısa da olsa, bir müddət nisbi sakitlik bərqərar olur.

Kvebekin təbii-coğrafi şəraitininin çətinliyini yaxşı başa düşən ingilislər ilk öncə mövcud qüvvələrini Akadiya istiqamətində cəmləşdirirlər. Akadiyanın tutulması ingilislər üçün ona görə zəruri idi ki, Port Royal fəth edilmədən Yeni Fransa ərazisinə hücum etmək qeyri-mümkün hala gəlmişdi, həmçinin bu vəziyyət Yeni İngiltərənin şimalında hər daim ingilislər üçün təhlükə mənbəyi olan fransız-abenaki müttəfiqləri arasında çaşqınlıq yarada bilərdi. İngilislər sayca üstün olsalar da, mart ayında təşkil etdikləri bu reyid uğursuzluğa düçar olur. Təxmini bir neçə aydan sonra ingilislər Port Royala hücumlarını təkrarlamaq fikrinə düşürlər. Port Royalın döyüş hazırlığının yetərinə zəif olduğunu düşünən ingilislər, tez bir zamanda oranı “fəth” edəcəklərini iddia etsələr də, bu hücumları da uğursuz olur, belə ki, ingilislər Port Royala hücum etdikləri zaman gözlənilmədən abenaki basqınlarına məruz qalırlar. Nəticə etibarı ilə, qeyri-bərabər baş vermiş döyüşdə ingilislər məğlub olub, Bostona geri dönməyə məcbur olurlar. Həyata keçirilmiş, hər iki ekspedisiyanın uğursuz nəticələnməsi, Yeni İngiltərədə ruh düşkünlüyünə səbəb olur, və hər kəs bunun günahını səriştəsiz liderlərdə axtarmağa başlayır. Müstəmləkə müharibələri tarixindəki ingilislərin ən böyük fiaskosu təkcə Massaçusetts ictimaiyyətində deyil, digər ingilis koloniyalarında hətta metropoliyada belə böyük rezonans yaratmağı bacarmışdı. Sayca daha çox olan ingilislərin, az məskunlaşmış zəif fransız Akadiyasındakı gücsüz bir qalanın fəth edilə bilməməsi, Yeni İngiltərədə və metropoliyada belə bir fikri formalaşdırdı ki, Yeni İngiltərə öz hərbi gücü müqabilində fransızları Şimali Amerikadan qovub çıxara bilməyəcəkdir, mütləq şəkildə ana vətəndən əlavə olaraq qüvvələr göndərilməlidir.

1710-cu ildə İngiltərə hökumətinin göndərdiyi əlavə hərbi gücün köməyi ilə ingilis birləşmiş qüvvələri fransızlar tərəfindən müdafiəsinin göz ardı edilən Akadiyanı rəsmi şəkildə “fəth” edirlər. Port Royal faktiki Akadiyada yeganə önəmli mərkəz olduğundan oranın işğalı ilə ingilislər bütün Akadiyanın sahibinə çevrilir. Hətta Port Royalın həmçinin Akadiyanın ingilis müstəmləkəsinə çevrildiyini təsdiq etmək üçün, adları dəyişdirilərək müvafiq olaraq Annapolis və

Nova Skotya ilə əvəzlənir. Uzun illər davam edən müharibələrdən sonra Akadiyanın asanlıqla alınması ingilislərin Kvebekə yeni hücum təşkil etmək niyyətlərinə təkan vermiş olur. Lakin Kvebekə 1711-ci ildə edilmiş hücum cəhdi uğursuzluğa düşər olur. Həmçinin hücum rəhbərliyə hərbi bacarığı olmayan Kraliçanın qohumu gətirildiyindən o, donanmanı Lavrentiya çayına girişində çətin keçilən dar keçiddən keçidini təşkil edə bilmir və donanmanın 8 hərbi, 1 ərzaq və 1 ticarət gəmisi qayalara çırpılaraq məhv olur [4, s.101-102]. 800 ingilis əsgərinin itkininə gətirib çıxaran bu hadisə donanmada ruh düşkünlüyü yaradır, onlar hücumdan imtina edib İngiltərəyə qayıdırlar. Fransızlar isə qarşılıq olaraq bir neçə dəfə Akadiyanın geri alınmasına cəhdlər etsələr də, təşkil etdikləri ekspedisiyalar daxili və xarici səbəblər ucbatından heç bir nəticə verməmişdir.

Beləliklə, 1712-ci ilin yanvarından başlayan danışıqlar, nəhayət 1713-cü ildə yekunlaşır və Fransa antifransız koalisiyası ilə silsilə müqavilələr imzalayır. Utrexdə bağlanmış Anqlo-Fransız müqaviləsinin 6 maddəsi bir-başa olaraq Şimali Amerika problemləri ilə bağlı idi. Belə ki, müqavilənin şərtlərinə əsasən Akadiya, Nyu-Faundlənd və Hudzon körfəzi ətrafı ingilislərə qalırdı [7, s.99]. Həmçinin Fransa Dünkerk istehkamını dağıtmağı öz boynuna götürür. Bununla birlikdə Fransa artıq bu ərazilərə olan hüquqi iddialarından əl çəkməyə məcbur olsa da, Nyu-Faundlənd sahillərindəki balıqçılıq hüquqlarını qorumağı bacardı. Həmçinin, əlavə olaraq İrokez liqası nümayəndələri artıq İngiltərənin təbəələri olduğundan, onların əraziləri sayılan Boyük Göllər bölgəsində faktiki olaraq İngiltərənin mülkləri hesab edilir [1, s.509-510].

Nəticə. XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq yüksəlməyə başlayan “fransız hegomonluğu və aqressivliyi” qismən XVIII əsrin əvvəllərində tənəzzül dövrünə qədəm qoyur. Lakin bunun nəticələri Avropadakı torpaqlarında dəyişikliyə səbəb olmasa da, Şimali Amerika üçün fiasko ilə nəticələnir. Utrex sülhü rəsmi olaraq Fransanın Şimali Amerikadakı mülklərinin təməl daşlarının sarsılmasının başlanğıcı idi. Həmçinin Akadiyanın itirilməsi yerli fransızlar üçün gələcək illərdə faciə ilə nəticələnir, belə ki İngiltərə hökuməti fran-

sızların müqavimətini qırmaq, həmçinin gələcəkdə baş verə biləcək hər hansı müharibədə özünə sosial dayaq yaratmaq məqsədilə, fransızları keçmiş Port Royaldan və ətraf ərazilərdən deportasiya etdirir. Məsələyə başqa aspektdən baxsaq, məlum olar ki, əslində Fransa cəmiyyətində əksər elit nümayəndələr və aristokratlar Kanadaya lazımsız mülk kimi yanaşmış, Fransanın Avropada əsas oyunçu kimi iştirak etməsi ideologiyasını dəstəkləmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Акимов Ю.Г. От межколониальных конфликтов к битве империй: англо-французское соперничество в Северной Америке в XVII - начале XVIII в. Санкт-Петербург, “Издательство С.-Петербургского Университета”, 2005, 568 с.
2. Conrad Black. Rise to Greatness (History of Canada from the Vikings to the Present). Toronto, “McClelland & Stewart”, 2014, 1120 p.
3. Francis Parkman. Count Frontenac and New France under Louis XIV. Republished. Boston, “IndyPublisher”, 2008, 288 p.
4. George McKinnon Wrong. The Conquest of New France, A Chronicle of the Colonial Wars. Toronto, “Hard Press”, 1919, 246p.
5. Roger Rindeau. A Brief History of Canada, Second Edition. New York, “Infobase Publishing”, 2007, 465 p.
6. Sir Charles Prestwood Lucas. History of the New France 1534-1763. Oxford, “Clarendon Press”, 1900, 388 p.
7. Scott W. See. The History of Canada, Second Edition. New York, “Grey House Publishing”, 2011, 464 p.

NARGIZ ALIYEVA

Master's degree in American studies Baku State University

THE RESULTS OF THE ANGLO-FRENCH RIVALRY FOR CANADA IN THE LATE SEVENTEENTH AND EARLY EIGHTEENTH CENTURIES

Although France was the guarantor of the principle of political balance that prevailed in Europe after the Treaty of Westphalia, it did

its best to ensure that this principle was violated at various intervals. In Europe, the second half of the seventeenth century - the beginning of the eighteenth century was marked by the peak of French sovereignty, as well as the various wars of King Louis XIV of France and the anti-French coalition. This article examines how the wars in Europe mainly affected the colonies in North America. The war for Spanish heritage, in which Britain and France fought as opponents, and the conclusion of the Treaty of Utrecht also led to the disintegration of the French colony in North America.

Key words: England, France, North America, Canada, war, League of Augsburg, The Peace of Utrecht.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

NURTAC SÜLEYMANLI

*Bakı Dövlət Universitetinin
Tarix fakültəsi Sabah qrupu III kurs tələbəsi
nurtacs19113@sabah.edu.az*

PIRİ RƏİS VƏ KATİB ÇƏLƏBİ NÜMUNƏSİNDƏ TÜRK COĞRAFIYAÇILARI

Elmi rəhbər:

Tarix elmləri doktoru Əsməd Muxtarova
Bakı Dövlət Universiteti

Coğrafi biliklərin inkişafı əsrlər boyu baş vermiş, qədim biliklər və ya yeni kəşflər və müşahidələr bu biliklərin toplanmasına kömək etmişdir. Türklər dünya elm xəzinəsini öz inciləri zənginləşdirən səyyah və coğrafiyaçılarla sahibdirlər. Məqalədə görkəmli türk coğrafiyaçılarından olan Piri Rəis və Katib Çələbi nümunəsində türk coğrafiyaçıları, onların dünya elm adamlarını suallarla qarşı-qarşıya qoyan dünyagörüşləri və bilikləri, qələmə aldıkları coğrafi əsərlərin bu elmin tarixi gedişində və inkişafındakı rolu haqqında danışacağıq. Türk coğrafiyaçı-alimləri təkcə Şərq ölkələrində deyil, həm də Qərb ölkələrində hörmətlə anılır, onların əsərlərindən mənbə kimi istifadə edilir. Məsələn, baxaq Katib Çələbiyə. Katib Çələbinin əsərləri ziyalılar arasında böyük maraq oyatmışdır. Onun “Cahannamə” əsəri bütün nəsillərin müraciət edə biləcəyi unikal bir coğrafiya kitabıdır. Məqalədə Piri Rəis və onun “Kitabi Bəhriyyə” əsəri, Katib Çələbi və onun “Cahannamə” əsərinin türk dünyası üçün əhəmiyyətindən danışacağıq.

Açar sözlər: Türk Coğrafiyaçıları, Piri Rəis, “Kitabi Bəhriyyə”, “Piri Rəisin xəritəsi”, Katib Çələbi, “Cahannamə”.

Giriş. Türklər inkişafa meyilli xalq olmaqla bərabər, həm də bu inkişafı özləri yaradıblar. Həzrəti Əlinin dediyi kimi “Türklərin tarixini öyrənin, onların uzun sürən hakimiyyəti var”. Türklər tibb, riyaziyyat, astronomiya, ədəbiyyat və s. elm sahələrində olduğu kimi,

coğrafiya sahəsində də dərin biliklərə sahib olmaları ilə dünyaya böyük töhfələr vermiş, coğrafiya elmini öz bilikləri ilə zənginləşdirmişlər. Türklər Mahmud Qaşğari, Piri Rəis, Katib Çələbi, İbrahim Katibi, İbrahim Mürsəl, Matrakçı Nasuh, Seyid Ali Rəis, Ali Macar Rəis, Mehmet Aşık, Övliya Çələbi kimi dahi coğrafiyaçılar yetişdiriblər. Məqalədə “Piri Rəis kimdir? Niyə Piri Rəisin xəritəsi dünya alimlərini suallarla qarşı-qarşıya qoymuşdur? Katib Çələbi kimdir? Katib Çələbi “Şərqi böyük coğrafiyaçısı” adına layiq görüləcək hansı işlər görmüşdür?” kimi suallara cavab tapmağa çalışacağıq.

Məşhur Türk coğrafiyaçıları və onların coğrafiya elminə qazandırdıqları. Türklər bütün elm sahələrində olduğu kimi, coğrafiya sahəsində də dünyaya öz töhfələrini vermişlər. Bəs bu töhfələr hansılardır? Onlar bizə nələri qazandırb? Bəli, çox maraqlı bir sualdır, amma bu suallara qarşılıq olaraq daha bir sual qoyaq: Bu biliklər bizlərə, dünyaya nələri qazandırmadı ki?! İndi isə bu iki sual üzrə davam edərək həm türk coğrafiyaçıları həm də onların coğrafiya elminə gətirdiyi yeniliklər haqqında daha ətraflı məlumat verək.

Ən çox sual doğuran məqamlardan biri türklərin coğrafiyaya dair ən qədim əsərinin hansı olması və hansı tarixi dövrə aid olmasıdır. Bu zaman qarşımıza XI əsrdə qələmə alınmış iki əsər çıxır. Bu iki əsər Mahmud Qaşğarinin “Divani Lüğət-it-Türk” və Əl Birününin “Əl-Kanuni-Məsud” əsərləridir. Hələ ki, bizə məlum olan ən qədim coğrafi əsərlər bunlardır. Amma bu tarixin XI əsrdən daha uzaqlara gedib çıxdığı istisna edilmir. Qarşıdakı proseslərdə ediləcək araşdırmalarla, daha qədim dövrlərə aid əsərlər tapılsa bu tarix yenilənə bilər (2).

Türk ölkələrində elmi dünyagörüşünün formalaşması və inkişafında Əbu-Nəsr Fərabî, Əbu Əli İbn Sina, Əbulhəsən Bəhmənyar, Əbu Reyhan Biruni və s. alim və mütəfəkkirlərin böyük rolu olmuşdur. Coğrafi biliklərin toplanması, o dövrdə olmuş ərazilərin və ölkələrin öyrənilməsi üçün də bu alimlərin əsərlərinin əhəmiyyəti çoxdur. Türk coğrafiyaçıları sırasına adını yazdıran, bu sahədə əvəzsiz rolları olan Mahmud Qaşğari, Piri Rəis, Katib Çələbi, İbrahim Katibi, İbrahim Mürsəl, Matrakçı Nasuh, Seyid Ali Rəis, Ali

Macar Rəis, Mehmet Aşık, Övliya Çələbi, Süleyman Asaf və b. adlarını qeyd etmək olar. Onlar dünyaya saysız hesabsız biliklər, yeniliklər qoyub getmişlər. Yaşadıqları dövrdən əsrlər ötməsinə baxmayaraq onların o dövrdəki kəşfləri bu gün dünyanı heyrətə gətirir. Texnikanın bugünkü qədər inkişaf etmədiyi bir dövrdə xəritələrin dəqiqliklə çəkilməsi, sərhəd xətlərinin düzgün göstərilməsi qeyri-adi bir şeydir.

Məsələn, götürək Birunini. Biruni dünyada ilk dəfə diametri 5 m olan qlobus hazırlamışdır. Bu qlobusu müxtəlif şəhərlərin, kəndlərin və coğrafi obyektlərin yerini dəqiq təyin etmək üçün hazırlamışdı. O, coğrafi uzunluğun hesablanması üsullarını vermiş. Yer in çevrəsinin uzunluğunu hesablamış, Yer in Günəş ətrafında fırlanması fikrini söyləmişdir (9, s.10). Matrakçu Nasuh xəritə anlayışını miniatürdə istifadə edən ilk şəxsiyyətdir. Onun “Mənazil” (Hədəflər) adlı əsərində XVI əsrə aid olan Anadolu atlası yer almaqdadır. Orta Asiyanın ilk türkşünas-ensiklopediyaçı alimi Mahmud Kaşqari həm də coğrafiyaşünas və səyahətçi olmuş, türklərin bölgələrini, kəndlərini və çöllərini qarış-qarış gəzmişdir. Uzun illər o, türk, oğuz, qırğız şəhərlərini, kəndlərini, düşərgələrini dolaşaraq onların lüğətini yazmışdır. Nəticədə, M.Kaşqari Xəzərin şərq sahillərindən başlamış Lobnor gölü meridianına və İli çayı enliyindən Kaşqariyanın cənub sərhədlərinə qədər olan geniş ərazini öyrənmiş, Orta və Mərkəzi Asiyanın bir hissəsinin ilk rayonlaşdırılmasını aparmış və türk xalqları və abidələrinin məskunlaşma sərhədlərini və yerlərini böyük dəqiqliklə müəyyən etmişdir. Onun məşhur “Divani-lüğət it-türk” (1072-74) əsərində türk qəbilələri, çoxlu dağ, çay, göl, ölkə və dövlətlər haqqında geniş məlumatlar toplanmışdır. Tyan-Şan və Yeddigöllük, İssık-Kul gölü, Balasaqun dağları (Qırğızıstanda), Altay vadisi və İli çayı və s. ən müfəssəl şəkildə səciyyəlandırılmışdır. O, Narının yuxarı hövzəsində olmuş, Çatırgöl və Siziç (Songöl) gölünü qeydə almışdır. «Divan»ın sonuna əlavə olunmuş xəritə Mahmud Kaşqari dövründə türk xalqlarının yaşadığı ərazilərin təsvirini verən ilk xəritədir. O, bir sıra paralel formada düzülmüş Qərbi Tyan-Şan dağ sistemini öz xəritəsində daha düzgün əks etdirmişdir. Kaşqari Manqışlak

(Manqıstan) yarımadası ilə də tanış idi – bu yarımadağa ilk dəfə məhz onun xəritəsində rast gəlinir (8, s.19).

Piri Rəis və onun xəritəsi. Böyük millətlər böyük şəxsiyyətlər, eləcə də tarixi şərait tarixi şəxsiyyətlər, maarifçilər, dahilər, alimlər yetişdirir. Coğrafiya sahəsində türk xalqı dünyaca məşhur şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Onların biri də türk coğrafiyaşünaslarının dahisi adlandırılacaq biləcəyimiz Hacı Mühiddin Piri ibn Hacı Mehmet - Piri Rəisdir. Dahi şəxsiyyətin fəaliyyətindən danışmadan öncə onun həyatına toxunmağı özümüzə borc bilirik.

Piri Rəis sözün əsl mənasında üzərində durulacaq bir şəxsiyyətdir. Ən son aparılan tədqiqatlara görə, 1465-1470-ci illər arasında Geliboluda anadan olmuşdur. Uşaqlıq dövrünü Gelibolu şəhərində keçirmiş, bundan sonra isə əmisi Kamal Rəisin nəzarəti altında dənizçilik fəaliyyətinə başlamışdır. Uzun illər dənizlərdə olmuş, gəzdirdiyi bölgələrin tarixi, coğrafiyası haqqında zəruri məlumatlar toplamış, dənizlə bağlı öz müşahidələrini qeyd etmiş və bütün bunlara əsaslanaraq dünyada əhəmiyyətli və məşhur bir əsər olan “Kitab-ül Bəhriyyə” kitabını ərsəyə gətirmişdir. Osmanlı imperiyası və ümumilikdə bəşəriyyət üçün bu qədər faydalı işlər görən bir peşəkar səyyah, hərbi, kartoqraf müdrik çağında qəsdən dövlətə xəyanətdə, itaətsizlikdə ittiham edilib və Qanuni Sultan Süleymanın əmri ilə 1554-cü ildə boynu vurularaq edam edilib (4, s.26-27).

Dövrünün qabaqcıl alimlərindən olan Piri Rəis coğrafiyaya dair çox qiymətli əsərlər qələmə almışdır. “Kitabı Bəhriyyə”, “Hadikat'ül Bahriyyə”, “Bilad-ul Aminat”, “Eşkalnamə”, “Yeddi dəniz” kimi dəyərli əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Əsərlərinin ən mühümü və qiymətliyi “Kitabı Bəhriyyə” əsəridir. Təsadüfi deyil ki, kitabı “Dənizçilik haqqında kitab” adlandırılırlar. 1521-ci ildə yazıldığı iddia edilən “Kitabı Bəhriyyə” Piri Rəisin dənizçilik fəaliyyəti boyu gəzdirdiyi, gördüyü yerləri təsvir edən qeydlərindən ibarətdir. Kitabı daha da unikal edən Piri Rəisin gəzib gördüyü yerlərin xəritələrinin də buraya əlavə olunmasıdır. Əsər Egey və Aralıq dənizini əks etdirən elmi bir düşüncə ilə yazılmış mükəmməl bir bələdçidir. Kitab nəzm və nəsr hissədən ibarətdir. 23 fəsil və 858 səhifədən ibarət olan bu kitabda 223 xəritə

yer almaqdadır. Burada Aralıq dənizinin təsvirini, limanların yerləşmə areallarını özündə əks etdirən xəritələr yer almaqdadır. Böyük Türk dənizçi, əsərini 1526-cı ildə tamamlamış və Sultan Süleyman Qanuniyə təqdim etmişdir. Kitab sultan tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Qanuni elmə sənətə xüsusi dəyər verən şəxsiyyət olmuşdur. Onun Piri Rəisin əsərini yüksək qiymətləndirməsi də əslində admiralı verilən dəyəri ifadə edir. Eyni zamanda bu kitab dənizçilər, tarixçilər və coğrafiyaçılar üçün əvəzsiz mənbə hesab olunur. “Kitab-ül Bəhriyyə” dənizçilik və dənizçilik qanunları haqqında avropalılardan çox qabaq yazılmış ilk elmi biliklərə əsaslanan dəyərli əsərdir (4, s.27). Əsər çox aydın, sadə türk dilində yazılmışdır və içindəki məlumatlar bu gün bir çox məqamlara uyğundur. Buna görə də dövrünün bənzərsiz bir dəniz bələdçisi olan “Kitabi Bəhriyyə” dənizçiliyin tarixi inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Admiralımız bütün dünya coğrafiyaçılığına çox qiymətli hədiyyələr qoyub getmişdir. Dünyaca məşhur bir dənizçi olduğu kimi böyük bir türk coğrafiyaçısı və kartoqrafdır.

Piri Rəisin günümüzə qədər 2 xəritəsi gəlib çatmışdır. Birinci xəritəsini 1513-cü ildə Geliboluda ceyran dərisi üzərində çəkib. 1929-cu ildə İstanbulun Topqapı sarayında muzey yaradılması zamanı tapılan xəritə XV-XVI əsrə aid edilib və üzərində dərhal Atatürkün göstərişi ilə araşdırma aparılmışdır. Bu zaman xəritənin məşhur türk dəniz komandanı Piri Rəisə aid olması sübuta yetirildi. İlk baxışdan elə görünürdü ki, o dövrdə əsl sensasiya yaradan bu xəritə Amerika qitəsinin kim tərəfindən kəşf edilməsi ilə bağlı bütün mübahisələrə son qoyacaq. Amma belə olmadı. Xəritə Qərbin coğrafiyaçı alimlərinin diqqətini o qədər cəlb etmişdi ki, 1953-cü ildə onun bir surəti tədqiq edilmək üçün ABŞ-a göndərildi. ABŞ-ın antik xəritələrin tədqiqi üzrə tanınmış alimləri M.İ. Valter və Arlington H. Mallerenin araşdırmaları daha da dünyanı heyrətə saldı. Belə ki, hər iki tədqiqatçının xəritə üzərində apardıqları araşdırmalardan sonra məlum oldu ki, ondakı coğrafi məkanlar olduqca dəqiq verilmişdir. Alimlərin fikrincə, bu dəqiqlik ancaq kosmosdakı aparatlar vasitəsilə əldə edilə bilərdi. Maraqlıdır, Piri Rəis 500 il əvvəl kosmik fəzaya

necə çıxı bilərdi? Bu sualın cavabını tapmaq üçün tədqiqatçılar onun yazdığı “Kitabi- Bahriyə”yə müraciət etmişlər. O, əsərində xəritənin və kompasın ilk dəfə Həzrəti Süleyman tərəfindən hazırlandığını və özünün də dənizçilik və coğrafiya sahəsində çox şeyə qadir olduğuna işarə vurub. Qeyd edək ki, Piri Rəis Amerika qitəsinin xəritəsini oranın görmədən çəkib və qitənin flora və faunası barədə olduqca dəqiq məlumat verib. Sanki o, Amerika qitəsinin hər tərəfini bir neçə dəfə gəzib. Çünki qitə barədə bu qədər dəqiq məlumatı yalnız oranı görənlər və gəzən adam verə bilər. Hətta o, Amerika qitəsində əsən küləklər və onların istiqamətləri, həmçinin sürətləri barədə çox dəqiq məlumatlar verib. Hal-hazırda bu qiymətli xəritə Topqarı muzeyində saxlanılır və nadir hallarda nümayişə çıxarılır. Müasir araşdırmaçılar hələ o dövr üçün məlum olmayan coğrafi məkanları, daha dəqiq desək, Şimali və Cənubi Amerikanın, Antarktidanın dəqiq sahil xətləri və digər torpaq və adalar haqqında məlumatı görüb şoka düşmüşdülər. Çünki 16-cı əsrdə Osmanlı admiralı müasir coğrafiya və kartografiya məlumatları hardan əldə edə bilərdi? (6).

Piri Rəis 1513-cü ildə tərtib etdiyi bu xəritəni 1517-ci ildə Yavuz Sultan Səlimə təqdim edəndə “dünya nə balacaymış” deyən sultan xəritəni iki hissəyə cıraraq “Biz bu dünyanın şərq hissəsini

əlimizdə saxlayacağıq” deyib. Buna görə də xəritənin cırılmış hissəsi hazırda itmiş hesab olunur. Piri Rəisin birinci xəritəsində İslandiyanın yuxarısı korlanmış olsa da, Atlantik okeanı, Antil adaları, Amerikanın həmin dövrdə məlum hissələri aydın görünməkdədir. Piri Rəisin tərtib etdiyi ikinci xəritə hazırda Topqarı Sarayı kitabxanasında saxlanılır. 1528-ci ildə hazırladığı bu xəritə sanki təzəlikcə kartoqraflar tərəfindən hazırlanmış kimi görünür. Xəritə Atlantik okeanın 25°-90° qərb uzunluğu ilə 10°-90° şimal enlikləri arasındakı arealı əhatə edir. Xəritə dəvə dərisi üzərində səkkiz rəngdə öz əksini tapmışdır.

İkinci xəritə ada və sahillərin birinci xəritəyə nisbətən daha dəqiq çəkilməsi ilə seçilir. Piri Rəisin tərtib etdiyi Amerikanın xəritəsi 1929-cu ildə ortaya çıxarılmışdır. Bu xəritə orta əsrdə tərtib olunmuş xəritələrdəki bütün nöqsanlardan uzaqdır. Xəritə dünya miqyasında Şimali Amerikanın ilk tərtib olunmuş xəritəsi sayılır. Xəritədə Antarktida materikinin öz əksini tapması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Antarktida dağlarının son dərəcə dəqiqliklə göstərilməsi insanı heyrətə gətirir. Çünki bu dağlar ancaq 1952-ci ildə səsötürücü alətlərdən istifadə edilərək müəyyən edilmişdir. Buz altında olan bu dağların və materikin sahil xətlərinin düzgün müəyyən edilən xəritəsinin tərtib edilməsində Piri Rəisin nəyə əsaslandığı bu gün də elmə qaranlıq qalmaqdadır. Amerika professoru Şarles Hapjood və riyaziyyatçı V.Staşon xəritə üzərində apardıqları tədqiqatlar dünya alimlərində böyük çaşqınlıq yaratmışdır. Çünki hazırda səmadan çəkilən şəkillərlə xəritə arasında son dərəcə oxşarlığın olması müəyyən edilmişdir. Hətta bəzi tədqiqatçılar xəritənin səmadan çəkilən fotosəkillərə əsaslandığı nəticəsinə gəlmişlər. George Katmann 1960-cı ildə «Science et vie» adlı elmi nəşrdə Pirinin tərtib etdiyi xəritə haqqında fikrini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: «Piri Rəisin tərtib etdiyi iki xəritə üzərində araşdırmalar dövrümüzdə mövcud olan dəniz xəritələrindən heç nə ilə fərqlənməməsi insanı heyrətə gətirir». Peyklərdən alınan fotosəkillərə əsasən Qrenlandiyanın üç adadan ibarət olması müəyyən edilmişdir. Piri Rəisin xəritəsində isə Qrenlandiyanın üç adadan ibarət olması XVI əsrin birinci yarısında öz əksini tapmışdır. Möcüzə-

lərlə dolu olan xəritələrin tərtibatında Piri Rəisin nələrə əsaslandığı, nələrdən istifadə etdiyi dünya alimlərini suallarla qarşı-qarşıya qoymuşdur (5, s.36-37).

*Piri Rəisin 1513-cü ildə hazırlanan
dünya xəritəsinin kiçik bir hissəsi*

Piri Rəis XVI əsrin əvvəlində tərtib etdiyi xəritənin bir kənarına konkret olaraq qeyd edib ki, şəkil və kartoqrafiyaya görə heç bir məsuliyyət daşımır. Çünki xəritə çox qədim mənbələr əsasında tərtib edilib. O, bu xəritəni hazırlamaq üçün başqa xəritələrdən də istifadə edib. Onlardan bəziləri Piri Rəislə eyni dövrdə yaşamış insanlar, məsələn, Xristofor Kolumb tərəfindən hazırlanıb. Digər bir xəritə isə eramızdan əvvəl IV əsrə aiddir. Başqa bir mənbənin isə Makedoniyalı İsgəndərə aid olması fikirləri mövcuddur. Adətən, qədim xəritələrdə enlik dərəcələri kifayət qədər dəqiq olur. Çünki bu, ulduzlara görə ölçülür. Ənənəvi olaraq isə, qədim xəritələrdə uzunluq dərəcələri zəif olur. Çünki onu ölçmək üçün müasir alətlərə ehtiyac duyulur. Amma Piri Rəisin xəritəsində uzunluq və en dairələri tam dəqiqliklə göstərilib. Bundan əlavə, materiklərin konturunun dəqiqliyini kosmosdan baxış olmadan, yəni uçan aparatların köməyi olmadan bu cür dəqiqliklə qeyd etmək demək olar ki, mümkün deyil. Bu tip dəqiq xəritələri, Osmanlı Admiralı dünyasını dəyişdikdən 250-300 il sonra

hazırlamaq mümkün idi... Göründüyü kimi Piri Rəis dövrünü 2-3 əsr qabaqlamışdır (1, s.464-466).

“Şərqi böyük coğrafiyaçısı” adına layiq olan şəxsiyyət: Katib Çələbi. Katib Çələbi XVII əsr türk elm dünyasında sərbəst düşüncə tərzii ilə seçilən önəmli bir şəxsiyyətdir. O, tarix, coğrafiya və bibliografiiya sahələrinə aid dəyərli əsərlər yaratmış Osmanlı alimidir. Yaratdığı əsərlərin dəyərinə və əhəmiyyətinə görə həm Osmanlı imperiyasında həm də Qərbdə böyük maraq oyatmışdır. Katib Çələbi Şərq dünyasında olduğu qədər Qərb dünyasında da şöhrət və nüfuz sahibi olmuş, əsərlərindən heyranlıqla bəhs edilmişdir.

Əsl adı Mustafa ibn Abdullahtır. 1609-cu ildə (bəzi mənbələrdə 1608 olaraq da qeyd edilir) İstanbulda anadan olmuşdur. Mustafa ibn Abdullah ordu katibi olduğu üçün xalq arasında Katib Çələbi olaraq adlandırılmışdır. Katib Çələbi 1623-1624, 1633-1634-cü illərdə ordu ilə birlikdə bir çox döyüşlərdə iştirak etmişdir. Sultan IV Muradın rəğbətini qazandığına görə İran və Anadolu səfərləri zamanı onu da özünü götürmüşdü. Çələbi ömrünün 10 ilini səfərlərdə keçirmişdir. Səfərlərdə olan zaman kitab dükənlərindən bəyəndiyi kitabları satın almış. 10 il davam edən səyahətlərdən sonra bütün həyatını elmə həsr etməyə qərar vermiş, bundan sonra atasında qalan mirası kitablara xərcləmiş, dövrün görkəmli alimlərindən dərs almışdır. Elmlə maraqlanmağı ən böyük və müqəddəs savaşı olaraq qəbul edən Katib Çələbi elmin milləti qurtarmağın yeganə yolu olduğuna inanırdı.

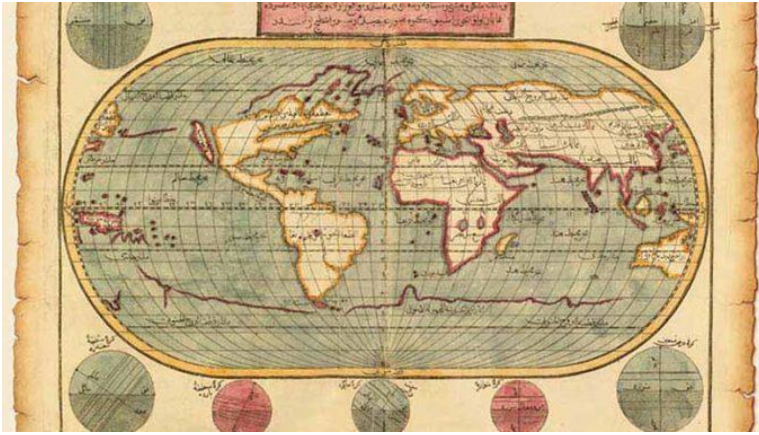
Dahi şəxsiyyət 1657-ci ildə gənc yaşda vəfat etmişdir. 48 il sürən ömrünə türk və ərəb dillərində qələmə aldığı 20-dən çox əsər sığdırmışdı. Çox oxuyan, işi ilə əlaqədar olaraq daima qeydlər tutan Katib Çələbi oxuduğu və gördüyü kitabları qeydə alaraq XVII əsrin ən önəmli bibliografiiya əsəri olan “Kəşf ül-Zünun Əsami əl-Kütüb və əl-Fünun”u ərsəyə gətirdi. Qərbin bir çox coğrafiya kitablarından istifadə edərək hazırladığı islam coğrafiya ənənəsi üzrə qurulan Osmanlı klassik coğrafiya məktəbini dəyişdirən “Cahannamə” adlı əsəri osmanlıların dünyaya baxışını dəyişdirmişdi.

“Cahannamə” Katib Çələbinin kosmoqrafiya və coğrafiyaya

dair əsəridir. “Cahannamə” sözünün mənası “cahanı göstərən” deməkdir. Osmanlı elm dünyası XVI əsrin sonlarına qədər dünyada baş verən yenilikləri izləmişdi. Lakin XVII əsrdə artıq imperiyada durğunluq dövrü hökm sürdüyü üçün yeniliklərdən uzaq qalmışdı. Katib Çələbi bu vəziyyəti görüb anladığından Qərb dünyasını və dünyadakı yenilikləri izləməyə başlamışdır. Dünyada gedən inkişafı gördükcə, yeni yazılan əsərləri oxuduqca İslam dünyasındakı coğrafiya əsərlərin, xüsusilə də xəritələrin yetəri qədər olmadığını anlamışdı. Çələbi coğrafiya sahəsində Qərb dünyasının irəli getdiyini, şərqin isə bu sahədəki əskikliyini görüb bunu aradan qaldırmaq üçün “Cahannamə” əsərini qələmə almışdır. Bu kitab Osmanlı dönəmində coğrafiya sahəsinə yenilik gətirən bir əsərdir. Müəllif əsərdə yer üzündəki qitələr, fərqli ölkələr və onların coğrafi vəziyyəti, torpağı, havası, suyu, çayları, gölləri, dənizləri, dağları, düzənlikləri və bitkiləri işləmişdir. Bunlardan əlavə ticarət, sənət, dini və elmi həyat haqqında məlumatlar öz əksini tapmışdır (2). Əsərdə ölkələr aid məlumatlar bəzi sahələr üçün uzun, bəziləri üçün isə qısa verilmişdir. Bu da müəllifin dönəmində əldə edilən məlumatların azlığı və çoxluğu ilə birbaşa əlaqəlidir. Çələbi əsərini bütün dünya coğrafiyasını əhatə edəcək şəkildə yazmaq istəmiş lakin uzun illər üzərində işləməsinə baxmayaraq vaxtsız vəfatından dolayı əsərini tamamlaya bilməmişdir (4, s.45).

Katib Çələbi səyahət zamanı ordunun hesablarını apararkən qeydlər etməyi də unutmamışdır. Müəllifin araşdırmalarından əlavə həm də bu səyahət qeydlərindən faydalanaraq, xəritələr əlavə edərək qələmə alınan mükəmməl bir coğrafiya kitabıdır. Qərb dünyasına açılan ilk pəncərə kimi qiymətləndirilən bu əsərdə Katib Çələbi Astro nomiya və kosmoqrafiya ilə əlaqəli məlumatlar arasındakı Yer in yuvarlaq olmasına dair dəlillər göstərmişdir. “Cahannamə” həm şərq, həm də qərb yazıçılarına çox böyük faydalar vermiş və verməkdə davam edir. Kitab XVII-XIX əsrlərdə Latın, Fransız və Alman dillərinə tərcümə edilmişdir. “Cahannamə” bir çox qərb müəllifləri üçün mənbə olmuşdur. Məsələn, məşhur Fransız kartoqrafı d'Anville 1748-1760-cı illərdə Qərbi Asiyanın xəritələrini çəkərkən, Osmanlı imperiyasına aid hissələri Katib Çələbinin kitabına əsasən götürmüşdü.

Mündəricat baxımından bir giriş ilə dünyanın beş qitəsini altıya bölməklə hamısı haqqında ümumi məlumat vermişdir. Bu qitələr Avropa, Asiya, Afrika, Amerika, Magellanika-Avstraliya və günəş qütbü torpaqlarıdır. Kitabda Amerikaya daha çox yer verilmiş və Kolumbun səyahət tarixi ətraflı şəkildə yazılmışdır. “Cahannamə” Osmanlı coğrafiyaşünası tərəfindən yazılmış Osmanlı ölkələrinin ilk və yeganə sistematik coğrafiya kitabıdır.

Cihannüma, Dünya Haritası (Katip Çelebi)

Katib Çələbi “Cahannamə” əsərində, yaşadığı dövrdə coğrafiya sahəsində şərqdə və qərbdə mövcud olan yanaşmaları birləşdirərək tamamilə yeni baxışlar ortaya çıxarmışdır. Bu baxımdan əsər Osmanlı coğrafiya anlayışına yeni elmi bir baxış gətirdi. Həm də şərqin, xüsusilə, Antik çağlarda uca sivilizasiyaların əhəmiyyətini və gerçəkliyini itirmiş bir çox fikirlərini kənara qoyan Katib Çələbi, xüsusilə Avropa ölkələrində coğrafiya sahəsində ortaya çıxan və istifadə edilən yeni baxışlara və inkişafə əsaslanaraq “Cahannamə”ni yaratdı. Dünya coğrafiyası xüsusiyyətində olan bu əsərin yalnız mətnədən ibarət olmasının kifayət etmədiyini görə müəllif mətnlərin arasına Avropa nümunələrində olduğu kimi hazırladığı şəkillər və xəritələri də əlavə etmişdir. Yerləşdirilən şəkil və xəritələr rəngli olub üzərlərində bəzi izahlar verilmişdir (7, s.95).

Katib Çələbinin “Cahannamə” əsəri ilə yaşadığı dövrdə coğrafiya sahəsinə gətirdiyi yeniliklər: 1.Qərb mənbələrindən istifadə edilməsi; 2.Riyazi coğrafiya və kartoqrafiya mövzularına yer verilməsi; 3.Əsərə mövzularla bağlı şəkil və xəritələrin əlavə edilməsi; 4.Dünyanı qitələrə ayırmaq və ölkələri buna görə təsvir etmək; 5.Ölkələri izah edərkən, mövzulara uyğun olaraq müəyyən bir ardıcılığın izlənməsi və.s əsərində istifadə etdiyi bu yeniliklər, şübhəsiz coğrafiya sahəsində yeni bir cığır yaratdı (7, s.109).

Katib Çələbi coğrafiyaya qarşı o qədər dərin bir maraq oymuşdu ki, onun ölümdən sonra coğrafiya artıq bir dəb halını almışdı. Çələbinin Şərq mənbələrindən istifadə etməsi, digər tərəfdən isə ilk dəfə qərb mənbələrindən faydalanması və eyni zamanda əsərlərini o dövrün Avropa tərzində tərtib etməsi onun həm Şərq, həm də Qərb dünyasında şöhrət və nüfuz sahibi olmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə. Tarixə nəzər saldıqda Türk dünyasına mənsub olan elm adamlarının dünya tarixinə bəxş etdiyi çox sayda elmi kəşflərin və nailiyyətlərin şahidi oluruq. Bizim də üzərimizə düşən vəzifə tarixdə iz qoymuş bu şəxsiyyətləri hər kəsə tanıtmamaqdır. Məqalədə Piri Rəis haqqında ətraflı məlumat əldə etdik. Onun “Kitabi Bəhriyyə” əsəri dənizçilik və dənizçilik qanunları haqqında avropalılardan çox qabaq yazılmış elmi biliklərə əsaslanan dəyərli bir əsərdir. Tarix daim araşdırılan, yüzlərlə, minlərlə versiya yürüdən bir sahədir. Tarixçilər və arxeoloqlar artıq 80 ildən çoxdur ki, Piri Rəisin məşhur coğrafi xəritəsinin sirrini açmağa çalışırlar. Çünki XVI əsrdə çəkilmiş bu xəritə mükəmməldir və tam dəqiqliklə işlənib. Bir çox versiyaların olmasına baxmayaraq hələ də xəritənin bu cür dəqiqliklə tərtib edilməsinin sirrini dəqiq və elmi faktlarla müəyyən edən olmayıb.

Osmanlı dövründə coğrafiya sahəsindəki inkişaf Katib Çələbi ilə başlayır. Katib Çələbi yaşadığı dövrdə coğrafiyanın cəmiyyəti məlumatlandırmaq baxımından nə qədər vacib olduğunu Avropadakı yeni coğrafi inkişafıya bağlı olaraq nəşr olunan əsərləri araşdırarkən anlamış, yazdığı digər əsərlərin yanına coğrafiya əsərlərini də daxil etmişdir. Müəllif əsərlərində coğrafiya kitablarının insanlara yerlərini tərk etmədən dünya və ölkələr haqqında yeni məlumatlar əldə etmək imka-

nı verdiyini və bu səbəbdən coğrafi biliklərin nə qədər vacib olduğunu bildirmişdir. Təbii ki, o dövrdə təhlükəsizlik və nəqliyyat şəbəkəsi kifayət qədər inkişaf etmədiyindən yaxın və uzaq bölgələrə və ya ölkələrə getmək, görmək və ziyarət etmək asan olmadığı üçün bu ərazilər haqqında məlumatlar yalnız coğrafiya kitablarından əldə edilirdi.

Türkiyə kitabxanalarında olduğu kimi Avropanın öndə gedən bir çox kitabxanalarında “Cahannamə” əsərinin əlyazma nüsxələrinin var olması əsərin yazıldığı dövrdə olduğu kimi günümüzdəki əhəmiyyətini ortaya qoyur. “Cahannamə” Katib Çələbi tərəfindən yazıl- sa da, 1732-ci ildə İbrahim Müteferrika tərəfindən bəzi mətn, şəkil və xəritə əlavələri ilə çap edilmişdir. Bu əsər yaxın vaxtlara qədər bir çox ölkələrdə, xüsusən də şərq ölkələrində istifadə edilir və coğrafiya və tarixi coğrafiya sahəsində əsas istinad kitablarından biri sayılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Nazmi Çora. Tarix Türklerle başlar. “Greate Space Bağımsız Yayıncılık Platformu”, 2014, 475 s. - https://www.academia.edu/41606159/TARİH_TÜRKLERLE_BAŞLAR [Müraciət tarixi: 23.04.2021].
2. Mariya Leontiç. “Batı dünyasına pencere açan Kàtip Çelebi” nin Makedonya için önemi və değeri // Bal-Tam Türklük Bilgisi, Mart 2013, Sayı: 18. Prizren, “Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi”, s.183-192. - <https://docplayer.biz.tr/2913202-Bati-dunyasina-pencere-acan-katip-celebi-nin-makedonya-icin-onemi-ve-degeri.html> [Müraciət tarixi: 23.04.2021].
3. İlhami Danış. Başlangıcından XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar Türk İslâm Coğrafyacılığı (Ekoller, İsimler ve Eserler) // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 17, Sayı 33, 2019, s.9-40. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1084802> [Müraciət tarixi: 23.04.2021].
4. Cevdet Turkey. Osmanlı Türklerinde Coğrafya. İstanbul, “Milli Eğitim Basımevi”, 1999, 60 s. - [https://turuz.com/storage/Turkoloji/Tarix/2012/631-Osmanli_Turklerinde_Coghrafya_\(Cevdet_Turkey_\)\(1999\).pdf](https://turuz.com/storage/Turkoloji/Tarix/2012/631-Osmanli_Turklerinde_Coghrafya_(Cevdet_Turkey_)(1999).pdf)

[Müraciət tarixi: 23.04.2021].

5. Əliyev Mustafa, Həsənli Fərrux. Coğrafi kəşflərin tarixi və səyahlar. Bakı, 2009, s.284. - http://anl.az/el/alf7/em_ckt&s.pdf

[Müraciət tarixi: 23.04.2021].

6. Əziz Mustafa. Piri Rəisin xəzinəsi tapılacaqmı? / AlpanInfo, Mart 2, 2016. - <https://alpaninfo.com/piri-rəisin-xəzinəsi-tapılacaqmı-1/>

[Müraciət tarixi: 23.04.2021].

7. Mesut Elibüyük. Tarihi Coğrafiya Bakımından Önemli Bir Kaynak: Cihannüma // “Coğrafi Bilimler dergisi”, Yıl 2009, Cilt 7, Sayı 2, s.93-110. - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aucbd/issue/44478/551322>

[Müraciət tarixi: 23.04.2021].

8. Taptıq Həsənov, Əbdürrəhim Hacızadə. Coğrafiya tarixi. Bakı, “Bakı Universitetinin Nəşriyyatı”, 2001, 79 s. -

<http://barda.cls.az/front/files/libraries/468/books/548626058.pdf>

[Müraciət tarixi: 23.04.2021].

9. Zakir Eminov. Coğrafiya. Bakı “Çıraq” nəşriyyatı, 2005, 656 s. - <https://osmanemin.files.wordpress.com/2018/07/zakir-eminov.pdf>

[Müraciət tarixi: 23.04.2021].

NURTAJ SULEYMALI

Baku State University SABAH Groups

3rd year student of the speciality of History teacher

TURKISH GEOGRAPHERS ON THE EXAMPLE OF PİRİ REİS AND KATİB ÇALABI

A The development of geographical knowledge has taken place over the centuries, and ancient knowledge or new discoveries and observations have contributed to the accumulation of this knowledge. The Turks own the treasury of world science with travelers and geographers who enriched it with their unique scientific works. In the article, we will talk about Turkish geographers Piri Reis and Katib Chalabi, their worldviews and knowledge, that pose questions to famous world scientists, and the role of their geographical works in

the history and development of this science. Turkish geographers are revered not only in the East, but also in the West, and their works are used as a source. For example, let's talk about Katib Chalabi. Katib Chalabi's works aroused great interest among highly educated intellectual people. His book "Jahanname" is a unique geography book that can be used by all generations. In the article we will talk about Piri Reis and his book "Kitabi Bahriya", Katib Chalabi and the importance of his book "Jahanname" for the Turkic world.

Key words: Turkish geographers, Piri Reis, “Kitâb-ı Bahriye”, Map of Piri Reis, Katib Chelebi, “Jahanname”.

Daxil olma tarixi: 23.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94(479.24)

PAKİZƏ ƏLİZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti

Şərqsünaslıq fakültəsinin III kurs tələbəsi

pakizaeliz@gmail.com

AZƏRBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIK SÜRECİNDE TÜRKİYE VE BATUM ANTLAŞMASI

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Ələmdar Şahverdiyev

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan-Türkiyə İlişkileri tarixboyu iyi niyyətli olmuşdur. Etnik və din baxımdan bir millət olaraq her zaman bir birlərin yanında olmuşlardır. Ulu Önder Haydar Aliyevin dediği gibi "Bir millət iki devlet"şüarı altında kardeşlik ilişkilerimiz bugünde devam ediyor. Azərbaycan-Türkiyə ilişkilerinin incelenmesi konuyla ilgili olmaya devam ediyor. Bu makale, bu seriden bir çalıřmadır.

Anahtar kelimeler: Azərbaycan, Bağımsızlık, Batum, Türkiye, Antlaşma.

Giriş. Rusların Zakafkasya, Batılıların Trans-Kafkasya, Türk ve Doğu kaynaklarının Maverâ-yı Kafkasya dedikleri Güney Kafkasya'nın en köklü milletlerinden biri olan Azərbaycan Türkleri, Kafkas tarihinin ilk evrelerinden itibaren müstakil yaşama ve bağımsızlık fikirlerini taşımışlar ve bunun mücadelesini tarihin her evresinde vermişlerdir. Müridizm'den Kaçak hareketine, 1905'ten 1917'deki Rus ihtilâllerine kadar Azərbaycan coğrafyasında "müstakil millət" ve "müstakil devlet"olma fikri hep var olmuşdur. 1905'ten sonra Azərbaycan Türkleri arasında millət olma şuurunu uyandıran ve milliyetçilik duygularını geliřtiren en önemli etkenlerden birisi zengin matbuat olmuşdur. Hayat, İrşad, Terakki, Hümmet, Füyuzat, İqbal, İkdam, Açık Söz, Sadâ, Sadâ-yı Kafkas ve Sadâ-yı Hak gibi gazeteler, bu düşüncelerin savunmasını yapmışlardır. 1905 ihtilâlinde son-

ra Gürci ve Ermenilerin başlatmış oldukları muhtariyet mücadelesine Azerbaycan Türkleri de etkin olarak katılmışlardır. 1918 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığa taşınmasındaki en önemli siyasi parti durumundaki Müsavat'ın ilk nüvesi, 1911 yılında Bakû'de hayat bulmuştu. Müsavat Fırkası'nın gayreti ve başarılı çalışmaları sonucunda, Balkan savaşlarından sonra Azerbaycan Türkleri arasındaki millî uyanış büyük bir ivme kazanmış, gelişip güçlenmiştir. Sürgünde bulunduğu Türkiye'den, 1913 yılında Romanovlar hanedanının 300. Saltanat yıldönümünde çıkarılan aftan yararlanarak ülkesine dönen Mehmed Emin Resulzade'nin bu harekete iştiraki, Müsavat'ı Azerbaycan istikbal ve siyasetinde adeta rakipsiz bir duruma getirmiştir.

Müsavat'ın etkin politikaları dünya savaşı sırasında da sürmüş, Ekim 1917'de Bakû'de yapılan ilk kurultayında, "Azerbaycan'a muhtariyet" şiarı altındaki düşünceler gelişme göstermiştir. Bolşevik ihtilâlden sadece bir hafta önce gerçekleştirilen bu kurultayda, "muhtariyet" hususunun ana gündem maddesi olması son derece anlamlıydı. "Muhtariyet" kavramı, ihtilâlînin getirdiği şartlar içerisinde, yerini kısa zaman zarfında "bağımsızlık" kelimesine bırakacaktı (10, s.724-726). İhtilâlden sonra Geçici Rus Hükümeti tarafından kurulan Ozakom'un etkisizliği, onun yerine Bolşevik ihtilali sonrasında Azerbaycan Türkleri, Gürci ve Ermenilerin katılımıyla kurulan Zakavkom'un hayata geçirilmesiyle Kafkasya'nın güneyinin Rusya'dan ayrılması konusunda ilk ciddi adımlar atıldı.

Zakavkom federatif bir yapıydı ve merkezdeki Bolşevik Sovyet iktidarını tanımıyordu. Onlara göre Rusya'nın gerçek inkılâpçı iktidarı, Çarlık Rusyası'nı yıkan Geçici hükümetti. Bolşeviklere karşı Maverâ-yı Kafkasya'nın bu muhalefeti, bölgenin federatif bir şekilde Rusya'dan bağımsızlıklarını kazanmalarına kadar devam edecektir. Azerbaycan Türkleri Zakavkom içerisinde aktif bir biçimde yer aldılar. Zakavkom, Rusya'nın "milli veya mahallî muhtariyet prensibine dayalı demokratik tarzda teşekkülü"nü arzu ediyordu ve kuruluşu Rusya Müessisler Meclisi'nin toplanmasında görüyordu. Ancak bu meclisin hayata geçirilmesi Bolşevikler tarafından engel-

lenince, bir hükümet şeklinde teşekkül eden Zakavkom, Maverâ-yı Kafkasya'nın, bu kez kanun yapıcı meclisi durumundaki Seym'in kurulmasını sağladı. Seym'in kurulmasını müteakip Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği olarak da bilinen Zakavkom, Türkiye ile barış müzakerelerine ağırlık vererek, Kafkas cephesinde barışın tesis edilmesi için çalışmaya başladı. Bu suretle Maverâ-yı Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması ve bağımsızlığı yolunda, belki de farkında olunmadan veya o an için çok fazla istenmeden somut adımlar atılmaya başlandı.

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışı'nın imzalanması ile Komiserliğin Türkiye ile ilişkileri yeni bir boyuta girdi. Çünkü Komiserlik henüz bağımsızlık ilanında bulunmamıştı ve söz konusu Brest barışını kabul etmeye yanaşmıyordu. Türkiye bu şartlar altında Komiserliği dikkate alamayabilir ve barışın uygulamasını hukuken sağlayabilirdi. Ancak Rusya'nın yokluğunda, Komiserliği tamamen karşısına almak istemedi, Kafkasya'nın güneyini askeri olduğu kadar, siyaseten de şekillendirmek istedi. Bu nedenle Brest barışıyla Elviye-i Selase/Üç Sancak üzerinde büyük avantaj elde eden Türkiye ile Maverâ-yı Kafkasya Komiserliği, aralarındaki ihtilafli hususları müzakere etmek amacıyla Trabzon'da bir araya geldiler (14 Mart 1918).

Taraflar arasında Trabzon'da yapılan konferans görüşmelerinde sıkı münakaşa ve tartışmalar oldu. Türkiye kendisine uluslararası bir antlaşmayla verilen haklarından vazgeçmek istemiyor, Komiserlik de o an için elinde bulunan Üç Sancak arazisini terk etmeye yanaşmıyordu. Kafkas heyetindeki Ermenilerin Doğu vilayetlerinde muhayyel bir "Ermenistan" oluşturma düşünceleri, heyetlerarası görüşmeleri çıkmaza soktu. Ayrıca Bolşevik ve Ermeniler tarafından organize edilen Bakû'deki kanlı Mart olayları, tarafların uyuşmasındaki diğer önemli bir nedendi. Bu yüzden tam bir ay süren Trabzon Konferansı görüşmelerinde, taraflar arasında herhangi bir uzlaşma söz konusu olmadı, amma konferansa katılan kalabalık Kafkas heyeti içerisinde, Azerbaycan heyeti de etkin olarak yer aldı ve müzakereler sırasında Rauf Bey başkanlığındaki Türk heyetiyle önemli ölçüde yakınlaşma içerisine girdiler.

Konferansın sonuçsuz kalması üzerine, Brest barışının kendisine verdiği hakları elde etmek isteyen Türkiye'nin askerî harekâtı, Mave-râ-yı Kafkasya'yı çok zor durumlar karşısında bıraktı. Bu şartlar altında, başlangıçta bağımsızlık ilanını çok ciddi boyutta düşünmeyen ve daha çok muhtariyet prensibine dayalı demokratik bir Rusya'nın kurulmasını arzulayan Mave-râ-yı Kafkasya Komiserliği, bu inancını yitirdi. Dahası Türkiye'nin istekleri sonucunda Üç Sancak arazisi üzerindeki iddialarından da vazgeçmek zorunda kaldı. Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılmasını, bir ülke olarak bölgede var olmasını arzu eden Türkiye'nin istekleri sonucunda, 22 Nisan 1918 tarihinde bu bölgenin Rusya'dan resmen ayrıldığını bildirerek, Tiflis merkezli olarak "Mave-râ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyet'nin bağımsızlığını ilan etti. Türkiye, bu bağımsızlığı tanıyan ilk ülke oldu (11, s.15-20; 10, s.728-729).

22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan eden bu devlet, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan'dan oluşmaktaydı. Fazla bir kuvveti ve devlet tecrübesi bulunmayan bu küçük devletler, dâhili işlerinde müstakil davranabilecekler, ancak haricî konularda kendi millî meclisleri üzerinde yer alan Mave-râ-yı Kafkasya Seymi'ne tabi olacaklardı. Seym'in böyle cüreti bir karar almasındaki asıl rol, Müsavat Partisi'nin ve Meclisinin Müslüman fraksiyonunu temsil eden Azerbaycan milletvekillerinin sayesindeydi (5, s.68-69).

Mave-râ-yı Kafkasya, hem bağımsızlık ilanında bulunmuş hem de Brest-Litovsk Antlaşması'nın şartlarını kabul etmişti. Ama taraflar arasında görüşülmesi gereken başka hususlar vardı. Bu nedenle Trabzon'da çözülemeyen meselelerin yeniden gözden geçirilmesi ve diğer hususların çözüme kavuşturulması için, bu kez Batum'da yeni bir konferansın toplanması kararlaştırıldı. Konferans Halil Bey başkanlığında 11 Mayıs'ta toplandı. Bu konferansta da Azerbaycan Türkleri etkin bir şekilde temsil ediliyorlardı. Konferans çok iyi niyetler ve beklentilerle başlamasına rağmen, federasyon içindeki milletlerin birbiriyle uyum içerisinde olmamaları, Almanya'nın Kafkasya'da hakimiyet kurmak amacıyla Gürcistan üzerindeki tahakkümü, Türkiye'nin yeni taleplerinin Mave-râ-yı Kafkasya'da oluşturma

duğu etkiler ve nihayet Batum Konferansı'nin yapıldığı günlerde meydana gelen diğer gelişmeler, Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyet'nin sonunu getirdi. 35 gün kadar yaşamış olan bu genç cumhuriyetin meclisi olan Seym, 26 Mayıs 1918 tarihinde kendisini feshetti. Bunu mutakiben, Gürcistan Cumhuriyeti'ni ilan etmeleriyle yeni bir safhaya geçildi. Artık federasyonunun dağılma süreci başlamıştı. İkişer gün arayla Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler de birliği terk edecekler ve federatif cumhuriyet ile birlikte Seym tamamen tarihe mal olacaktı.

Seym'in Müslüman fraksiyonu, Seym'in dağılmasından sonra daha fazla beklemenin gereksizliğini idrak etti. Azerbaycan Türkleri böyle bir birliğin uzun süre yaşamasını zaten beklemiyorlardı ki, bu durum, beklentilerinin tecellisinden başka bir şey değildi. 26 Mayıs'taki Gürcü bağımsızlığından sonra, Seym'deki Azerbaycanlı ve Ermeni mebuslar, Tiflis'te Gürcülerin misafiri durumundaydılar ve bir an önce ne yapmaları gerektiğine karar vermek zorundaydılar. Dağılmış olan Seym'in içindeki 44 kişilik Müslüman grubu, 27 Mayıs'ta, Azerbaycan'ın bağımsızlığıyla ilgili olarak Tiflis'te özel bir toplantı yaptı. Bu toplantının esas amacı, Seym'in dağılmasından sonra, Azerbaycan Milli Şurası / Meclisi'nin yeniden oluşturulması meselesiydi. Toplantı sonucunda Seym'in Müslüman fraksiyonunun Azerbaycan Milli Şurası'na dönüştürülmesi kabul edilmiş ve meclis başkanlığına, Mehmed Emin Resulzade giyaben seçilmişti (1, s.259-260). Böylece Gürcülerden sonra Azerbycan türkleri de hızlı bir şekilde davranmışlar ve idari mekanizmalarını hızla hayata geçirmişlerdi.

28 Mayıs 1918 tarihinde Çarlık Rusyası döneminin Kafkas Genel Valisi Grandük Nikola'nın Tiflis'teki sarayında Azerbaycan Milli Şurası'nın ilk toplantısı gerçekleşmiştir. Azerbaycan Milli Şurası'nın bu tarihi oturumunun tek gündem maddesi vardı: Seym'in feshinden ve Gürcülerin bağımsızlık ilanından sonra, Azerbaycan Türklerinin ne yapacakları, Millî Şura'ya bir teklif veren Halil Hasmemmedov, son gelişmeler nedeniyle Azerbaycan'ın istiklalinin hemen ilan edilmesi talebinde bulunuyordu. Teklif üzerine Nesib Yusufbeyli, Ekber Ağa

Şeyhülislâmov ve Mir Hidayet Seyidov adlı milletvekilleri, bu teklifi desteklemişlerdi. Ancak Fethali Han Hoyski, durumun belirsizliğini koruması nedeniyle Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi meselesinde acele edilmemesini ve şimdilik sadece tam yetkili bir hükümetin kurulmasıyla yetinilmesini önermişti (9, s.349). Han Hoyski'ye rağmen, Mecliste'ki genel hava, Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesi mevzusunu oylamaya sunmuştur.

Azerbaycan Milli Şurası Başkan Vekili Hasan Bey o tarihi anı katılanlara şu şekilde duyuruyordu: “Bu saatte yani 8’i 10 dakika geçe, Azerbaycan’ın istiklaliyeti, Millî Azerbaycan Şurası tarafından kabul edilmiştir. Yeni Hükümetimizi tebrik ederim” (1, s.258). Bu sözler Azerbycan’ın resmen bağımsız bir devlet olduğunu ve bağımsızlık ilanını gerçekleştirdiğini haber veriyordu. Oylama sonucunun ilan edilmesinden sonra, sıra Millî Şura’nın Yürütme Komitesi tarafından hazırlanan İstiklal Beyannamesi’nin Meclis tarafından tasdikine gelmişti. Azerbaycan Misak’ı Millisi olarak bilinen ve altı maddeden oluşan beyanname tasdik edildi (7, s.43).

Beyanname Mecliste okunmasını müteakiben başkan vekili Hasan Ağayev tarafından oya sunulmuş ve katılanlarca tastik edilmiştir (3, s.150).

26 Mayıs’tan itibaren Azerbaycan türkleri Tiflis’te Gürcistan Cumhuriyeti’nin misafiri pozisyonunda bulunuyorlardı. Bir an önce Bakû’ye dönmeleri gerekiyordu, ama Bakû Bolşevik Ruslar ve Ermeniler tarafından işgal altında bulundurulduğu için, Gence şehri, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin geçici başkenti olarak kabul edildi. Müteakiben Azerbaycan Milli Şurası ve hükümeti 16 Haziran 1918 tarihinde Tiflis’ten Gence’ye geldi ve gelir gelmez çok karmaşık iç ve dış problemlerle uğraşmaya başladı. Dolayısıyla hükümet ilk icraatlarını bu şehirde gerçekleştirecek, Bakû’nun Türk birlikleri tarafından kurtarılmasından sonra, Azerbaycan hükümeti Gence’den Bakû’ye taşınacaktır (9, s.350). Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin ilk önemli icraatlarından birisi, kurulmuş olduğunu ve bağımsızlığını haricî devletlere bildirmek olmuştur. 28 Mayıs 1918’de alınan bu karar, Başbakan ve Dahiliye Bakanı Han Hoyski imzasıyla ve Türk

hükümeti aracılığıyla, 30 Mayıs'ta başta İstanbul olmak üzere, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Tahran, Madrid, Moskova, Stockholm, Kiev, Oslo, Kopenhagen ve Tokyo hariçiyə bakanlıklarına gönderildi.

Azərbaycan Cumhuriyeti, Müslüman alemindeki ilk Cumhuriyet olarak tarihe geçmişti (3, s.151). Azərbaycan Cumhuriyeti'ni ilk tanıyan ülke Osmanlı Türkiyesi olmuştur ve bu gelişme Türkiye'de o denli büyük bir memnuniyet uyandırmıştır ki, Türk basını Azərbaycan Cumhuriyeti'ni "Küçük Türkiye" şeklinde alkışlamıştır. Azərbaycan Milli Şurası'nın açılması ilk faaliyetleri, Azərbaycan'da da doğal olarak büyük sevincin yaşanmasına yol açmıştır.

28 Mayıs'ta Azərbaycan Milli Şurası bir cumhuriyet olarak bağımsızlığını ilan ettikten sonra, Batum'daki delegelerden Mehmed Emin Resulzade Milli Şura başkanlığına getirilmişti. Milli Şura bu gelişmeyi müteakiben, federasyonun dağılmasından sonra Batum'da müstakil olarak devam ettirilecek müzakereler için, zaten orada bulunan Şura Başkanı Resulzade ile ilk Azərbaycan kabinesinin Hariciye Bakanı Mehmed Hasan Hacinski'yi görevlendirmiştir (8, s.61). Zaten birliğin 26 Mayıs'ta dağılmasından sonra, Gürcü ve Ermeni delegeler, tekrar dönmek üzere Batum'dan ayrılmışlarken, Azərbaycanlı ve Kuzey Kafkasyalı delegeler Batum'da Türk heyetiyle kalıp, samimi ilişkileri sürdürmeyi tercih etmişlerdi. Türk heyetinin başında ise yine Halil Bey bulunuyordu. Azərbaycan için Türkiye bir muhasim değil, bir dost ve müttefikti. Zaten Ermeni ve Gürcülerle yapılan görüşmeler ve sonuçta imzalanan antlaşmalarda hep "barış ve dostluk" teması işlenirken, Azərbaycan Türkleri ve Kuzey Kafkasyalılar ile Türkiye arasındaki müzakerelerde, taraflar arasında "savaş" olmadığı için "barış" müzakeresi de gerekli olmamış, görüşmeler sadece "dostluk" teması üzerine yürütülmüştür. "Dostluk" ilişkilerinin ana gündem maddesi ise Türkiye'den yardım alınması ve bunun şekline dairdi. Yani Osmanlı Türkleri ile Azərbaycan Türkleri iki rakip taraf olarak değil, bir dostluk ilişkileri vardı.

Seym'in parçalanmasından sonra Batum'daki Türk-Azərbaycan görüşmelerine ara verilmeden devam edildi. Görüşmelerin ağır-

lık noktası, Azerbaycan'a yapılacak yardımın ne şekilde gerçekleştirileceği konusundaydı. Azərbaycan'ın başkenti Bakü, Rus ve Ermeni işgaline uğramış, başta Gence olmak üzere diğer şehirler Ermeni tehdidine maruz kalmışlardı. Azerbaycan 28 Mayıs'ta müstakil hale gelmiş ve bağımsızlığını 30 Mayıs tarihinde haricî devletlere duyurarak Türkiye vasıtasıyla yapabilmisti. Ancak bu müstakillğin ilanından çok, korunması daha önemliydi. İşte Türkiye bu aşamada devreye girdi. 2 Haziran 1918 tarihine gelindiğinde, görüşmelerde oldukça mesafe alınmış, taraflar arasında yapılacak yardımın esasları kesinleştirilmişti. Hatta her konuda mutabık kalındığı için, bir dostluk antlaşmasının yapılması kararlaştırılmış, buna dair bir metin dahi kaleme alınmıştı. Yani Türkler ve Azerbaycanlılar için görüşmelerde sona gelinmiş ve sıra imzaların atılmasına gelmişti (4, s.7).

Bu sırada Batum'da Osmanlı türklerinin Kuzey Kafkasya, Gürcü ve Ermenilere ayrı barış müzakereleri devam ediyordu. Her heyet ile yapılan müzakereler farklı tarihlerde sonuçlandığı için, taraflar arasında varılan ortak mutabakata göre, 4 Haziran 1918, tüm taraflar için ortak imza günü olarak belirlenmişti. 2 Haziran tarihinde Türklerle Azerbaycanlılar tüm konularda anlaşmışlar, sadece antlaşmalara imza koymamışlardı. 2 Haziran tarihli görüşmelerin sonunda, Azerbaycan heyeti, üzerinde her türlü konuda anlaşmaya varılmış, ancak imzaları atılmamış olan taslak antlaşmanın dördüncü maddesine dayanarak, Türkiye'den, ordusuyla Azerbaycan'a fırlı yardımda bulunmasına talep etmiştir (4, s.7). Bu, Azerbaycan kabinesinin Hariciye Bakanı Mehmed Hasan Hacinski tarafından Türk Heyeti Başkanı Halil Bey'e verilen ve Babıali'ye ulaştırılması istenen bir "yardım çağrısı" idi (6, s.660-661). "Hükümetimden aldığım açık emir üzerine dilekçemin mümkün olan en kısa zaman zarfında Osmanlı devletine bildirilmesini rica ediyorum." Azerbaycan Hariciye Bakanı Mehmed Hasan Hacinski ağzından Babıali'ye gönderilen bu müracaatin'de memleket dahilindeki Bolşevik eşkıyalarının çıkarmış olduğu hadislerin engellenmesinin Azerbaycan devletinin gücünün üzerinde olduğu, eğer bu zorluklar

ortadan kaldırılmazsa memleketin ihtilâl ortamına sürükleneceği, hükümetin öncelikli görevi olan bu hadiselerin ortadan kaldırılmamasının akıl almaz felaketlere yol açacağı belirtiliyor, taraflar arasında Batum'da imzalanan dostluk antlaşmasının dördüncü maddesine dayanmak suretiyle Türk silahlı kuvvetlerinin yardımı talep ediliyordu. Batum Antlaşmalarının imzalanmasından sonra Türkiye, bu maddeye dayalı olarak yapılan talep üzerine, Bakü'yu kurtarma savaşını başlatacaktır.

Bu yazı aynı gün Halil Bey tarafından Babıali'ye, Vehip Paşa tarafından Başkumandanlık Vekâleti'ne iletildi. Hatta Vehip Paşa yazısının sonunda, “şan ve şerefle taçlanmış bir tümeni derhal harekete geçirdiğini ve gerektiğinde bunu takviye edeceğini” ilave etmişti. Yani Vehip Paşa İstanbul'un tavrından o kadar emindi ki, sorma gereği duymaksızın, Azerbaycan Türklerinin taleplerinin karşılanması sürecini başlatmıştı (10, s.738).

2 Haziran'da Türk ve Azerbaycan taraflarının tüm konularda mutakıb kalarak ve bir antlaşma metni taslağı üzerinde sıra imzaların atılmasına gelmişti. Batum Antlaşmalarının toplu imza töreni 4 Haziran tarihinde yapılacaktı. Sonuçta diğer taraflarla olduğu gibi Türkiye ile Azerbaycan devletleri, 4 Haziran 1918 Salı sabahı bir araya geleerek, imza törenini icra ve Batum Antlaşmalarını imza etmişlerdir. Türkiye-Azerbaycan antlaşmaları o günün ilk antlaşmaları olarak imzalandı.

Türkiye ile Azerbaycan devletleri arasında 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Anlaşmalarının biraz daha ayrıntılı incelenmesi, Azerbaycan Cumhuriyet'nin bu ilk günlerinde Türkiye ve antlaşmalarla elde ettiği ajantajların daha iyi anlaşmasını sağlayacaktır. Çünkü Azerbaycan Cumhuriyeti böylelikle ilk olarak Türkiye tarafından tanınmış ve ilk uluslararası antlaşmalarını yine Türkiye ile imzalamıştır. Bu yüzden Türkiye'nin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, yaşaması ve dünya tarafından tanınması sürecindeki önemi gerçekten çok büyük olmuştur.

4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşmaları, temelde müşterek ve münferit olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Batum'da Türkiye

ile Azerbaycan arasında imzalanan müşterek antlaşmalar iki ve münferit antlaşmalar dört tanedir. Müşterek antlaşmaların ilki, “Bakü-Batum Petrol Hattı Antlaşması”dır. Bu antlaşma, petrol boru hattıyla doğrudan ilgili devletler tarafından imzalandığı için Ermenistan bu antlaşmalara dâhil edilmemiş, bu antlaşma Türkiye ile birlikte Azerbaycan ve Gürcistan’ın iştirakiyle imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre, Bakü’de çıkarılan petrolün boru hattıyla Batum’a ulaşabilmesi amacıyla tesis edilmiş olan petrol hatlarının mevcut durumları muhafaza edilecek, taraflar petrolün sürekli akışını sağlamak ve kendi toprakları üzerinde bulunan boru hatlarının muhafazasından sorumlu olacaklardı.

Batum’daki müşterek antlaşmaların ikincisi Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri arasında imzalanmıştır ve “Maverâ-yı Kafkasya Şimendiferlerinin Taksimine Dair Antlaşma” adını taşımaktadır. Bu antlaşma, daha önce Rusya devletinin tasarrufunda bulunan Maverâ-yı Kafkasya şimendiferlerinin / demiryollarının vagon ve lokomotif gibi hareketli kısımlarının taksiminedairdir. Türkiye ile Azerbaycan devletleri arasında Batum’da imzalanan dört münferit antlaşmanın ilki, ”muhâdenet muahedenamesi / dostluk antlaşması” adını taşımaktadır. Bu konuda öncelikle söylenmesi gereken husus, bu dört münferit antlaşmanın, bağımsız iki Türk devleti arasında imzalanan ve Türkçe kaleme alınan antlaşmalar olduğudur. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyet’nin ilk uluslararası vesikalari olması hesabıyla de önem arz eden bu antlaşmaların ilki olan dostluk antlaşması, 11madde olarak düzenlenmişti. 4 Haziran tarihini taşıyan bu antlaşma, taraflar arasında herhangi bir savaş durumu sözkonusu olmadığından, sadece dostluk antlaşması olarak tanzim edilmişti. Bu antlaşmayı, Batum’daki diğer tüm Türkiye-Azerbaycan antlaşmalarını imzalamış olan delegeler, yani Türkiye adına Halil Bey ve Vehip Paşa, Azerbaycan adına ise Mehmed Emin Resulzade ve Mehmed Hasan Hacinski imzalamışlardır. Antlaşma, taraflar arasında siyasi, hukukî iktisadî ve fikri sahalarda dostane ve iyi komşuluk ilişkileri kurulması amacıyla tanzim edilmişti.

Antlaşma metninin ikinci maddesi, Türkiye'nin İran sınırının kuzeyindeki tüm hududunu ve dolayısıyla Türkiye-Azerbaycan sınırının tüm ayrıntılarını belirliyordu. Bu sınıra göre Azerbaycan, daha önceki arazilerinin tamamını koruyordu. Antlaşmanın en önemli şartlarından birisi, hatta en önemlisi dördüncü maddede bulunuyordu. Buna göre, Azerbaycan hükümetinden gelecek bir talep durumunda, Osmanlı hükümeti dâhili düzen ve asayişin temin ve iadesi için gerektiğinde silah kuvvetiyle Azerbaycan Cumhuriyeti'ne yardımda bulunacaktı. 2 Haziran 1918 tarihinde, o tarihte henüz imzalanmamış taslak antlaşmanın bu maddesine dayanarak, Osmanlı hükümetine başvurmuş ve ülkesinin pek çok noktasında faaliyet gösteren Bolşevik çetelerden korunmak ve bu çetelerin faaliyetlerine son verebilmek amacıyla Türk silahlı kuvvetlerinin yardımını talep etmiştir. Bu dördüncü maddeye dayanarak Azerbaycan'a yardıma koşacak olan Türkiye, ayrıca bu antlaşmaya ek olarak düzenlenen geçici ek antlaşmanın ikinci maddesine göre, bu hareket sırasında Osmanlı ordusunun her türlü askerî nakliyat, kıtaat, asker, eşya, harp malzemesi, erzak, cephane ve sairesinin Azerbaycan demiryolları vasıtasıyla taşınmasına muvafakat ediliyordu. Bunun için her iki taraf memurlarından teşekkül eden bir komisyon kurulacak ve bununla ilgili işleri düzenleyecekti. Yine bu ek antlaşmanın beşinci maddesine göre, Türkiye, Azerbaycan dahilindeki diğer yollardan, askerî nakliyat için faydalanabilecekti (2, s.163-164).

4 Haziran tarihli Türkiye-Azerbaycan dostluk antlaşmasının diğer maddelerine bakıldığında, yine çok önemli hususlar ihtiva ettiği görülmektedir. Bu maddelere göre, arazisi dahilinde hiçbir çetenin kurulmasına ve silahlanmasına imkân tanımamak'da Azerbaycan'ın taahhütleri arasında bulunuyordu. Taraflar demiryolları konusunda birbirlerine mümkün olduğu kadar kolaylıklar tanıyacaktı. Türkiye ile Azerbaycan arasında hiçbir muahede, mukavele, itilafname vs. bulunmadığından dolayı, antlaşmayı imzalayan taraflar, bir konsolosluk ve ticaret antlaşmasının imzalanması ile hukuki ve iktisadi ilişkilerin düzenlenmesi konularında fikir birliğine varmışlardır. Konsolosluk mukavelesi, bu antlaşmanın onay suretlerinin karşılıklı

olarak değiştirilmesinde itibaren iki yıl zarfında yapılacaktı. Karşı taraftaki gayrimenkul mallarda menfaatleri bulunan taraf, bu konuda tasarruf hakkında sahip olacak, sınırdan geçiş ve sınıra yakın yerlerdeki alış-veriş konusunda, karşılıklı olarak kolaylık ve özel izinler tanınacaktı. Bu maddeler, antlaşmaya bağlı olan iki numaralı ekte düzenlenmişti. Türk hükümeti, Azerbaycan'ın uluslararası posta ve telegraf birliğine girmesine kadar, bu konudaki mevcut haklardan kendisini istifade ettirecekti. Ayrıca Brest-Litovsk Barışı'nın bu antlaşmaya aykırı olmayan hükümleri, taraflar arasında da geçerli olacaktı. 4 Haziran tarihli bu antlaşma, bir ay veya mümkünse daha kısa bir zaman zarfında İstanbul'da karşılıklı olarak onaylanıp değiştirilerek, yürürlüğe girecekti. Görüldüğü üzere, Türkiye ile imzalanan 11 maddelik bu dostluk antlaşmasıyla Azerbycan Cumhuriyeti, uygar dünyanın gerektirdiği vasıflara ulaşma konusunda büyük avantajlar elde ediyor, en önemlisi tam anlamıyla bağımsızlığını elde etmiş oluyordu (2, s.168-174).

Türkiye ile Azerbaycan arasında Batum'da imzalanan ikinci antlaşma, "melfûf 1/ek 1" adıyla 9 madde halinde tanzim edilmişti. Türk ve Azerbaycan taraflarının aynı murahhaslarıyla imzalanan bu ek antlaşma, Osmanlı devleti ile mücadele ettiği devletler arasında imzalanacak genel antlaşmaya kadar, Türkiye ve Azerbaycan'dan her birinin, diğer taraf halkına ticaret ve deniz ulaşımı konularında en fazla müsaadeye mazhar olan millet muamelesi yapması gerektiğine dairdi. Türkiye-Azerbaycan devletlerinin ticaret, deniz ulaşımı ve eşya değişimi konusundaki ilişkilerinin normal seyrinde gitmesi için imzalanmıştı.

Batum'da Türkiye ile Azerbaycan'ın imzalanmış olduğu üçüncü münferit antlaşma "melfûf 2/ek 2" adıyla 3madde şeklinde tanzim edilmişti. Bu ek antlaşma, tarafların ortak sınırlarına yakın yerlerdeki ticaretlerine dair müsaadeleri ihtiva ediyordu. Her iki tarafın sınırlarının onbeşer km.lik kısımlarında ticareti kolaylaştırmak üzere düzenlenen bu antlaşma, hayvan ve bazı eşyaların bir memleketten diğerine ithal veya ihracatı durumunda, taraflara bunların vergilerinden

muafiyet sağlıyordu. Demiryoluyla yapılan nakiller buna dahil edilmeyecekti (2, s.171-172).

Türkiye ve Azerbaycan devletlerinin 4 Haziran 1918'de Batum'da imza etmiş oldukları son antlaşma “muvakkat muahede-i munzama/geçici ek antlaşma” adıyla altı madde halinde düzenlenmişti. Bu geçici ek antlaşma, mevcut savaş nedeniyle ortaya çıkan ve doğrudan doğruya kendilerine ait olan askeri meseleleri halletmek için imzalanmıştı.

Bu antlaşmanın ikinci maddesine göre, Osmanlı ordusunun her türlü askerî nakliyat, kıtaat, asker, eşya, harp malzemesi, erzak, cep hane ve sairesinin Azerbaycan demiryolları vasıtasıyla taşınmasına muvafakat ediliyordu. Bunun için her iki taraf memurlarından teşekkül eden bir komisyon kurulacak ve bununla ilgili işleri düzenleyecekti. Antlaşmanın özellikle bu kısmı, Türk ordularının Bakü'yü kurtarma savaşı sırasında, Azerbaycan demiryollarından azami ölçüde istifadesini sağlamak amacıyla metne konulmuştu.

Yine bu antlaşmaya göre, Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti tarafından yapılacak herhangi bir talep durumunda, Bakü limanında ve Hazar denizinde bulunup, kendisine ait olan gemi ve diğer deniz nakil vasıtalarını, askeri amaçlarla kullanması için Türk hükümetinin emrine vermeyi taahhüt etmekteydi. Bu madde, Rus ve İngilizlerin muhtemel bir hareketlerine karşı, gerektiğinde müdahale edebilmek amacıyla antlaşmaya dahil edilmişti.

Türkiye bu antlaşmayla elde ettiği haklardan, müttefiki olan devletler de istifade ettirebilecekti. Ancak bu maddenin metne konulması, muhtemelen özellikle Almanya'ya karşı bir sus payı olması amacıyla idi. Çünkü Almanya bu sırada Kafkasya dahilinde gerçekleştirilecek herhangi bir Türk askeri hareketine kesinlikle izin vermek istemiyor, Türkiye de bu Alman yaklaşımını bildiği için ona karşı bir sus payı ve yumuşatıcı bir faktör olması için bu hususu metne dahil ediyordu. Yani Türkiye'nin Almanya'yı Hazar denizinde böyle bir ajantajdan faydalandırma gibi düşüncesi kesinlikle yoktu, bu sadece şekli bir durumdu.

Türk hükümetinin, Azərbaycan dahilindeki dięer yollardan askeri amaçlarla faydalanabilecek olması, antlaşmanın dięer önemli hususlarından birisiydi. Bu madde, Bak  harekatı sırasında Türk tarafının iřini kolaylařtıracak hususlar içermekteydi. İki nüsha olarak düzenlenen bu antlaşma, bir ay veya daha kısa bir süre içerisinde İstanbul'da onaylanmış suretlerinin karřılıklı olarak deęiřtirilmesi suretiyle y r rl ge girecekti. Dostluk antlaşmasıyla olduęu gibi, bu antlaşma ile Türkiye, Azərbaycan üzerinde önemli hakk ve imtiyazlar elde etmiřdi. Bu antlaşmanın bir dięer yönü, dostluk antlaşmasını tamamlayıcı ve pekiřtirici hususlar ihtiva etmiř olmasıydı.

Sonuç. 28 Mayıs 1918'da Azərbaycan Türkleri Doęu halkları arasında ilk Parlamentli Cumhuriyeti - Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni kurdular. Onu ilk tanıyan, aynı zamanda onunla ilk Antlaşmanı imzalayan ülke ise Osmanlı Türkiyesi oldu. Türkiye ile iliřkilerin Azərbaycan Cumhuriyeti için mühim önemi, o cümleden askeri ve siyasi önemi oldu. Böyle ki, iki devlet arasında imzalanmış Batum Antlaşmasında, Azərbaycan hükümeti tarafından talep edileceęi halde ülkede asayiş ve güvenlięin saęlanması için Osmanlı hükümeti'nin Azərbaycan'a gerekli yardımı saęlamayı taahhüt etdięi belirtilirdi. Ancak Batum Antlaşmasına göre, Azərbaycan'ın hem de toprak kayıplarına uęradıęını da belirtmek gerekir ki, bu meselenin dięer bir arařtırmada ele alınmasının daha doęru olacaęı düřüncesindeyiz.

KAYNAK

1. Baykara Hüseyin. Azərbaycan İstikl l Mücadelesi Tarihi. İstanbul, Gençlik Basımevi, 1975, 331 s.
2. Qafarov V.V., ř k rov Q.E. Az rbaýcan C mhuriyyeti tarixi. 1918-1920-ci illər. (Osmanlı arxiv sənədləri əsasında). Bakı, Elmin İnkıřaf Fondu, 2017, 520 s. - http://www.sdf.gov.az/development/uploads/qrantlar_uzre_neshrler/eif_kitabrlar/azerbaycan_cumhuriyyeti_v.qafarov.pdf [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

3. Damirli M.A. Azərbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) / Türklər Ansiklopedisi. C.19. Ankara, Yeni Türkiyə Yayınları, 2002, s.148-156.
4. Adem Ağar. Azərbaycan'da Ulus İnşası və Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi (1918-1920), 19 s. -
https://www.academia.edu/38089485/Azərbaycanda_Ulus_%C4%B0n%C5%9Fasi_ve_Azərbaycan_Halk_Cumhuriyeti_1918_1920_
[Müraciət tarixi: 30.04.2021].
5. Cəmil Həsənov. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq münasibətlər sistemində, 1918-1920-ci illər. Bakı, Azərneşr, 1993, 362 s.
6. Kurat Akdes Nimet. Türkiyə və Rusya. Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 368 s.
7. Nəsbizadə Nəsb. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, Elm Nəşriyyatı, 1990, 112 s.
8. Resulzadə Mehmed Emin. Azərbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyyət-i Teşekkülü və Şimdiki Vaziyeti. Hazırlayan: İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, Yavuz Akpınar. İstanbul, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1990, 205 s.
9. Sarıahmetoğlu Nesrin. Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920). Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, 535 s.
10. Şahin Enis. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin İlanı və İlk Türkiyə-Azərbaycan İlişkileri (1918). Sakarya, Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2007, s.723-746.
11. Şahin Enis. Türkiyə və Mavə-râ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon və Batum Konferansları və Antlaşmaları (1917-1918). Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, 818 s.

PAKIZA ALIZADEH

Baku State University,

3rd year student of the Faculty of Oriental Studies

TURKEY AND THE BATUMI TREATY IN THE INDEPENDENCE PROCESS OF AZERBAIJAN

In the article, the steps taken for the development of Turkey-Azerbaijan relations as well as the recognition and acceptance of the

young Azerbaijan Republic in the Western world of the 6 agreements signed in Batumi on June 4, 1918, were mentioned.

Key words: Azerbaijan, Independence, Batumi, Turkey, Agreement.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94

ŞƏHLA MƏHYƏDDİNLİ

Bakı Dövlət Universiteti

Tarix fakültəsinin II kurs tələbəsi

mahyaddinlishahla@gmail.com

HAQQINDA AZ BİLDİKLƏRİMİZ: HƏSƏN SABBƏH VƏ HƏŞAŞİNLƏR

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Bəymirzə ŞABİYEV

Bakı Dövlət Universiteti

Həsən Sabbahın bəzi mənbələrdə Nizamülmülk və Ömər Xəyyamla birlikdə təhsil alması barədə fikirlər mövcuddur. Lakin yaşadıqları bölgələrin və təvəllüdlərinin fərqli olması bunu təkzib edir. Onun bu qədər tanınmasına səbəb “İsmailiyyə təriqəti” olmuşdur. 1090-cı ildə Əlamutu ələ keçirən Həsən Sabbah öz fəaliyyətinə buradan davam edir. Deyilənə görə Nizamülmülkün öldürülməsinə əmri də məhz Həsən Sabbah vermişdir. 1124-cü ildə xəstəlikdən ölən Həsən Sabbah elə burada da dəfn olunmuşdur. Əlamut qalasının taleyi isə Hülaki xanla bağlı olmuşdur. Qala rəisi Ruknəddin Xurşah qalanı təslim etsə də, Hülaki xan həmin qalanı partladır.

Açar sözlər: Böyük Səlcuq imperatorluğu, Həsən Sabbah, Həşəşinlər, Əlamut qəstri, Nizamülmülk, İsmaililik.

Giriş. Müasir dünyanın təhlükəsizliyinə ən böyük təhdidlərdən birinin terrorçuluq olduğu məlumdur. Artıq uzun müddətdir ki, qərb dünyasının çox tez-tez “islam radikalizmi”, “müsəlman silahlı qruplaşmaları” və s. təbirlərdən istifadə etdiyinin şahidi oluruq. İnformasiya mübarizəsi dövründə yaşadığımızı nəzərə alarsaq, bu deyilişlərin heç də təsadüfi olmadığını hesab etmək mümkündür. Tariximizi çox da dərindən bilmədiyimizdən istifadə edərək yuxarıda deyilən fikirlərin “elmi əsaslandırılmasına” cəhdlər də edilir. Qeyd edək ki, bu cəhdlər heç də bu günün və ya dünənin işi deyil. Bu mənada bir sıra araşdırmaçılar tərəfindən “tarixdə ilk terrorçular” deyə adlan-

dırılan həşəşinlər haqda, onların kimliyi, fəaliyyəti və tələblərinin nə olması ilə bağlı bildiklərimiz də, şübhəsiz ki, çox azdır. Belə ki, ilk dövənlərdə elə bir sıra qərb şairlərinin “assassin” sözünü “qeyrətli”, “fədakar” mənalarında işlətdiyi də məlumdur (15, s.419). Bütün bunları nəzərə alaraq, hazırki məqalədə, əldə etdiyimiz materiallar əsasında haqqında məlumatımızın az olduğunu hesab etdiyimiz bir məsələyə aydınlıq gətirilməsinə cəhd ediləcək.

Həsən Sabbah adı ilə tanınan - İranda İsmaililik bayrağı altında xalq hərəkatının təşkilatçısı və ideoloqu, İsmaililər dövlətinin banisi və ilk hökmdarı olan (1090-1124) Əl-Həsən ibn Əli ibn Məhəmməd ibn Cəfər ibn Əl-Hüseyn ibn Məhəmməd ibn əs-Sabbah Qum şəhərində dünyaya gəlmişdir (1, s.347; 2, s.187; 9, s.97). Həsən Sabbah həyatını anladığı “Sergüzeşt-i Seyyidina” adlı əsərində Həmyərit soyundan gəldiyini və atasının Yəməndən Kufəyə, oradan da Qum şəhərinə köçdüyünü əks etdirmişdir (2, s.113). Lakin Mirhand Nizam-ülmülkə dayanaraq Tusluların onun Həmyərit əsilli olduğu iddiasını rədd etdiklərini və atalarının Tusla bağlı bölgədə yaşadıklarını qeyd edir. İbn əl-Əsir də onun Reyli olduğunu yazır. Din alimi olmaq istəyən Həsən Sabbah 17 yaşına qədər bağlı qaldığı 12 imam şiiyindən Fatimilərdən olan Əmir Zərrabla qarşılaşdıqdan sonra İsmaililik məzhəbinə keçmişdir. “Mən heç vaxt güman etmirdim ki, həqiqəti müsəlmançılığın hüdudunda axtarmaq lazımdır”. 1072-ci (və ya 1075) ildə Reydə oturan baş dai Əbdül Malik Əl-Attaş ona ilk tapşırıq kimi Misirə göndərirdi. Həsən Sabbah 2 il Əbdül Malik Əl-Attaşın vəziri olduğdan sonra Misirə yola düşdü və 1078-ci ildə Qahirəyə çatıb Xəlifə Müntəzir-Billahla görüşdü (12). Bəzi mənbələrdə isə onun Xəlifə ilə görüşmədiyini bildirilir (2, s.114).

Həsən Sabbah Müntəzirdən sonra hakimiyyətə Nizarın, vəzir və baş komandan olan erməni əsilli Bədr Əl-Camal isə kiçik oğlu Əhməd Əl Müstəli'nin keçməsinə istəyirdi. Bu konflikt nəticəsində Bədr Əl-Camal Həsən Sabbahı həbsə atdı (bəzi mənbələrdə isə Sabbahın həbsdən qaçaraq Misiri tərk etməsi və 1081-ci ildə İsfahana çatdığı bildirilir). Növbəti 9 il boyunca Kirman, Yəzd və Xuzistanda batiniliyi yaymaqla məşğul olan Sabbah 3 il boyunca Xəzər dənizi

sahillərini, Gilan, Mazandaran və Deyləm əhalisini şiə-İsmaili propaqandasının təsiri altına salmağı bacardı. Bundan narahat olan Böyük Səlcuqlu vəzir Nizamülmülkün onun ələ keçirilməsini əmr etməsilə Sabbah Qəzvinə qaçdı və Rüdbar vadisində “bəldətül-iqbal” dediyi Əlamut qalasını özünə istehkam seçərək Nizari-İsmaili dövlətini qurdu (6 Rəcəb 483 / 4 sentyabr 1090). Bernard Lewisə görə, “Əlamutun fəth edilməsi birbaşa hücumla edilə bilməzdi”(4). “Sərgüzəşti Seyidna”ya görə “Əlamut” əlah-mut sözlərindən yaranmışdır. İbn Əl-Əsir “Əl Kamil-fit-tarix” əsərində bir qartalın krala bu bölgəni tanıtdığı, onu oraya apardığını qeyd edərək yazır ki, bu yer Deyləm ləhcəsində Əlahmutdur. Əlah – “qartal”, Amutis isə “təhsil, elm” deməkdir (12).

Müntəzirin ölümündən sonra Bədr Əl-Camalın da dəstəklədiyi Müstəli Billah hakimiyyət başına keçdi (487/1094). Bunun əvəzində Sabbah özünün dəstəklədiyi Nizarın adına xütbə oxutdu. Müntəzirin ölümündən sonra İsmaililər 2 hissəyə - Nizariyyə və Müstəliyyəyə ayrıldı. Sabbah Nizarilərin lideri olaraq Əlamutda hakimiyyətini davam etdirərək Fatimilərlə əlaqələrini kəsdi. Nizariləri Fatimilərdən ayıran ən başlıca özəllik, firqə düşmənlərinin sadıq fədai tərəfindən öldürülmə üsulunun dini bir vəzifə qəbul edilməsidir (15, s.419). Həmçinin təhsili qadağan edən Sabbah müridlərini cahilliyə sürükləmişdir. “Allah ağıl və düşüncəylə deyil, imamın rəhbərliylə tanına bilər” deyirdi. Batinilik nəticəsində mömin dindarların yerini davamlı “xəşiş” istifadə edən və buna görə də xaşxaşilər adlanan (bəzi qərb dillərində “assasin” və ya “sui-qəsdçilər”) əli xəncərli canilər aldı. Sabbah fədailərinə Cənnət vəd edir və onları gözləyən “xoşbəxtliyi” dünyada ikən dadmaqları üçün onlara xəşiş qəbul etdirirdi.

Həsən Sabbahı İslam dünyası üçün böyük təhlükə hesab edən Böyük Səlcuqlu Sultanı Məlikşah məktublarında onu yeni bir din icad etməkdə və bəzi cahilləri aldatmaqda ittiham edir və ona qarşı gələcəyi təqdirdə qalalarını yerlə bir edəcəyini ifadə edirdi. Həsən Sabbah isə verdiyi cavabda müsəlman olduğunu, Abbasilərin xilafəti qəsb etdiyini, xilafətin əsl sahiblərinin Fatimilər olduğunu söyləyir, sultanı Nizamülmülkün intriqaclarına qarşı xəbər dar edir və Səlcuq xanədanını təhdid edirdi. Lakin İbrahim Kafesoğlu, belə bir məktub-

laşmanın olmadığını və bunun daha sonrakı dövəndə uydurulduğunu söyləyir (13, s.133-135).

Batinilər Sultan Məlikşahın vəfatından sonra qarışıqlıqdan istifadə edərək 1096 yə ya 1102-ci ildə Lemeseri ələ keçirdilər. Daha sonra Girdkuh, Şahdiz qalalarını zəbt etmələri, hakimiyət uğrunda mübarizə aparan Börküyarıq və Məhəmməd Təpər arasındakı qarışıqlıqdan istifadə edən Batinilər ordu sıralarına sızaraq nüfuzlarını daha da artırırdılar.

Həsən Sabbahın fəaliyyətinə və təşkil etdiyi cinayətlərə şahid olan Ənuşirəvan o dövrdəki müsəlmanların vəziyyətini tamamilə bir fəlakət olaraq izah etdi və yollarda təhlükəsizliyin olmadığını, fədailərin tərəddüd etmədən qətl etdiklərini, sultanların onlara qarşı bir həll yolu tapa bilmədiklərini, insanların davamlı qorxu içində yaşadıklarını və Sultan Börküyarığın Batiniləri ortadan qaldırmağa qərar verdiyini bildirdi. Sultan Börküyarıq Şaban 494-cü ildə (1101 iyun) Batinilərə qarşı hərəkətə keçdi və 300 nəfəri öldürdü. Xəlifə Mustazir-Billaha da xəbər göndərdi və Bağdadda Batini olduğu bilinənlərdən tutulmalarını istədi. Elə həmin il, Əmir Bozkuşun komandanlığı altında böyük bir ordu Xuzistana göndərildi. Lakin Batinilər rüşvət müqabilində Əmir Bozkuşu mühasirədən imtina etdilər. Əmir Çavlı bu il Fars və Xuzistanda Batinilərə qarşı bir kampaniya təşkil etdi və 300 nəfəri öldürdü və mülklərini müsadirə etdi. Əmir Bozkuş 497 (1104)-ci ildə Xorasan əsgərləri və könüllülərindən ibarət bir ordu ilə Tabes qalasına hücum etdi; Qala və ətraf kəndlər dağıdıldı, Batinilərdən bəziləri öldürüldü, bəziləri əsir götürüldü. Həsən Sabbahın fədailəri, cinayətlərini Börküyarıqdan sonra taxta oturan Sultan Məhəmməd Təpərin dövründə də davam etdirdilər.

Həsən Sabbahla münasibətləri kafirlərlə müharibədən üstün tutan Məhəmməd Təpər, onunla ciddi şəkildə mübarizə aparmaq üçün hərəkətə keçdi. Sultan Şahdiz qalasında ilk ekspedisiyasını təşkil etdi və qısa mühasirədən sonra onu fəth etdi; qala hakimi Attaş öldürüldü. Bu qələbə müsəlmanlar arasında böyük sevinclə qarşılandı və hər yerə fəthlər göndərildi. 505 (1111)-ci ildə Əmir Anuştağın Şîrgîr Bâtınilər-ə məxsus Bire qalasını ələ keçirdi. Bunun üzərinə,

Əbu Tahir əs-Sâiğ, İsmayıl ed-Dâî və Hakîm el-Müneccim (507/1113) qardaşı kimi, Həsən Sabbahın Suriyadakı müavinləri ilə birlikdə çox sayda Batini öldürüldü. Məhəmməd Təpər və Həsən Sabbahı ələ keçirmək üçün Əmir Anuşəgin Şîrgîr'ı təyin etdi və Karaca, Gündoğdu, İlkavşut və Bozan kimi bir çox komandirləri əmrinə verdi. 11 Rəbiul-Əvvəl 511-də (13 İyul 1117) başlayan Əlamut mühasirəsi Zil-hiccə ayına (1118 Aprel) qədər davam etdi. Həsən Sabbah və adamları aclıq içində idilər. Qala alınarkən və fitnə yuvası təmizlənmək üzrə olarkən Sultan Məhəmməd Təpərin ölümü xəbəri gəldi və əsgərlər mühasirəni qaldırıqdan sonra İsfahana qayıtdılar. Məhəmməd Təpərin yerinə gələn Səncər, Xorasan kralı olduğu zaman Batinilərə qarşı mübarizəsini davam etdirmək istədi. Həsən Sabbah Səncərin yatağına xəncər ataraq onu öldürə biləcəyinə dair bir mesaj göndərdi. Beləliklə, qorxudulan Sultan Səncər Həsən Sabbahla iş görmədi və onlara müəyyən şərtlərdə əmr verdi. Ata Məlik Cüveynî, Monqollar tərəfindən Əlamut'u ələ keçirərkən (1256) kitabxanada Səncərin bir neçə fərmanını gördüyünü və sultanın onları dostluğa və bərişə dəvət etdiyini, onlarla yaxınlaşmaq istədiyini söyləyir (2, s.127).

Həsən Sabbah 1124-cü ilin mayında xəstələndi. Nizari toplusunun gələcəkdəki liderliyi üçün Lamasar qalasında oturan Kiya Buzurg-Ummid'i özünə ardıcıl təyin etdi. Buzurğa kömək etmək üçün 3 məsləhətçi təyin etdi. Birincisi Əlamutda Sabbahı çətinliklə qurtarmış yaşlı əsgər olan Dihdar Əbu Əli Ərdistanı, ikincisi Həsən Adam Kəsrani, üçüncüsü isə Nizari komandanı Kiya Bajafar idi. Həsən Sabbah 1124-cü ilin iyunun ortalarında həyata gözlərini yumdu (1, s.349).

Bernard Lewis Həsən Sabbahın əsla imamlıq iddiasında olmadığını yazır. O həmçinin qeyd edir ki, İsmaililərin qurbanları 2 əsas qrupda toplanı bilər: I qrupda şahzadə və vəzifəlilər, II qrupda isə din adamları. İsmaililərin əsas düşməni siyasi və əsgəri, bürokratik və dini qurumlarıyla sünnilər idi. İşlədikləri cinayətlərin hədəfi sünniləri qorxutmaq və onları tamamilən çökdürmək idi (4).

Ş.Sultanovun və K.Sultanovun "Ömər Xəyyam" əsərində Əbu Tahir (Həsən Sabbahın əqidə yoldaşı) haqqında məlumat verilmişdir:

“... Səhər Həsən Sabbah qaladan aşağı düşüb, bütün ismaililəri düzəngaha toplamağı əmr etdi. O öz tərəfdarlarına müraciət elədi: “Sizin aranızda elə adam tapılırmı ki, bu dövltədə Nizam əl-Mülk Tusiyə ziyan vura bilsin. Bu vaxt Tahir Ərrani adlı bir nəfər razılıq əlaməti olaraq əlini sinəsinə qoydu” (19, s.187).

Həşəşinlər və İsmaililiyin İslam tarixindəki yeri. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “həşəşiyə” orta əsrlərdə Suriyadakı Nizari İsmaililərə verilən aşağılayıcı ad olmuşdur. Adın XI əsrdə meydana çıxdığı bildirilir. İslam Ensiklopediyasında verilən məlumata görə, İbn Haldun, onun zamanında Suriyadakı Həşəşinlərin “Fidaviyyə” adı ilə tanındığını qeyd edirdi. Amma İslam mənbələrində daha çox İsmaili, Melahide və ya Nizari adlandırılmışlar. Nəticə etibarilə, Suriyadakı Nizarilərə, xaşxaşdan daha çox istifadə etdikləri üçün verilən ad olduğu fikri söylenilir (15, s.418). Bosworth “The Islamic Dynasties” yazısında belə açıqlayır: “Assassinləri cəsarət istəyən işlərə təşviq üçün xəyallar göstərici narkotik istifadə edildiyini göstərən Marko Polo və digərlərinin hekayəsi həqiqi İsmaili qaynaqlarının heç birində təsbit edilməmişdir”. Marko Polo İran İsmaililərindən Xaşxaşilər, onların rəhbərlərindən isə “Yaşlı Adam” deyə bəhs edərək, Avropalıların da artıq aşına olduğu terminləri istifadə etmişdir. Lakin Xaşxaşilər İrandan deyil, Suriyadan gəlmişdilər. Ərəb və İran qaynaqlarında “xaşxaşi” adı sadəcə Suriyadakı İsmaililər üçün istifadə edilmişdir (18). Bundan fərqli olaraq, Franz Rosenthal “Xəşişin təhlükəli bir sui-qəsd missiyasına göndəriləcək hər hansı bir kimsəyi tapşırığa hazırlayan bir özəlliklərə sahib olmadığı sübut edilmişdir” (5, s.128); Paul Conson isə “Xəşişlə edəcəyi heç bir şeyi olmayan bu məzhəb haqqında çox absurd şeylər yazılmışdır” (18) deyə yazmaqdadırlar.

Həşəşinlərin ən əsas xüsusiyyətləri, gizli cəmiyyətlər şəklində təşkilatlanmaları olmuşdur. Onlar düşmənlərindən qurtulmağın yolunu onu öldürməkdə görürdülər. Həmdullah Müstövfi yazır ki, “Batinilər qarşılığını aldıkları vaxt, nə yolla olur olsun müsəlmanlara zərər verməkdə bir an belə tərəddüd etməzlər və inanın bunun üçün alacaqları mükafat böyükdür. Cinayət işləməməyi və qurbanlarına boyun əydirməməyi isə günah sayarlar” (11). Nizamülmülk “Siyasətna-

mə”sinin “Şahın və İslamın düşmənləri olan kafirlərin işlərinin aşkara çıxarılması haqqında” fəslində yazır: “İnsan xislətində bu adamlar kimi daha qəddar, daha pis niyyətli, daha cinayətkar adamlar yoxdur” (17, s.152-153). Bartolun “Fedailərin kalesi – Alamut” adlı əsərində qeyd edilir ki, “Həsən Səbbahın ən böyük təməl məqsədi Nizamül-mükdən əsla unudulmayacaq bir intiqam almaq idi” (1, s.347; 20). Əsas məqsədlərinin sünniləri məhv etmək olduğu qeyd edilən Həşəşinlərin şiiələrə, xristianlara və yəhudilərə qarşı hər hansı hərəkətlərinin olmadığı da məlumdur (15, s.418).

Nəticə etibarilə, XIII əsrdə Suriyada hakimiyyətlərinə son qoyulan Həşəşinlər bu dövrdən sonra siyasi əhəmiyyətlərini də itirdilər. XIV əsrdə Suriyalı və İranlı İsmaililər fərqli imamlara biət etmələri səbəbindən bir-birlərindən ayrıldılar. XVI əsrdə Suriyanın Osmanlının tərkibinə qatılması ilə nüfuzlarını tamamilə itirdilər və XIX əsrin sonlarında artıq Sələmiyyə bölgəsində yaşayan xalq durumuna düşdülər (15, s.419).

Ümumilikdə, mövcud tarixi ədəbiyyatlarda və araşdırmalarda İsmaililiklə bağlı fikirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1) Hərəkətverici qüvvəsi nə olursa olsun, mövcud siyasi, sosial və dini düzən üçün ciddi təhdid mənbəyi olmuşdur;

2) Bir fenomen deyil, kütləvi xarakterli olmuşdur; dərinlərdə kök salmış səbəblərdən qaynaqlanan şiddətlə meydana çıxmış Meh-dilik hərəkəti olmuşdur;

3) Həsən Sabbah və onun tərəfdarları qeyri-müəyyən istəkləri, nizamsız inancları və sərhədsiz qəzəblərini bir istiqamətə yönəldərək, tarixdə bənzəri olmayan bir təşkilatlanmanı gerçəkləşdirməyi bacarmışdılar;

4) Bəlkə də ən mühüm məqam: nəticə etibarilə onlar məğlubiyyətə uğradılar, ən kiçik şəhərləri belə əllərində saxlaya bilmədilər.

Həsən Sabbahın əsərləri. Həsən Sabbah həmçinin mütəfəkkir və yazar idi. Əsərləri Əlamutun ələ keçirilməsi ilə böyük təxribata məruz qalmışdır. “Sergüzeşt-i Seyyidina” Həsən Sabbahın avtobiografiyasıdır. Bugün yazma nüsxəsi Tehran Mərkəzi kitabxanasında

saxlanılır. Əslî fars dilində olan “El-Fuşûlü’l-erba‘a” əsərinin kiçik bir hissəsi günümüzdə gəlib çatmış və Şəhrîstâni tərəfindən ərəbcəyə (el-Milel, I, 195-196), Hodgson tərəfindən ingilis dilinə çevrilmişdir. “Cevab-ı Hasan Şabbâh be-Rîk‘a-i Sultân Celaleddin Melikşah-i Selseuki” Həsən Sabbahın Sultan Məlikşaha cavab məktubu hesab edilən yazısıdır. “Nâme-i Târîhi” adı ilə yayınlanmış və “Erba‘a resâ‘il târîhiyyə” adı ilə ərəb dilinə çevrilmişdir. Həmçinin hazırda Düşənbə kitabxanasında saxlanılan “Münacat”, “Fuşûl-i Mübâreke” adlı bir əsərləri də məlumdur (1, s.349).

Nəticə. Əslində terroru, sui-qəsdçiliyi ismaililər “kəşf etməmişdilər”, onlar sadəcə öz məqsədlərinə çatmaq üçün özlərinə qədər mövcud olan üsullardan istifadə etmişlər. Onlara qədər də, onlardan sonra da bu üsullardan faydalanmağa cəhd göstərilən kifayət qədər hadisələr baş vermiş, insanlar olmuşlar ki, fikrimizcə bütün bu olanlar hakimiyyət uğrunda mübarizədə müxtəlif qüvvələr tərəfindənindən istifadə və “parçala, hökm sür” siyasətinin təzahürüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulkerim Özaydın. Hasan Sabbah // TDV İslam Ansiklopedisi, 16.Cilt. İstanbul, TDV, 1997, s.347-350. - <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/16/C16005636.pdf> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].
2. Alaaddin Ata Melik Cüveyni. Tarihi Cahan Güşa. Çev. Prof.Dr. Mürsel Öztürk. 1.Baskı. İstanbul, TTK Yayınları, 2013, 667 s. - <https://ru.scribd.com/document/428586260/Alaaddin-Ata-Melik-Cuveyni-Tarih-i-Cihan-Gu%C5%9Fa-pdf> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].
3. Арнольд Любекский. Славянская хроника. Пер. М.Б.Свердлов. Москва, Институт истории АН СССР, 1990.- http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Arnold_Luebeck/text1.phtml?id=8282 [Müraciət tarixi: 15.04.2021].
4. Bernard Lewis. Alamut kalesi ve Hasan El Sabbah. İstanbul, Nokta Yayınları, 2012, 304 s. - <https://www.pdfdrive2.com/alamut-kalesi-bernard-lewis-d117510030.html> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].

5. Bosworth C.E. The Islamic Dynasties. A Chronological and Genealogical Manual. The New Edinburg Islamic Surveys. Series Editor: Carole Hillenbrand. Edinburg University Press, September 2014, 416 p. - <http://www.islamicmanuscripts.info/reference/books/Bosworth-1967-Islamic-dynasties/Bosworth-1967-Islamic-dynasties-000-045.pdf> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].
6. Cavid Hüseyn. Əsərləri, 5 cildə. 5-ci cild. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 288 s. - http://anl.az/el/c/ch_e5.pdf [Müraciət tarixi: 15.04.2021].
7. Edward Mortimer. Faith and Power: The politics of İslam. London, Random House, 1982, 432 p.
8. Farhad Daftary. The Order of Assassins”: J.von Hammer and the Orientalist Misrepresentations of the Nizari İsmailis // Iranian Studies, Vol.39, No.1, Mart 2006, pp.71-81. - <https://www.jstor.org/stable/4311783> [Müraciət tarixi: 15.04. 2021].
9. Фазлуллах Рашид-ад-дин. Джамии-ат-таварих. Баку, Нагыл Еви, 2011, 539 с. - <http://lib.az/users/1/upload/files/37774569.pdf> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].
10. Franz Rosenthal. The Herb: Hashish Versus Medieval Muslim Society. Leiden, Brill, 1971, [v], 212 p.
11. Hamdullah Müstevfi Kazvini. Tarih-I Güzide. İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2015, 152 s. - https://www.academia.edu/35230032/Hamdull%C3%A2h_M%C3%BCstevfi_i_Kazv%C3%AEn%C3%AE_T%C3%A2rih_i_G%C3%BCz%C3%AEde_Zikr_i_P%C3%A2d%C3%AE%C5%9F%C3%A2h%C3%A2n_i_Sel%C3%A7ukiy%C3%A2n_ [Müraciət tarixi: 15.04.2021].
12. İbn-Əl-Əsir. Əl-Kamil Fi-T-Tarix. Tərc.: M.Əfəndizadə. Bakı, Azərb.SSR EA Nəşriyyatı, 1959, 217 s. - <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000019499> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].
13. İbrahim Kafesoğlu. Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu. İstanbul, Ötüken, 2019, 239 s.-

<https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/meliksah.pdf> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].

14. Joseph von Hammer. The History of the Assassins. Ed.: Purgstall. London, (Smith And Elder, Cornhill, 1835), 2016, 248 p. - <https://www.gutenberg.org/files/53023/53023-h/53023-h.htm> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].

15. Mustafa Öz. Haşşiyyə // TDV İslam Ansiklopedisi, 16.Cilt. İstanbul, TDV, 1997, s.418-419. - <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/16/C16005692.pdf> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].

16. Montgomery Watt. İslam and the integration of Society. London, Routledge and Kegan Paul Ltd, 1961, ix, 293 p. - <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203000076/islam-integration-society-montgomery-watt-prof-montgomery-watt> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].

17. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, Çıraq nəşr evi, 1987, 273 s.

18. Paul Johnson. Civilizations of Holy Land. London, Weidenfeld and Nicolson, 1979, 224 p.

19. Sultanov Şamil, Sultanov Kamil. Ömər Xəyyam. Tərcüməçi: Vəli Həbibəoğlu. Bakı, Gənclik, 1991, 360 s.

20. Vladimir Bartol. Fedailerin kalesi-Alamut. Çev.: Ender Nail. İstanbul, Koridor Yayıncılık, 2012, 510 s. -

<https://www.pdfdrive2.com/fedailerin-kalesi-alamut-vladimir-bartol-d117486090.html> [Müraciət tarixi: 15.04.2021].

SHAHLA MAHYADDINLI

Baku State University,

2nd year student of the Faculty of History

LITTLE KNOWN ABOUT:

HASAN SABBAH AND HASHASHINS

There are opinions in some sources that Hasan Sabbah sang with Nizamulmulk and Omar Khayyam. However, the fact that they live in different regions and birthdays denies this. The reason for its popularity is the "Ismaili sect". Hasan Sabbah, who captured Alamut

in 1090, continues his activities here. It is said that Hasan Sabbah ordered the assassination of Nizamulmulk. Hasan Sabbah, who died of disease in 1244, was buried here. The fate of Alamut fortress was connected with Hulaki khan. Although the chief of the fortress Ruknaddin Khurshah surrendered the fortress, Hulaki khan blew it up.

Key words: Great Seljuk Empire, Hasan Sabbah, Khashkhashi, Alamut Castle, Nizamulmulk, Ismailism.

Daxil olma tarixi: 15.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

UOT 94(479.24)

ÜLVİYYƏ HƏZİYEVA

Bakı Dövlət Universiteti SABAH Qrupları
Tarix müəllimliyi ixtisası üzrə III kurs tələbəsi
ulviyyeh19113@sabah.edu.az

TARİXİ PROSESLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ QƏDİM TÜRK DASTANLARININ ROLU

Elmi rəhbər:

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Sənubər İsmayılova
Bakı Dövlət Universiteti

Məqaləmiz sizləri qədim türk dastanları ilə tanış edərək dastanların yalnız hekayə, əfsanə və miflərdən deyil eyni zamanda bir tarixi mənbə kimi mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərmiş olacaq. Qeyd etmək istərdim ki, araşdırmamız zamanı dastanlarda tarixi proseslərin axtarılması ilə bağlı ziddiyyətlər ilə də rastlaşdıq. Bəzi tədqiqatçılara görə dastanlara tarixi mənbə kimi yanaşmaq absurd bir yanaşmadır, amma əksər tədqiqatçılar isə dastanları əvəz olunmaz bir tarixi mənbə kimi qəbul edirlər. Bizdə əksər tədqiqatçıların yanaşmasına uyğun olaraq bu məqaləmiz ilə qədim türk dastanların tarixi mənbə kimi yanaşılmasına çalışmışıq. Məqaləmizi oxuyarkən rastlaşacağınız tarixi-ictimai, coğrafi, bədii, etnik, estetik, mədəni-mənəvi proseslər sizləri türklərin qədim tarixinə səyahət etməniyə şərait yaradaraq qədim türk dastanların tarixi mənbə rolunu oynadığını sizlərə sübut etmiş olacaq.

Açar sözlər: Qədim Türk dastanları, Alp Ər Tonqa, Şu, Oğuz xaqan.

Giriş. Türklər dünyanın qədim və qüdrətli xalqlarındandır. XX əsr türk ədəbiyyatının məşhur nümayəndəsi Ə.Nesinin təbirincə desək, “*Hər bir millətin böyüklüyü onun əhalisinin çoxluğuna və ərazisinin genişliyinə görə müəyyənləşdirilmir. Hər bir xalqın böyüklüyü onun tarix və mədəniyyətinin qədim və zənginliyinə görə müəy-*

yənləşdirilir” (12, s.1). Tarixi olmayan xalq yoxdur. Lakin xalqların bir-birindən fərqi onların tarixlərinin qədim, mədəniyyətlərinin zəngin olması ilə müəyyənə bilər. Digər xalqlarla müqayisədə türklər qədim tarixə və fərqli mədəniyyətə sahib olmuşlar. Bu müqayisəni aparmağa bizlərə günümüzədək gəlib çatmış tarixi mənbələr, abidələr və dastanlar kömək edir. Bu baxımdan da məqaləmizin əsas məqsədi dastanların tarix və mədəniyyət göstəricisi olduğunu araşdıraraq isbat etməkdir. Bütün türk dastanlarının məzmunu mübarizələrdən, qəhrəmanlıqlardan ibarətdir. İstər bir xalqın, bir tarixin, bir soyun yaradılması, istər vətənin düşməndən qorunması sadə şəkildə olmamışdır. Hər bir xalq mürəkkəb yollardan keçərək öz tarixini yazmışdır. Xalqlar içərisində də türklər ən döyüşkən, mübariz xalq olduqları üçün türklərin dastanları qəhrəmanlıq səhnələri ilə doludur. Türk dastanlarının qəhrəmanlıq səhnələri ilə zəngin olması türklərin qəhrəman, igid xalq kimi formalaşdığını bizlərə işarət etmiş olur. Buna görə də dastanlara xəyalların məhsulu kimi yanaşmaq mənasızdır. Çünki dastanlar hər bir millətin formalaşmasında özünəməxsus rol oynayır. Millətin formalaşması şəraitinə tarixi baxış yetirsək görürük ki, günümüzə qədər olan tarixi səhifləri din və qəhrəmanlıq səhnələri ilə doludur. Heç bir millət təhlükəli dövrlər keçirmədən, qəhrəmanlıqlar yaratmadan, yaddaşlarda iz buraxan şəxsiyyətlər yetişdirmədən millət xüsusiyyətlərini qazana bilməmişdir. Hər bir millətin yaşadığı mübarizə dolu anlar dastanlara öz təsirini yansıtmışdır. Bu yansıtma xalqlar tərəfindən dildən-dilə keçərək bir araya gəlmiş və dastan anlayışını formalaşdırmışdır. Qədim Türk dastanları əsasən e.ə.I minilliyin ortalarında meydana çıxmışdır (19, s.133). Qədim türk dastanları bunlardır: Alp Ər Tonqa, Şu, Oğuz xaqan, Ergenekon, Köç, Manas, Dədə Qorqud. Məqaləmizdə Alp Ər Tonqa, Şu və Oğuz xaqan dastanlarında baş vermiş hadisələrinin izahını verməyə çalışmışıq.

Alp Ər Tonqa. Türkçə qaynaqlarda Alp Ər Tonga və ya Tonga Alp Ər, farsça qaynaqlarda Aljasp, Franngrasyon, Frasyav, Frasiyak, Franngrasyak və Əfrasiyab, ərəb qaynaqlarında Frasyab və Frasyat şəklində qeyd edilən Turan padşahı Alp Ər Tonqa türk dastan tarixinin əvəz olunmaz şəxsiyyətlərindəndir (1, s.2).

Türk hökmdar soyunun atası qəbul edilmiş və bir çox Türk boylarının tarixi dastanlarında qəhrəmanlığın simvolu olaraq günümüzdə gəlib çıxmışdır. Alp Ər Tonqa dastanı qəhrəmanlıq motivlərini özündə birləşdirən qədim türk dastanlarından biridir. “Alp Ər Tonqa” dastanı həcm etibarını ilə böyük olsa da, əsərin tam mətni bu günümüzdə də gəlib çıxmamışdır. Bu dastanın qısa mətni əsasən Orxon abidələri, Firdovsinin “Şahnamə”, Y. Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” və M. Kaşğarının “Divani- lüğət-it-türk” əsərləri əsasında bərpa edilib (3, s.1). Əksər mənbələrdə, xüsusilə Firdovsinin “Şahnamə” əsərində Alp Ər Tonqa Əfrasiyab adı ilə tanınır. Alp Ər Tonqaya Əfrasiyab adı iranlılar tərəfindən verilib. İranlıların Alp Ər Tonqanı Əfrasiyab adlandırılması da səbəbsiz deyil. Əfrasiyab adı Avestada mərhəmətsiz, pis adam kimi təsvir olunur. Gördüyümüz kimi iranlıların türk qəhrəmanı olan Alp Ər Tonqaya olan nifrət münasibəti Əfrasiyab adının mənasından duyulur. Dastanın məzmunu bu şəkildədir: İran hökmdarı Mənuçöhrün ölümündən sonra Turan hökmdarı Beşeng Alp Ər Tonqaya bu şəkildə müraciət edir: *“İranlılar bizə çox zülmələr veriblər, indi isə türkün intiqamını almaq zamanı gəlmişdir”*. Bu müraciətdən sonra Alp Ər Tonqa atasına deyir *“Aslanlarla belə mübarizə apara biləcəm bir gücə sahibəm, İrandan türkün intiqamını alacağam”*. İrandan türkün intiqamını almaq üçün Alp Ər Tonqa İrana hücum edir. Alp Ər Tonqanın başçılığı altında türk-Turan ordusu yazda İrana girdi. Düşmənin ordusunu pozub, Dehistan qalasını aldılar (6, s.28). Hökmdar əsir düşdü. Alp Ər Tonqanın qardaşı Alp Aruz satqınlıq etdi. Alp Ər Tonqa onu öldürdü. İrana tabe olan Kabul ölkəsinin padşahı Zal iranlılara köməyə gələrək, türk-Turan ordusuna böyük ziyan vurdu. Alp Ər Tonqa bundan acıqlanıb, dustaq saxladığı İran hökmdarını öldürdü. İran taxtına Zev keçdi. İranla Turan arasında savaş yenidən başladı. Qıtlıq oldu. İnsanlar qırılıb qurtarmasın deyərək sülh bağladılar. İran torpaqlarının şimal hissəsi Turana qatıldı.

Zev öldükdən sonra türk-Turan ordusu yenidən İrana girdi. Lakin bu dəfə Zalin oğlu Rüstəm onların qarşısına çıxdı. Alp Ər Tonqanın ordusunu dağıtdı. Rüstəm bir hücumla min yüz altmış türk qəhrəmanını öldürdüyü üçün türklər geri çəkilməli oldular və barışıq imzalamaq məcburiyyətində qaldılar (18, s.40). Az qala Alp Ər Tonqanı da yenəcəkdə, lakin türk bahadırları onu qurtardılar. Rüstəm Keyqubadı taxta çıxardı. Sülh bağlandı və Alp Ər Tonqa vətənə döndü. İran taxtına Keykavus çıxanda türk-Turan ordusu yenidən İrana girdi, ancaq bu dəfə də yardıma gələn Zal onları məğlub edib İrandan çıxardı. Keykavusun əyləncələrlə məşğul olduğunu bilən Alp Ər Tonqa yenidən İran üzərinə yeridi. Keykavus oğlu Siyavuş ilə Rüstəmi onun qarşısına göndərdi. Qara qayğılı yuxu görən Alp Ər Tonqa sülh bağladı. Buxara, Səmərqənd və Çaçı düşməyə verib, Qanq şəhərinə çəkildi. Həmin sülhdən razı qalmayan Keykavus Siyavuşla Rüstəmə qəzəbləndi. Rüstəm acıqlanıb, öz ölkəsinə getdi. Siyavuş isə Alp Ər Tonqaya sığınıb əvvəl türk qəhrəmanlarından birinin qızı ilə, sonra isə Alp Ər Tonqanın gözəl qızı Firəngizlə evləndi. Birinci qadından bir oğlu oldu, adını Keyxosrov qoydular. Siyavuşu sevməyənlər onu Alp Ər Tonqaya çuğulladılar. Siyavuş öldürüldü. Alp Ər Tonqa ordusuyla öc almaq üçün yeridisə də, məğlub olub, Çin dənizinə qədər qaçdı. Turan yıxılıb yaxıldı. Alp Ər Tonqa Turanın yıxılıb yaxıldığına, ordunun dağıldığına çox ağladı, öc almağa and içdi. Nəhayət, ordu toplayıb İrana yeridi, ölkəni darmadağın etdi. Keykavus taxtı nəvəsi Keyxosrova verdi. Keyxosrov türk-Turan ordusunu da dağıdıb dünyanın yarıdan çoxunu tutdu. Lakin onun əsas məqsədi Alp Ər Tonqanı məhv etmək idi. Ona görə də Turanın paytaxtı Qanqda qalada yaşayan ixtiyar Alp Ər Tonqanın üzərinə yeridi. İran ordusu Turan ordusunu yenib qalaya girsə də, Alp Ər Tonqa iki yüz bəyi ilə qaçıb Çin padşahının yanına getdi. Keyxosrov Turan hökmdarının ardınca düşdü. Onunla üz-üzə dayandılar. Alp Ər Tonqa Keyxosrova məktub yazıb təklif etdi ki, onun seçdiyi kənar bir yerdə təkbətək döyüşsünlər. Keyxosrov təklifi qəbul etmədi. Ordular vuruşası oldular. Düşmən hiylə işlədib türk-Turan ordusunu yendisə də, Alp Ər Tonqa imkan tapıb yenə düşməndən qurtardı. Ordusunun dağılması,

Çin hökmdarının ondan üz döndərməsi Alp Ər Tonqaya ağır təsir etdi, onu sarsıtdı (7, s.31). Öz ölkəsinə qayıdıb dağda-daşda ac-yalavac dolaşan Alp Ər Tonqa bir mağarada acı günlər yaşayır, taleyinə yana-yana öz-özünə, tapdalanmış vətəninə ağı deyirdi. Türkcə danışdığını görüb onun kim olduğunu anladılar və tutmaq istədilər. Ancaq qaçıb suya atıldı. Keyxosrov məsələdən agah oldu. Alp Ər Tonqanı hiylə ilə sudan çıxarıb öldürdülər. Turan hökmdarının ölümü türklər - turanlılar arasında böyük həyəcana səbəb oldu, onun ölümünə ağı deyib ağladılar, qan-yaş tökdülər Alp Ər Tonqanın dəfnində ozanların qopuz çalıb oxuduqları və Mahmud Kaşqarının «Divani-lügət it-türk» əsərində öz əksini tapan sağunun bir bəndi belədir: (2,s.10)

Alp Ər Tonqa öldümü, (*Tərcüməsi*) Alp Ər Tunqa öldümü?
İssiz ajun qaldımı, Fani dünya qaldımı?
Ödlək öcün aldımı, Zaman (fələk) intiqamın aldımı?
İmdi yürək yırtılır. İndi ürək parçalanır.

Bu dastandakı hadisələrə diqqət etsək görürük ki, dastandakı hadisələr tarixi proseslərlə səsleşir. Gəlin başlayaq elə dastanın baş qəhrəmanı olan Alp Ər Tonqadan. Ap Ər Tonqa kimdir? Alp Ər Tonqa e.ə.VII əsrdə Sakalar dövründə yaşamış, təxminən e.ə.624 və ya 625-626-cı illərdə iranlılar tərəfindən hiylə ilə öldürülmüş Türk xaqanıdır. Alp Ər Tonqa Turan hökmdarı Beşengin oğludur. Mənbələrdə o, igidliyi ilə ad çıxarmış, bilikli, əxlaqlı türk hökmdarı kimi təqdim olunur. Alp sözü qədim türklərdə “güclü”, “bahadır”, “qəhrəman”, “cəsur” və s. mənaları ifadə edir. Alp Ər Tonqa müəyyən zamanlarda Mavərənnəhr, Yeddisu, Savran, Şaş (Daşkənd), Sayram, Talas, Şu vilayətlərində hökmranlıq edib. “Alp Ər Tonqa” dastanının mövzusu İran-Turan müharibələri ilə bağlıdır. Alp Ər Tonqa türkün intiqamını almaq üçün dəfələrlə İran hökmdarları ilə mübarizə aparır. Bu mübarizə nəticəsində Turan torpaqlarının sər-

hədləri genişlənmişdir. Alp Ər Tonqanın başçılığı altında Türk ordusu tək başına savaşı meydanında hər zaman öz gücünü göstərmişdir. İran ordusu isə savaşı meydanında türklərə məğlub olaraq tabeçiliyində olan ölkələrdən (Kəbul) dəstək almışdır. İran hakimiyyətində Zev olarkən İranla Turan arasında savaşı yenidən başlanmışdır. Lakin savaşı hər iki ölkənin iqtisadi həyatına zərər vurduğunu görə hər iki tərəf savaşı edilməsindən qaçınmış, sülh bağlamışlar. Bağlanmış sülhün nəticəsində İran torpaqlarının şimal hissəsi Turana qatılmışdır. Biz Alp Tonqanın yürütdüyü siyasətin planlı, düşünülmüş olduğunu görə bilərik, çünki tarixi hadisələrin gedişatına nəzər yetirsək, Alp Ər Tonqanın İran hökmdarlarının idarəçiliyi dərinə izlədiyini, nə zaman hücum etsə İran hökumətindən intiqamını ala biləcəyini hadisələrin gedişatı sübut edir. Alp Ər Tonqanın İran taxtına Keykavus çıxandan sonra İrana türk ordusu ilə irəliləməsi də səbəbsiz deyildir. Az əvvəl qeyd etdiyimiz kimi Alp Ər Tonqa İran hökmdarlarının hakimiyyət idarəçiliyini izləyirdi. Bu zaman Keykavusun hakimiyyət idarəçiliyini izləsək dövlət işlərindən uzaq, əyləncələrlə məşğul olan biri kimi görə bilərik. Keykavusun hakimiyyət idarəçiliyinə bələd olan Alp Ər Tonqa bu fürsəti dəyərləndirmişdir. Burdan da bizə aydın olur ki, Alp Ər Tonqa dövrünün ağıllı, yüksək iradəyə, liderlik bacarığa sahib bir şəxsiyyət olmuşdur. Keykavusdan sonra hakimiyyət onun nəvəsi olan Keyxosrova keçdi. Keyxosrov hiylələr işlədərək türk-Turan ordusunu məğlub etsə də, Alp Ər Tonqa imkan tapıb yenə düşməndən qurtardı. Alp Ər Tonqa düşməndən hər şərait altında qaçmağı bacarsa da sonda onun danışığında onun Alp Ər Tonqa olduğunu müəyyən edib öldürdülər. Alp Ər Tonqanın ölümü Turan xalqının unudulmaz yaralarından olmuşdur. Y.Balasaqunlunun “Qutadqu bilik” adlı əsərində dünya hökmdarları arasında ən ədalətli olanların Türk hökmdarları olduğunu ifadə etmişdir (5, s.172). Onların arasında ən məşhur olanı isə Alp Ər Tonqanın olduğunu bildirmişdir. Alp Ər Tonqanın ölümündən sonra ədalətin azaldığı xalqın dilindən deyilmiş ağılarda, ozanlarda əks olunmuşdur. Son olaraq Alp Ər Tonqadan bizə miras qalmış ibrətamiz ifadəni qeyd etmək

istərdim: *İnsan qəlbi ətdir, çürüyür, məhv olub gedər. Ey insan, onu yaxşı-yaxşı qoruyub saxla* (18, s.37).

Şu dastanı. Bir Türk qaynağında yarı tarix sayılacaq qədər önəmli məsələləri özündə əks etdirən qədim türk dastanlarımızdan biri də Şu dastanıdır. Bu dastanla bağlı məlumatları M.Kaşğarının “Divanilügət-it-türk” əsəri əsasında araşdırırıq (9, s.25). Lüğətdə dastan ərəb dilində verilib. M.Kaşğarının əsərinə daxil edilmiş bu dastan parçasında İsgəndərin adı Zülqərneyn kimi ifadə edilir. Şu dastanı sayəsində biz beyinlərdə dolaşan qaranlıq məsələlərin cavabını tapmış oluruq.

Bu dastan e.ə.330-327 ci ildə baş vermiş hadisələri özündə ehtiva edir. Dastanda şərqə geri çəkilən 22 ailənin türkmən adlandırılması, Türklərin Makedoniyalı İskəndərin ordusu ilə olan mübarizəsindən, qəhrəmanlıqlarından bəhs edilir. Dastanda Şunun İsgəndər qoşunlarına qarşı döyüş tədbirləri, düşməne qarşı türk ordusunun mübarizliyi əksini tapıb. Dastanda verilən bu məlumatda türkün öz torpağına, yurduna sədaqəti, ona sahib çıxmaq istəyi və əzmi əksini tapır, hər bir türkdə qürur hissini artırır. Dastanın bu hadisələr ilə bağlı olması bizə o dövr tarixi proseslərin aydın dərk olunmasına yardımçı olur.

Dastanda qeyd olunur ki, İsgəndər Səmərqəndi keçib türk torpaqlarına girəndə türklərin hökmdarı Şu adlı bir gənc idi. Şunun gənc olmasına baxmayaraq, o, tədbirli, qürurlu və güclü bir hökmdar idi. Balasaqunda Şu qalasında böyük bir ordu ilə oturmuşdu. Şu təbiətin bəxş etdiyi gözəlliklərdən zövq almağı çox sevirdi. Makedoniyalı İsgəndərin hücumu zamanı narahat olan ordu başçıları: "İsgəndər gəlir, nə edək? Döyüşəkmi, ya?..", sualına Şu: "Bu qazlara, ördəklərə baxın, görün necə üzürlər", deyə cavab verir (9, s.27). Ordu başçıları Şunun bu məsələyə bu qədər laqeyd yanaşmasına təəccüblənirlər. Amma Şu tədbirli bir hökmdar olaraq kimsəyə bildirmədən xəbərsiz

bir dəstə göndərmişdi ki, İsgəndər ordusunun hərəkətlərinə nəzarət etsin. Şunun göndərdiyi dəstələr xəbər gətirirlər ki, İsgəndərin qoşunları yaxınlaşır. Hökmdar hazırlıqlı davranaraq gecə ilə yürüş əmrini verir. Xalq əlinə nə keçdisə minib Şunun arxasınca getdi. Minik tapa bilməyən 22 kişi ailəsi ilə yurdda qaldı. Onlar “nə edək” deyə düşünərkən, daha iki kişi ailəsi ilə oraya yaxınlaşdı. Dedilər ki, bu hərif (İsgəndər) gəldi-gedərdi, necə olsa çıxıb gedəcək, yurdumuzu tərk etməyə. Həmin iki kişiyyə “qal aç” dedilər, onların övladları indi “qalac” (kalaç/xalaç) adlanır. İsgəndər qoşunu ilə gəlib haqqında söhbət gedən 22 kişini gördü. Onların üzlərindəki əlamətlərə baxıb, kimsədən soruşmadan “türk manənd” (yəni “türkə bənzəyirlər”) dedi. İsgəndərin həmin sözü ilə bu kişilərin adı “türkmən” olaraq qaldı. Türkmənlər 24 boydur. 2 boy qalaçlardır ki, onlar 22 boy əsl türkmənlərdən fərqlənirlər (17, s.16). Türklərin hökmdarı Şuya gəlincə, o, Çin tərəfinə keçdi. İsgəndər də onun ardınca düşdü. Uyğurda Şu İsgəndərin önünə gənclərdən ibarət bir qoşun göndərdi (8, s.42). Onlar İsgəndərin öncüllərinə gecə basqını edib, onları məğlub etdilər. Bu döyüşlə bağlı belə bir hadisə də baş vermişdi: “Bir Türk əsgəri bir İsgəndər əsgərini qılınıcı ilə 2 yerə böldü. Ölən əsgərin belində olan kəmərin qızilları qana bulaşılmış şəkildə ətrafa yayıldı. Sübh açılanda əsgərlər bir-birlərinə baxaraq “Altın qan!” dedilər. Bu sözlər dildən-dilə gəzərək bu ərazinin dağ adının almasına səbəb oldu. Bu günümüzdə də Türk əsgərlərin zəfər izlərini özündə daşıyan həmin dağ “Altın Han” olaraq adlandırılır (17, s.16). Bu hadisə bizə türk əsgərinin döyüş əzmini, düşmən qarşısında gücünü, qılınıcı oynatmaqda məharətli olduğunu sübut etməyimizə əsas verir. Bu savaştan sonra İsgəndər Şu ilə barışdı. Hətta İsgəndər Uyğurlar üçün şəhərlər də saldırdı. Bir müddət oralarda qaldıqdan sonra getdi. Bu zaman Şu Balasaquna gəlib burada Şu hərini saldırdı.

İndi isə türk tarixinin daha da canlandırılmasına yardımçı olan Şu dastanın önəmli məqamlarına diqqət edək. Dastana görə, “İsgəndər Səmərqəndi keçərək Türk ölkələrinə yönəlmişdir. Bu zaman Türk xaqanı Şu tədbirli olaraq 40 gözcünü Hocend vadisinin sahilinə yerləşdirmişdi. İsgəndər çayı keçərkən gözcülər Şu xaqanı xəbərdar et-

mişlər”. Bu bilgilərə əsasən biz Türklərin torpaqlarının o dövr üzrə sərhədini ümumi olaraq çizə bilərik. e.ə.330-larda Türk ölkələri Səmərqənddən başlayaraq Seyhun döngəsi və döngəsi üzərində yerləşən Hicend vadisini, ümumi olaraq Fərqanə vadisi türklərə məxsus olmuşdur. Ordugah isə Seyhun döngəsinin şimal şərqdə yerləşir. İsgəndər türk ölkələrinə girərək Hocend vadisindən Seyhunu keçmişdir. Dastandan öyrəndiyimiz digər məqam isə budur ki, o dövrdə Turaz İsficap, Balasagun kimi böyük şəhərlər hələ qurulmamışdı. Seyhunun doğusunda olan türklər çadırlarda köçəri olaraq yaşayırdılar. Dastandakı olan hadisələri ardıcıl olaraq izləsək, şəhərlərin salınmasını, türklər tərəfindən dağın Altun Han adlandırılmasını öyrənə bilərik ki, bu da bizə həmin ərazilərin qədimliyini, günümüzədək olan tarixi hadisələrə şahid etdiyini sübut etmiş olur. Eyni zamanda da şəhərlərin salınmasına keçid artıq türklərin köçəri həyatdan oturaq həyata keçmələrinə şərait yaratmış oldu. Dastanda şaman inancının izlərini də görə bilərik. Şu xaqanın suya, qaza, ördəyə olan sevgisi, qaz və ördək kimi quşları şanslı hesab etməsi əski şaman inanclarının təsirini bağışlayır (17, s.16).

Oğuz Xaqan dastanı milli Türk dastanlarının ən əhəmiyyətli və ən məşhur dastanlarından biridir. Oğuz Xaqan dastanının bu gün iki fərqli şəkildə yazılmış variantları mövcuddur. Birincisi, İslamdan əvvəl olan hadisələrin canlandırılması ilə, ikincisi isə türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonrakı dövrün canlandırılması ilə bağlıdır. Hazırda əlyazma nüsxəsi həm də lentə köçürülərək Paris Milli Kitabxanasının “Əlyazmalar Departamenti”ndə “Türk əsərləri” bölməsində, həmin kitabxananın kataloqunda 1001-ci nömrə altında qeydə alınaraq saxlanılır. 1936-cı ildə Rəşid Rahmati Arat tərəfindən tərcümə edib (11, s.42). 1970-ci ildə isə uyğur dilinə tərcümə olunub. Dastanın ikinci variantı XIII əsr Fəzlullah Rəşidəddin tərəfindən yazıya alınmışdır və islamiyyətdən sonra olan hadisələri canlandırır (14, s.416). Biz bu yazımızda Oğuz xaqan dastanında islamiyyətdən əvvəlki dövrlərdə yaşanan hadisələrə ümumi bir baxış keçirəcəyik.

Əsl adı Motun və ya Mete olan və Tümen Yabgunun oğlu kimi tanınan Oğuz Xan e.ə.209-174-cü illər arasında Şimal-Şərqi Asiyada qurulan Türk dövlətinin sərhədlərini Çindən Xəzər dənizinə qədər genişləndirmişdi. Hun-Oğuz dastanı olan Oğuz Xaqan dastanında da bir dövlətin imperatorluğa çevrilməsində surətli inkişafını əks etdirmişdir. Tanrıların bütün ornamentlərinin, ruh quruluşunun və xüsusiyyətlərinin çox gözəl bir ardıcılıqla işlənilib inkişaf etdirildiyi bu dastan, Tümen Yabgunun oğlu Metenin Oğuz Xan adı ilə təsnif edilmişdir.

Mətnin qısa məzmunu: ... Ay kağan günlərin bir günü hamilə olub, bir oğlan uşağı doğur. Gözləri ala, saçları, qaşları qara bu gözəl oğlan anasının ilk südünü əmib daha əmmir, dil açıb çiyət, bişmiş yemək, şərab istəyir. Onun böyümə sürəti bütünlüklə mifikdir. Lakin onun qida rasionu onun fiziki obrazına uyğundur. Atasını məlum olmayan, Ay xaqandan doğulan bu uşaq ona qədər övladlar kimi ayının, qurdun, buğanın və b. oğlu, övladı kimi təqdim edilmir. Bütövlükdə onların hamısına məxsus güc obrazı kimi təqdim edilərək deyilir: *"Qırx günə böyüyür, Onun ayağı öküz ayağına, beli qurd belinə, kürəyi samur kürəyinə, köksü ayı köksünə bənzəyirdi. Bədəninin hər yeri sıx tüklə örtülmüşdü"*. Onun ilk əsas məşğuliyyəti at bəsləmək, minmək və ovçuluq olur, tezliklə igid kimi yetişir. Oğuzun yaşadığı ərazinin təbii-coğrafi şəraiti, bitki və heyvanlar aləmi, insani mühiti haqqında dastanda deyilir: *"O vaxtlar o yerdə bir orman vardı. Ordan çoxlu irili-xırdalı çaylar axırdı. Orda vəhşi heyvanlar, uçan quşlar çox idi. Ormanda nəhəng bir canavar yaşayırdı, atları, adamları yeyirdi. O elin yaxşı günlərini dərdə-qəmə çevirirdi"*.

Göründüyü kimi, Oğuzun yaşadığı ərazidə vəhşi bir mühit var idi. İnsan cəmiyyəti görünməz dərəcədə idi. Toplumda heç bir xarakter əlamət görsənmir, onların canavara qarşı hər-hansı müqavimətdən bəhs olunmur. Nəhayət, Oğuz canavarı məhv etməyə qərar verir. Onu ovlamaq üçün müxtəlif tədbirlər görür. Bu haqda dastanda deyir:

lır: “İlxıya baxır, at minir, xalqa əziyyət verən vəhşi heyvanları ovlayırdı. Yenilməz bir igid idi. Oğuz kağan cəsur alp idi. O bu canavarı ovlamaq istədi. Günlərin bir günü ova çıxdı. Cida, yay-ox, qılınc-qalxan götürdü, yola düşdü. Bir maral tutdu. Bu maralı söyüd çubuqları ilə bir ağaca bağladı, getdi. Sonra ertəsi gün, dan söküləndə gəldi. Gördü ki, canavar maralı alıb gedib. Yenə bir ayı tutdu, qızıl kəməri ilə onu bir ağaca bağlayıb getdi. Ertəsi gün dan söküləndə gəldi. Gördü ki, canavar ayını alıb gedib. Yenə həmin ağacın altına gəldi. Ağacın altında durdu. Canavar gəlib başını Oğuzun qalxanına vurdu. Oğuz cida ilə canavarın başına vurdu, onu öldürdü. Qılıncını çəkib başını kəsdi, çıxıb getdi. Yenə gəlib gördü ki, bir şunqar canavarın qarnını deşib, içalatını yeyib durur. Yay-oxu ilə şunqarı öldürdü, başını kəsdi”. İstər Oğuzun, istərsə də onun cəmiyyətinin təfəkkür və etnososial səviyyəsi Oğuzun bu sözlərində ifadə olunmuşdur: ondan sonra dedi ki, “Canavar Maralı yedi, ayını yedi. Cidam öldürdü onu, dəmir də olsa, canavarı şunqar yedi”. Oğuzun canavarı öldürməsi zaman onun vəhşi maralı, ayını tutub ram etməsi gücündə bir alp olduğu hər kəsə aydın görünür.

Göründüyü kimi, Oğuz canavarı öldürdüm demir, dəmir də olsa canavarı cidam öldürdü, külək də olsa şunqar yay-oxum öldürdü - deyir. Cəmiyyətin ideal nümayəndəsi Oğuzun təfəkküründə hələ əşyalar ruhun daşıyıcısı kimi qiymətləndirilirdi. Canavara toxunan bilavasitə Oğuz deyil, cida idi. Odur ki, cidada olan öldürücü ruh canavarı, yay-oxdakı ruh isə şunqarı öldürmüşdür. Oğuz bilavasitə onlara toxunmadığı üçün özünü onları öldürən hesab etmirdi. Oğuzun bu deyimləri sübut edir ki, onun yaşadığı çağda mifik təfəkkür hələ tam hakim təfəkkür forması idi. Göründüyü kimi, əşyalar ruh daşıyıcısı idi (10, s.108). Düşüncə tərzlərinə görə qalibiyyət Tanrın duaları eşitməsi səbəbindən idi. Məğlubiyyəti isə insan səhvindən törənən hadisə kimi qiymətləndirilirdi (bu ideya bu gün də yaşamaqdadır). Oğuz “əlinin yaxşı gününü əlindən alan” Canavarı öldürdükdən sonra güc, qüvvət verib uğur qazandırdığı üçün baş Allah Göy Tannya dua edir, yeni qələbələr bəxş etmək üçün ona yalvarır.

Oğuzun Göy Tanrıya yalvarması türklərdə təkallahlığın mövcud olmasının izlərini bizə göstərmiş olur. Eyni zamanda da edilən duaların Göy Tanrı tərəfindən qəbul olunmasında biz hadisələrin gedişatında izləmiş oluruq. Bu hadisələrlə bağlı dastanda deyilir: Oğuz bir gün Tanrıya yalvararkən göydən bir işıq düşdü. Yüyürüb gördü ki, işığın ortasında gözəl bir qız oturub (16, s.39). Qızı sevib aldı. Günlər, gecələr keçdikdən sonra qızın Oğuzdan üç oğlu oldu: birinə Gün, ikincisinə Ay, üçüncüsünə Ulduz adı qoydular. Yenə günlərin birində Oğuz ova getdi. Göl ortasında bir ağac gördü. Ağacın koğuşunda gözəl bir qız oturmuşdu. Oğuz onu görəndə ağı başından getdi. Qızı aldı. Günlər, gecələr keçəndən sonra o da üç oğlan doğdu: birinin adını Göy, ikincininkini Dağ, üçüncününkünü Dəniz qoydular. Çaldığı qələbələri davam etdirmək üçün ona özü kimi nəsil lazım idi. Bunu qrup nikahından törəmiş qadınlar yarada, Oğuz verə bilməzdi. Odur ki, Tanrı ona günəş şüası içində ilahi ruhlu bir qadın göndərdi. Növbəti ov zamanı göldə bitən ağacın koğuşunda ikinci bir qadın bəxş etdi. Oğuz bu qadınlarla evləndi, onun hərəsindən üç oğlu oldu. Oğlanların hamısına adlarının verilməsinin əsas səbəbi o idi ki, Oğuzun övladlarının doğulduğu dövrdə etnososial mənalı adlar yaranmamışdı. Etnososial mənalı adlar etnik mənlilik şüurunun yaranmasından sonra ataxaqanlığın hakimiyyəti illərində yaranır. Oğuzun övladlarının hamısının adlarının təbiətlə bağlı olması cəmiyyətin təbiət mahiyyətini hələ əxzətmədə davam etdiyini göstərir, bu isə mifik təfəkkürün tam hökmranlığının nəticəsidir (10, s.11). Övladları boya-başa çatdıqdan sonra Oğuz özünü xalqın xaqanı elan edərək şənlik keçirdi. Artıq Oğuzun özünü xaqan elan etməsi türk toplumlarını birləşdirməsinə, hakimiyyətini gücləndirməsinə, onun hakimiyyətini qəbul etməyən xalqların və qövmlərin üzərinə yürüslər edərək dünyanı fəth etməsinə, işğallar aparmasına şərait yaratmış olacaqdı. Hadisələr dastanda bu şəkildə əksini tapır: Oğuz xalqı başına yığıb, yemək-içmək verdi. Sonra hər tərəfə elçi göndərüb xəbər çatdırdı ki: *“Mən hər yerin, hamının hökmdarı – kağanı oldum. Tanrı özü məni kağan seçdi. Yer üzünün dörd küncünün Xaqanı olmam lazımdır. Sizdən itaət istəyirəm. Kim mənim əmlərimə baş əysə, hədiyyələrini qəbul edər*

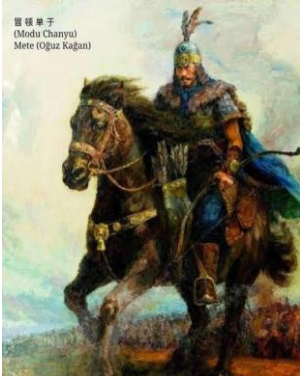
və onu dost edərəm. Kim baş əyməzsə, qəzəbə gələrəm. Onu düşməni sayaram”. O zamanlarda sağ tərəfdə olan Altun Xaqan Oğuz Xaqana bir çox qızıl gümüş və qiymətli daşlar hədiyyə etdi və ona itaət edərək dostluq qurdu. Oğuz Xaqanın sol yanında isə əsgərləri və şəhərləri çox olan Urum Xaqan vardı. Urum Xaqan Oğuz Xaqanı dinləməzdi. Oğuz Xaqanın istəklərini yenə qəbul etmədi. Oğuz Xaqan qəzəbə gəldi, bayrağını açdı və əsgərləri ilə Urum Xaqana doğru yürüdü. Qırx gün sonra Buz Dağın ətəklərində gəldi. Çadırını qurdurdu və səssizcə uyudu.

Türk mifologiyasında qurd böyük önəm daşıyır. Qurd Türklər tərəfindən bir öndər, yol göstərici olaraq qəbul edilmişdir. Biz qədim türk dövlətlərinin bayrağında Qurd başı simvolunun təsvirinə də rast gələ bilərik. Dastanda da rast gələcəyimiz Qurd xilaskar statusunda göstərilir və Oğuz xaqanın qələbəyə doğru yol göstəricisi rolunda çıxış edir. Oğuz xaqan və qurd münasibətləri dastanda belə deyilir: “Dan ağarınca Oğuz Xaqanın çadırına günəş kimi bir işıq girdi. O işıqdan göy tükü göy yallı böyük bir kişi qurd çıxdı. Qurd: “Ey Oğuz, sən Urum üzərinə getmək istəyirsən; Ey Oğuz mən sənə qarşısında gedəcəyəm.” (15, s.189). Bunun üzərinə Oğuz çadırını toplatdırdı və ordusuyla birlikdə qurdu izlədilər. Göy tükü göy yallı böyük kişi qurd itil Müren dənizi yaxınlığındakı Kara dağın ətəyində dayandı”.

Göründüyü kimi, burada Qurd günəş işığının içindən çıxmışdır. Üstündə göy rəng - Tanrı rəngi daşıyan bu qurdu Oğuzla uğur gətirmək üçün elə Tanrının özü göydən endirmişdir. Dastanda Oğuzun birinci arvadının da bu səhnədə olduğu kimi, işığın içindən çıxması təsvir edilmişdir. Qurdun və qızın işığın içindən çıxdıqları səhnələr tamamilə bir-birinin eynidir. Hər iki halda onlar günəş işığı ilə birlikdə göydən enirlər. Urum xanın ordusu ilə Oğuz Xaqanın ordusu arasında böyük döyüş oldu. Oğuz Xaqan savaşı qazandı, Urum Xanın xanlığını və xalqını aldı. Oğuz Xaqan və əsgərləri Göy tükü və göy

yallı qurdu izləyərək İdil çayına gəldilər. Burada önəmli məqamlardan biri də artıq qədim türklərə məlum olan gəminin icadı və gəmi ilə bağlı inancların formalaşması idi. Oğuz Xanın alimi olan Uluğ Ordu bəy İtil (Volqa) çayını keçmək üçün çoxəsrlik ağacların içini oyaraq "Qıpçaq", yəni bir qayıq düzəltdiyindən, Oğuz xanın orduları bu su nəqliyyat vasitələri ilə çayı keçib düşməni məğlub etdilər və qənimətləri çaydan asanlıqla daşıya bildilər. Bundan sonra Oğuz bu ixtirani edən şəxsə "oyma ağac" mənasını verən Qıpçaq adını verdi və ixtiraçı Qıpçaq bəyin soyu o gündən Qıpçaq tayfası kimi tanınmağa başladı (4, s.416). Göy lü göy yallı qurdu izləyərək yenidən yola davam etdilər. Oğuz Xaqaanın çox sevdiyi alaca atı Buz Dağa qaçdı. Oğuz Xaqaanın çox kədərləndiyini görən qəhrəman bəylərindən biri Buz Dağa çıxdı və doqquz gün sonra alaca atı taparaq geri döndü. Oğuz Xaqaan atını və qarlarla örtülmüş qəhrəman bəyi görüncə çox sevindi. Atını gətirən bu bəyə: *"Sən buradakı bəylərə baş ol. Sənin adın əbədi olaraq Karluk olsun"*, dedi. Dastanda qeyd edilən karluk və qıpçaq adı qədim türk tayfalarının yaranmasının əsasını qoyduğunu bizə göstərmiş olur.

Bir müddət irəlilədikdən sonra göy tüklü və göy yallı kişi qurd dayandı. Çürçet yurdu adı verilən bu yerdə Çürçetlerin Xaqaanı və xalqı Oğuz Xaqaana boyun əyməyincə böyük döyüş oldu. Oğuz Xaqaan Çürçet Kağını məğlub etdi və xalqını özünə birləşdirdi. Oğuz Xaqaan ordusunun qarşısında gedən bu göy tüklü göy yallı kişi qurdla Hınd, Tanqut, Suriya, cənubda Barkan kimi bir çox yeri döyüşərək qazandı və yurduna qatdı. Düşmənləri üzüldü, dostları sevindi. Bir sıra yerlərə, igidlərə ad verdi. Uluğ Türük adlı bir ağıllı qocanı özünə baş vəzir elədi. Bir çox qənimət və atla evinə döndü. Uluğ Türük bir gün yuxuda bir qızıl yay, üç gümüş ox gördü. Yay gündoğandan günbatana qədər uzanmışdı, üç gümüş oxsa şimala doğru uçurdu. Uluğ Türük yuxusunu Oğuz kağana danışib *"Tanrı*

bütün dünyanı sənin törəmələrinə bağışlasın” deyir. Oğuz kağan baş vəzirin sözünü bəyənir. Qurultay çağıraraq İmperatorluğu oğulları arasında bölüşdürərək demişdir ki: *“Ey oğullarım! Mən artıq çox yaşlaşdım, çox savaşdım. Düşmənləri ağlatdım, dostları sevindirdim. Göy Tanrıya borcumu ödədim”*. Bundan sonra Üç oğlunu gündoğana, üçünü də günbatana göndərir. Böyük oğullar bir qızıl yay, kiçik oğullar üç gümüş ox tapıb gətirirlər. Oğuz kağan yayı böyük oğlanlarına, oxları da kiçik oğlanlarına verir (13, s.10). Ölkəni oğulları arasında bölmüş, törəyə və birliyə bağlı qalmalarını vəsiyyət etmişdir.

“Oğuz Xaqan dastanı” Türk millətini Oğuz Xaqanın oğullarından olan Göy Xan, Gün Xan, Ay Xan, Ulduz Xan, Dağ Xan və Dəniz Xandan törəyən Oğuz boyları ilə Oğuz Xaqanın komandanları sayılan Qarluq, Qıpçaq, Kanqlı, Xələc, Uyğur və sairənin nəsli olaraq bölümlərə ayırmış, Oğuzların hakimiyyəti altında milli birliyi, onlar arasındakı münasibətləri və hüquqi məsələləri də bir nizama bağlamışdır. Həqiqətən də Oğuz Xaqanın hər bir oğlundan dünyaya gələn övladlar sonda Oğuz Türklərini meydana gətirmişdir. Oğuz Xaqanın üç oğlu – Gün, Ay və Ulduzdan törəyənlər Oğuzların sağ qolunu, Göy, Dağ və Dənizdən törəyənlər də sol qolunu təşkil etmişlər. Oğuz Xaqan hakimiyyəti təmsil edən “Yayı sağ qola, onlara tabe olan sol qola da “Ox”u vermiş, sağdakılar “Boz Oxlar”, soldakılar isə “Üç Oxlar” adlanmışlar. Oğuz Xaqanın yaratdığı bu hüquqi sistemə sonrakı əksər Türk İmperatorluqları da, xüsusilə Hunlar, Səlcuqlular, Çingizogulları, Osmanlılar və Teymuroğulları da əməl etmişlər.

Nəticə. Araşdırmamız nəticəsində bir daha şahidi olduq ki, dastanlarımızın hər biri özündə qədim dövrlərin hadisələrinin tarixi-ictimai, coğrafi, etnik, estetik, mədəni-mənəvi, proseslərini əks etdirir. Bacardığımız qədər bu prosesləri araşdırmamızda üzə çıxartmağa çalışmışıq. Qədim türk dastanları türklərin qədim tarixinin bir çox önəmli fakt və hadisələrinə şahid olmağımıza şərait yaratmış oldu. Araşdırmamızda qeyd etdiyimiz dastanlar üzrə biz həmin dövrdə türklərin coğrafi arealını, bizə məlum olan türk tayfalarının yaranış şəklini, türklərin tarixi savaşılarını, fəthlərini, günümüzdə mövcud olan ərazilərin adlarının necə yaranmasını, xalqın ictimai ruhunu,

düşüncələrini, inanclarını və yaşayış tərzlərini, məişət əhval-ruhiyyə-sini, türk qəhrəmanlarının gücünü, iradəsini, siyasətini izləmiş olduq. Məncə bu faktların özü “dastan sadəcə hekayələrdən ibarətdir” söylə-yən araşdırmaçılara sübut etmiş olur ki, hər bir dastan xalqının güz-güsüdür, xalqının qədim dövrdən müasir dövrə addım-addım gəldiyi mərhələləri və həmin mərhələlərdə xalqın yaşadığı hadisələri özündə əks etdirən dəyərli mənbələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdurrahman Varis. Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında // Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 23, 2004, s.1-8.- <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tariharastirmalari/issue/47810/603904> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
2. Abıyev Aydın. Türkiyə ədəbiyyatı tarixi. Bakı, “Təknur”, 2010, s.448. - <https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://books.google.com/books?id=7SxNtu2D.html&ved=2ahUKEWjxjrihyKHwAhUix4sKHfbbAI4QFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw1DBwXkONOIglnyIQbX0HeD> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
3. Ali Berat Alptekin. Ebru Şenocak. Alp Er Tunga Destanının yeni bir qaynağı olaraq: Süleymanname // Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature 5, 2019, s.127-143. - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/littera/issue/44891/520641> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
4. Ali Yakıcı. İslamiyyət Öncəsi Türk Destanlarının Bilim və Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 13, 2003, s.411-420. - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26283/276968> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
5. Altan Ayan. Alp Er Tunganın yönetim anlayışı və liderlik tarzlarının incelenmesi // Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi. Kırgızistan, Sayı 61, 2017, s.167-177. - <https://dergipark.org.tr/tr/pub/abuhsbd/issue/32974/366542> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

6. Cəfərov Nizami. Türk xalqları ədəbiyyatı. Qədim dövr. Bakı, Çəşir oğlu, AzAtaM, 2006, 320 s. -
https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://ebooks.az/book_WVyvFJ5b.html&ved=2ahUKEwinypaPyqHwAhXokosKHTacDm0QFjACegQIBBAC&usg=AOvVaw1qnJnkhgCNZYh2BJEos_ZO&cshid=1619635004821 [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
7. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, Pedaqogika, 2005, 256 s. -
https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://ebooks.az/book_fZuni1y6.html&ved=2ahUKEwiT7I7u16HwAhXtlIsKHVBOCZ4QFjAAegQIBRAC&usg=AOvVaw1BTwLrE-ImsEElCKUcx2hK [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
8. Cəfərov Nizami. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı, AzAtaM, 2004, s.322. -
https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://ebooks.az/book_1V7cZFX0.html&ved=2ahUKEwjQrN2pxqHwAhXksYsKHYzpCPAQFjAAegQIAxAC&usg=AOvVaw2fZd1XeDfDsAfaG_zfoR3u&cshid=1619633997645 [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
9. Hüseynov Rafael .Qədim türk dastanları. Bakı, Saral Poliqrafiya MMC, 2016, s.214. -
<http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=549269&pno=1> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
10. Xəlilili Xəliyəddin. Türk mənəviyyatı tarixində "Oğuz xaqan" və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, s.232.
11. İbrahim Onay. Türk kültür tarixi bakımından Oğuz Kağan destanı və önemi // Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Sayı 171/ 171, 2013, s.29-44. -
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsadergisi/issue/21497/230487> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].
12. Quliyev Elman. Türk xalqlarının mədəniyyəti dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsidir / "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 2018, 21 fevral, s.14. -
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebbhesi/2018/fevral/578349.htm> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

13. Mahzar Narşap. Destan ve efsanelere göre bozkır kavimlerinde kültürel hayat. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, 136 s. -

https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://dspace.gazi.edu.tr/bitstream/20.500.12602/174757/1/0927be996612440bf2a6ab2a9340ff3b.pdf&ved=2ahUKEwiN2a751KHwAhVuiIsKHeEKBN8QFjABegQIBRAC&usg=AOvVaw32Fqi_fSmTKEsXdqjafxwN [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

14. Muxtarova Əsməd. Türk xalqlarının tarixi (qədim dövr və orta əsrlər). Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2015, 448 s.

15. Mehmet Emin Bars. Metinlerarası İlişkiler Bağlamında Oğuz Kağan Destanı'na Bir Bakış // Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Yıl 2013, Sayı:2/4, s.181-197. -

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/teke/article/155703> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

16. Mustafa Necati Sepetçioğlu. Karşılaştırmalı Türk dastanları. İstanbul, İrfan Yayıncılık-Kültür Dizisi, 2004, s.208. -

<https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://turuz.com/book/title/Qar%25C5%259F%25C4%25B1la%25C5%259Ft%25C4%25B1rmal%25C4%25B1%2BT%25C3%25BCrk%2BDestanlar%25C4%25B1->

[_1998_105s&ved=2ahUKEwiTuLm1p6nwAhUEkMMKHQ7JCXwQFjAHegQIDhAC&usg=AOvVaw2DQ1viHyh7cedMiqbxExlV&cs hid=1619900557981](https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&url=https://turuz.com/book/title/Qar%25C5%259F%25C4%25B1la%25C5%259Ft%25C4%25B1rmal%25C4%25B1%2BT%25C3%25BCrk%2BDestanlar%25C4%25B1-%2BMustafa%2BNecati%2BSebet%25C3%25A7io%25C4%259Flu_1998_105s&ved=2ahUKEwiTuLm1p6nwAhUEkMMKHQ7JCXwQFjAHegQIDhAC&usg=AOvVaw2DQ1viHyh7cedMiqbxExlV&cs hid=1619900557981) [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

17. Nihad Sami Banarlı .Türk Edebiyyatı Tarihi (Dastanlar devrinden zamanımıza kadar). I cild. İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı, 1983, s.1366.

18. Refik Özdək. Türkün qızıl kitabı. Bakı, "Yazıçı", 1992, 184 s.

19. Səfərli Aynur. Ümumtürk ədəbiyyatında "Dastan anlayışı // Türkiye. Uluslararası Türk lehçe araşdırmaları dergisi (Türklad), Yıl 2019, Cilt 3, Sayı 1, s.133-139. -

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turklad/issue/45847/507388> [Müraciət tarixi: 30.04.2021].

ULVIYYA HAZIYEVA

Baku State University SABAH Groups

3rd year student of the speciality of History teacher

THE ROLE OF ANCIENT TURKISH EPICS IN THE RESEARCH OF HISTORICAL PROCESSES

The ancient Turkish epic was mostly found in the middle of the 1st millennium BC. However, according to the epic tradition, the events of the ancient times, social, ethnic, aesthetic moods were also reflected in them. Thanks to epics, we can get the historical, artistic and cultural realities of the people. If we pay attention to the epics, we can find the inside of the hidden truths. Specially for these reasons, we have studied the epics of the Turkic peoples, which are rich in history and culture. In our article you will get acquainted with the epics of Alp Er Tonga, epic of Shu, epic of Oguz Khagan. These epics, full of heroic scenes, will allow you to travel to that period.

Keywords: Ancient Turkish Epic, Turkish Epic Culture, Turkish Oguz Epic, Epics of Alp Er Tonga, Epic of Shu, Epic of Oguz Khagan.

Daxil olma tarixi: 30.04.2021-ci il.

Çapa imzalanma tarixi: 25.05.2021-ci il.

Çapa imzalanmışdır: 10.07.2021.

Kağız formatı: 60x84 1/16 Həcmi: ____ ç.v. Sayı: 200

Ləman poliqrafiya müəssisəsində hazır pozitivlərdən çap olunmuşdur